ISSN 2413-6433

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

Випуск 1 (50)

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Гетьман А.П., доктор юридичних наук, професор, лауреат Державної премії, заслужений діяч науки та техніки України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України (заступник Голови Редакційної ради);

Карольчак Казимир, доктор історичних наук, професор, Голова Наглядової Ради Поморської Академії в Слупську (Республіка Польща);

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України, академік Національної академії правових наук України, президент Асоціації українських правників;

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, директор Інституту держави і права НАН України (Голова Редакційної ради);

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Костицький В.В., доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, (головний редактор);

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, віце-президент Асоціації українських правників (відповідальний редактор);

Новицька Н.Б., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник (заступник головного редактора).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бернгард Шлоер, доктор юридичних наук (ФРН-Україна); **Бєлов Д.М.,** доктор юридичних наук, професор; **Бобровник С.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Бондар О.Г.,** доктор юридичних наук, доцент; **Вереша Р.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Волошин Ю.О.,** доктор юридичних наук, професор; **Дідич Т.О.,** доктор юридичних наук, доцент; **Зайчук О.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Єрмоленко В.М.,** доктор юридичних наук, професор; **Корнієнко М.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Костицька І.О.,** доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **Кушнір С.М.,** доктор юридичних наук, доцент; **Піскорський Юстин,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Оніщенко Н.М.,** доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України; **Піхляк Мацей,** доктор юридичних наук (Республіка Польща); **Сидор В.Д.,** доктор юридичних наук, професор; **Чубік Павло,** доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща); **Захарченко П.П.,** доктор юридичних наук, професор; **Мірошниченко М.І.,** доктор юридичних наук, професор; **Балацька О.Р.,** кандидат юридичних наук, суддя; **Прахоменко Н.М.,** доктор юридичних наук. професор, член-кореспондент Національної академії наук України; **Марцеляк О.В.,** доктор юридичних наук, професор; **Цвєткова Ю.В.,** доктор юридичних наук, доцент.

Редакція англомовних текстів – С. Костицька

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем
і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 3 від 14 травня 2025 р.).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право»).
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 221 від 23.01.2025 року.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (вул. Трьохсвятительська, буд. 4, м. Київ, 01001, idpnanu@gmail.com, тел. +38 (044) 278 51 55).

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
01034, м. Київ, вул. Паторжинського, 4, оф. 8, тел./факс 278-50-12

ISSN 2413-6433

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2025
© Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2025
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2025

ISSN 2413-6433

V.M. KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF THE NAS OF UKRAINE

INSTITUTE OF LEGISLATIVE PREDICTIONS AND LEGAL EXPERTISE

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 1 (50)

Publishing House
“Helvetica”
2025

EDITORIAL COUNCIL:

Hetman Anatolii, Doctor of Legal Sciences, Professor, Laureate of the State Prize, Honored Figure of Science and Technology of Ukraine, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Deputy Head of the Editorial Council);

Karolchak Kazymyr, Dr. habil., Professor, Chairman of the Supervisory Board of the Pomeranian University in Słupsk (Poland);

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor at the Department of Theory and History of Law and State of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, President of the Association of Ukrainian Lawyers;

Skrypniuk Oleksandr, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Director of the Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Editorial Council);

EDITORIAL BOARD:

Kostytsky Vasyl, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Editor-in-Chief);

Nalyvaiko Larysa, Doctor of Legal Sciences, Professor, Vice Rector of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Vice President of Ukrainian Bar Association (Executive Editor);

Novytska Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Senior Scientific Associate (Deputy Editor-in-Chief);

Onishchenko Nataliia, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, I Vice President of Ukrainian Bar Association (Deputy Editor-in-Chief).

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Bernhard Schloer, Doctor of Legal Sciences (FRG-Ukraine); **Bielov Dmytro,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bobrovnyk Svitlana,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Bondar Oleksandr,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Veresha Roman,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Voloshyn Yurii,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Didych Taras,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Zaichuk Oleh,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Yermolenko Volodymyr,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Korniienko Maksym,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Kostytska Iryna,** Doctor of Legal Sciences, Senior Research Fellow; **Kushnir Serhii,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor; **Justyn Piskorski,** Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Pihlyak Maciej,** Doctor of Legal Sciences (Poland); **Sydor Viktoriia,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Chubik Pavlo,** Doctor of Legal Sciences, Professor (Poland); **Zakharchenko P.P.,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Miroshnychenko M.I.,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Balatska O.R.,** Candidate of Law, Judge; **Prakhomenko N.M.,** Doctor of Legal Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine; **Martseliak O.V.,** Doctor of Legal Sciences, Professor; **Tsvetkova Y.V.,** Doctor of Legal Sciences, Associate Professor.

Proofreading of English manuscripts – Sofiia Kostytska

The Editorial Board may not share the authors' opinion and assumes no responsibility for the content of manuscripts.
The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

The journal is recommended for printing by the Academic Council of the Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise (Minutes № 3 dated May 14, 2025).

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 886 of 02.07.2020 (Annex 4) the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category "B" in the field of legal sciences (D8 "Law").
Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 221 as of 23.01.2025.

Media entity – V. M. Koretsky Institute of State and Law of Natiopnal Academy of Sciences of Ukraine (Triokhsviatytelska str., 4, Kyiv, Ukraine, 01001, idpnanu@gmail.com, tel. +38 (044) 278 51 55).

Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise
01034, Kyiv, 4, Patorzhynskoho St., office 8, phone/fax 278-50-12

ISSN 2413-6433

© V.M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, 2025
© Institute of Legislative Predictions and Legal Expertise, 2025
© Design made by Publishing House "Helvetica", 2025

ЗМІСТ

Бедрій М. М.
ПОЗИЦІЯ ЗВИЧАЮ В СИСТЕМІ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ **11**

Братасюк М. Г.
ПРАВО ЯК ВТІЛЕННЯ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ **19**

Галянтич М. К.
ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДҐРУНТЯ ІНСТИТУТУ ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ: СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ **26**

Гарбінська-Руденко А. В., Мазяр К. В.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ САМОСТІЙНОСТІ ГРОМАД В УМОВАХ БЮДЖЕТНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ **32**

Горячов І. Д.
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ НАПРЯМ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАТЕНТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ **39**

Захарченко П. П.
ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ЗАХАРЧЕНКІВ **45**

Ільїна О. В., Пучко А. В.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ **52**

Колб О. Г., Пирожик О. В.
ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ – ОДНА З ДЕТЕРМІНАНТ, ЩО СПРИЯЄ ВЧИНЕННЮ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ **57**

Костицька С. В.
ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ НА СУСПІЛЬСТВО ТА ЛЮДИНУ **62**

Костицький В. В.
ТВОРЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ ІВАНИШЕВА – ЗАСНОВНИКА КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ПРАВА **67**

Костюк В. І.
СУДОВІ РІШЕННЯ У СПРАВАХ ПРО УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОД ТА ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБУ УЧАСТІ ОДНОГО З БАТЬКІВ, ЩО ПРОЖИВАЄ ОКРЕМО ВІД ДИТИНИ У ЇЇ ВИХОВАННІ ТА СПІЛКУВАННІ З НЕЮ, ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗМІСТ **73**

Котвяковський Ю. О., Бойко В. Б.
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОРІВ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ СПАДКУВАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК **78**

Котерлін І. Б.
СОЦІОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ І ПРАВОВІ ОРІЄНТИРИ ЗАСТОСУВАННЯ ШІ **84**

Кравченко І. О.
ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В СУДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ПРИ РОЗГЛЯДІ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ **89**

Кравчук О. О., Остащук І. Б.
ЗАМІННИКИ ПРИСЯГ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ **95**

Кримчанін Б. А., Любавіна В. П.
ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ **100**

Лавренко Д. О.
ЮРИДИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В ПЕРІОД КРИЗИ..... **105**

Лугіна Н. А., Підгородецький В. О.
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ДЕПОРТОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ З ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ..... **109**

П'єбяк Лукаш
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМ У СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА..... **115**

Марцеляк О. В.
ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА..... **121**

Міхеєв М. В.
АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ. ЯКИЙ ДОСВІД КРАЇН ЄС МОЖЕ ЗАПОЗИЧИТИ УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ДО СИСТЕМИ ПРАВА ЄС..... **128**

Нашинець-Наумова А. Ю., Удовенко Ж. В., Братко І. В.
ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ФОРМА ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ..... **133**

Обривкіна О. М., Кучеренко А. О.
ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ..... **139**

Паламарчук Г. В., Каретний О. О.
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ В МІСЦЯХ ОБМЕЖЕННЯ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ..... **145**

Пальченко А. А.
ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА ДО НОРМ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА..... **150**

Панасюк Т. І., Цирюк А. Г.
ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЗА СТАТТЕЮ 114-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: РЕЗУЛЬТАТИ ЗА 15 МІСЯЦІВ ВІД КРИМІНАЛІЗАЦІЇ..... **153**

Півненко Л. В.
РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА У ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ..... **157**

Полуніна Л. В., Конопля В. В.
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ..... **163**

Попенко Я. В.
КАРВУНАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1822 Р. НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ ДЕРЖАВНО-ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ПОЧАТКУ XIX СТ. **168**

Пушкар О. А.
СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З ПРИЙНЯТТЯМ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ..... **175**

Рябоконь Є. О.
ЗАЧАТА ДИТИНА ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ПРАВОНАСТУПНИК У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ..... **180**

Сміх В. В.
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ УБИВСТВ..... **187**

Суходольська А. А.
ПИТАННЯ СВОБОДИ ПЕРЕМІЩЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... **193**

Телефанко Б. М.
РИЗИКИ ВЧИНЕННЯ РЕЦИДИВУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПРОБАЦІЙНОГО НАГЛЯДУ..... **197**

Ткаченко К. Л.
ОСОБЛИВОСТІ СПАДКОВИХ СПОРІВ, ПРЕДМЕТОМ ЯКИХ Є ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ..... **201**

Ткаченко В. В., Чернадчук Т. О.
АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ..... **208**

Топоркова М. М.
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗМІСТ ПРАВА НА АНОНІМНІСТЬ В ІНТЕРНЕТІ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА..... **214**

Чепік-Трегубенко О. С., Сидоренко М. Д.
ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ ВИМІР..... **218**

Шестак Л. В.
ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДИСКРИМІНАЦІЮ ПІДПРИЄМЦІВ ОРГАНАМИ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ..... **223**

ОГЛЯДИ..... **228**

CONTENTS

Bedrii M. M.
THE ROLE OF CUSTOM IN THE SYSTEM OF PRIVATE LAW OF UKRAINE **11**

Bratasiuk M. H.
LAW AS AN EMBODIMENT OF TYPES OF RATIONALITY **19**

Haliantych M. K.
THE LEGISLATIVE BASIS OF THE INSTITUTION OF RECOGNITION
OF ASSETS AS UNFOUNDED AND THEIR RECOVERY INTO STATE REVENUE:
SOCIOLOGICAL AND LEGAL ANALYSIS **26**

Harbinska-Rudenko A. V., Maziar K. V.
ENSURING FINANCIAL INDEPENDENCE OF COMMUNITIES
IN THE CONDITIONS OF BUDGETARY DECENTRALIZATION **32**

Horiachov I. D.
EUROPEAN INTEGRATION DIRECTION FOR IMPROVING THE ADMINISTRATIVE
AND LEGAL REGULATION OF PATENT ACTIVITY IN UKRAINE **39**

Zakharchenko P. P.
MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS IN THE UKRAINIAN PROVINCES
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY
20TH CENTURIES ON THE EXAMPLE OF THE ZAKHARCHENKI FAMILY **45**

Ilina O. V., Puchko A. V.
CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF NATIONAL MINORITIES
IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION **52**

Kolb O. H., Pyrozhyk O. V.
VIOLATION OF THE ESTABLISHED PROCEDURE FOR INFORMATION SUPPORT IN THE FIELD
OF MILITARY SERVICE IS ONE OF THE DETERMINANTS
THAT CONTRIBUTE TO THE COMMISSION OF UNAUTHORIZED ABANDONMENT
OF UNITS BY SERVICEMEN **57**

Kostytska S. V.
PROBLEMS OF THE IMPACT OF POLITICAL PROPAGANDA
ON SOCIETY AND THE INDIVIDUAL **62**

Kostytskyi V. V.
MYKOLA IVNYYSHEV AS THE FOUNDER
OF THE KYIV HISTORICAL SCHOOL OF LAW **67**

Kostiuk V. I.
COURT DECISIONS IN CASES ON ELIMINATING OBSTACLES
AND DETERMINING THE METHOD OF PARTICIPATION OF ONE
OF THE PARENT LIVING SEPARATELY FROM THE CHILD IN HIS UPBRINGING
AND COMMUNICATION WITH HIM, THEIR CHARACTERISTICS AND CONTENT **73**

Kotviakovskyi Yu. O., Boiko V. B.
GENERAL CHARACTERISTICS OF DISPUTES ARISING
FROM THE INHERITANCE OF LAND PLOTS **78**

Koterlin I. B.
SOCIOLOGICAL INFORMATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT:
ETHICAL CHALLENGES AND LEGAL GUIDELINES
FOR THE APPLICATION OF AI **84**

Kravchenko I. O.
LEGAL CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTE OF PROCEDURAL
REPRESENTATION IN COURTS OF GENERAL JURISDICTION
WHEN CONSIDERING LAND AND PROPERTY DISPUTES **89**

Kravchuk O. O., Ostashchuk I. B.
SUBSTITUTES FOR OATHS: COMPARATIVE LEGAL STUDY **95**

Krymchanin B. A., Liubavina V. P.
PRESUMPTION OF INNOCENCE: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS **100**

Lavrenko D. O.
LEGAL CONSTRUCTIONS AS A MEANS OF ENSURING THE STABILITY
OF THE LEGAL SYSTEM IN TIMES OF CRISIS **105**

Luhina N. A., Pidhorodetskyi V. O.
CRIMINAL LEGAL MECHANISMS FOR THE REINTEGRATION OF CHILDREN DEPORTED
BY THE RUSSIAN FEDERATION FROM THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE **109**

Piebiak Lukash
SOME PROBLEMS OF REFORM IN THE JUSTICE SYSTEM
IN THE REPUBLIC OF POLAND **115**

Martseliak O. V.
WAYS TO IMPROVE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION
OF ELECTIONS IN UKRAINE AT THE CURRENT STAGE OF STATE-BUILDING **121**

Mikheiev M. V.
ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AS A MEANS OF ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS
OF CITIZENS DURING THE ELECTION PROCESS.
WHAT EXPERIENCE FROM EU COUNTRIES CAN UKRAINE BORROW
ON THE PATH TO HARMONIZATION OF LEGISLATION
TO THE EU LEGAL SYSTEM **128**

Nashynets-Naumova A. Yu., Udovenko Zh. V., Bratko I. V.
LAWMAKING: FORM AND IMPLEMENTATION PROBLEMS **133**

Obryvkina O. M., Kucherenko A. O.
FEATURES OF CONCLUDING AND EXECUTING SERVICE CONTRACTS:
PROBLEMS AND SOLUTIONS **139**

Palamarchuk H. V., Karetnyi O. O.
FEATURES OF INVESTIGATING CRIMES IN PLACES OF RESTRICTION
AND DEPRIVATION OF LIBERTY **145**

Palchenko A. A.
FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL
AND EUROPEAN LAW NORMS TO NATIONAL LAW NORMS **150**

Panasiuk T. I., Tsyriuk A. H.
PRE-TRIAL INVESTIGATION AND JUDICIAL PROCEEDINGS UNDER ARTICLE 114-2
OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE: RESULTS 15 MONTHS
AFTER CRIMINALIZATION **153**

Pivnenko L. V.
THE ROLE OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN THE PROTECTION
OF HUMAN RIGHTS DURING THE WAR IN UKRAINE **157**

Polunina L. V., Konoplia V. V.
PECULIARITIES OF USING UNMANNED AERIAL VEHICLES
IN CONDUCTING INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS **163**

Popenko Ya. V.
THE KARVUNAR CONSTITUTION OF 1822 IS THE UNREALIZED DRAFT
OF THE STATE AND LEGAL THOUGHT OF THE MOLDAVIAN PRINCIPALITY
OF THE BEGINNING OF 19 TH CENTURY **168**

Pushkar O. A.
THE ESSENCE, CONTENT AND LEGAL SIGNIFICANCE OF SOME OBJECTIVE SIGNS
OF A CRIME RELATED TO THE ACCEPTANCE OF AN OFFER,
PROMISE OR RECEIPT OF AN UNLAWFUL BENEFIT BY AN OFFICIAL **175**

Riabokon Ye. O.
CONCEIVED CHILD AS A POTENTIAL LEGAL SUCCESSOR
IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS **180**

Smikh V. V.
PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN BODIES
OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF INTENTIONAL MURDERS..... **187**

Sukhodolska A. A.
THE ISSUE OF FREEDOM OF MOVEMENT IN THE EUROPEAN UNION..... **193**

Telefanko B. M.
RISKS OF RECIDIVISM OF CRIMINAL OFFENSES BY THOSE SENTENCED
TO PROBATION SUPERVISION..... **197**

Tkachenko K. L.
PECULIARITIES OF INHERITANCE DISPUTES, THE SUBJECT OF WHICH
IS THE PROTECTION OF THE SUBJECTIVE RIGHTS OF A PERSON REGARDING
LAND PLOTS IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS..... **201**

Tkachenko V. V., Chernadchuk T. O.
ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LEGISLATION
IN THE FIELD OF PUBLIC ADMINISTRATION..... **208**

Toporkova M. M.
LEGAL NATURE AND CONTENT OF THE RIGHT TO ANONYMITY
ON THE INTERNET IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW..... **214**

Chepik-Trehubenko O. S., Sydorenko M. D.
CHALLENGES AND THREATS FOR THE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE
IN THE POST-WAR PERIOD: THEORETICAL AND APPLIED DIMENSION..... **218**

Shestak L. V.
PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR DISCRIMINATION AGAINST
ENTREPRENEURS BY STATE AUTHORITIES AND MANAGEMENT BODIES..... **223**

REVIEWS..... **228**

УДК 340.141(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.1

Бедрій М. М.,
кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
докторант кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4021-1980

ПОЗИЦІЯ ЗВИЧАЮ В СИСТЕМІ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

THE ROLE OF CUSTOM IN THE SYSTEM OF PRIVATE LAW OF UKRAINE

Стаття присвячена актуальному значенню звичаю в регулюванні приватних правовідносин. Зокрема досліджено місце звичаю в системах цивільного, господарського, сімейного та міжнародного приватного права. Ця позиція визначена насамперед статтею 7 Цивільного кодексу України, який регулює не тільки цивільні, але й інші приватно-правові відносини. Розглянуто поняття звичаїв ділового обороту й інші види звичаїв у приватному праві України. Досліджено вплив звичаю на зміст і структуру формулярів зразкових договорів.

Проаналізовано приклади формування звичаєвих норм у сучасних цивільних правовідносинах. Висвітлено співвідношення звичаїв і правил персональної ділової практики, основним критерієм розмежування яких є ознака загальності (деперсоніфікованості). Обґрунтовано думку про те, що звичаї посилюють свої позиції у правовому регулюванні на фоні технологічного прогресу. Крім того, звичай є основним регулятором відносин, які виникають із непоіменованих договорів, доповнюючи загальні положення цивільного законодавства про договір.

Звичаї (насамперед торгові та банківські) мають важливу роль у господарському праві України. Значні повноваження щодо звичаїв покладені на торгово-промислові палати, які засвідчують зводи торгових і портових звичаїв, сприяють розвитку звичаїв торгівлі у підприємницькій діяльності, поширюють знання про них, та Антимонопольний комітет України, що зобов'язаний виявляти порушення торгових та інших чесних звичаїв суб'єктами господарювання у контексті протидії нечесній конкуренції.

Історична важливість звичаю для сімейного права істотно знизилася на сучасному етапі правового розвитку України. Це зумовили як прикра радянська спадщина, так і інші чинники. Сімейний кодекс покликається на місцевий звичай, звичай національної меншини тощо. Однак у ньому не надано належної уваги загальнодержавним сімейним звичаям, а також звичаям родів і родин. Спроба кодифікувати звичай заручин виявилася невдалою, тому він повернувся із законодавства у звичаєве регулювання. Звичай становить важливе джерело міжнародного приватного права. Найбільші відомою формою міжнародних приватно-правових звичаїв є звід комерційних термінів Інкотермс.

Ключові слова: *звичаєве право, узанси, діловий оборот, нечесна конкуренція, заручини.*

The article is dedicated to the current significance of custom in regulating private legal relations. In particular, it examines the role of custom in civil, commercial, family, and international private law systems. This position is primarily defined by Article 7 of the Civil Code of Ukraine, which regulates civil and other private legal relations. The concepts of trade customs and other types of customs in private law in Ukraine are considered. The influence of custom on the content and structure of model contract templates is analyzed.

Examples of the formation of customary norms in modern civil legal relations are explored. The relationship between customs and the rules of personal business practice is highlighted, with the main criterion for differentiation being the characteristic of generality (depersonalization). The view is substantiated that customs are strengthening their position in legal regulation against technological progress. Moreover, custom serves as a key regulator of relations arising from unnamed contracts, supplementing the general provisions of civil law on contracts.

Customs (especially trade and banking customs) play an important role in Ukraine's commercial law. Significant powers concerning customs are entrusted to the chambers of commerce and industry, which certify trade and port customs collections, promote the development of trade customs in entrepreneurial activities, and spread knowledge about them. The Antimonopoly Committee of Ukraine is also responsible for detecting violations of trade and other fair customs by business entities in the context of combating unfair competition.

The historical importance of custom in family law has significantly declined in the modern phase of Ukraine's legal development. This is due both to the challenging Soviet legacy and other factors. The Family Code refers to local customs, the customs of national minorities, etc. However, it does not give due attention to nationwide family customs or the customs of clans and families. The attempt to codify the engagement custom

was unsuccessful, leading it to revert from legislation to customary regulation. Custom is an important source of international private law. The most well-known form of international private law customs is the collection of commercial terms known as Incoterms.

Key words: *customary law, usances, business turnover, unfair competition, engagement.*

Сучасна юридична наука в Україні стоїть перед значними викликами та складними завданнями, пов'язаними з відстоюванням державної незалежності, територіальної цілісності та подоланням російської злочинної агресії. Важливою складовою цієї боротьби є якісне оновлення національної правової системи, проведення дієвих реформ і робота над євроінтеграцією. У цих процесах велике значення належить приватному праву, яке визначає правовий статус особи, забезпечує вільний ринок товарів, робіт і послуг, гарантує захист власності тощо. Тому дослідження позиції звичаю в системі приватного права України є актуальним і має науковий потенціал. Важливість звичаю як джерела приватного права зумовлюється його демократичним характером, безпосереднім походженням від суспільства та гнучкими властивостями регулювання. Українська правова традиція ґрунтується на звичаї, який і сьогодні регулює приватно-правові відносини спільно зі законами й іншими джерелами права. З огляду на ці обставини доцільним видається аналіз завдань, які на поточному етапі виконує звичай у цивільному, господарському, сімейному та міжнародному приватному праві України.

Метою статті є виявлення напрямів звичаєвого регулювання майнових і особистих немайнових відносин, а відтак з'ясування ролі звичаю в галузях приватного права України.

Науковий аналіз позиції звичаю в приватному праві варто розпочати зі ст. 7 Цивільного кодексу (надалі – ЦК України), яка дає визначення поняття звичаю, вказує на можливість його фіксації в документі та забороняє застосовувати звичаї, що суперечать законодавству чи договору (докладніше це питання розкрито в інші публікації [1]). Важливо звернути увагу на те, що ці вказівки законодавця стосуються не тільки цивільних правовідносин, але й приватного права загалом. Як відомо, згідно зі ст. 9 ЦК України його положення застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. З цього слідує, що й норми ст. 7 ЦК України поширюються у тому числі на перераховані відносини.

З аналізу нормативної бази можна зробити висновок, що правовий звичай є чинним джерелом цивільного права зокрема та приватного права загалом, однак має другорядне значення і субсидіарний характер в системі регулювання приватних правовідносин. Крім згаданої, у ЦК України міститься ще чимало статей, які відсилають до звичаїв. Відтак правові звичаї регулюють різні частини цивільного права – речове, зобов'язальне, спадкове право тощо. До прикладу, згідно зі ст. 333 ЦК України особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу чи здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки [2, с. 55].

Р. Майданик поділяє звичаї, що діють у цивільному праві, на такі, що зафіксовані у певному документі, та правові аксіоми, що не зафіксовані у документах. Як приклад останніх вчений наводить правило «усні переговори самі по собі не породжують правових наслідків» [3, с. 70]. Є. Харитонов вважає, що норми звичаєвого права відповідають нормам ділової етики, до яких можна віднести bona fides, boni mores, aequitas, заборону зловживання правом, «обман знищує всі наслідки» тощо. Важливими серед звичаєвих норм є ті, які захищають осіб від «втрати доброго імені» та шкоди діловій репутації [4, с. 145]. Безперечно, ця відповідність існує в багатьох випадках, однак не має виключного характеру. Інакше кажучи, правові звичаї часто співпадають за своїм змістом з нормами ділової етики, проте не завжди.

Серед масиву звичаїв, до яких відсилає ЦК України, вирізняються звичаї ділового обороту. Ст. 7 ЦК України наголошує щодо них у ч. 1: «цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту» [5]. Разом з тим доцільність використання цього терміну викликає обґрунтовані сумніви (докладніше це питання розкрито в інші публікації [6]). Відповідно до ст. 526 ЦК України, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог згаданого кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов чи вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться [7, с. 133].

У ст. 527 ЦК України вказано, що боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор – прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором, не випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Про врахування звичаїв ділового обороту йдеться й у інших статтях ЦК України – ст. 529, 531, 532, 538, 613, 627, 630, 654, 682 та ін. [5]. Крім ЦК України, про звичаї ділового обороту йдеться у Господарському процесуальному кодексі України – ч. 9, 10 ст. 11, ч. 2 ст. 87 [8]. О. Яворська стверджує, що звичаї, і в тому числі звичаї ділового обороту повинні враховуватися при тлума-

ченні оцінювальних понять, таких як розумний строк, вимоги, що звичайно ставляться, тощо [7, с. 133].

На думку В. Чахурского, звичаї обороту знаходять свій прояв у примірних формулярах для договорів. Ці формуляри включають всі конкретні умови певного типу договору дуже детально і на підставі норм цивільного права дають сторонам готовий зразок, згідно з яким такий договір може бути укладеним. На практиці часто доходить до виникнення договірного правовідношення чітко відповідно до такого зразку чи при впровадженні до його тексту лише деяких коректив. Примірні (взірцеві) договори застосовуються, наприклад, для договорів купівлі-продажу (зокрема торгових), поставки, найму, позики (зокрема банкової), зберігання, перевезення та ін. [9, s. 110]. Хоча взірцеві формуляри, безсумнівно, є наслідком практики і часто можуть бути формою вираження звичаю, але не варто їх однозначно ототожнювати зі звичаями обороту.

Опираючись на аналітичний метод, слід звернути увагу на те, що в понятті звичаю ділового обороту синтезовано два поняття – звичай і діловий оборот. Оскільки поняття звичаю розглядалося у попередніх публікаціях, зосередимося на понятті ділового обороту. У науковій літературі знаходимо погляд, що цивільним оборотом є загал відносин і правочинів, які виникають у зв'язку з діяльністю суб'єктів цивільного права щодо обігу майна та послуг. М. Кошовскі виокремив три види такого обороту: загальний оборот (усі сторони договору не здійснюють господарської діяльності); двосторонньо-діловий оборот (обидві сторони є суб'єктами господарської дільності); односторонньо-діловий оборот, у тому числі споживчий (одна сторона є суб'єктом господарювання, а друга – ні) [10, s. 160].

З цього випливає, що до ділового обороту можна зарахувати тільки той сегмент договірних відносин, у яких хоча б одна сторона є суб'єктом господарської діяльності. Відтак, звичаї ділового обороту можуть бути утворені тільки у відносинах за участю суб'єкта господарювання, а в інших – ні. З одного боку, такий підхід має сенс, оскільки звичаєві норми формуються шляхом практики, яка є сталою (усталеною), тобто існує більша ймовірність їхнього утворення у діловому обороті, ніж у загальному. Однак, з іншого боку, загальний оборот також може створювати звичаєві норми і за таких умов вони не будуть перебувати в рівних умовах зі звичаями ділового обороту. Наприклад, у ст. 527 ЦК України йдеться лише про звичаї ділового обороту, а не про звичаї загалом. І в цьому полягає проблема, оскільки правила, утворені практикою підприємців, можуть діяти у відносинах інших осіб, а навпаки – ні. Такий стан суперечить принципу рівності учасників цивільних відносин [6, с. 79].

Деякі автори ототожнюють звичаї ділового обороту з торговими звичаями [11, с. 193]. Однак український законодавець не ототожнив ці поняття, тому торгові звичаї можуть вважатися близькими за значенням зі звичаями ділового обороту, але не синонімами. В українській юридичній енциклопедії торговим звичаєм названо правило, що склалося в торгівлі внаслідок одноманітного повторення певних відносин [12, с. 569]. За відсутності в Україні Торгового кодексу доволі складно як уточнити дане поняття, так і визначити юридичний статус вказаного виду звичаїв. Попри це, у чинному законодавстві є поодинокі посилання на торгові звичаї. Так, у ч. 4 ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» вказано, що в усіх випадках третейський суд приймає рішення згідно з умовами угоди і з врахуванням торгових звичаїв, що стосуються даної угоди [13, с. 5].

Українське суспільство невпинно продовжує виробляти ділові та побутові практики, частина з яких стають звичаєвими нормами та навіть правовими звичаями. До прикладу, автора приємно здивувала практика, що утвердилася в українській столиці стосовно перевезення пасажирів приватним автомобільним транспортом (вперше ознайомився з нею в 2008 р. під час відвідин Києва). Водії, які проїжджали містом, запитували у людей на зупинках, куди вони прямують. Якщо маршрути співпадали, вони пропонували пасажирам перевезти їх із частковою компенсацією витрат на пальне. Люди доволі часто погоджувалися, оскільки витрати були істотно меншими, ніж вартість поїздки в таксі.

Цієї практики автор не спостерігав ні у рідному Львові, ні в інших містах, у яких він мав можливість побувати. Натомість під час очікування на автобус в смт Затока Одеської області у 2015 р. незнайомі люди на автомобілі запропонували йому перевезення до Одеси з частковим покриттям витрат на пальне. Автор з дружиною погодилися на цю пропозицію, оскільки ціна не була високою, а в той день погода була невдалою. У ході розмови з приємними супутниками з'ясувалося, що вони мешкають у Києві та повертаються з Білгорода-Дністровського, де були на екскурсії в Аккерманській фортеці. Отже, кияни практикували такий договір не тільки у своєму місті, але й поза його межами. У ньому спостерігаються ознаки сучасного цивільно-правового звичаю.

Як відомо, у п'ятій книзі Цивільного кодексу присвячено багато статей конкретним цивільним договорам. Однак не всі цивільні договори вказані в цій книзі. Існує цілком легальна можливість укладення цивільного договору, не передбаченого кодексом чи іншим актом законодавства за умови дотримання вимог дійсності такого правочину. До таких договорів застосовуються загальні положення про договір, а також

допускається регулювання відповідних відносин за аналогією закону й аналогією права [14]. Договірна практика показує, що в суспільному житті поступово зростає різноманіття цивільних договорів, не передбачених у законодавстві. Такі договори є чинними, а цивілістика називає їх непоіменованими договорами [15]. Варто зауважити, що конструкції конкретних непоіменованих договорів, їхні умови й особливості є результатом суспільної практики, а тому щодо них формуються звичаї. До їхньої кодифікації в законодавстві норми про непоіменовані договори перебувають саме в просторі звичаєвого права.

Варто звернути увагу, що ділова практика контрагентів, які здійснюють сталу співпрацю між собою, може створити не тільки звичай (він є загальним, деперсоніфікованим, вимагає широкого регулярного використання, тому створюється складно та нечасто), але й персональні правила, які зобов'язують лише цих контрагентів. Якщо звичаєву норму можна порівняти з нормою законодавства (зобов'язує чи вповноважує невизначене коло суб'єктів), то правило персональної ділової практики більше уподібнюється до умови договору між конкретними контрагентами. Навіть коли його не включили в сам текст договору, у сторін існують обґрунтовані очікування того, що все буде відбуватися у звичний для їхньої співпраці спосіб [16]. Інколи персональні правила ділової практики конкретних контрагентів називають «договірними звичаями», проте це не відповідає змісту звичаю як суспільного (а тим паче правового) явища. На жаль, про правила персональної ділової практики не йдеться ані в тексті ЦК України, ані іншого нормативно-правового акту. Тому їх статус у приватному праві України залишається невизначеним.

Як не дивно, звичаї посилюють свої позиції у правовому регулюванні на фоні технологічного прогресу [17]. Вчені констатують формування звичаєвого права інтернету, яке виникло на ґрунті апробованих практик користувачів кіберпростору [18]. Значний сегмент такого права займають усталені звичаї електронної торгівлі, віртуальної власності, охорони честі та гідності у соціальних мережах тощо. В умовах відставання законотворчості від еволюції окремих інноваційних явищ (криптовалюти, смарт-контрактів, штучного інтелекту тощо) звичаї стають орієнтирами правового регулювання у згаданих сферах. Відтак, нове цивільне право твориться зі звичаїв подібно до того, як свого часу формувалося давнє цивільне право.

Звичай є джерелом господарського права в Україні, хоча в Господарському кодексі (надалі – ГК) йому не присвячено окремої статті, як у випадку ст. 7 ЦК України. Попри цю обставину, Ч. 1 ст. 32 ГК України згадує «торгові та інші чесні звичаї у підприємницькій діяльності». Ч. 4 ст. 265 ГК України встановлює можливість використання відомих міжнародних звичаїв для визначення умов договору поставки. Ч. 3 ст. 344 ГК України серед регуляторів міжнародних розрахунків згадує банківські звичаї. П. 1.2 Положення про порядок здійснення уповноваженими банками операцій за документарними акредитивами в розрахунках за зовнішньоекономічними операціями, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 3 грудня 2003 р. № 514, дозволяє використовувати «всі акредитиви, що передбачені діючими Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів, розробленими Міжнародною торговельною палатою» [19, с. 30].

Цікавим документом у контексті з'ясування місця звичаю в системі господарського права України є інформаційний лист Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 р. У п. 2 цього документа роз'яснено, що звичаєм ділового обороту є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у сфері ділового обороту. Якщо звичай визнаний господарським судом загальновідомим, він не потребує доказування. В іншому випадку наявність звичаю, його застосування у певній сфері цивільних відносин, на певній території тощо повинна довести сторона, яка посилається на звичай як на підставу своїх вимог і заперечень.

Відповідно до ч. 1 ст. 7 ЦК України звичай може бути зафіксований у відповідному документі (наприклад, «Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів» чи «Інкотермс»). Разом з тим Вищий господарський суд України наголосив на тому, що фіксація певних правил поведінки у документі сама по собі не є доказом того, що ці правила є звичаєм. Зокрема, відповідно до ст. 630 ЦК України типові умови договорів певного виду, оприлюднених у встановленому порядку, можуть застосовуватись як звичай ділового обороту лише у разі, якщо вони відповідають вимогам ст. 7 ЦК України [20].

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» до завдань торгово-промислових палат віднесено в тому числі сприяння поширенню знань про звичаї торгівлі в Україні та зарубіжних державах, а також сприяння розвитку торгових та інших чесних звичаїв у підприємницькій діяльності. Торгово-промислова палата України згідно з ч. 3 ст. 14 цього ж закону уповноважена засвідчувати торгові та портові звичаї, прийняті в Україні, за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб [21]. За правовою природою такі документи можна визнати узансами, яким невдовзі буде присвячено окрему публікацію.

Ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» недобросовісну конкуренцію визначено як будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним зви-

чаям у господарській діяльності [22]. До виявлення таких порушень, а відтак встановлення змісту згаданих звичаїв, закон уповноважив Антимонопольний комітет України. Разом з тим практика застосування вказаних норм показує, що відповідний орган часто ігнорує свій обов'язок виявляти торгові та інші чесні звичаї у сфері господарської діяльності. Це зокрема було однією з причин скасування його рішення про накладення штрафу на господарську організацію (компанію) за вчинення недобросовісної конкуренції Судовою палатою у господарських справах Верховного Суду України 12 травня 2010 р. У судовому рішенні було зазначено: «Комітету в рішенні за результатами розгляду справи належало визначити, яке правило поведінки, що є звичаєм, порушене суб'єктом господарювання, та встановити зміст цього правила, а також послатись на докази, на підставі яких встановлено його зміст» [23].

Історичне значення правового звичаю в ході розвитку сімейних правовідносин на українських землях було визначальним. Традиційно законодавчі тексти, що були чинними в різні періоди, встановлювали лише базові положення стосовно правового регулювання сімейних відносин. Решта цих відносин підпадала під сферу інших регуляторів, серед яких провідні позиції займав правовий звичай. Впродовж історії в українському сімейному праві переважали звичаї *praeter legem* (паралельно до закону), що не вступали в суперечність із законодавством, а регулювали сімейні відносини незалежно від нього.

Однак у сучасних умовах звичаєві норми в сімейному праві України регулюють обмежене коло питань в порівнянні зі законодавством, адже позитивістські тенденції та спадок радянської доби залишили відбиток і в цій галузі. Слід зазначити, що не всі відносини, які складаються у сім'ї, є правовими, тому їх можуть регулювати інші звичаї – релігійні, етичні, побутові тощо. Текст Сімейного кодексу (надалі – СК) України на відміну від Цивільного кодексу України не містить окремої статті, яка б визнала звичай джерелом сімейного права та визначила би його статус в цій системі. Водночас у тексті чинного СК України кодифіковано чимало колишніх правових звичаїв, а також міститься низка положень, які відсилають до звичаєвих норм.

У сімейному праві України діють звичаї різних видів – загальнодержавні, місцеві, звичаї національних меншин та ін. До прикладу, ч. 2 ст. 146 СК України передбачає, що дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не випливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і/або батько. Коли це дозволяють звичаї національної меншини, особу можуть зареєструвати без по-батькові, хоча це вимагається за загальним правилом [24, с. 127-128]. Згідно з ч. 2 ст. 35 СК України при укладенні шлюбу складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не випливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і/або наречений [25].

Відповідно до ст. 11 СК України при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони чи одна з них, якщо вони не суперечать вимогам кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства. До прикладу, звичай полігамії, характерний деяким східним народам, не може застосовуватися в Україні, адже чинне законодавство допускає лише моногамний шлюб (ст. 25 СК України) [26, с. 162].

Зі змісту ст. 11 СК України випливає, що заінтересована особа (дружина, чоловік чи ін.) може звернутися в суд із заявою про застосування звичаю, вказавши який саме звичай і чому має бути застосований. При цьому, інші учасники спору можуть бути проти застосування звичаю до врегулювання їхнього спору. У такому разі суд має враховувати аргументи всіх сторін, приймаючи рішення про можливість застосування звичаю. Якщо сторона сімейного спору просить застосувати звичай національної меншини, тоді вона та/або інші суб'єкти спору мають належати до такої національної меншини, і це потребує доведення. Не може бути застосований звичай національної меншини до розгляду сімейного спору між сторонами, жодна з яких не належить до такої національної меншини [26, с. 162].

Внаслідок існування зазначених вище положень СК України в українському цивільному судочинстві при вирішенні сімейних справ трапляються випадки застосування звичаїв іноземних держав. Так, 1 квітня 2009 р. Печенізький районний суд Харківської області виніс рішення № 5602604 про усиновлення дитини. У згаданому рішенні йдеться про те, що у документах дитини «по батькові не вказувати згідно з законодавством і традицією Республіки Італії». Подібних рішень у судовій практиці України є декілька (відсутність по батькові мотивується також «традиціями та звичаями США» тощо) [27, с. 72].

При цьому, О. Шищак-Качак цілком слушно звертає увагу на те, що традиція не є формальним джерелом права, а тому відповідні рішення повинні прийматися на підставі саме звичаєвої норми, що походить з іноземної держави. В інакшому випадку судове рішення може бути визнано таким, у якому неналежно застосовані норми матеріального права. Чинне законодавство України не містить заборон або перешкод для судового застосування звичаїв іноземного походження [27, с. 74].

Виходячи зі змісту аналізованих положень СК України (статті 11, 35, 146) можна дійти до висновку про те, що цей кодифікований акт відсилає один раз до місцевого звичаю та тричі до

звичаїв національних меншин. З одного боку, це зрозуміло, адже в такий спосіб уточнюються положення сімейного законодавства, створюються можливості його гнучкості та гарантуються права національних меншин. Однак, з іншого боку, постає питання стосовно загальнодержавних сімейних звичаїв – звичаїв українського народу. Як щодо них? Невже вони перебувають в гіршому становищі, ніж звичаї національних меншин і місцеві звичаї? Відповідь на це питання теж видається неоднозначною: з формального боку – так, оскільки можливість їхнього застосування кодексом замовчується; але *de facto* – ні, адже їх застосовують безпосередньо учасники суспільних відносин, вони є загальновідомими, а тому презюмується, що сімейне законодавство повинно бути синхронізованим зі сімейними звичаями українського народу.

Щодо давніх звичаїв українського народу, які дійшли до наших днів, окреслена проблема справді не виникає, адже вони стали базою для кодифікації та в переважній більшості трансформувалися в положення сімейного законодавства. Інакше складається в контексті нових звичаїв, які творяться сучасним українським суспільством (а такі процеси мають перманентний характер). Можливість їхнього застосування чинний СК України не передбачає. Варто взяти до уваги, що суспільство творить і реалізовує звичаєві норми в незалежності від позиції законодавця. Натомість суди й органи публічної адміністрації керуються положеннями законодавства щодо можливості застосування звичаю при вирішенні конкретної сімейної справи. Тому варто врахувати та вирішити цю проблему шляхом внесення доповнень у СК України (насамперед йдеться про ст. 11).

Ще однією проблемою є питання про статус родинних звичаїв – правил поведінки, які формуються та визнаються в колі конкретної родини чи роду. Більшість із них мають позаправовий характер і не претендують на юридичну чинність, проте частина все ж таки можуть набувати правового значення – стосовно управління спільним майном, розподілу обов'язків, надання позик і боргових відносин між родичами, родинних нарад перед прийняттям важливих рішень тощо, а також статусу членів родини, про яких СК України не згадує. Такі звичаї не відповідають ознакам звичаїв місцевості, які можуть застосовуватися згідно зі ст. 11 СК України. Натомість вони фактично існують та мають важливе значення у багатьох родинах і родах (інколи й сім'ях). Визначення статусу родинних звичаїв повинно стати одним із завдань наступних змін, доповнень і редакцій СК України [28, с. 103-104].

Із незапам'ятних часів на українських землях існував інститут заручин, які передували укладенню шлюбу. Цей інститут перебував у сфері виключно звичаєвого регулювання. Однак у СК України первинної редакції (2002 р.) була поміщена ст. 31, яка мала назву «Заручини». У ній ішлося про те, що зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Ч. 2 згаданої статті постановляла, що заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб [29]. Така нормативна конструкція заручин видавалася дещо штучною, оскільки в суспільстві заручини укладаються шляхом підтвердження однією стороною (як правило, жінкою) пропозиції другої сторони (як правило, чоловіка) про укладення шлюбу. Натомість подання заяви про реєстрацію шлюбу відбувається вже після фактичних заручин.

У грудні 2006 р. в кодекс були внесені зміни – ст. 31 отримала назву «Зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб», і з неї були виключені перші дві частини. Також замість терміну «заручені» текст кодексу оперує терміном «наречені». Відтак, поняття заручин і їхні юридичні наслідки повернулися до сфери неписаного звичаєвого права. Водночас у тексті СК України цілком слушно залишилася норма про обов'язок особи, яка відмовилася від шлюбу, відшкодувати другій стороні витрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля [30]. Більш того, у чинній редакції правове регулювання вказаних відносин видається більш вдалим. Адже підготовка до весілля традиційно розпочинається саме після заручин (у їхньому звичаєвому розумінні), а не після подання заяви про реєстрацію шлюбу.

Правовий звичай становить джерело міжнародного приватного права, регулюючи як зобов'язальні, так і інші відносини. Особливе значення в цій галузі українського права мають звичаї міжнародної торгівлі – норми, які склалася у міжнародних комерційних відносинах на основі однакової звичаєвої поведінки суб'єктів цих відносин та її загального визнання [31, с. 3, 13]. У ст. 9 Віденської конвенції про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. зазначено, що сторони пов'язані будь-яким звичаєм, щодо якого вони домовилися, і практикою, яку вони встановили у своїх взаємних відносинах. За відсутності домовленості про інше вважається, що сторони мали на увазі застосування до їх договору або до його укладення звичаю, про який вони знали або повинні були знати і який у міжнародній торгівлі широко відомий, такий, що його постійно дотримуються сторони в договорах даного роду у відповідній сфері торгівлі. Таким чином, Конвенція допускає застосування звичаю за умови, якщо сторони знали або повинні були знати про звичай [7, с. 133].

У ч. 1 ст. 6 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» встановлено, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності при складанні тексту зовнішньоекономічного договору (контракту) мають право використовувати відомі міжнародні звичаї. 4 жовтня 1994 р. був прийнятий Указ Президента України «Про застосування

Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів», яким була запроваджена обов'язковість застосування Правил Інкотермс при укладанні зовнішньоекономічних і внутрішніх договорів [13, с. 5]. Як відомо, Інкотермс є правилами тлумачення комерційних термінів, що мають звичаєве походження, уніфікованими й опублікованими Міжнародною торговою палатою в Парижі. Вперше це відбулося в 1936 р. [32, с. 691], а нині вони діють в редакції 2020 р.

Висновки. Таким чином, в усіх галузях приватного права України відповідну нішу відведено звичаю. У суспільних відносинах, що становлять їхній предмет, правовий звичай доповнює законодавче регулювання та впорядковує той сегмент, який не отримав регламентації нормативно-правових актів. Міцні позиції звичаєвих норм у приватному праві можна пояснити домінуванням диспозитивного методу правового регулювання, який характерний також сучасному звичаєвому праву. Крім того, відносини «індивід-індивід» традиційно та зі зрозумілих причин є більш сприятливими для правового звичаю, ніж відносини за участю держави. Доцільність звичаєвого регулювання частини приватних правовідносин підтверджується як світовим досвідом, так і національною практикою, в тому числі невдачами законотворення стосовно тих питань, щодо яких ефективнішим є звичай.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М. М. Стаття 7 Цивільного кодексу України: аналіз крізь призму феномену звичаєвого права. *Часопис Цивілістики*. Вип. 38. Одеса, 2020. С. 18–25.
2. Стрельникова І. Ю., Є. В. Погорєлов Є. В. Місце звичаю в сучасному праві України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23 (62). № 2. С. 52–56.
3. Майданик Р. Правовий звичай як джерело цивільного права. *Юридична Україна*. 2009. № 6. С. 69–72.
4. Цивільне право України: традиції та новації / За ред. Є. О. Харитонова та ін. Одеса: Фенікс, 2010. 700 с.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n56.
6. Бедрій М. М. Звичай ділового обороту: роздуми щодо змісту поняття та його доцільності. *Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції* : зб. матер. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 22 червня 2017 р. Київ: АртЕк, 2017. С. 77–80.
7. Яворська О. С. Звичаєве право як соціальний регулятор цивільних відносин. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 129–137.
8. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.
9. Czachórski W. Zobowiązania. Zarys wykładu. Warszawa: PWN, 1994. 465 s.
10. Koszowski M. Obrót powszechny, profesjonalny i konsumecki. *Ius Novum*. 2010. 4. S. 160–165.
11. Махінчук В. М. Торговий звичай (звичай ділового обороту) як джерело виникнення підприємницьких відносин. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 1. С. 192–200.
12. Коломацька С. П. Звичай торговий. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Том 2: Д-Й. Київ: Укр. Енцикл., 1999. С. 569.
13. Прилуцький Р. Б. Договір та звичай як джерела господарського і цивільного права. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 4 (17). URL: http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/viewFile/231/252.
14. Гречко М. Як укладати договори, яких немає в кодексах? *Юридична газета*. 10 жовтня 2017 р. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yak-ukladati-dogovori-yakih-nemae-v-kodeksah.html.
15. Мигалюк Л. В. Місце та роль непоіменованих договорів у цивільному праві України. *Університетські наукові записки.* 2011. № 2 (38). С. 172–176.
16. Bedrii M. Reguły personalnej praktyki profesjonalnej w perspektywie transformacji prawa zobowiązań Ukrainy i Polski. *Problematyka kwalifikacji prawnej pozakodesowych umownych stosunków zobowiązaniowych* / red. nauk. Wojciech Maciołek. Warszawa: INP PAN, 2020. S. 21–28.
17. Polański P. Zwyczaj w okresie rewolucji technologicznych. *Państwo i prawo.* 2007. Nr. 12. S. 24–38.
18. Polański P. P. Customary Law of the Internet: In the Search for a Supranational Cyberspace Law. Hague: T.M.C. Asser Press, 2007. 437 p.
19. Діковська І. А. Правовий звичай як джерело регулювання цивільних відносин за правом окремих країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Вип. 32. Т. 2. Ужгород, 2015. С. 29–31.
20. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 № 01-8/211. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08.
21. Про торгово-промислові палати в Україні: закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text.
22. Про захист від недобросовісної конкуренції: закон України від 07.06.1996 № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text.

23. Звичай і недобросовісна конкуренція. Деякі проблеми застосування статті 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції». URL: https://vkp.ua/publication/zvichay_ta_nedobrosovisna_konkurentsiya.

24. Цвєткова Ю. Місце правового звичаю у правовій системі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 12. С. 125–128.

25. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 (чинна редакція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

26. Головкін О. В. Звичай як джерело сімейного права України: історія і сучасність. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 159–163.

27. Шищак-Качак О. О. Застосування звичаїв іноземної держави у сфері регулювання сімейних відносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. 1 (26). С. 71–75.

28. Бедрій М. Правовий звичай як джерело сімейного права України. *Незалежність України: права людини і національна безпека*: зб. матер. Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 травня 2021 р.) / упор. Л. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2021. С. 102–105.

29. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 (редакція до грудня 2006 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/ed20050625#Text.

30. Копанчук О. Заручини та юридичні наслідки. *Протокол: юридичний інтернет-ресурс* (12.11.2016). URL: https://protocol.ua/ru/zaruchini_ta_yuridichni_naslidki/.

31. Щокіна О. О. Правовий звичай міжнародної торгівлі як джерело міжнародного приватного права : автореф. … канд. юрид. наук «12.00.03». Харків, 2006. 20 с.

32. Салатко А. Л. Інкотермс. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Том 2: Д-Й. Київ: Укр. Енцикл., 1999. С. 691.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.2

Братасюк М. Г.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-9216-0911

ПРАВО ЯК ВТІЛЕННЯ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

LAW AS AN EMBODIMENT OF TYPES OF RATIONALITY

У статті висвітлюється проблема залежності правового розвитку від різних типів раціональності. Показано, що певний тип мислення може стати істотним чинником впливу на розвиток права. Особлива увага приділена таким типам раціонального мислення як: гуманістичне раціональне мислення античних греків, прагматичне раціональне мислення стародавніх римлян, природничо-наукове мислення європейського модерну, сучасний гуманістичний раціоналізм тощо.

Обгрунтовано ідею, що гуманістичне раціональне мислення античних греків, сформоване полісним життям, стало одним із визначальних чинників формування змісту права і людини-особистості як суб'єкта права. Завдяки йому античні греки вважали право втіленням розсудливості, міри (рівності) для суб'єктів права, справедливості, спільного блага тощо. Ця раціональність спрямована на вдосконалення громадянина полісу.

На противагу грецькому мисленню, раціональність стародавніх римлян відверто прагматична і державоцентристськи спрямована. Римляни – нація зовнішніх досягнень, тому їх раціональність спрямована не так на формування змістовно-смислових характеристик права, скільки на творення його форми – закону.

Природничо-науковий тип раціональності модерну нейтральний до метафізики в праві і до людського буття. Він сприяв формуванню соціальної інженерії, в т.ч. і в правовій сфері. З цієї модерної раціональності постало позитивістське раціоналістичне мислення, що працювало в умовах тоталітарної реальності XX століття і нині «обслуговує» державоцентризм чи то Путінської Росії, чи Північної Кореї, чи білоруської диктатури.

Показано, що в українській правовій традиції, що є природно-правовою, упродовж віків формувалося гуманістичне раціональне мислення, тісно переплетене з морально-етичними принципами та цінностями.

Ключові слова*: право, правовий розвиток, зміст права, форма права, тип раціональності, гуманістична раціональність античних греків, прагматична раціональність стародавніх римлян, природничо-наукова раціональність, позитивістський тип раціональності, юснатуралістичний гуманістичний раціоналізм.*

The article highlights the problem of the dependence of legal development on different types of rationality. It is shown that a certain type of thinking can become a significant factor in influencing the development of law. Special attention is paid to such types of rational thinking as: humanistic rational thinking of the ancient Greeks, pragmatic rational thinking of the ancient Romans, natural scientific thinking of European modernity, modern humanistic rationalism, etc.

The idea is substantiated that the humanistic rational thinking of the ancient Greeks, formed by the polis life, became one of the determining factors in the formation of the content of law and the human personality as a subject of law. Thanks to it, the ancient Greeks considered law to be the embodiment of prudence, measure (equality) for subjects of law, justice, common good, etc. This rationality is aimed at improving the citizen of the polis.

In contrast to Greek thinking, the rationality of the ancient Romans is openly pragmatic and state-centric. The Romans are a nation of external achievements, so their rationality is aimed not so much at the formation of the substantive and semantic characteristics of law as at the creation of its form – the law.

The natural-scientific type of rationality of modernity is neutral to metaphysics in law and to human existence. It contributed to the formation of social engineering, including in the legal sphere. From this modern rationality emerged positivist rationalist thinking, which worked in the conditions of the totalitarian reality of the 20th century and now "serves" the state-centrism of Putin's Russia, North Korea, or the Belarusian dictatorship.

It is shown that in the Ukrainian legal tradition, which is natural law, humanistic rational thinking has been formed over the centuries, closely intertwined with moral and ethical principles and values.

Key words: *law, content of law, form of law, type of rationality, humanistic rationality of the ancient Greeks, pragmatic rationality of the ancient Romans, natural-scientific rationality, positivist type of rationality, jusnaturalistic humanistic rationalism.*

Постановка проблеми. Право, будучи соціокультурним феноменом, у своєму розвитку залежить від різних чинників. Бачити його нині як лише політично-владне явище недостатньо, хоча політична влада має до нього безпосередній стосунок, оскільки причетна за правотворчості. Проте, вичерпати його пояснення лише одним чинником науково некоректно, хоча стереотипи минулого у трактуванні права ще доволі живучі. На шляху творення правової демократичної держави дуже важливо мислити право з позицій сьогодення, бо застарілі ідеї, поняття, стереотипи мислення загалом і правового зокрема, не придатні для вирішення нинішніх правових проблем. На жаль, за три десятиліття незалежності українське суспільство і особливо представники влади так і не позбулися збанкрутілого політичного та псевдоправового, насправді законницького мислення і таких же збанкрутілих методів та способів державного управління, що стає на перешкоді демократичних перетворень [2; 4; 6; 7; 8; 9]. Стосовно тих перешкод, які гальмують розвиток суспільства, і які мають бути сформульовані як проблеми, що потребують ефективного вирішення, проблема «/…/ неприродності буржуазних перетворень в Україні згідно з декларованими гаслами втілення ідей правової держави, прав людини та інших атрибутів юридично сконструйованого – громадянського – суспільства (які в європейській культурі мають потужні історичні витоки [10, с. 21-32], оскільки культурно-історичні підстави для їхнього втілення в життя є надто слабкими і такими, що тільки формуються»[1, с. 305; 2; 4; 6; 7]. Раціональність є тим духовно-культурним чинником, який дуже істотно зумовлює розвиток права. Тому дослідження її якості, структурного зрізу, типів тощо, їх впливу на нинішній правовий розвиток України, безумовно, актуальне і необхідне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розроблялися такими науковцями як: В.Братасюк, М.Братасюк, О.Грищук, О.Литвинов, І.Проценко, С.Пролєєв, В.Сабадуха, М.Гайдеггер, Д.Гоулман, О.Гьофе, Дж.Орвел, К.Вілбер, М.Фуко, Фон Вайцзакер, Е.Вікман та ін..[8; 9; 16; 19; 1; 2; 4; 11; 12; 5; 15; 17; 20; 21]. Ними висвітлено питання історичного розвитку інтелектуальної традиції в праві, особливості раціонального мислення в різні історичні епохи, окремі характерні риси правового мислення в природно-правовій доктрині та законницькій, специфіку правового мислення в українській правовій культурі, в різних правових сім'ях тощо. Проте проблему якості раціональності і залежності від неї, її типів розвитку права в сучасній правовій науці, поки що, досліджено недостатньо, тому інтенсифікувати її розроблення нині важливо.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні не треба, мабуть, зайвий раз доводити, що ефективної людської діяльності не буває без ефективного продуктивного мислення, яке є стрижнем людської свідомості та втіленням раціо. Вікіпедія зазначає, що: «Ми́слення – процес перетворення фактів, інформації, емоцій тощо на цілісне й упорядковане знання. Мислення є фундаментальною властивістю людини, і через цю фундаментальність йому важко дати означення, спираючись на простіші поняття». Правове мислення – це духовно-інтелектуальна напруга, спрямована на осягнення сутнісних характеристик права загалом, його складових зокрема, його цінностей та смислів, призначення, функцій, його ролі в людському бутті тощо[22; 26].

Право як продукт загальнолюдської культури не є винятком – раціональне мислення було і сьогодні продовжує бути важливим чинником його становлення та розвитку. Нині все більше науковців і практиків в сучасній Україні усвідомлюють, що не можна здійснити правового реформування, не здійснивши глибинної інтелектуальної реформи, не змінивши репресивного законницького стилю мислення на якісно інше мислення, гуманістичне, одухотворене, увідповіднене демократичним цінностям, новому типу української людини – людині ринкового суспільства[8; 12; 14].

Звернення до суспільного розвитку, його часового виміру дає можливість побачити, як впливала якість мислення, його рівень розвитку на право, його феномени. Сучасні науковці слушно наголошують, що становлення та розвиток права, напр.., в грецькій античності пов'язані з трансформаційними полісними процесами. Це були комплексні зміни, наслідком яких стало формування людини трансгресивного типу. Це була людина, яка вийшла за межі міфу, і здійснити цей вихід їй допомогла нова якість раціональності [6; 8; 24]. І.Проценко слушно наголошує, що «аналіз соціокультурних процесів свідчить, що мова йде про системні зміни, які, охоплюючи всі сторони суспільства, концентрувалися в духовній сфері. Така особливість зумовлює необхідність поглиблення рівня аналізу, а саме звернення до категоріального аналізу процесів», які відбувалися в епоху осьового часу [6, с 312]. Такий аналіз дасть можливість побачити глибинні, необхідні, загальні зв'язки, процеси та закономірності, які зумовили творення права як духовно-культурного феномена. Зокрема полісне життя формувало новий тип мислення, якісно відмінний від міфічного образного мислення, і це визначальним чином вплинуло на правовий розвиток, творення права античними греками.

Радикальні зміни в духовному житті античних греків були зумовлені в значній мірі еко-

номічною кризою, яка полягала у відновленні і розвитку зв'язків зі Сходом, що були розірвані із крахом Мікенської імперії. Окрім Сходу, греки розвивали торгівлю із Малою Азією. Відбувалося нагромадження багатства приватними особами та храмами, серед аристократії появилися прошарки населення, що сваволили і нехтували законами, общинними та зрівнюючими принципами, що викликало обурення в представників інших соціальних груп полісу. Несправедливість, безчинства, розгул пристрастей були настільки відчутними, що це загрожувало існуванню спільноти. Необхідні були радикальні зміни в усіх сферах життя і найперше вони проявилися в праві, оскільки треба було підкорити загальному порядку всіх, – слушно наголошує Ж.Вернан в роботі «Походження грецької думки» . Цим загальним порядком була dike – справедливість як вища цінність, норма, що має божественні витоки. Вона має встановити *справедливу рівновагу* між різними інтересами суспільства, розподілити обов'язки, встановити законність, правопорядок – це для греків була дуже важливо, бо, відповідно до їхнього світогляду, у космосі діє цей принцип і порушувати його в полісному житті не можна. Чи ж не звідси сучасний принцип правової рівності як одна із смислових характеристик права? Dike поєднувала різні елементи суспільного життя, формуючи єдине ціле – поліс. Великим досягненням в полісному праві було скасування кровної помсти і притягнення злочинця до юридичної відповідальності на засадах рівної міри справедливості. Л.Жерне описує інтелектуальне зрушення, яке відбулося в грецькому полісі під впливом соціальних змін, а вони були дуже відчутні. В разі здійснення вбивства роди уже не вдавалися до зустрічей віч-на-віч із застосуванням клятв, ритуальних дій, традиційних прийомів доказів, а йшли до суду, де суддя, озброєний законом, принципом справедливості та совістю вирішував проблему встановлення істини і покарання злочинця. Цілком зрозуміло, що в таких умовах самі докази, свідчення та вироки радикально змінювалися. Суддя вирішував справу, спираючись на факти. Завдяки цим змінам і системі судочинства буде розроблено складну систему доказів, співвідношення допустимого і ймовірного, дедуктивних висновків тощо. Тобто, створювалась раціоналістична система шукання істини, формування самого поняття об'єктивної істини, яка була невідома в дополісному праві [24]. Особливо античні греки поціновують *розсудливість*, яка, на їх переконання, має бути властива всім суспільним відносинам, а найперше політико-правовій сфері. Науковці звертають увагу на категорію *міри,* яка істотно вплинула на розвиток раціонального мислення полісу. Поняття міри було відоме з часів Гесіода, воно вживалося в інструментальному значенні («метрон») як міра чогось, згодом воно застосовувалося як моральне поняття, як міра належної поведінки, що увідповіднена правилам життя полісу. Напр., Клеобул акцентував, що «Міра – це найкраще»; Фалес закликав: «Користуйся мірою»; Протагор стверджував, що: «Людина є мірою всього» [4; 5; 25]. Зрозуміло, що принцип міри, звертаючись до окремішнього індивіда, руйнував общинні норми, змушував шукати таку середину, яка вписувалася у норми-вимоги полісного життя, у стосунках з іншими, формував новий зміст відносин між людьми, наповнював їх нетрадиційними проявами поведінки. Дослідники підкреслюють, що формування мірних відношень вимагало логічного досвіду, застосування нових когнітивних структур, таких як порівняння, аналіз та синтез, створення абстракцій, ідеалізацію тощо, що зумовило сукупно якісний стрибок у полісній свідомості, зокрема правовій [4, с. 343-344]. Полісне право постало як результат інтеріоризації мірних відношень, які сформувалися на основі самовизначення індивідів, чим творилися загальні правила, принципи і норми. Право, звертаючись до принципу рівної міри справедливості, добра, поваги до людини, її гідності тощо, постає як новий спосіб полісної життєдіяльності.

Принцип міри формував нове культурне середовище. Аристотель стверджував, що поліс постав культурною державою, в якій життя ґрунтоване на правових нормах, в той час, коли сусіди античних греків жили по-варварськи [26]. Полісна людина, трансформовуючись, творила правове середовище, а право, в свою чергу, творило новий тип людини, воно відобразило ті нові якісні зміни, які відбувалися з тогочасними людьми. Полісна людина розвивала зміст права, воно трактувалося античними греками як втілення природної справедливості, рівної міри її, розумності, істини, спільного блага. Розвиваючи змістовно право, людина стверджувала свою людську сутність, формувалася як особистість[4; 26].

Для античних мислителів та громадських діячів дуже важливою проблемою була проблема вдосконалення громадян полісу. Вони були переконані, що лише освічені, раціонально мислячі громадяни здатні бути моральними індивідами, носіями моральних принципів та цінностей, людьми, які будуть жити у відповідності з морально-правовими принципами та нормами. Для вдосконалення громадян полісу Сократом та Аристотелем було створено раціоналістичну етику[23; 26]. Загалом грецькі мислителі працювали над проблемою формування і розвитку гуманістичного раціонального мислення, яке могло б стати чинником вдосконалення полісного життя, ствердження його відповідно до прин-

ципу космічної гармонії. Як слушно зауважує Ж.-П.Вернан у роботі «Походження грецької думки», грецький розум був спрямований на виховання, вдосконалення і трансформацію людей, а не на перетворення природи, тобто, він не був природничо-науковим. Право, трактоване як справедливість, добросовісність, розумність, рівність тощо стало продуктом цього гуманістичного раціо [4; 6; 8; 28].

Стародавні римляни чимало засвоїли із грецького раціоналістичного досвіду. Особливо добре вони засвоїли, що право – це принципи справедливості, добра, істини, рівності, які мають свої витоки в природі загалом, природі людського буття – це гарно засвідчує таке явище як римська юриспруденція. Щоправда, римський розум був надто доцільний та практичний, спрямований найперше на приватну вигоду [8]. В Стародавньому Римі відносини, що були в античних греків побудовані на співучасті, змінюються відносинами на основі підпорядкування. В цих нових умовах правові норми починає творити держава, яка робить це від імені народу. Практичне римське раціо працює не так над змістом права, як над творенням його форми – закону. Конструктивно-творча функція права змінюється на регулятивну функцію[4; 8; 26]. Практичний римський розум поволі розриває зв'язок із сутністю людини, стає *державоцентричним.* Він втрачає гуманістичний вимір, втілює державну владу, виражає державний інтерес, він стає інструментальним чинником законотворчості. Римлянин стає практичним, корисливим, наступальним суб'єктом права, який йде до світу зі щитом та мечем, йде ним оволодіти [27]. Римська імперія концентрує величезні багатства, треба було регулювати відносини власності, володіння, спадкування, купівлі, продажу тощо. Римське приватне право було вимогою тогочасного життя. Римляни були народом зовнішніх досягнень, творили культуру зовнішності, вони були нацією, зверненою назовні. Велич територіальна, видатні завоювання, велич архітектурна, зовнішній блиск і розмах прагнень та пристрастей тощо. В праві зовнішній вимір теж вийшов на передній план [27; 8]. Імперське мислення, як правило, репресивне, воно добре втілюється саме у «букві закону»[4; 8; 26].

Середньовіччя творитиме християнізовану європейську культуру. Релігія тотально впливатиме на суспільне життя. Християнські принципи любові до ближнього та рівності всіх людей у Христі були покликані мінімізувати насильство, яким поглинався середньовічний європейський простір [8]. Право середньовічної епохи розвивається на засадах юснатуралізму з відчутним змістовним релігійним виміром. Середньовічна християнізована культура прагне імплементувати гуманістичне мислення в правовій сфері. Такі християнські морально-етичні цінності як любов, милосердя, добросовісність, спільне благо, справедливість, повага до людини, її життя, гідності, приватної власності тощо поволі залучаються до правового життя. Європейське середньовіччя ототожнює правові цінності та моральні, формуючи та застосовуючи юридизовану мораль [8; 28]. Це явище буде спостерігатися в європейському просторі і в новоєвропейську епоху, проте по мірі того, як будуть стверджуватися і розвиватися наукові знання, право буде дистанційовуватися від моралі.

Новий час сформує якісно інший тип раціональності – науково-природничу раціональність, яка, на відміну від античної гуманістичної, і формуватиметься, і розвиватиметься, будучи спрямованою на природу, світ поза людиною. Дефіцит гуманістичного виміру в правовій раціональності сягне свого апогею із застосуванням в соціальному знанні, в т.ч. правовому, позитивістської методології, вимогою якої буде очищення мислення правника від метафізики, тобто, звільнення його від усіляких духовних феноменів світоглядного плану: цінностей, бажань, переконань, віри, сподівань, добросовісності тощо[8; 13; 16; 2; 26; 28]. Європейці сформували дуже раціоцентричний розум, який був цілком байдужий до живої людини. Так звана «юриспруденція понять» ще більше дистанціювала його від буттєвих коренів, від людського буття [8; 28]. Цей тип раціоналізму набув виразно державоцентричного змісту. Байдужість до людини з її життєвими потребами та інтересами, невизнання її природних прав державною владою, заперечення всілякої метафізики в праві, фундаментальних цінностей, які є засадами людського буття, репресивний стосовно людини характер цього, спотвореного об'єктивізмом, мислення зробили його інструментом ствердження в європейському, і не лише європейському просторі тоталітарно-диктаторських режимів [26; 14; 18; 19]. Цей тип репресивного мислення лежить в основі легістської (законницької) псевдоправової доктрини, яка ототожнює право і закон, здійснюючи підміну понять, стверджує «букву закону», нехтуючи «духом права», не визнає людину і її природні права найвищою цінністю, вивищуючи над ними державну владу і закон, який втілює її волю. Підміна понять створює видимість в державі права, хоча реально суспільні відносини регулюються законом, що виражає інтереси держави. Репресивне легістське мислення заперечує зв'язок права та моралі, перетворюючи тим самим остаточно право у суто політичне явище, розриваючи його зв'язок із духовно-культурним виміром людського буття [7; 8; 16; 28; 33].

Нині ми можемо спостерігати за тотальним наступом світових диктатур на демократичний

світ. Саме репресивний державоцентричний тип законницького мислення використовують сучасні диктатори в Росії, Північній Кореї, Китаї, Ірані, Венесуелі тощо. Це мислення в руках диктаторів XXI століття – потужна зброя, спрямована проти людини, її базових засад життя [19]. Тому нині так важливо формувати і розвивати гуманістичний тип раціоналізму, який звернений до людини, її життя, інтересів та цінностей [11; 17; 18].

Україна за понад три десятиліття незалежності ще не зовсім звільнилася від легістської доктрини і раціоналізму, який її обслуговує, тому так складно і стражденно йде реформування правової сфери. Мислення, носіями якого є українські правники, дуже консервативне, змінюється дуже повільно. Опір старого супроти наступу нового достатньо сильний. В нинішній Україні є чимало і окремішніх індивідів, і соціальних груп, які не хотіли б демократичної правової України, бо вона їм не вигідна. Тому спротив новому мисленню в праві, особливо на практиці не може не відчуватися. Звісно, новий європейський світогляд, нова теорія права, що мають прийти на зміну збанкрутілому легізму, не формуються одразу. Для цього необхідний час і спільні зусилля і держави, і громадянського суспільства, і індивідуальних агентів змін. Жаль, що в цьому плані держава робить далеко недостатньо, хоча це нескладно пояснити з огляду на її олігархічну суть.

В українців є понад тисячолітня національна правова традиція, яка носить юс натуралістичний характер [26; 28]. Нескладно простежити, що упродовж віків наші предки шанували право як втілення справедливості, добра, поваги до людини, її життя, гідності, честі, добросовісність, розумність, повагу до індивідуальної свободи тощо. Тобто, право творилося і трактувалося як духовно-культурне явище, а не суто політичне. В українській правовій традиції і в часи княжої України, і в Литовсько-Руській державі, і в бароковій культурі XVII-XVIII ст., і в неофіційній правовій системі в умовах бездержавності наш народ розвивав право у тісному тандемі із морально-етичним виміром національного буття. Тому природно, що той тип правового мислення, який розвивався в національній правовій сфері, мав достатньо потужний гуманістичний вимір. Це був феномен юридизованої моралі [16; 26; 28; 30]. Цьому дуже сприяла також християнська ідеологія з її базовими принципами любові до ближнього та рівності усіх людей у Христі. Християнська етика, національні традиції та звичаї, що втілювали моральні принципи та цінності, що передавалися від покоління до покоління, загалом національна культура народу, який ментальними цінностями зробив Правду і Волю, сукупно вплинули на ствердження в національному правовому розвитку природно-правової парадигми, яка поєднувала морально – етичні засади та правові, захищала людину з її природними правами, вивищувала її над владою та «буквою закону», оголосивши найвищою цінністю. Прикметно, що Конституція України увібрала в себе в ст..3 ч.1 цей фундаментальний морально-правовий принцип [29]. Прикро лише, що на практиці він реалізовується явно недостатньо.

Нині ще можна зустріти чимало наших правників, яких дуже не влаштовує таке симбіозне поєднання права та моралі, тому вони з усіх сил намагаються показати, що право це право, а мораль це мораль, і їх багато що відрізняє. Так, деякі відмінності є, але вони дуже дрібні, неістотні, в той час, як основне, істотне у них спільне – це гуманістичні загальнолюдські цінності та смисли – саме тут мораль і право співпадають. Для сучасного реформування правової сфери наші реформатори мають стати носіями гуманістичного, одухотвореного мислення, спрямованого на українську людину, її інтереси та потреби, на спільне благо українських громадян, а не на свій приватний інтерес чи інтерес державний, що є насправді груповим. В основу цих змін таке мислення має покласти ціннісно-смисловий вимір національної правової традиції реально, а не декларативно, бо інакше всі зусилля реформаторів будуть марними, якісних змін в нашому праві не відбудеться.

Висновки. Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що розвиток права залежить в значній мірі від якості раціонального мислення, від типів раціональності. На право в різні історичні періоди мали вплив різні типи раціональності. Античний гуманістичний раціоналізм, який був сформований життям полісу, дуже відчутно вплинув на творення права, формування його ціннісно-смислового змісту. Саме завдяки цьому гуманістичному раціоналізму людина усутнювалася, формувалася як суб'єкт правового життя і це була, мабуть, найважливіша місія цього типу раціональності.

В той час, як в античних греків правовий раціоналізм був доволі метафізичним, апелював до вищих духовних цінностей, витоки яких в божественно-космічному вимірі, у римлян він постає заземлено-прагматичним, спрямованим на вирішення конкретних практичних питань. Тому римський практичний раціоналізм зосереджений на зовнішній стороні права, а не на ціннісно-смисловому змісті, він творить його форму – закон.

Новоєвропейська епоха сформує новий тип раціональності – раціональність наукоцентричну, природничо-наукову, що буде спрямована на пізнання природного світу, а не людського буття. Людина гіперспоживацького типу зацікавлена в перетворенні природного світу, щоб його

корисні властивості трасформувати у фінансовий капітал. Проте це раціоцентричне мислення буде застосовано і в правовій сфері, що дуже добре продемонстрував легізм, який пронизаний державоцентризмом, байдужий до людини з її життям, природними правами, яких він взагалі не визнає, тощо. Невипадково легістська доктрина успішно застосовувалася і нині застосовується різними диктаторськими режимами.

Сучасним українцям для успішного реформування правової сфери необхідний гуманістичний тип раціональності, спрямований на людину з її інтересами та потребами, природними правами, які вона хоче вільно реалізовувати, щоб мати повноцінне людське життя. Його формування має стати важливим напрямком державної політики та діяльності громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Литвинов О.М. Негатив-патерналізм як характеристика державного ладу України: спроба культурологічно-правової діагностики. *Проблеми філософії права.* 2010-2011 р.р. Т.УІІІ-ІХ. С.305-313.
2. Литвинов О. М. Українська традиція: редукція політичного до буденного як шлях до національного апокаліпсису (державно-правові аспекти проблеми у культурологічному контексті, або про деякі уроки Аристотеля). Традиція і культура. Минуле, теперішнє та майбутнє: Матеріали міжнародної наукової конференції. К.: Асоціація «Новий Акрополь», 2008. Ч.1. С. 18-21.
3. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник /Відп. ред. та автор вст. слова С.Б. Кримський. К.: Либідь, 1996. 358 с.
4. Проценко І.П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз. *Проблеми філософії права: Міжнародний часопис*. Т.ІІІ. №1-2. К. Чернівці: Рута, 2005. С. 338-350.
5. Гьофе Отфрід. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. К.: Альтерпрес, 2003. 358 с.
6. Литвинов О.М. Право як феномен культури (замість післямови. Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії: Монографія / за ред.. О.М. Литвинова. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. С. 283-297.
7. Братасюк В., Братасюк М., Грищук О. Сучасний українець як соціальний тип людини та «політика скривдженості» (Ф.Фукуяма). *Юридичний науковий електронний журнал ЗНУ* 2022, №12 С. 518-521.
8. Братасюк В. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції (на матер-лах романо-германської правової сімї). Дис… к.ю.н.: 12.0012 – філософія права. Київ, 2005. 198 с.
9. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. Київ: Абрис, 1995.
10. Вступ до філософії: Онтологія людини | Владислав Нестеренко (nesterenko.rv.ua)
11. Шамрай В. Історичні витоки модерної соціальності . Sententiae: наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). Вінниця-Київ: Універсум, 2001. Вип. IV (2/2001). С. 21-32.
12. Пролєєв С.В.Криза ідентичностей в глобальному світі та ідея Європи. Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи). За заг. ред. проф.. А.Карася. Львів, 2017. 216 с. С.4.
13. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
14. Гайдеггер М. Буття в околі речей. Возняк Т. Тексти та переклади. Харків: Фоліо. 1998. С.332-345.
15. Братасюк М.Г. HOMO SOVIETICUS ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТИП ЛЮДИНИ (ЗА ...http://publications.lnu.edu.ua › article › download
16. «Емоційний інтелект» Деніел Гоулман, читати онлайн українською та скачати книгу безкоштовно в fb2, epub, rtf, txt, mobi, pdf (worldinbooks.com.ua)
17. Brarasiuk M. H. The anti-positivist orientation of Ukrainian philosophical and legal thought of the late 19th and erly 20th centuries. Philosophy and values of the modern culture. Collective monograph.- lviv-Torun. Liha-Pres. (SENSE) 2019. 164 s. S. 1-19. http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/100
18. Вілбер К. Коротка історія всього. Львів. Вид-во Terra Incognita.2020. 400 с.
19. М. Хайдеггер Лист про гуманізм. http://ibib.ltd.ua › haydegger-pismo-gumanizme-32957
20. Bratasiuk M. Neo-Orvellism as a threat to global democracy. *Academia Polonia* T.64, №3/2024 (eng.) Режим доступу: http://pnap.ap.edu.pl/index.php/pnap/issue/view/71
21. Фуко М. Що таке автор? Мішель Фуко. Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст./За ред.М.Зубрицької. Львів: Літопис,1996. С.442-456.
22. von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.
23. Братасюк М. «Осмислююче мислення» (М.Гайдегер) в правовій сфері як чинник порозуміння в сучасній Україні Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи). Колективна монографія. За заг. ред. проф.. А.Карася. Львів, 2017. 216 с. С.53-68.
24. Баумейстер А. Філософія права.Київ: Видавничо-поліграфічний центр Київський університет».2010. 311 с.
25. Gernet L.Droitet societe dans la Grece ansienne. Paris. 1955. P.6 – 55.
26. Платон. Апологія Сократа. *Діалоги*. К.: Основи, 1995. С. 20–42. https://drive.google.com/file/d/19BWGB1MDEZkGeqBOu34d-xX6U8cb9Ecz/view
27. Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. Київ. 2010. 395 с.

28. Козловський А.А. Право як пізнання. Чернівці. Рута. 1999. 295 с.
29. Шевцова А.В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Дис. … доктора філософії: спец. 081 – право. Київ, 2023.231 с.
30. Конституція України. Київ. 2022.
31. Братасюк М. Філософсько-правові ідеї Іммануїла Канта та Мануйла Козачинського в контексті сучасност**і.** *Вчені записки Таврійського національного ун-ту. імені В. І. Вернадського.* Серія: Юридичні науки Серія «Право» Том 35 (74) № 2, 2024. С.124-128.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.3

Галянтич М. К.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу приватного права та процесу
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0003-0346-5308

ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДҐРУНТЯ ІНСТИТУТУ ВИЗНАННЯ НЕОБҐРУНТОВАНИМИ АКТИВІВ ТА ЇХ СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ: СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE LEGISLATIVE BASIS OF THE INSTITUTION OF RECOGNITION OF ASSETS AS UNFOUNDED AND THEIR RECOVERY INTO STATE REVENUE: SOCIOLOGICAL AND LEGAL ANALYSIS

Корупція є суспільним злом, яке ослаблює державне і муніципальне управління, деформує судову і правоохоронну системи, підриває суспільну довіру до держави як такої. Не дивлячись на те, що держава і намагається протидіяти корупції за рахунок прийняття різнонаправлених програм по боротьбі та протидії корупції, законодавчих актів, підвищенням заробітних плат державних службовців, в тому числі і осіб, уповноважених на виконання функцій держави чи органів місцевого самоврядування, але подолати високий рівень корупції на сьогодні не вдається. Автор розкриває причини корупційних проявів, звертає увагу на низький рівень правосвідомості суддів та недостатній професійно-правосвідомісний рівень спеціалізованих служб, покликаних саме на боротьбу з корупцією та її проявами.

Стаття містить дослідження процесу формування національної законодавчої бази, як підґрунтя до введення в правову систему України процесуального інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

В статті наводиться великий об’єм статистичної інформації, яка дає можливість усвідомити рівень як самої корупції в державі, так і рівень довіри населення до державних та правоохоронних органів. При цьому автор порівнює рівень довіри населення в європейських країнах до їх державних та правоохоронних органів.

В роботі зазначається, що інститут цивільної конфіскації є найбільш ефективним способом боротьби з корупцією, оскільки він підриває економічні основи корупції. Механізм розгляду цивільних справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення на користь держави урегульовано Цивільним процесуальним кодексом України з закріпленням даної категорії справ за Вищим антикорупційним судом, який на сьогодні і формує судову практику у сфері визнання необґрунтованими активів та їх стягнення на користь держави.

В роботі звертається увага на наукові дискусії щодо того, чи є цивільна конфіскація покаранням, чи все ж таки це засіб боротьби з корупцією, який визнано у всьому світі.

Ключові слова: *цивільне судочинство, необґрунтовані активи, цивільна конфіскація, докази, доказування, корупційне правопорушення, корупція, особа, уповноважена на виконання функцій держави, посадова особа органу місцевого самоврядування, судова практика, професійна правосвідомість.*

Corruption is a social evil that weakens state and municipal administration, deforms the judicial and law enforcement systems, and undermines public trust in the state as such. Despite the fact that the state is trying to counteract corruption by adopting various programs to combat and counteract corruption, legislative acts, and increasing the salaries of civil servants, including persons authorized to perform state or local government functions, it is still not possible to overcome the high level of corruption. The author reveals the causes of corruption manifestations, draws attention to the low level of legal awareness of judges and the insufficient professional and legal awareness level of specialized services designed specifically to combat corruption and its manifestations.

The article contains a study of the process of forming a national legislative framework as a basis for introducing into the legal system of Ukraine a procedural institute of recognizing assets as unfounded and their recovery into state income.

The article provides a large amount of statistical information, which makes it possible to understand the level of both corruption in the state itself and the level of public trust in state and law enforcement agencies. At the same time, the author compares the level of public trust in European countries in their state and law enforcement agencies.

The paper notes that the institution of civil confiscation is the most effective way to combat corruption, since it undermines the economic foundations of corruption. The mechanism for considering civil cases on the recognition of assets as unfounded and their recovery in favor of the state is regulated by the Civil Procedure Code of Ukraine with the assignment of this category of cases to the Supreme Anti-Corruption Court, which today forms judicial practice in the field of recognition of assets as unfounded and their recovery in favor of the state.

The paper draws attention to scientific discussions on whether civil confiscation is a punishment or is it still a means of combating corruption that is recognized throughout the world.

Key words: *civil proceedings, unfounded assets, civil confiscation, evidence, proving, corruption offense, corruption, person authorized to perform state functions, official of a local government body, case law, professional legal awareness.*

Одним із найскладніших, а відтак і найдискусійніших питань у боротьбі та протидії корупції у сфері державного та муніципального управління в сучасних умовах розвитку суспільних відносин є інститут цивільної конфіскації. Його важливість та актуальність в умовах сьогодення лише зростає, оскільки механізм його застосування підриває економічну основу корупції, зменшуючи при цьому витрати на процес доказування, усуваючи необхідність доведення факту корупційних діянь та вини особи за допомогою цілого ряду доказів, які для цього слід зібрати у кримінальному провадженні. Процес цивільної конфіскації стосується виключно перевірки того чи набуті певні активи особою в межах наявних у неї законних доходів, чи вартість таких активів не перевищує дохід такої особи, встановлений Верховною Радою України прожитковий мінімум у 500 разів.

В Україні тотожним інституту цивільної конфіскації за своєю суттю є процесуальний інститут цивільного судочинства – визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, який у свою чергу можна кваліфікувати як правовий антипод такого негативного соціально-економічного явища як незаконне збагачення, яке найчастіше має форму латентного корупційного діяння.

Низький рівень довіри населення до державних, муніципальних, судових та правоохоронних інститутів свідчить про наявність недопрацювань та упущень у боротьбі з корупцією. Різнонаправленість наукових дискусій відносно, завдань, функцій та правової природи цивільної конфіскації, а також складні трансформаційні процеси формування її законодавчого підґрунтя, вказують на те, що дане питання потребує комплексних наукових досліджень, особливо у сфері визнання необґрунтованими активів та їх стягнення на користь держави, як найбільш ефективного економічного засобу боротьби з корупційними проявами в нашій державі.

Питання визнання необґрунтовано набутих активів та їх стягнення на користь держави були предметом дослідження переважно на рівні наукових статей, М. Кінаш (2015), О. Гавриленко (2016), М. Хавронюка (2017), Н. Навальнєвої (2018), А. Боровик (2019), В. Мамницького (2019), О. Колотило (2019), М. Ясинок (2020), Ю. Довгаль (2020), Т. Хутор (2021), А. Біцюка (2021), І. Нуруллаєва (2022), Я. Вороніжського (2022), В. Кройтора (2023), Р. Раімова (2023), Н. Білянської (2024), К. Мирось (2024), О. Ковальчука (2024), Г. Чурпіти (2024), О Угриновської (2024). Отже, дана проблематика є актуальною і потребує більш широких і фундаментальних наукових досліджень.

Метою дослідження є вивчення соціолого-правових передумов інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення на користь держави на основі аналізу матеріального та процесуального законодавства, яке спрямоване на боротьбу та протидію корупції за рахунок економічних чинників.

Корупція завжди являє собою одне із найбільш завуальованих злочинних діянь, оскільки вона зароджується в тиші як великих, так і малих кабінетів публічної влади, яка при всій своїй публічності осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або місцевого самоврядування, утаємничує питання корупційних схем, уникаючи в такий спосіб своєї публічності. Історичний парадокс полягає в тому, що саме публічна влада завжди намагалася боротися з корупцією, яку ж сама і породжувала, привносячи її в суспільні відносини. Корупція історично стала невід'ємною частиною державного та муніципального управління, супроводжуючи його із однієї суспільної формації в іншу, при цьому видозмінюючись, удосконалюючись та розширяючи сфери своєї присутності.

В чому ж полягає соціологічний феномен такої корупційної спритності з одного боку, та її привабливості – з іншого? На перший погляд здається, що вся проблема полягає в тому, що всі державні активи, державні дозволи і контролюючі сфери держава передає в управління тій чи іншій службовій особі, уповноваженій на виконання функцій державного управління чи посадовій особі місцевого самоврядування, сплачуючи за це недостатньо високу заробітну плату.

Здається, що державі потрібно лише підняти рівень заробітної плати державним службовцям та посадовим особам органів місцевого самоврядування і корупція зникне сама по собі, оскільки високий рівень заробітної плати, премій, виплат за вислугу років та інші преференції збалансують інтереси влади і її чиновників. Така

теорія збалансованості інтересів мала місце в Україні на початку двохтисячних років XX століття, в тому числі і в судовій системі, яка, як незалежна гілка державної влади, покликана до своєчасного і справедливого розгляду судових справ, в тому числі і корупційного спрямування.

Так, у 2000 році голова Ради суддів України М. Д. Дрига на IV з'їзді суддів піклувався про надання державою безоплатного житла для суддів [1, с. 9]. Рішенням цього ж з'їзду було запропоновано Верховній Раді України розробити проект закону про оплату праці суддів [1, с. 19].

В подальшому, рішенням Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсій та щомісячного довічного грошового утримання) було по суті урегульовано матеріальне і соціальне забезпечення суддів [2, с. 6].

Скаржились судді і на низький рівень фінансового забезпечення в роботі судів. В цій частині в 2009 році В.В. Кривенко, тогочасний голова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України, зазначав: «До тих пір, поки буде 15% фінансування судів, до тих пір буде корупція і буде суддя, який не має совісті…» [3, с. 8].

Йдучи назустріч суддям, держава значно підвищила їм суддівську винагороду, по суті до рівня європейського. З урахуванням даних обставин, суттєво зросло і довічне грошове утримання суддів (так звана «пенсія»), яке сьогодні складає у співвідношенні до долара США 1,5 тис. доларів і вище. Судова система отримала достатнє своє фінансування, і в той же час практика показує, що судді все одно отримують «побічно» свого заробітку кошти у вигляді «новорічних засівань», які потім «закатують у банки і ховають у землю», а є й такі, які викидають валюту у кватирку при їх обшуку та затриманні.

Станом на 2024 рік Україна посідала 104 місце з поміж 180 країн щодо індексу сприйняття корупції [4, с. 9]. В той же час, за соціологічним опитуванням Центру Разумкова, рівень довіри населення до САП (Спеціалізованої антикорупційної прокуратури) станом на вересень 2024 року складав 19%, до Національного антикорупційного бюро – 22%, до ДБР (Державного бюро розслідувань) – 24%, БЕП (Бюро економічної безпеки) – 22%, НАЗК (Національне агентство з питань запобігання корупції) – 19%, судової системи – 16% [5, с. 30].

Такий рівень суспільної довіри є занадто низьким і не сприяє ані розбудові громадянського суспільства, ані його ефективній взаємодії з державними інституціями. Та він і не може бути високим, оскільки з 2015 року на початок 2025 року при високому рівні корупції в Україні за корупційні правопорушення було засуджено лише 10561 особу, при цьому 7434 особи, або 70,4% відбулися штрафом, а 2125 осіб (20,1%) – взагалі були звільнені від покарання з випробуванням. Лише 848 корупціонерів отримали за останні 10 років реальне покарання у вигляді позбавлення, або обмеження волі, а 88 осіб, з них – у вигляді арешту [6, с. 23]. У 2023 році загальними судами за корупційними статтями Кримінального кодексу України було засуджено 1578 осіб. З низ 212 робітників; 52 державні службовці; 0 – суддів; 1 – прокурор; інших службовців – 100 осіб; 95 – військовослужбовців; 26 – лікарів та вчителів; 44 – підприємця; 19 – працівників господарських товариств; 4 – студенти; 76 – пенсіонерів; 830 – безробітних. Із 52 державних службовців 22 із них було засуджено за зловживання впливом; 5 – за пропозиції неправомірної вигоди і не було жодного засудженого державного службовця, уповноваженого на виконання функцій держави, за усіма іншими корупційними статтями, в тому числі і за привласнення майна, його розтрату або заволодінні шляхом зловживання службовим становищем, нецільове використання бюджетних коштів тощо [6, с. 23].

Отже, корупція не залежить від рівня заробітної плати державних службовців, уповноважених на виконання функцій держави, чи убранства їх кабінетів. Корупція має місце там і тоді, де існує безпринципність відносно виконання покладених обов'язків та безконтрольність за роботою чиновників. В цій частині А. Геращенко заявляє, що корупція має місце там, де існує безлад в управлінні [7, с. 6]. Але щоб підправити такий «безлад» потрібні кваліфіковані кадри. Так, з січня 2016 року по травень 2024 року за даними НАБУ було повідомлено про підозру 63-м народним депутатам; 46-м керівникам центральних органів виконавчої влади, в тому числі міністрам та їх заступникам, 86-м суддям. В той же час, практика показує, що частину підозр, які складають детективи НАБУ, останні підтвердити в суді не можуть [8, с. 15]. Саме з цих підстав сьогодні прокуратура широко застосовує «формат угод з підсудними у вигляді визнання винуватості» [9, с. 22], що дає можливість уникнути судового слідства, а відтак – і дослідження зібраних доказів винуватості щодо тих чи інших корупційних схем, які так і залишаються по суті утаємниченими.

Така боротьба з корупцією за дослідженням Агенції InfoSapiens «Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність» не має реальних результатів і якщо в 2022 році рівень зростання корупції відзначало 46,3 % резидентів, то в 2023 році їх рівень зріс до 61,2% [9, с. 21]. Отже, корупція в Україні зміцніла та набула системного характеру, підміняючи собою структуру державного управління, де жодні закони ні на що не можуть вплинути [10, с. 20].

В той же час, Україну не можна звинуватити у відсутності належної нормативно-правової бази, яка стала б підґрунтям до боротьби із вказаним ганебним та деструктивним явищем. Пра-

вотворчу роботу в цьому напрямку було розпочато ще до прийняття Основного Закону нашої держави і з тих пір вона не зупиняється.

Зокрема, 5 жовтня 1995 року було прийнято Закон «Про боротьбу з корупцією» [11]. 7 квітня 2011 року попередній Закон було скасовано і прийнято новий Закон «Про засади запобігання і протидії корупції» [12]. 14 жовтня 2014 року даний Закон було скасовано і прийнято новий Закон «Про запобігання корупції» [13]. Вказані нормативній акти закладали підвалини цивільної конфіскації, але не регламентували її механізм, як не містили і його процесуально-правової концепції.

31 жовтня 2019 року було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування і покарання за набуття таких активів», яким вносились відповідні зміни в Цивільний процесуальний кодекс України, в результаті чого інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави з'явився у тому вигляді, в якому він існує дотепер [14]. Слід зауважити, що механізм цивільної конфіскації мав своє закріплення в Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 233-233²) ще з 04.03.2015 року (після оновленої редакції ЦПК України в 2017 р. – це ст. 290-292 ЦПК України) [15], однак його практичне застосування в цивільному судочинстві майже не проводилось.

Рішення Кабінету Міністрів в 4 березня 2023 р. було ухвалено Державну антикорупційну програму на 2023-2025 р. з виконання Антикорупційної стратегії на 2021-2025 роки. І це при тому, що існує цілий ряд міжнародних конвенцій, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, зокрема: «Заходи проти корупції, яка практикується транснаціональними й іншими корпораціями, їх посередниками до цього сторонами» від 15 грудня 1975 р. [16]. У 1990 році восьмий конгрес ООН прийняв Резолюцію «Практичні заходи боротьби з корупцією» [17]. В 1996 р. резолюцією ООН було прийнято Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб. В 2003 р. Генасамблея ООН прийняла Конвенцію «Проти корупції», а з 1 січня 2006 р. Україна підписала і ратифікувала Цивільну Конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією.

Не дивлячись на наявність як національного, так і міжнародного законодавства у сфері боротьби з корупцією вказаний процес, нажаль, і сьогодні гальмується. Заради справедливості слід сказати, що корупція є проблемою не лише для України. Соціологічні дослідження в Європі показують, що і на території ЄС у 2024 році 68 % населення (тобто 7 із 10 опитаних) зазначали, що корупція в їх країнах безумовно має місце, а в таких країнах як Португалія, Хорватія, Греція, Словенія, Мальта, Кіпр, Угорщина, Іспанія, Болгарія про наявність корупції зазначило понад 90% населення [18, с.18].

Як бачимо, ні наявність високих заробітних плат, ні оздоблення кабінетів, ні наявність як національного, так і міжнародного законодавства не є панацеєю у боротьбі з корупцією. Все це, безумовно, носить допоміжний характер, оскільки корупція – це зустрічний рух інтересів як внутрішнього, так і зовнішнього спрямування. Внутрішніми чинниками для поштовху до неї є наявність суспільно-державної власності, різного роду дозволів, в тому числі і щодо її оренди, купівлі-продажу державного і комунального майна тощо. Саме цими активами управляють як державні службовці, так і посадові особи органів місцевого самоврядування, інтерес яких часто виходить за межі їх функцій, ґрунтуючись на їх особистому інтересі – «заробітку», який вони отримають за «продаж» інтересів держави. Зовнішнім чинником є наявність заінтересованих осіб, які готові платити за потрібні для них рішення, переслідуючи у такий спосіб свій економічний, політичний, соціальний або правовий інтерес.

Якщо ж внутрішній інтерес чиновників щодо продажу свого рішення співпадає із зовнішнім інтересом щодо «купівлі» такого рішення, то з'єднуючим їх чинником, як правило, стають кошти, які утаємничено передаються від «покупця» – «продавцю». Така схема корупційних дій не є новою. В той же час, вона дає можливість поступово (від одного, до іншого продажу інтересів держави), державним службовцям та посадовим особам формувати свої необґрунтовано набуті активи у вигляді фінансових ресурсів. Таку практику «роботи» Т. Крупи та інших подібних їй осіб ми спостерігаємо під час обшуку їх помешкань, банківських скриньок, кабінетів тощо.

На сьогоднішньому етапі накопичення необґрунтовано набутих активів, які набуто корупційним шляхом за рахунок «відкатів», отримання неправомірної вигоди, викрадення фінансових ресурсів за рахунок їх привласнення, але не викритого вчасно правоохоронною системою, залишаються утаємниченими. В той же час, мета злочинного накопичення фінансових активів полягає в тому, щоб створити їх власнику та членам його сім'ї можливості для «феєричного життя». Таким чином, корупція переходить в іншу свою стадію, яка полягає в узаконенні її наслідків. Практика показує, що чиновники з цих підстав в той чи іншій спосіб намагаються узаконити «свої» фінансові активи за рахунок купівлі дорогоцінних прикрас, годинників, витрат на дороговартісний відпочинок та відпочинок своєї сім'ї, купівлі коштовних автомобілів, елітної нерухомості як за кордоном так і в межах України, скуповуючи земельні ділянки, паркомісця, квартири, автомобілі, оформляючи право власності на все це нерухоме та рухоме майно

на своїх близьких, родичів, знайомих чи друзів. Такий спосіб узаконення злочинно набутих фінансових активів за рахунок їх переформатування в інші майнові активи сьогодні є найпоширенішим явищем.

Саме з цих підстав в Україні на сьогодні діє і розвивається інститут цивільної конфіскації, процесуально-правовий алгоритм якого закріплено в ст. 290-292 ЦПК України. Завдання даного інституту полягає в боротьбі з корупцією економічними методами із застосуванням правосуддя як правозастосовного виду державної діяльності. Механізм такої боротьби полягає у застосуванні цивільної конфіскації до вже так званих «відмитих» активів, в які корупціонер вклав кошти, які раніше були ним набуті злочинним шляхом. З цих підстав стягнення таких активів, як необґрунтовано набутих, здійснюється відповідно до рішення Вищого антикорупційного суду.

Такий вид конфіскації, процесуально-правовий механізм якої закріплено в Цивільному процесуальному кодексі України, викликає серед науковців цілий ряд дискусійних питань. Так М.І. Бажанов зазначає, що інститут конфіскації є покаранням, яке обмежує право приватної власності [19, с. 129]. Н.О. Гуторова та М.І. Панов також вважають конфіскацію покаранням, що суперечить принципу справедливості та рівності, пропонуючи конфіскацію майна замінити штрафами [20, с. 68]. В той же час, Європейський суд з прав людини у справі «Gogitidze and others v. Georgia» слідує позиції, за якою цивільна конфіскація не є мірою покарання [21].

На наш погляд, конфіскацію майна поза кримінальним провадженням можна назвати найефективнішим засобом вилучення доходів, отриманих в наслідок корупційних дій. За оцінками Світового банку розкрадання державних активів у світі кожного року становить від 1 до 1,6 трлн. доларів [22]. Інститут цивільної конфіскації у сфері визнання необґрунтовано набутих активів та стягнення їх в дохід держави з одного боку підриває економічну складову корупції, а з іншого, повертає державі ті активи, які набуті у незаконний (корупційний) спосіб державними службовцями чи посадовими особами органів місцевого самоврядування.

Сьогодні довіра суспільства до органів державного управління, місцевого самоврядування, судової системи та системи правоохоронних органів знаходяться на доволі низькому рівні. Проблема такої недовіри пов'язана з посиленням корупції на всіх рівнях як державного, так і муніципального управління, і доволі неефективною боротьбою з корупційними проявами з боку правоохоронних органів і безпринципним відношенням до такої боротьби з боку судової системи нашої держави. На цьому фоні інститут цивільної конфіскації щодо необґрунтовано набутих активів та їх стягнення в дохід держави є одним із найбільш дієвих та найефективніших способів боротьби з корупцією, оскільки в такий спосіб «підривається» економічна основа корупції. Всі незаконно набуті активи набувають свого статусу необґрунтованих, якщо їх вартість більше ніж у п'ятсот разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 2 ст. 290 ЦПК України). Суб'єктами таких справ, які розглядаються Вищим антикорупційним судом, є не просто державні службовці, а особи, уповноважені на виконання функцій держави, або місцевого самоврядування. Отже, справи щодо визнання необґрунтовано набутих активів та їх стягнення в дохід держави є надзвичайно важливими, а відтак і актуальними для їх теоретико-прикладного дослідження.

Список використаних джерел:

1. Підсумки IV з'їзду суддів України. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 2. С. 2–10.

2. Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. № 8. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 6. С. 2–6.

3. Виступ В.В. Кривенка на березневих парламентських слуханнях «Про стан здійснення правосуддя в Україні». *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 4. С. 1–14.

4. Ревенко М. Індекс сприйняття корупції: Україна показала одну з кращих динамік у світі за рік. *Юридичний вісник України*. 2024. № 5-6 (1-15 лютого 2024 р.). С. 9.

5. Сущенко В. Чи довіряють українці правовим інститутам? *Юридичний Вісник України*. 2024. № 50-52 (16-31 грудня 2024 р.). С. 30–31.

6. Баганець О. Десятиліття корупції в Україні: побороли чи очолили? Аналіз стану досудового розслідування та судового розгляду порушених кримінальних правопорушень за останні 10 років (2013-2023 р.р.). *Юридичний Вісник України* 2024. № 31-32 (1-15 серпня 2024 р.). С. 21–24.

7. Геращенко А. Корупція в Україні – це наслідок абсолютного «бардака». *Юридичний Вісник України*. 2023. № 28-29. (17-31 липня 2023 р.). С. 3–7.

8. Богатир В. Корупція антикорупціонерів? Про підозри в роботі НАБУ і реальні результати діяльності. *Юридичний Вісник України*. 2024. № 33–34 (16-31 серпня 2024 р.) С. 14–16.

9. У фокусі проблеми корупції (ред. колонка). *Юридичний Вісник України*. 2024. № 14-15 (1-15 квітня 2024 р.). С. 21-22.

10. Дон В. Формування антикорупційного законодавства як прикладу відсутності політичної волі для подолання корупції в Україні. *Юридичний Вісник України*. 2024. № 44–45 (1-15 листопада 2024 р.) С. 20–22.

11. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 року № 356/95-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.04.2025).

12. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 року № 3206-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17#Text (дата звернення: 02.04.2025).

13. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 року № 1700-VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 02.04.2025).

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації, незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або місячного самоврядування і покарання за набуття таких активів: Закон України від 31.10.2019 року № 263-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/chow/263-20#Text (дата звернення: 12.04.2025).

15. Цивільний процесуальний кодекс України (в редакції від 17.12.2017 р.) / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 12.04.2025).

16. Measures against corruption practiced by transnational and other corporations, thein intermediaries and other panties involved: Resolution of the UN General Assembly of December 15, 1975, № 3514 (XXX). URL: https://digitallibrany.uu.org/record/189574?v=pdf (date of access: 15.04.2025).

17. Практичні заходи боротьби з корупцією: Резолюція 8 Конгресу ООН від 07.09.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-785/ed199900907#Text (дата звернення 15.04.2025)

18. Бульдович П. Корупція як «негативний бренд». *Юридичний Вісник України*. 2025. №5. (1-15 березня 2025 р.). С. 18-19.

19. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 2-е вид. перер. і доп. Київ: Юрінком Інтер. 2005. 544 с.

20. Панов М.І., Гуторова Н.О. Проблеми оптимізації санкцій за фінансові злочини. *Право України*. 2000. № 9 С. 56–58

21. Case of Gogitidze and others v. Georgia. (Application no. 36862/05) (ECHR, 12 May 2015). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154398 (date of access: 18.04.2025).

22. UNODC and The World Bank «Stolen Asset Recovery (StAR) Initiative: Challenges, Opportunities and Action Plan». June 2007. URL: https://www.unodc.org/pdf/Star_Report.pdf (date of access: 25.04.2025).

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.4

Гарбінська-Руденко А. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцентка кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-0971-1234

Мазяр К. В.,
здобувачка
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0008-4705-8441

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ САМОСТІЙНОСТІ ГРОМАД В УМОВАХ БЮДЖЕТНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

ENSURING FINANCIAL INDEPENDENCE OF COMMUNITIES IN THE CONDITIONS OF BUDGETARY DECENTRALIZATION

У статті здійснено аналіз фінансової самостійності як ключового компонента системи загальної оцінки фінансової самостійності місцевих бюджетів. Висвітлено, що в умовах поглиблення процесів децентралізації в Україні спостерігається підвищення рівня самостійності органів місцевого самоврядування у формуванні та виконанні місцевих бюджетів.

Акцентовано увагу на тому, що фінансова стійкість забезпечується не лише достатнім рівнем власних фінансових ресурсів, а й можливістю органів місцевого самоврядування самостійно та відкрито ухвалювати рішення щодо формування й використання бюджетних коштів.

Фінансова самостійність розглядається як один із визначальних параметрів при оцінюванні фінансової стійкості місцевих бюджетів. Проаналізовано тісний взаємозв'язок між фінансовою самостійністю та фінансовою стійкістю, який зумовлюється необхідністю підвищення відповідальності органів місцевої влади за ухвалені фінансові рішення. Особливу увагу приділено ролі інституту довіри в контексті формування податкової бази місцевих бюджетів, адже ефективність податкових надходжень значною мірою залежить від рівня довіри громади до органів влади та їхньої здатності забезпечувати ефективне використання ресурсів.

Окреслено ключові проблеми, що стоять на шляху досягнення фінансової самостійності місцевих бюджетів, зокрема щодо недостатності власних доходних джерел, що знижує рівень фінансової автономії громад, нерівномірності розподілу податкової бази між адміністративно-територіальними одиницями, обмеженості інструментів місцевого оподаткування, що ускладнює процес нарощування дохідної частини бюджету та високого рівня залежності місцевих бюджетів від трансфертних надходжень із державного бюджету.

Запропоновано заходи, спрямовані на посилення фінансової самостійності та стійкості місцевих бюджетів. Наголошується на необхідності вдосконалення механізмів місцевого оподаткування, розширення податкових і неподаткових надходжень, оптимізації міжбюджетних відносин, підвищення ефективності управління фінансовими ресурсами та створення сприятливого середовища для залучення інвестицій у розвиток громад.

Ключові слова: *бюджетна децентралізація, фінансова стійкість, фінансова самостійність, доходи, місцеві бюджети, міжбюджетні трансфери, місцеві податки, територіальні громади.*

The article analyzes financial independence as a key component of the system of comprehensive assessment of the financial sustainability of local budgets. It is highlighted that in the context of deepening decentralization processes in Ukraine, there is an increase in the level of independence of local governments in the formation and implementation of local budgets.

The emphasis is on the fact that financial sustainability is ensured not only by a sufficient level of their own financial resources, but also by the ability of local governments to independently and openly make decisions on the formation and use of budget funds.

Financial independence is considered as one of the determining parameters in assessing the financial sustainability of local budgets. The close relationship between financial independence and financial sustainability is analyzed, which is determined by the need to increase the responsibility of local authorities for the financial decisions made. Special attention is paid to the role of the institution of trust in the context of forming the tax

base of local budgets, since the effectiveness of tax revenues largely depends on the level of community trust in authorities and their ability to ensure the efficient use of resources.

Key problems that stand in the way of achieving financial independence of local budgets are outlined, in particular, the insufficiency of own revenue sources, which reduces the level of financial autonomy of communities, the uneven distribution of the tax base between administrative-territorial units, the limited tools of local taxation, which complicates the process of increasing the revenue part of the budget, and the high level of dependence of local budgets on transfer revenues from the state budget.

Measures are proposed to strengthen the financial independence and sustainability of local budgets. The need to improve local taxation mechanisms, expand tax and non-tax revenues, optimize intergovernmental relations, increase the efficiency of financial resource management, and create a favorable environment for attracting investments in community development is emphasized.

Key words: *budget decentralization, financial sustainability, financial independence, revenues, local budgets, intergovernmental transfers, local taxes, territorial communities.*

Постановка проблеми та актуальність теми. Фінансова самостійність громад є однією з основних складових ефективного функціонування місцевого самоврядування, що забезпечує сталість та розвиток територіальних громад. В умовах глобальних економічних викликів, а також потреби в адаптації до внутрішніх соціально-економічних процесів, важливим етапом у зміцненні місцевих фінансів стало запровадження механізмів бюджетної децентралізації. Бюджетна децентралізація передбачає надання місцевим органам влади більшої автономії у вирішенні фінансових питань, а також створення умов для більш ефективного управління місцевими ресурсами.

Запровадження механізмів децентралізації стало важливим кроком на шляху до забезпечення стабільного фінансування місцевих громад, поліпшення їх фінансової незалежності та створення сприятливих умов для реалізації місцевих ініціатив. У цьому контексті важливо проаналізувати, як зміни в системі фінансування впливають на економічний розвиток територій, надаючи органам місцевого самоврядування можливість більш ефективно управляти бюджетами та розвивати інфраструктуру.

А. Ю. Лаба також зауважує, що «процес фінансової децентралізації суттєво зміцнив автономність місцевих бюджетів і сприяв підвищенню їх фінансової спроможності. Однак тривала пандемія, а згодом і військові дії, негативно позначилися на їх наповненні. У зв'язку з цим актуальним є дослідження специфіки фінансової децентралізації в Україні та її впливу на соціально-економічний розвиток» [9, с. 30].

Дійсно, на сьогодні аналіз динаміки місцевих бюджетних механізмів набуває дедалі більшої актуальності. Загалом, з'ясування того як фінансова децентралізація впиває на процеси формування місцевих бюджетів, має вирішальне значення та представляє собою важливий та актуальний аспект для оптимізації фіскального менеджменту та сталого розвитку країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність питання ефективності реалізації реформи бюджетної системи прямо чи опосередковано ставало предметом дослідження таких науковців, як В. О. Опаріна, Ю. С. Пасічника, В. М. Федосова, І. В. Чугунова, Л.О. Тарангул, Г. В. Возняка, О. М. Василика тощо.

Метою статті є проведення наукового аналізу результатів фінансової самостійності громад та механізму бюджетної децентралізації, а також подальші напрямки її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Процес децентралізації є своєрідною реструктуризацією влади, що будується на засадах загальної субсидіарності. Головним інструментом та складовою такої економічної політики є бюджет та бюджетна система держави в цілому. Л. Якобич у своїх напрацюваннях зауважує, – «децентралізація нерозривно пов'язана із визначенням самостійних одиниць бюджетної системи на місцях, що самостійно здійснюють, покладені на них функції державного управління» [1, с. 59].

О. Скрипнюк також підкреслює важливість чіткого визначення функціональних повноважень уповноважених осіб для забезпечення децентралізації владних повноважень і збільшення надходжень до державного бюджету, що сприятиме стабільному розвитку територій [2, с. 147].

Ефективність фінансової децентралізації найбільш чітко проявляється через реалізацію алокаційної функції, яка забезпечує фінансовими ресурсами задоволення потреб у місцевих суспільних послугах. Обґрунтування вибору форми децентралізації від центрального рівня до місцевого базується на порівняльній оцінці фінансової спроможності органів місцевого самоврядування щодо ефективного управління процесами та операціями з акумулювання фінансових потоків [3, с. 33]. Серед аргументів на користь бюджетної децентралізації також виділяється оптимізація інформаційної мережі, орієнтованої на виконання визначених функцій та повноважень.

Ключовим із показників самостійності місцевих бюджетів є рівень розвитку системи місцевого оподаткування. У кожній країні органи місцевого самоврядування наділені відповідними повноваженнями, що включають можливість самостійного запровадження місцевих податків

і зборів, визначення порядку їх сплати, встановлення податкових ставок, а також надання податкових пільг. Важливим аспектом у цьому контексті є взаємозв'язок між податковою ініціативою місцевої влади та її відповідальністю щодо прийняття рішень у сфері надання суспільних благ.

Перевага власних податків і зборів полягає в тому, що вони дозволяють передати відповідальність за надання суспільних благ від держави до місцевої влади. Очевидно, що ці податкові надходження повинні стати основною формою фіскальних відносин на місцевому рівні, оскільки виступають своєрідною компенсацією за послуги та вигоди, які забезпечують органи місцевого самоврядування. Так, органам місцевого самоврядування необхідно сформувати оптимальну структуру власних податків і зборів, яка б гарантувала стабільні, достатні та повноцінні надходження для фінансування суспільних благ [6, с. 99].

Ефективна фінансова децентралізація вимагає досягнення збалансованого підходу, коли місцеві органи влади мають не лише повноваження щодо збору доходів, але й відповідальність за управління витратами. Крім того, необхідно створити механізми, які забезпечують рівномірний розподіл ресурсів, запобігаючи значним диспропорціям у наданні суспільних послуг між різними регіонами. Міжбюджетні трансферти, що спрямовані на вирівнювання фіскальної спроможності місцевих органів влади, відіграють важливу роль у цьому процесі. Такі трансферти повинні базуватися на чітких формулах, бути прозорими і прогнозованими, щоб підтримувати місцеве планування та стабільність (табл. 1).

Основою місцевих фінансів виступає місцевий бюджет, який являє собою централізований фонд фінансових ресурсів об'єднаної територіальної громади, за формування та використання якого несе відповідальність орган місцевого самоврядування. У цьому зв'язку особливого значення набуває проблема забезпечення органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами, адекватними до нових функціональних завдань та повноважень, які постають перед ними (Рис. 1).

Отже, як видно з Рисунку 1, порівняно з 2023 роком у 2024 році частка місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету України значно знизилася (на 9,3%), що вказує на збільшення концентрації фінансових ресурсів на центральному рівні. Згідно з даними Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік», ресурс місцевих бюджетів було збільшено на 190,1 млн грн.

Для більш наглядного розуміння процесів бюджетної децентралізації та формування фінансової самостійності громад відповідно, варто проаналізувати фонди доходів місцевих бюджетів за 2024 рік (таблиця 2).

Як свідчать дані таблиці, загальний фонд місцевих бюджетів, сформований за рахунок власних надходжень, виконано на 98,6 %, а за

Таблиця 1

Ознаки бюджетної децентралізації та їх вплив на фінансову самостійність громад

№ п/п	Ознаки	Вплив на фінансову самостійність громад
1.	Формування доходів	Місцеві органи влади отримують право стягувати податки, збори та платежі, що підвищує їх здатність генерувати власні доходи та знижує залежність від централізованих трансфертів.
2.	Відповідальність за видатки	Місцеві органи влади несуть більшу відповідальність за фінансування послуг та інфраструктурних проєктів, що дає їм можливість адаптувати витрати до місцевих потреб і пріоритетів.
3.	Розроблення та впровадження стратегій	Зміцнення здатності розробляти та впроваджувати політику, що враховує місцеві особливості та пріоритети, сприяючи розвитку місцевих інновацій та швидкому реагуванню.
4.	Прозорість та підзвітність	Збільшення підзвітності на місцевому рівні, оскільки виборці мають змогу безпосередньо спостерігати за фінансовими рішеннями та впливати на них, що забезпечує більш обґрунтоване та прозоре використання державних коштів.
5.	Фіскальні диспропорції	Існує ризик посилення регіональної нерівності, коли багатші регіони здатні генерувати більше доходів та надавати послуги, що підкреслює важливість справедливих міжбюджетних трансфертів.
6.	Міжбюджетні трансфери	Необхідні для вирівнювання фіскальної спроможності місцевих органів влади, забезпечення рівномірного розподілу ресурсів та уникнення суттєвих диспропорцій у наданні державних послуг.
7.	Розвиток потенціалу	Потреба в посиленні інститутів місцевого самоврядування та розвитку технічних і управлінських навичок для ефективного виконання нових обов'язків і використання автономії.
8.	Економічний розвиток	Збільшення фінансової автономії може сприяти місцевому економічному розвитку, надаючи можливість розробляти індивідуальну економічну політику та здійснювати інвестиції, що відповідають місцевим потребам та викликам.
9.	Місцеве самоврядування	Сприяє посиленню органів місцевої влади, оскільки місцеві посадовці стають більш підзвітними своїм виборцям, що може призвести до покращення управлінських практик.
10.	Фінансова стабілність	Можливість досягнення більшої фінансової стабільності завдяки диверсифікації джерел доходів та покращенню формування місцевих фінансів, хоча це залежить від економічних умов регіону та адміністративної спроможності.

Джерело: розроблено автором на основі [4, с. 62]

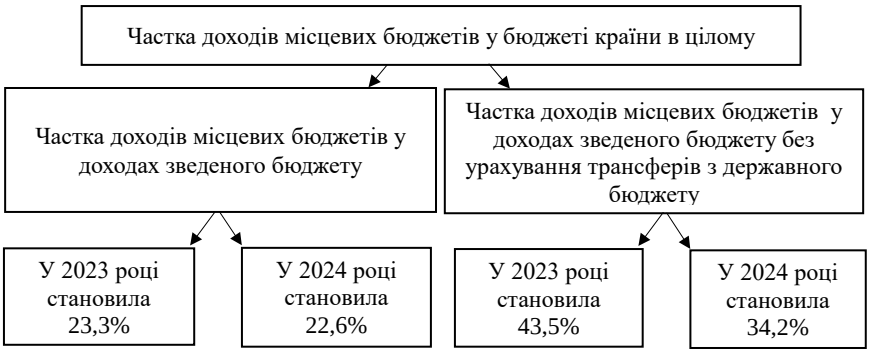

Рис. 1. Частка доходів місцевих бюджетів у бюджеті країни в цілому

Джерело: розроблено автором на основі [12]

Таблиця 2

Фонди доходів місцевих бюджетів за 2024 рік (млрд грн.)

Показники	Загальний фонд			Спеціальний фонд			Разом		
	заплановано	фактично	%	заплановано	фактично	%	заплановано	фактично	%
Власні доходи	384,2	380,6	98,6	35,7	34,3	99,1	419,9	414,9	98,1
Трансфери державного бюджету	258,3	256,7	99,4	40,3	37,5	98,2	298,6	294,2	98,3
Разом	642,5	637,3	99,0	76,0	71,8	98,6	718,5	709,1	98,2

Джерело: Звіт Державної казначейської служби України [12]

рахунок трансфертів із державного бюджету – на 99,4 %. У спеціальному фонді ці показники становлять 99,1 % та 98,2 % відповідно.

Важливим джерелом місцевих фінансів є цільові фонди органів місцевого самоврядування, які входять до складу спеціального фонду місцевого бюджету та використовуються за визначеним призначенням. Основна мета створення таких фондів полягає у залученні додаткових фінансових ресурсів до спеціального фонду місцевого бюджету для фінансування заходів, пов'язаних із соціально-економічним розвитком територій, забезпеченням соціального захисту населення, розвитком місцевого самоврядування та організацією загальноміських заходів.

Місцеві запозичення є суттєвим джерелом фінансової підтримки розвитку місцевого самоврядування та ефективним інструментом для розв'язання як поточних, так і довгострокових завдань. Найпоширенішою формою залучення фінансових ресурсів залишається випуск місцевих позик. Однак, ринок муніципальних облігацій в Україні залишається недостатньо розвиненим.

Значний потенціал щодо генерування доходів має місцеве господарство, комунальна та інша власність, які спрямовуються на використання органами місцевого самоврядування для задоволення соціально-економічних потреб населення. Основу місцевого господарства складають об'єкти комунальної власності. Суб'єкти господарювання комунальної форми власності здійснюють сплату як загальнодержавних, так і місцевих податків та зборів, що наповнюють дохідну частину місцевих бюджетів [9, с. 33]. Вагомою складовою у сучасних умовах є взаємовідносини між державним та місцевим бюджетом, адже щорічно у законі про Державний бюджет України змінюється склад доходів загального та спеціального фондів місцевих бюджетів, визначається механізм надання додаткових дотацій з державного бюджету місцевим бюджетам та встановлюються коефіцієнти вирівнювання.

Запровадження фінансової децентралізації призводить до адаптаційних змін у всіх складових системи місцевих фінансів, зокрема доходах і видатках місцевих бюджетів, механізмах формування доходів, місцевих фінансових установах, суб'єктах та об'єктах системи, а також їхній взаємодії. Ключовим аспектом цього процесу є трансформація ролі органів управління, яка полягає в переході від вертикальної структури до горизонтальної. У межах фінансової децентралізації місцеве самоврядування отримує більше повноважень у сфері управління місцевими фінансами, що підвищує їхню відповідальність за ухвалені рішення та знижує залежність від органів вищих рівнів.

Є. Кузькін виділяє три моделі функціонального навантаження місцевого самоврядування:

1) модель забезпечення життєдіяльності територіальної громади – орієнтована на реалізацію завдань соціально-побутового та інфраструктурного характеру, які не стосуються адміністративно-управлінських функцій;

2) модель адміністрування публічних послуг – доповнює попередню модель адміністративно-управлінськими повноваженнями;

3) модель автономії – забезпечує місцевому самоврядуванню максимальні права і свободи для здійснення владних повноважень на території громади.

Автор підкреслює, що між формою державного устрою та обсягом функціональних повноважень на базовому рівні управління відсутня пряма залежність [8, с. 10].

У цьому контексті простежується чіткий зв'язок між обсягом функціональних повноважень, рівнем їх фінансового забезпечення та ступенем фінансової самостійності місцевого самоврядування. Модель забезпечення життєдіяльності територіальної громади передбачає фінансування місцевих повноважень через кошти, що надходять із державного бюджету. Водночас модель адміністрування публічних послуг передбачає підвищення фінансової автономії місцевих органів влади шляхом делегування їм частини фіскальних повноважень, зокрема встановлення місцевих податків і зборів.

Модель автономії, своєю чергою, спрямована на забезпечення повної фінансової незалежності органів місцевого самоврядування через надання їм необхідних інструментів для самостійного формування доходів.

Таким чином, фінансова децентралізація спрямована не лише на перерозподіл повноважень між різними рівнями влади, а й на створення ефективних механізмів їх реалізації через забезпечення належного фінансування. Як зазначає І. Мізіна, формування фінансових ресурсів громад виходить за межі традиційних методів оподаткування, перетворюючись на управлінські інструменти, які впливають на напрямки та інтенсивність руху фінансових потоків. Це дозволяє створювати комплексну систему механізмів, орієнтованих на підвищення ефективності використання коштів та створення доданої вартості.

Фінансова автономія громад забезпечується шляхом податкової деволюції, яка передбачає передачу частини податкових повноважень на місцевий рівень, та податкової деконцентрації, що полягає у спрямуванні частини загальнодержавних платежів до місцевих бюджетів у вигляді закріплених і регулюючих доходів. Однак, для досягнення фінансової самодостатності громад і розвитку місцевого самоврядування необхідно враховувати ширший спектр заходів, а саме:

– створення ефективної бази для накопичення фінансових ресурсів у місцевих бюджетах через розширення їхньої доходної частини, стимулювання економічного розвитку громад, підвищення фінансової незалежності місцевих органів влади за рахунок диверсифікації джерел доходів та залучення додаткових фінансових ресурсів, а також налагодження співпраці з різними суб'єктами економічної діяльності громади;

– забезпечення необхідного рівня фінансових ресурсів для збалансованого розвитку громад шляхом формування цільових фінансових потоків, що включає залучення грантових коштів, субсидій та інших міжбюджетних трансфертів;

– підвищення ефективності управління фінансовими ресурсами через використання проєктного та процесного підходів, що сприяє оптимізації фінансових процесів та досягненню стратегічних цілей розвитку громад [7, с. 9]. Бюджетна децентралізація спрямована на підвищення ефективності надання публічних послуг органами місцевого самоврядування та залучення територіальних громад до процесів управління державою. Важливу роль у цьому процесі відіграє чітке розмежування владних повноважень і фінансових ресурсів між рівнями бюджетної системи, що створює основу для стабільного соціально-економічного розвитку територій і забезпечення їх мешканців якісними та доступними послугами.

Основні принципи та переваги бюджетної децентралізації мають важливе значення для формування ефективної бюджетної політики регіонального розвитку. Зокрема, вони сприяють оптимальному регулюванню соціально-економічних процесів, зміцненню фінансової автономії органів місцевого самоврядування, збалансуванню місцевих бюджетів, зростанню їх власних доходів та можливостей залучення місцевих запозичень. Реалізація цих завдань дозволить підвищити ефективність бюджетної системи, що стане можливим за умови передачі частини повноважень територіальним громадам і надання їм більшої самостійності у процесах планування доходів і здійснення бюджетних видатків.

На сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування фінансова децентралізація є ключовим інструментом зміцнення життєздатності територіальних громад, забезпечення їх фінансової автономії та підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування. Цей процес передбачає збільшення фінансових надходжень до місцевих бюджетів, розширення повноважень місцевих органів влади, посилення їх бюджетної самостійності та створення сприятливих умов для виконання покладених на них функцій. У межах реформування системи місцевого самоврядування фінансова децентралізація розглядається як механізм перерозподілу функцій, повноважень і відповідальності між центральними органами влади та місцевими адміністраціями.

Однією з основних цілей місцевого самоврядування в умовах децентралізації є стимулювання економічної активності населення, що сприяє підвищенню спроможності громад і зростанню їхньої інвестиційної привабливості. Важ-

ливу роль у цьому процесі відіграє людський капітал територіальних громад, який виступає рушійною силою економічного розвитку. Підприємницькі ресурси, сконцентровані в адміністративно-територіальних одиницях, формують напрями місцевого розвитку та сприяють наповненню місцевих бюджетів через розвиток прибуткових галузей економіки.

Серед ключових напрямів зміцнення фінансової спроможності та самостійності територіальних громад слід виокремити такі:

1) Місцеві органи влади для ефективного виконання покладених на них завдань повинні володіти стабільними та гнучкими джерелами власних доходів. Наразі в Україні місцеве самоврядування обмежене у своїх можливостях щодо регулювання доходів місцевих бюджетів відповідно до потреб населення у сфері суспільних благ і послуг. Ефективне функціонування багаторівневої бюджетної системи можливе за умови прямого зв'язку між податковими надходженнями до місцевих бюджетів і вигодами від відповідних витрат. Це означає, що мешканці громад, сплачуючи місцеві податки, отримують відповідні суспільні блага та послуги.

2) Для зменшення ризиків податкової міграції місцевим органам влади слід розглядати передачу податків, база оподаткування яких є менш мобільною. Це дозволить уникнути перенесення податкового навантаження на мешканців інших адміністративно-територіальних одиниць. Доцільно передбачити диференційовані ставки податку на нерухомість: нижчі – для основного житла, вищі – для другої нерухомості та комерційних об'єктів.

3) Оптимізація системи формування доходів місцевих бюджетів потребує перегляду механізму розподілу податку на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО). Раціональним рішенням є зарахування цього податку до бюджету за місцем проживання платника, оскільки саме там він користується суспільними благами та місцевою інфраструктурою. У чинній системі ПДФО надходить за місцем роботи платника, а перерахунок за підсумками річної декларації здійснюється за його місцем проживання (реєстрації). Коригування цього механізму сприятиме більш справедливому розподілу податкових надходжень відповідно до потреб територіальних громад [10, с. 277].

Висновки. Таким чином, фінансова децентралізація є необхідною умовою зміцнення спроможності місцевого самоврядування, розвитку територіальних громад та забезпечення їх економічної самодостатності.

У підсумку, важливо акцентувати увагу на тому, що фінансовою основою забезпечення самодостатності територіальних громад у контексті децентралізації є розширення повноважень та можливостей органів місцевого самоврядування щодо самостійного прийняття рішень і виконання делегованих повноважень, зокрема в процесі формування та виконання місцевих бюджетів через акумулювання податкових та інших обов'язкових платежів. Хоча країни, які проходили реформу децентралізації, обирали різні підходи, стикаючись із значними труднощами та проблемами, результати цієї реформи значною мірою перевищують початкові витрати. Україна перебуває на початковому етапі цього процесу, і територіальні громади наразі можна охарактеризувати як «слабкі».

Натомість, зауважимо, що сьогодні органи місцевого самоврядування отримали інструменти, які, за умови ефективного використання, можуть сприяти економічному зростанню та забезпеченню самодостатності на довгострокову перспективу. Водночас обставини, що впливають на становлення територіальних громад в Україні, є унікальними (пандемія, російсько-українська війна), що накладає додаткові обмеження на місцеву владу, державне і регіональне управління, позбавляючи їх «права на помилку», оскільки помилкові кроки можуть спричинити суттєві негативні наслідки для досягнення перших вагомих результатів децентралізації. У зв'язку з цим, питання забезпечення фінансової самостійності територіальних громад в умовах бюджетної децентралізації і надалі залишається актуальним, потребує дослідження та вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Арабчук Я. І. Стабільність місцевих бюджетів – запорука успіху реформ із децентралізації. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. № 1. 2019. С. 57–68.

2. Варцаба В. І., Мулеса Е. В., Фурик І. Особливості функціонування місцевих бюджетів України в умовах пандемії Covid–19. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.* № 17 (1). 2021. С. 143–153.

3. Вольська О. М., Ковпанець Є. Удосконалення фінансової децентралізації місцевого самоврядування. *Таврійський науковий вісник*. № 4. 2020. С. 31–36.

4. Грубляк О. Основні вектори змін місцевих бюджетів у контексті бюджетної децентралізації та воєнного стану. *Галицький економічний вісник Тернопільського національного технічного університету.* № 80 (1). 2023. С. 59–67.

5. Дем'янишин В., Лободіна З. Розвиток фінансового механізму в умовах реформування фінансової системи України. *Формування ринкової економіки в Україні*. № 43. 2020. С. 59–80.

6. Ігнатенко Р. В. Практика формування фінансових ресурсів регіонального бюджету в умовах фінансової децентралізації (на прикладі обласного бюджету Одеської області). *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна.* № 99. 2020. С. 92–102.

7. Катан Л. І., Качула С. В., Демчук Н. І., Павлова Д. Формування місцевих бюджетів в умовах реформування суспільних фінансів України. *Агросвіт.* № 3. 2020. С. 3–12.

8. Крупка М. І., Кульчицький М. І., Коваленко В. М. Трансформація ролі доходів місцевих бюджетів як інструменту бюджетного механізму в контексті децентралізації. *Світ фінансів*. № 3 (56). 2019. С. 7–18.

9. Лаба А. Ю. Фіскальна самостійність та фіскальна відповідальність місцевого самоврядування в умовах бюджетної децентралізації. *Публічне право.* № 3 (51). 2023. С. 30-36.

10. Нечипоренко А. В., Юрах Ю. С. Аналіз фінансового потенціалу територіальних громад в Україні. *Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України.* № 1-2. 2020. С. 271–284.

11. Письменний В. В. Забезпечення самостійності місцевих бюджетів в умовах фінансової децентралізації. *Вісник соціально-економічних досліджень.* № 1 (76). 2021. С. 144–156.

12. Слюз Т. Я. Публічний звіт голови Державної казначейської служби України. 2024. URL: https://www.treasury.gov.ua/dlya-gromadskosti/publichna-informaciya/publichni-zviti (дата звернення 10.03.2025).

УДК 347.771
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.5

Горячов І. Д.,
аспірант юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0001-4757-965X

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ НАПРЯМ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАТЕНТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

EUROPEAN INTEGRATION DIRECTION FOR IMPROVING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PATENT ACTIVITY IN UKRAINE

У статті досліджуються європейські стандарти адміністративно-правового регулювання патентної діяльності та можливості їх імплементації в Україні. Проаналізовано основні принципи, механізми та нормативно-правові акти Європейського Союзу, що регулюють патентну сферу. Розглянуто проблеми імплементації європейських підходів у національну правову систему України, зокрема у контексті гармонізації законодавства та адаптації адміністративних процедур. Особлива увага приділяється аналізу практик країн-членів ЄС та визначенню перспектив удосконалення адміністративно-правового регулювання патентної діяльності в умовах євроінтеграційного процесу України. Одним із ключових завдань у процесі адаптації адміністративно-правового регулювання патентної діяльності до європейських стандартів є формування ефективної інституційної спроможності органів виконавчої влади, відповідальних за реалізацію державної політики у сфері інтелектуальної власності. Важливим аспектом є також забезпечення прозорості, доступності та передбачуваності адміністративних процедур, що дозволяє підвищити рівень довіри заявників до патентної системи та сприяє інтеграції науково-технічного потенціалу України у загальноєвропейський інноваційний простір. Крім того, гармонізація законодавства у сфері патентного права вимагає перегляду та оновлення нормативно-правових актів, що регулюють порядок надання правової охорони об'єктам інтелектуальної власності. Зокрема, потребують вдосконалення положення щодо взаємодії між патентними відомствами, термінів розгляду заяв, порядку оскарження рішень та правового статусу заявників. Врахування досвіду ЄС у цих напрямах дозволить створити більш стабільну та ефективну систему правового захисту. Значну роль у процесі євроінтеграції відіграє також розвиток людського капіталу у сфері інтелектуальної власності. Підвищення кваліфікації працівників патентної системи, впровадження європейських стандартів освіти та професійної підготовки фахівців сприяють формуванню компетентного та орієнтованого на міжнародні підходи управлінського апарату. Це, у свою чергу, є передумовою для ефективної реалізації реформ та сталого розвитку патентної сфери.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, патентна діяльність, інтелектуальна власність, гармонізація законодавства, євроінтеграція.*

The article explores European standards of administrative and legal regulation of patent activity and the possibilities of their implementation in Ukraine. The main principles, mechanisms, and legal acts of the European Union governing the patent sphere are analyzed. The problems of implementing European approaches into the national legal system of Ukraine are considered, particularly in the context of legislative harmonization and adaptation of administrative procedures. Special attention is paid to the analysis of the practices of EU member states and the identification of prospects for improving administrative and legal regulation of patent activity in the context of Ukraine's European integration process. One of the key tasks in the process of adapting administrative and legal regulation of patent activity to European standards is the formation of effective institutional capacity of executive authorities responsible for implementing state policy in the field of intellectual property. An important aspect is also ensuring transparency, accessibility, and predictability of administrative procedures, which increases the level of trust of applicants in the patent system and contributes to the integration of Ukraine's scientific and technological potential into the pan-European innovation space. Moreover, the harmonization of legislation in the field of patent law requires the revision and modernization of regulatory acts governing the procedure for granting legal protection to intellectual property objects. In particular, improvements are needed in the provisions on interaction between patent offices, application review timelines, appeal procedures, and the legal status of applicants. Taking into account the EU's experience in these areas will help to create a more stable and effective legal protection system. The development of human capital in the field of intellectual property also plays a significant role in the European integration process. Enhancing the qualifications of patent system employees, implementing European standards of education and professional training of specialists contribute to the formation of a competent management structure oriented toward international approaches.

This, in turn, is a prerequisite for the effective implementation of reforms and the sustainable development of the patent sphere.

Key words: *administrative and legal regulation, patent activity, intellectual property, legislative harmonization, European integration.*

Адміністративно-правове регулювання патентної діяльності в Європейському Союзі базується на принципах верховенства права, прозорості процедур та забезпечення балансу між приватними і суспільними інтересами. Забезпечення прозорості у сфері набуття прав інтелектуальної власності передбачає законодавче врегулювання вимог до рішень, процедур їх прийняття, формування відкритих реєстрів, системи контролю та оскарження [1, с. 127]. Формування єдиної політики у цій сфері стало відповіддю на потреби розвитку інноваційної економіки, де ефективний патентний захист відіграє ключову роль у стимулюванні науково-технічного прогресу та комерціалізації результатів досліджень. Одним із важливих досягнень європейської моделі є створення механізмів, які забезпечують доступність і зручність адміністративних процедур для заявників. Подача заявки можлива в електронному або паперовому вигляді, що сприяє автоматизації процесів і скороченню витрат часу та ресурсів.

Суттєве значення має діяльність наднаціональних інституцій, таких як Європейське патентне відомство (EPO). Його функціонування ґрунтується на положеннях Європейської патентної конвенції та гарантує єдині підходи до експертизи заявок у державах-учасницях. Прозорість процедур і відкритість патентних баз даних дозволяє громадськості контролювати процеси розгляду заявок і орієнтуватися в тенденціях науково-технічного розвитку. Окремої уваги заслуговують процедури адміністративного оскарження. Доцільно зазначити, що в складі Національного органу інтелектуальної власності діє Апеляційна палата – це колегіальний орган для розгляду заперечень проти рішень [1, с. 129]. Це створює дієвий механізм захисту прав заявників у випадках незгоди з результатами розгляду заявок.

Таким чином, досвід ЄС демонструє ефективність комплексного підходу до побудови патентної системи, що поєднує прозорі адміністративні процедури, інституційну незалежність та орієнтацію на потреби заявників. Україна, прагнучи до європейської інтеграції, має врахувати ці аспекти при реформуванні власної системи охорони інтелектуальної власності.

Одним із важливих напрямів розвитку патентної системи Європейського Союзу стало запровадження унітарного патентного захисту, який мав на меті усунути адміністративні та фінансові бар'єри, що виникали внаслідок існування множинних національних процедур патентування. «Європейська патентна конвенція дає можливість отримати європейський патент терміном дії на 20 років шляхом подачі єдиної заяви до Європейського патентного відомства в Мюнхені» [2, с. 81]. Це дозволило спростити механізми набуття патентної охорони одночасно в декількох державах-членах ЄС, забезпечивши економію коштів і часу для заявників.

Унітарний патент являє собою правовий інструмент, який надає винахіднику виключні права на території всіх держав, що підтримали механізм унітарного патенту. Отримавши європейський патент із унітарним ефектом, заявник фактично уникає необхідності проходження процедур легалізації патенту в кожній окремій країні, що раніше вимагало значних витрат на переклади та судові збори. Важливим нововведенням у межах цієї системи стало спрощення мовних вимог. Офіційними мовами діловодства були визначені англійська, французька та німецька, що значно скоротило витрати на переклади і сприяло оперативному розгляду заявок. Водночас передбачено можливість компенсації витрат на переклад для малих і середніх підприємств, що додатково стимулює розвиток інновацій серед меншого бізнесу.

Невід'ємною частиною запровадження унітарного патентного захисту стало створення Єдиного патентного суду. «Конвенція про патент ЄС передбачає видачу патентів Співтовариства Європейським патентним відомством та створення патентних судів» [2, с. 81]. Завдяки цьому вдається уникнути розбіжностей у судовій практиці різних країн-членів та забезпечити однакове застосування патентного права в усій системі. Проте на практиці запровадження унітарного патенту зіткнулося із певними труднощами. Зокрема, деякі держави-члени відмовилися брати участь у системі або затримали ратифікацію відповідних міжнародних угод, що призвело до часткової фрагментації патентного простору. Унаслідок цього заявникам все ще доводиться комбінувати механізми унітарного захисту з національними процедурами.

Для України аналіз досвіду унітарного патентного простору має важливе практичне значення. Адаптація елементів цієї моделі дозволить підвищити ефективність адміністративно-правового регулювання у сфері патентної діяльності, спростити доступ суб'єктів господарювання до міжнародних ринків, а також створити умови для інтеграції національної патентної системи у загальноєвропейський правовий простір. Особливої уваги потребує також питання професійної підготовки кадрів для забезпечення функціонування оновленої патентної системи. Європейський досвід показує, що без належного рівня спеціалізації працівників патентних

відомств, а також суддів патентних палат неможливо досягти високої якості надання адміністративних послуг та ефективного захисту прав інтелектуальної власності.

Таким чином, модель унітарного патенту в Європейському Союзі є прикладом прагматичного підходу до спрощення патентних процедур, зниження адміністративного навантаження на заявників і забезпечення правової визначеності на всій території об'єднання. Врахування цих практик має стати орієнтиром для подальшої модернізації патентної системи України.

У контексті побудови ефективної системи адміністративно-правового регулювання патентної діяльності особливої уваги потребує питання нормативної узгодженості та інституційної ефективності. Варто зазначити, що досвід Європейського Союзу свідчить: лише за умови чіткої регламентації прав і обов'язків суб'єктів патентних відносин, прозорості процедур та інституційної незалежності адміністративних органів можна досягти справжнього балансу між інтересами суспільства та власників патентів. Аналізуючи структуру патентного регулювання в ЄС, слід підкреслити важливу роль уніфікації процедурних аспектів. Європейська патентна конвенція і подальші акти спрямовані на забезпечення однакових підходів до оцінювання критеріїв патентоздатності, строків розгляду заявок, процедур публікації та оскарження адміністративних рішень. Така уніфікація сприяє передбачуваності системи та зменшенню ризиків для інвесторів, які фінансують інноваційні розробки.

Окрему увагу заслуговує відкритість адміністративних процедур. Зазначимо, що в країнах ЄС заявникам гарантовано доступ до інформації про розгляд їхніх заявок на всіх етапах адміністративної процедури. Адміністративно-правовий захист – це сукупність адміністративно-процедурних дій суб'єктів владних повноважень щодо гарантування схоронності та захищеності певних правовідносин, а також відновлення порушених прав у разі неправомірних посягань [3, с. 76].

Слід звернути увагу на активне залучення громадськості до контролю за діяльністю органів патентного захисту. Застосовується механізм подання зауважень третіми особами як на етапі розгляду заявки, так і після видачі патенту, що дозволяє запобігти недоброчесній реєстрації об'єктів, які не відповідають вимогам.

Варто підкреслити, що європейська практика значну увагу приділяє праву на оскарження рішень адміністративних органів. Існують апеляційні палати при патентних установах, а також можливість подальшого судового перегляду, що забезпечує високий рівень захисту прав заявників. Сутністю адміністративно-правового захисту є застосування заходів адміністративного примусу, спрямованих на відновлення, визнання прав і припинення порушень прав громадян [3, с. 75]. Слід зазначити й інституційний аспект – зокрема, питання професійної підготовки кадрів. У багатьох державах ЄС функціонують освітні програми для патентних експертів та адміністраторів, що сприяє формуванню компетентного кадрового ресурсу.

Таким чином, досвід ЄС засвідчує: для досягнення ефективності в регулюванні патентної діяльності необхідні не лише законодавчі зміни, але й побудова якісної адміністративної інфраструктури, впровадження механізмів відкритості, дієвого захисту прав та професійної спроможності державного апарату.

У процесі вдосконалення адміністративно-правового регулювання патентної діяльності важливо враховувати роль і місце спеціалізованих органів, які здійснюють управління у сфері інтелектуальної власності. Варто зазначити, що європейська практика свідчить: ефективність такої системи значною мірою залежить від інституційної незалежності патентних відомств та їх здатності забезпечувати об'єктивне і професійне виконання своїх функцій.

Функціонування Європейського патентного відомства є прикладом того, як наднаціональна інституція може об'єднувати інтереси різних держав-учасниць, водночас дотримуючись високих стандартів обслуговування заявників і правової визначеності. «Патентний пакет» Євросоюзу передбачає можливість звертатися до Європейського патентного відомства для отримання єдиного патенту, який буде діяти в усіх державах-членах, що беруть участь, як єдиний охоронний документ [4, с. 176]. Це забезпечує єдність адміністрування і спрощення доступу до патентного захисту. Водночас інституційна структура у сфері інтелектуальної власності в країнах ЄС побудована на принципах функціональної чіткості. Кожен орган має чітко визначені компетенції, що дозволяє уникати дублювання повноважень, знижувати рівень бюрократії та оперативно реагувати на виклики інноваційного розвитку.

Слід зазначити, що не менш важливим елементом є запровадження внутрішніх систем контролю якості адміністративних процедур. У багатьох патентних відомствах діють спеціалізовані відділи внутрішнього аудиту, які перевіряють дотримання процедурних стандартів, а також аналізують ефективність розгляду заявок і прийняття рішень. Такі механізми підвищують прозорість діяльності установ та забезпечують належний рівень підзвітності перед суспільством.

Окремо звернемо увагу на важливість взаємодії патентних відомств із іншими структурами у сфері інтелектуальної власності – судами, митними органами, правоохоронними структурами. Створення наднаціонального Єдиного патентного суду (ЄПС), наділеного виключною юрисдикцією щодо розгляду всіх справ про порушення та визнання недійсними класич-

них європейських і єдиних патентів, сприятиме однаковому застосуванню норм [4, с. 176]. Така координація дозволяє підвищити ефективність захисту прав на всіх рівнях.

Для України важливим завданням є створення незалежного, професійного та відкритого патентного відомства, діяльність якого буде орієнтована на потреби заявників і відповідатиме європейським стандартам якості. Необхідно також запровадити чітке розмежування повноважень між різними органами у сфері інтелектуальної власності, забезпечити прозорі механізми призначення посадових осіб, розробити системи внутрішнього контролю та зовнішнього моніторингу діяльності патентного відомства.

Отже, досвід Європейського Союзу переконливо свідчить: створення ефективної інституційної структури у сфері патентної діяльності є передумовою не лише для належного захисту прав інтелектуальної власності, але й для загального розвитку інноваційного середовища та інтеграції у глобальні економічні процеси.

Сучасні тенденції розвитку адміністративно-правового регулювання патентної діяльності в країнах Європейського Союзу акцентують увагу на максимальному спрощенні процедур для заявників та на цифровізації процесів розгляду заявок. Варто зазначити, що ці процеси мають на меті підвищити ефективність взаємодії суб'єктів права інтелектуальної власності з адміністративними органами, знизити адміністративні витрати і забезпечити доступність патентної системи для різних категорій заявників.

Розвиток електронного урядування у сфері патентної діяльності в ЄС виявився одним із найефективніших інструментів удосконалення адміністративних процедур. Подання заявки в електронному вигляді, можливість здійснювати моніторинг розгляду своєї справи онлайн, автоматизоване опрацювання експертиз та електронне повідомлення рішень – усе це сприяє зниженню часових витрат і підвищує оперативність прийняття рішень. Як зазначено в дослідженні, реалізація унітарної системи патентного захисту в ЄС передбачає застосування новітніх цифрових рішень для полегшення доступу до адміністративних процедур [5, с. 405].

Важливим аспектом є те, що цифровізація не обмежується лише впровадженням технічних рішень. У ЄС паралельно розробляються стандарти безпеки даних, правила захисту конфіденційної інформації та механізми автентифікації користувачів, що забезпечує довіру до електронних сервісів у сфері інтелектуальної власності.

Крім електронізації процесів подання і розгляду заявок, значна увага приділяється створенню відкритих баз даних патентної інформації. Слід зазначити, що у Європі існують цілі електронні платформи, де будь-який користувач має змогу ознайомитися зі змістом заявок, виданих патентів, рішеннями експертизи та судовими рішеннями, що стосуються прав інтелектуальної власності. Така прозорість істотно підвищує рівень правової визначеності та довіри до системи. Показово, що цифровізація в сфері патентної діяльності супроводжується реформуванням внутрішніх адміністративних процедур. Зокрема, оптимізуються строки розгляду заявок, встановлюються чіткі терміни для проведення експертиз, вводяться системи моніторингу якості розгляду справ на всіх етапах адміністративного провадження. Авторка наголошує, що патентний захист в ЄС у майбутньому реалізовуватиметься із використанням механізмів електронної комунікації, електронного документообігу та нових підходів до цифрового адміністрування [5, с. 407].

Для України впровадження європейських підходів до цифровізації патентної діяльності є одним із ключових завдань у контексті модернізації адміністративно-правового регулювання. Необхідно не лише створити електронні платформи для подання заявок та контролю за їх розглядом, але й забезпечити належний рівень безпеки даних, сформувати систему електронного документообігу всередині патентних органів і запровадити відкриті реєстри патентної інформації.

Отже, цифровізація адміністративних процедур сприяє підвищенню ефективності охорони прав інтелектуальної власності, зменшенню бюрократичного навантаження на бізнес, розширенню доступу до патентної системи для інноваторів та гармонізації української патентної практики з європейськими стандартами.

Ще одним важливим чинником ефективного функціонування патентної системи є наявність дієвих механізмів запобігання та протидії корупції у сфері адміністративного регулювання інтелектуальної власності. Варто зазначити, що європейський досвід переконливо демонструє: прозорість процедур, відкритість інформації та незалежність прийняття рішень є ключовими запобіжниками можливих зловживань на етапі розгляду патентних заявок.

У країнах Європейського Союзу особлива увага приділяється запровадженню інструментів громадського контролю за діяльністю патентних органів. Одним із таких інструментів є публічність усіх етапів патентної процедури – від подання заявки до прийняття рішення. Саме публічність усіх етапів патентної процедури є одним із факторів зниження корупційних ризиків і підвищення довіри до інституцій патентного захисту [6, с. 220]. Регулярна публікація інформації у відкритих джерелах забезпечує можливість незалежної оцінки якості роботи експертів і мінімізує ризики прийняття упереджених або неправомірних рішень. Додатковим елементом антикорупційної політики є встановлення чітких процедур розгляду скарг заявників. У межах

патентних відомств ЄС діють спеціальні підрозділи або омбудсмени, які розглядають звернення щодо неправомірних дій службовців або порушення процедур. Такий механізм забезпечує не тільки відновлення прав заявників, але й створює систему превентивного контролю за дотриманням адміністративних стандартів.

Слід зазначити, що важливим запобіжником у протидії корупції є запровадження кодексів етики для працівників патентних органів. У більшості країн ЄС діють внутрішні етичні регламенти, що регулюють поведінку службовців під час прийняття рішень, встановлюють заборону на конфлікт інтересів та визначають санкції за порушення етичних норм. Наявність чітких етичних стандартів і кодексів поведінки для працівників установ інтелектуальної власності забезпечує високий рівень доброчесності та попередження зловживань [6, с. 223]. Важливо, що у європейських країнах контроль за дотриманням антикорупційних стандартів здійснюється не тільки всередині патентних органів, але й через зовнішні незалежні структури. Зокрема, діяльність патентних відомств підлягає перевірці з боку спеціалізованих органів державного аудиту, громадських організацій та правозахисних інституцій.

Для України, де проблема корупції у сфері державного управління залишається гострою, запровадження європейських підходів до забезпечення прозорості й доброчесності адміністративних процедур у патентній сфері є надзвичайно актуальним. Необхідно не лише створити відповідні механізми запобігання зловживанням, але й забезпечити реальну відповідальність за їх порушення.

Отже, європейський досвід переконливо доводить, що тільки за умови системної протидії корупції, відкритості процедур та дотримання високих етичних стандартів можна забезпечити ефективне функціонування патентної системи, що сприятиме розвитку інноваційної економіки та інтеграції України до європейського правового простору.

Аналіз європейської практики у сфері адміністративно-правового регулювання патентної діяльності засвідчує, що вагомим чинником ефективності є розвиток патентної культури та освітніх ініціатив. Варто зазначити, що освітній компонент у політиці Європейського патентного відомства (ЄПВ) не обмежується лише професійною підготовкою експертів – він охоплює широке інформування громадськості щодо прав інтелектуальної власності, підвищення рівня правосвідомості та стимулювання інноваційної активності.

Слід підкреслити, що в межах європейських освітніх проєктів українські фахівці брали участь у спеціалізованих тренінгах та навчальних програмах. Європейське патентне відомство традиційно запрошує українських експертів до участі в роботі спеціалізованих тренінгів і семінарів Європейської патентної академії ЄПВ для ознайомлення з останніми світовими тенденціями щодо проведення експертизи заявок [7, с. 28]. Такі заходи є результатом активної співпраці України з ЄС у межах проєктів технічної допомоги, таких як TWINNING.

Слід зазначити також, що під час реалізації цих програм європейські фахівці неодноразово проводили тематичні тренінги для працівників Укрпатенту, суддів, митних та правоохоронних органів. У співпраці з українськими фахівцями розроблено навчальну програму, за якою пройшли підготовку більше 200 експертів [7, с. 31]. Завдяки цим ініціативам було створено умови для підвищення професійної компетенції та адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

Таким чином, поширення знань у сфері патентного права через освітні та інформаційні механізми відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного адміністративно-правового регулювання. Цей підхід варто враховувати Україні при розбудові власної системи охорони прав інтелектуальної власності.

Аналіз європейських підходів до адміністративно-правового регулювання патентної діяльності свідчить, що належна судова захищеність прав інтелектуальної власності є ключовою умовою стабільності інноваційного середовища. Варто підкреслити, що ефективний захист неможливий без системного правового підґрунтя та функціонального механізму реалізації прав. У Європейському Союзі судова система у сфері патентного права ґрунтується на спеціалізації судів, доступності правосуддя та професійному супроводі експертів. Захист патентних прав здійснюється не лише на рівні органів публічної влади, але і невідомчими організаціями, що функціонують у сфері реалізації патентного права [8, с. 22]. Особливістю європейського досвіду є активна участь незалежних професійних інституцій та можливість застосування альтернативних способів вирішення спорів. Медійна, консультативна та експертна підтримка створює умови для більш швидкого врегулювання патентних конфліктів, особливо у сферах малого та середнього бізнесу.

Слід зазначити, що реалізація стандартів законодавства країн ЄС вимагає стандартизації підходів до нормативного закріплення класифікації патентів, захисту промислових зразків [8, с. 23]. Це дозволяє забезпечити правову визначеність, передбачуваність судових рішень та підвищити інвестиційну привабливість.

Отже, створення в Україні спеціалізованих судових механізмів на основі європейських стандартів має стати одним з ключових напрямів реформування системи захисту патентних прав.

Проведений аналіз європейських підходів до адміністративно-правового регулювання патент-

ної діяльності дозволяє сформулювати ключові орієнтири для вдосконалення національної системи інтелектуальної власності України. Досвід ЄС свідчить, що ефективне регулювання у цій сфері базується на прозорості процедур, відкритості інформації та справедливому балансі між приватним і публічним інтересом. Європейська практика демонструє доцільність впровадження електронних сервісів у сфері патентування, що дозволяє підвищити доступність системи, скоротити витрати часу та зменшити адміністративні бар'єри для заявників. Такі цифрові рішення мають стати пріоритетом у процесі модернізації української патентної системи.

Водночас важливу роль відіграє професійна підготовка кадрів, інституційна автономія патентних органів та ефективні механізми громадського контролю. Зокрема, актуальним є запровадження етичних стандартів діяльності службовців і протидія корупції в адміністративних процедурах. Україні доцільно також орієнтуватися на розвиток спеціалізованої системи судового захисту патентних прав, включно з альтернативними механізмами вирішення спорів та залученням фахової експертизи. Це сприятиме якості правозастосування і посиленню довіри з боку інвесторів.

Окремого значення набуває формування патентної культури шляхом освітніх ініціатив, поширення інформації та підтримки бізнесу в питаннях захисту інтелектуальної власності.

Отже, адаптація європейських практик у сфері патентного регулювання має здійснюватися комплексно, із врахуванням національного контексту. Такий підхід дозволить сформувати в Україні сучасну, ефективну та конкурентоспроможну систему захисту патентних прав відповідно до стандартів ЄС.

Список використаних джерел:

1. Капітаненко Н. П. Адміністративно-правове регулювання у сфері реалізації права інтелектуальної власності: стан, проблеми, перспективи : монографія. Одеса : Гельветика, 2021. 412 с.

2. Гачкевич А. Гармонізація законодавства України з правовими стандартами ЄС у сфері інтелектуальної власності. // Молода нація. 2003. № 4(29). С. 79–85.

3. Кудін А. В. Корисна модель як об'єкт адміністративно-правового захисту в Україні. // Право і суспільство. 2020. № 6-2 (ч. 2). С. 73–77.

4. Андрощук Г. О., Работягова Л. І. «Патентний пакет» Євросоюзу як протидія діяльності тролів у цифровій економіці. // Удосконалення законодавства та механізму реалізації захисту прав інтелектуальної власності в умовах післявоєнного відновлення України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Київ, 2022. С. 175–179.

5. Соколова О. О. Уніфікований патентний суд як унікальна інституція патентного захисту в ЄС. // Право і суспільство. 2023. № 1. С. 403–412.

6. Петренко В. О., Фонарьова Т. А., Бушуєв К. М. Напрями регулювання процесу страхування об'єктів права інтелектуальної власності в контексті забезпечення інтересів взаємодіючих сторін. // Інкорпорація та кодифікація законодавства як складові стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 18 листопада 2022 р. Київ : НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, 2022. С. 219–223.

7. Чомахашвілі О. Ш. Європейське патентне відомство: особливості діяльності. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2018. Вип. 48, т. 2. С. 28–31.

8. Борисенко А., Кушнєров Є. Адміністративно-правовий механізм реалізації та захисту патентних прав: європейський та національний досвід регулювання. // Law. State. Technology. 2022. Вип. 3. С. 18–23.

УДК 34.347
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.6

Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ЗАХАРЧЕНКІВ

MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES ON THE EXAMPLE OF THE ZAKHARCHENKI FAMILY

На сучасному етапі розвитку науки історія права стала одним із найбільш популярних та актуальних методологічних напрямів досліджень. Формування нової парадигми її студіювання викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних учених проблемами мікрорівнів. У цьому контексті актуальності набувають дослідження з минулого сімейних відносин, їхня трансформація протягом історичного розвитку суспільства, форм та мотивацій укладання шлюбів, розлучень, народження й виховання дітей.

На прикладі родини автора статті йдеться про правове регулювання шлюбно-сімейних відносин в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. Законодавство імперії розглядало шлюб передусім як релігійний акт, адже його регулювання у найважливіших питаннях покладалося на священників того віросповідання, до якого належало подружжя. Пращурі П. Захарченка територіально проживали в с. Волошинівці, Переяславського повіту, Полтавської губернії, перша згадка про яке відноситься до кінця XVII ст. Як козаки виборні, вони були приписані до Баришівської сотні Переяславського полку, а як православні – з XIX ст. до церкви Покрови пресвятої Богородиці с. Борщева. Саме в ній на основі російського імперського законодавства проходила реєстрація шлюбів абсолютної більшості членів родини автора, що й дало йому можливість простежити свій родовід та виявити особливості запису цих фактів до метричної книги, одна із частин якої призначалася для запису актів проведення вінчань. Певне місце у статті відведено аналізу правового статусу козацького населення Лівобережної України та пільгам і привілеям, що надавалися їм, починаючи з Української гетьманської держави (Війська Запорозького), започаткованої Богданом Хмельницьким. Автор доводить, що в селі проживали представники різноманітних соціальних станів, але це не заважало їм знаходити собі подружжя, вінчатися, про що свідчать записи священників у метричних книгах.

Ключові слова: *вінчання, реєстрація шлюбу, парафіяльні священники, метрична книга, козаки, дворяни, державні селяни*.

At the present stage of development of science, the history of law has become one of the most popular and relevant methodological directions of research. The formation of a new paradigm of its study has aroused considerable interest of domestic and foreign scientists in the problems of microlevels. In this context, research on the past of family relations, their transformation during the historical development of society, forms and motivations of marriage, divorce, birth and upbringing of children are becoming relevant. Using the example of the author's family, the article discusses the legal regulation of marital and family relations in the Ukrainian provinces that were part of the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries. The legislation of the empire considered marriage primarily as a religious act, since its regulation in the most important issues was entrusted to the priests of the religion to which the spouses belonged. The ancestors of P. Zakharchenko territorially lived in the village of Voloshynivtsi, Pereyaslavsky district, Poltava province. As elected Cossacks, they were assigned to the Baryshivska Hundred of the Pereyaslav Regiment, and as Orthodox – to the Church of the Protection of the Most Holy Theotokos in the village of Borshchev. It was there, on the basis of Russian imperial legislation, that the marriages of the absolute majority of the author's family members were registered, which gave him the opportunity to trace his lineage and identify the peculiarities of recording these facts in the registry book, one of the parts of which was intended for recording acts of weddings. A certain place in the article is devoted to the analysis of the legal status of the Cossack population of Left-Bank Ukraine and the benefits and privileges that were granted to them, starting with the Ukrainian Hetmanate (Zaporozhian Army),

founded by Bohdan Khmelnytsky. The author proves that representatives of various social classes lived in the village, but this did not prevent them from finding spouses and getting married, as evidenced by the records of priests in registry books.

Key words: *wedding, marriage registration, parish priests, birth register, Cossacks, nobles, state peasants.*

В умовах гострої потреби багатьох українців до національної самоідентифікації, що різко зросла в період агресії російської вояччини проти України, звернення до історії своєї родини стало одним із основних засобів виявлення власного національного коріння. Позаяк в останні роки на сайтах окремих державних архівів України стали з'являтися оцифровані матеріали метричних книг церковних парафій українських губерній, що входили до складу Російської імперії, установ реєстрації актів громадянського стану Української СРР 1920-х років, розв'язання цієї задачі значно полегшилося, звичайно, якщо такі документи збереглися. Уродженцям нинішньої Київської та Полтавської областей повезло, адже у фонді 224 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві відклалися матеріали сільських та повітових парафій Полтавської губернії, що зберегли відомості про мій родовід.

Отож, основним законодавчим документом, що регулював сімейні відносини у Російській імперії XIX ст., був «Звід законів Російської імперії». Положення про шлюбно-сімейні відносини містилися в першій книзі X Тому Зводу законів Російської імперії «Звід законів цивільних». Книга має розділи: «Про союз шлюбний», «Про союз батьків та дітей та союзі спорідненому», «Про опіку та піклування в порядку сімейному».

Законодавство розглядало шлюб передусім як релігійний акт, адже його регулювання у найважливіших питаннях покладалося на священників того віросповідання, до якого належало подружжя. Фактично священник прирівнювався до державного чиновника, адже держава делегувала йому обов'язок вести облік підопічної йому парафії. Проте це не означало, що вони займалися реєстрацією шлюбів, народжень, смертей. Служителі церкви проводили облік з іншої причини – у зв'язку з проведенням відповідних релігійних таїнств чи обрядів, а саме – вінчання, хрещення і здійснення чину поховання. Саме тому дисциплінарна чи інша відповідальність за допущені помилки при внесенні відомостей до метричних книг на них не накладалася. Так, наприклад, при вінчанні моєї прабабусі по материнській лінії, Юрченко Оксани Стефанової (саме так записувалося у метричних книжках ім'я Степан) у Борщівській церкві Покрови пресвятої Богородиці Полтавської губернії Переяславського повіту з моїм прадідусем по лінії маминої мами, Кириленком Гордієм Дмитровим, що мало місце у 1880 році, у графі «вік» записано, що на момент шлюбу нареченій виповнилося 20 років, а нареченому – 18, відповідно Оксана Стефанова народилася у 1860 р., а Гордій Дмитрів у 1862 р. А в іншому документі знаходимо інформацію про те, що при хрещенні їхньої доньки, а моєї бабусі Ганни Гордієвої, її батько Гордій Дмитрів народився у 1858 р. Місцем хрещення, вінчання і відспівування для померлих жителів с. Волошинівки, у зв'язку з відсутністю до 1888 р. сільської церкви, консисторією Полтавської губернії сільські парафіяни були приписані до с. Борщева, де абсолютна більшість названих вище актів і здійснювалася. У їхньому шлюбі народилося 8 дітей, зокрема: Дмитро (1881 р. н.), Григорій (1883 р. н.), Іван (1886 р. н., помер через 6 днів), Прокіп (1888 р. н., помер у 22 роки), Михайло (1891 р. н.), Анна (1895 р. н., того ж року померла), Олександра (1898 р. н.), Анна (1902 р. н.).

Парафіяльні служителі церкви православного віросповідання вели метричні книги. Метрична книга – сукупність записів культової реєстрації, що засвідчують події хрещення/народження, вінчання/шлюбу, поховання/смерті конкретних осіб, у вигляді хронологічних записів у книжковій формі. У метричних книгах реєструвалася подія вчинення культового акту, що набувала значення юридичного факту за допомогою запису, здійсненого парафіяльним священником.

Метрична книга складалася із трьох частин – книг народжень, шлюбів і померлих. Так, у книзі народжень церкви с. Борщева Скопецької волості зафіксований факт народження 24 вересня 1903 р. в «деревне» Волошинівка мого дідуся Макаренка Стефана, батьками якого були козак Яків Калениківв Макаренко (помер у 1911 р. у 50-річному віці) і його законна дружина Харитина Василева (дівоче прізвище Ковтун), обидва православного віросповідання. У той самий день священником І. Абломським і псаломщиком К. Савицьким він був охрещений. «Восприемниками» чи хрещеними новонародженого стали державні селяни того ж населеного пункту Наум Стефанів Крусь і селянка Ольга Григорійова Крусь. Казенними або державними селянами в Російській імперії називали тих, що мали право користуватися державними землями та були феодально залежними від казни, але вважалися особисто вільними [1, с. 156-159]. У шлюбі, що мав місце 1887 р., у Якова і Харитини народилося 10 дітей: Порфил (1888 р. н., прожив 3 роки), Мокрина (1889 р. н.), Кирило (1893 р. н.), Петро (1894 р. н., прожив 3 роки), Макар (1898 р. н.), Іван (1901 р. н.), Степан (1903 р. н.), двійня Варвара і Григорій (при народженні у 1906 р. померли), Григорій (1907 р. н., помер через рік).

Ще одна ілюстрація. У книзі народжених за 4 вересня 1908 р. зафіксований факт народження у с. Волошинівці мого дідуся Петра по татовій лінії, батьками якого були козак Зіновій Кіндратів Захарченко 1872 р. н. та його законна дружина Марія Петрова 1878 р. н. (місце поховання обох встановлене), уродженка с. Борщева, донька дворянина Хмельницького Петра Павлового, рідна сестра дворянина Петра Петрового. Ймовірно, саме від цих пращурів у моєму імені та по-батькові, імені та по-батькові мого тата тісно переплітаються як Павло, так і Петро. Хрещеними запрошені дворянин Гаврило Олександрів Марченко і дружина казенного селянина Домінікія Федорова Прядка. В родині Зіновія і Марії, що взяли шдюб у 1896 р., народилося 7 дітей: Варвара (1896 р. н.), Марія (1898 р. н., померла при народженні), Євлампія (1899 р. н., померла через два роки), Олена (1904 р. н., померла в трирічному віці), Ольга (1905 р. н.), Іван (1907 р. н., прожив три тижні), мій дідусь Петро (1908 р. н., загинув під час Другої світової війни на території Естонії 28 серпня 1944 р., за два тижні до смерті нагороджений медаллю «За відвагу»).

Як бачимо, соціальний статус чи наявність/відсутність аристократичної титулатури у переважно козацьких селах не мало істотного значення у взаєминах поміж односельцями. У Баришівській сотні Переяславського полку, до якої належали козаки с. Волошинівки, впродовж другої половини XVII ст. – до ліквідації решток Української гетьманської держави (Війська Запорозького), що сталася у 1781 р. після скасування Російською імперією останньої ознаки державного суверенітету – полково-сотенного адміністративного устрою [2, с. 504-505], переважно козацькими були села Рудницьке (130 козацьких і 34 селянські хати), Волошинівка (відповідно 52 і 21 хата), Селище (88 і 44), Ядлівка (99 і 76), Коржі (15 і 9), Власівка (28 і 15), Мала Стариця (18 і 15). Селянсько-козацькими були містечко Баришівка (283 селянські і 60 козацьких хат), села Дернівка (відповідно 36 і 9 хат), Селичівка (123 і 6), Морозівка (52 і 8), Пасічна (38 і 4), Сезенків (22 і 15). До повністю селянських належало населення Гостролуччя (230 селянських хат), Бзову (79), Лебедина (53), Кучакова (28), Пасічни (23), Сулимівки (23) [3, с. 181].

Ознайомлення і аналіз метричних книг церкви Покрови пресвятої Богородиці с. Борщева, починаючи з 1870 р. до 1919 р. р., дає підстави стверджувати, що імена для новонароджених обиралися здебільшого священниками, залежно від церковних свят, присвячених канонізованим святим, навіть тоді, коли вони не надто подобалися батькам. Для цього священник послуговувався святцями – спеціальними виданнями, у яких були виписані імена, якими можна було називати охрещених дітей у той чи інший день року. Так, у метричній книзі «Про народження» за 1919 р. вперше зустрічаємо канонічний зв'язок з присвоєними дітям іменами. Рукою парафіяльного священника В. Ольшанського зазначено, що охрещений 5 жовтня 1919 р. хлопчик Микола (Николай) Крусь (двоюрідний брат моєї тещі, на жаль, помер через 20 днів після народження), названий «на честь святителя Миколи, що святкується 4 грудня». Охрещена 20 квітня того ж року троюрідна тітка мого тата, Олександра (батько – Павло Стефанів Захарченко, мати – Меланія Миронова) названа так на честь святої мироносиці цариці Олександри, що святкується 23 квітня [4, с. 18-21]. 26 червня 1914 р. у козака с. Волошинівки Івана Стефанового Захарченка (двоюрідний брат мого дідуся Зіновія по лінії батька) і його дружини Анастасії Савиної народився син, якого священник назвав іменем Сергій, названий на честь святого Сергія Новгородського, що відзначається 27 червня. Хрещеною новонародженого була рідна племінниця Івана Стефанового, Марія Матвіїва Захарченко [5, с. 187]. Слід зазначити, що найпопулярнішими іменами для дівчаток у церкві Покрови пресвятої Богородиці с. Борщева були Мавра, Марфа, Марія, Уляна, Олександра, Анна, Євдокія, Ксенія, Пелагея, Параска, Варвара, Якилина, Горпина, Федора. Хлопчики називалися здебільшого Яковом, Іваном, Петром, Степаном, Тимофієм, Олексієм, Семеном, але були й такі достатньо «екзотичні» для нашої місцевості імена як Іон, Євстратій, Єлисей, Власій, Прохорій, Ісаакій, Євтихій, Діонісій, Косма.

У другій частині метричної книги «Про одруження» вписувалися звання, прізвище, ім'я, по-батькові, віросповідання, вік та вказувалася кількість попередніх шлюбів молодих. Обов'язковими складовими цієї частини книги були пункти, що вказували на ім'я священника, який здійснив таїнство вінчання, звання, прізвища поручителів подружжя. Так, 3 листопада 1902 р. у Борщівській церкві Покрови пресвятої Богородиці вінчалися першим шлюбом православні – 22-річна донька козака Марія Кіндратова Захарченко (донька мого прапрадідуся по батьковій лінії) і 26-річний селянин-власник сусіднього села Селичівки Василь Іванів Пилипенко. Поручителем від імені нареченої виступав її двоюрідний брат Іван Стефанів Захарченко.

У третій частині метричної книги «Про померлих» тієї ж церкви за 21 квітня 1905 р. міститься свідчення про смерть від тифу у віці «років 40» прабабусі моєї дружини по лінії матері, Марії Василівни, дружини козака с. Волошинівки Василя Семенового Марченка, яку сповідував і причащав священник І. Абломський. Похована вона, як записано, на громадському цвинтарі, але місце поховання встановити не вдалося.

Із наведених мною фактів вбачається, що по усіх чотирьох лініях моїх бабусь і дідусів (Кирдів – Борщів, Макаренків, Захарченків, Кириленків – Волошинівка), я належу до стану виборних

козаків. Відповідно до Румянцевського опису, що був проведений як загальна ревізія Лівобережної України у 1765-1769 роках генеральним губернатором Малоросії П. Румянцевим за дорученням російського уряду, основною метою якого було з'ясування правового становища землеволодіння та збирання інформації для запровадження нового оподаткування «у фіскальних інтересах держави» [6, с. 84-85], родини жителів с. Волошинівки, такі як Кириленків, Захарченків, Марченків, Юрченків, Макаренків, Пріньків мали статус козаків виборних. «Виборні, – як стверджує «Краткая летопись Малыя Руси» 1777 р., – вільні від будь-яких повинностей, окрім служби військової, а утримуються від дворів своїх і від приписаних до них для усілякої допомоги по службі, які під контролем полкового начальства самі між собою здійснюють розкладку; підпомічники ж виконують усю внутрішню службу і навіть більше – платять з хат звичайний оклад по рублю і по дві копійки на утримання….. Мають козаки свій мундир – каптан сукна синього з червоним лацканом, штани білі суконні, чоботи зі шпорами, шапка, відповідно до полкового кольору, шаблю, карабін, піка і гарний кінь» [7, с. XV-XVII]. Словом, виборні козаки в умовах власної Української гетьманської держави (Війська Запорозького) вирізнялися серед інших верств українського населення високим і стабільним соціальним становищем, мали власні маєтки, угіддя, вели власне господарство, користувалися допомогою підпомічників, були звільнені від податків та інших повинностей, мали добрі військові обладунки, форменний одяг, власних коней, збрую і зброю для виконання відповідних воєнних операцій.

Не можна у цьому контексті пройти мимо питання щодо відсутності кріпосницької залежності в Україні до моменту ліквідації її державності і запровадження у кінці XVIII ст. на її теренах кріпацтва як системи соціально-економічних відносин, характерних для феодального суспільства тогочасної Росії. Вона передбачала особисту залежність селянина (кріпака) від феодала, повну власність останнього на землю, а також беззаперечну владу над селянином. У російського селянина, за свідченням дослідників імперської доби, залишалася можливість на звернення до суду за захистом порушених прав, але його реалізація була малоймовірною тому, що інтереси селянина в суді представляв сам поміщик, котрий захищав власні інтереси. «Нарешті, – свідчить відомий дослідник правового становища селянства XIX ст. М. Довнар-Запольський, – [Уложення царя Олексія Михайловича] зберігає за кріпаком право виступати свідком на суді – ось і все, чим міг користуватися селянин як член громадянського суспільства» [8, с. 13].

В Україні було дещо інакше, на що вказують автори «Краткой летописи Малыя Руси», один із них яких, граф О. Безбородько наказом імператриці Катерини II був призначений до колегії закордонних справ, а в 1784 р. удостоєний звання академіка Академії наук Російської імперії. У повній його відданості імперії годі сумніватися, проте статус посполитого (*Авт.* – належного до простого люду), а не кріпака, в Україні на момент виходу книги у 1777 р., він визнав менш обтяжливим, ніж у внутрішніх губерніях Росії: «Посполиті в Малій Росії як коронні, так і приватні не мають права землю свою не лише продавати, а й передавати в заставу без дозволу володільця. Вони можуть переходити з місця на місце, залишивши все нажите своєму пану, заплативши йому … Пани не мають права продавати їх інакше, ніж із землями, а якщо не дозволяють перейти, то бажаючому буде наданий дозвіл з боку правління (*Авт.* – полкового чи сотенного)» [9, с. XXVII]. Місцева влада в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому) не була відокремлена від населення, адже саме воно її обирало, демократичним шляхом легітимізуючи її повноваження.

Правове регулювання реєстрації шлюбу, народження, смерті започатковано у 1724 р. указом Сенату Російської імперії. Саме з цього часу впроваджувалися типові форми метричних книг, що мали три частини (друковані форми метричних книг введено указом Сенату від 7 травня 1806 р.). Зазвичай книги складалися у двох примірниках: один залишався у парафії, другий призначався для консисторії, тому в архівних справах знаходимо дублікати названих документів. Окремими законами регламентувалося ведення метричних книг для підданих Російської імперії, які не сповідували православ'я, для католиків (1826 р.), магометан (1828 і 1832 рр.), лютеран (1832 р.), юдеїв – (1835 р.).

Шлюби здійснювалися впродовж цілого року згідно з записами в метричних книгах Переяславського повіту, але набагато частіше – взимку та восени, що було зумовлено економічними причинами. Восени після збирання врожаю, а взимку з початку січня до кінця лютого. У дні посту та святок шлюби не укладалися.

У селі Волошинівці весілля відбувалися не часто у зв'язку з невеликою кількістю населення. Якщо у 1875 р. у селі було зареєстровано 4 шлюби, то в рік початку Першої Світової війни у 1914 р., тобто через 50 років, їхня кількість збільшилося лише на одне.

Законодавець першої половини XIX ст. передбачив умови, що дозволяли нареченим вступити до шлюбу. Серед них виділялися:

- вік, що з 19 липня 1830 р. для чоловіків становив 18, а для жінок – 16 років. У разі здійснення факту вінчання до досягнення шлюбного віку, подружжя тимчасово розлучалося до набуття повноліття, після чого без повторного вінчання подружжя возз'єднувалося;

– стан психічного здоров'я. Ще 6 квітня 1722 р. Петро I видав Указ під назвою «Осви-

детельствование дураков в Сенате», відповідно до якого, особам, що мали психічні відхилення з моменту народження, заборонялося одружуватися і виходити замі, але остаточне рішення з цього приводу мав ухвалити Сенат. Ст. 5 «Зводу законів цивільних» прямо вказувала: «Забороняється вступати до шлюбу божевільним». Відповідно до ст. 37 того ж Зводу, шлюб, зареєстрований з психічно хворою людиною визнавався недійсним;

– заборонялися шлюби між близькими родичами та за наявності існуючого шлюбу. Шлюб, укладений без розлучення в попередньому вважався недійсним і анулювався. У ст. 222 Устава духовної консисторії 1841 р., а також у Зводі законів Російської імперії вказувалося, що коли хтось із подружжя при існуванні їхнього шлюбу, законним чином не розірвавши його вступить до іншого, то останній як незаконний підлягає скасуванню, а перший законний шлюб – поновленню. Винна у цій афері особа підлягає церковній епітимії і висилці, а безвинній – дозволялося вступати в новий законний шлюб (ст. ст. 57-58 Зводу законів цивільних).

Шлюби, укладені в заборонених ступенях спорідненості, скасовувалися, а особи, що їх уклали підлягали покаянню. Доля дітей, народжених від такого шлюбу, вирішувалася не церквою, а цивільною адміністрацією. Вони визнавалися незаконнонародженими і не мали прав, якими користувалися законно народжені діти.

Для осіб із числа представників християнського віросповідання за завідоме укладення шлюбу в заборонених ступенях спорідненості передбачалася карна відповідальність. За допущення таких фактів на родичів та опікунів також накладалися санкції карно-правового характеру.

Довгий час заборонявся шлюб між родичами до сьомого ступеня спорідненості, що відповідало постановам Константинопольського синоду 1168 р. Синодальний указ від 19 січня 1810 р. заборонив шлюби включно до четвертого ступеня спорідненості [10, с. 3];

– дозвіл з боку батьків, опікунів чи попечителів на укладення шлюбу, проте ст. 12 Зводу забороняла примушувати батькам, опікунам чи попечителям до вступу своїх дітей до шлюбу без їхнього бажання;

– обмеження в кількості шлюбів. Дозволялося укладати шлюби не більше трьох разів. Ст. 21 Зводу законів цивільних зазначала: «Забороняється вступати до шлюбу вчетверте [11], але ця норма, відповідно до Указу Сенату від 14 жовтня 1827 р., стосувалася лише представників православної релігійної конфесії;

– заборонявся шлюб особам, що досягли 80-літнього віку. Законодавець цілком резонно вважав, що основна мета шлюбу – народження дітей, що у такому віці є неможливою. До речі, у селах Переяславського повіту Полтавської губернії у другій половині XIX ст. нами зафіксовані лише поодинокі факти досягнення 80-літнього віку його мешканцями незалежно від статевої належності, проте істотна вікова різниця між подружжям подекуди фіксувалася. Так, 25 січня 1876 р. відбулося вінчання оброчного селянина м. Березані Козьми Федорова Колодка (років 42) з козачкою села Волошинівки Мотрею Максимовою Пріньковою (років 19). Того ж року 19- літня козачка с. Волошинівки, рідна тьотя мого дідуся по маминій лінії Оксана Каленикова Макаренко (років 19) вступила до шлюбу в Борщівській церкві з удруге вінчаним Лазарем Антоновим Богданом (років 29) [12, с. 175-177].

Процесу здійснення вінчання могли завадити такі фактори: стан сп'яніння обох із подружжя чи когось одного із них; у разі перебування одного із подружжя під церковною епітимією (покаранням).

Не існувало перешкод для укладення шлюбу вагітною нареченою з особою, яка визнавала себе фізіологічним батьком ще ненародженої дитини. Загалом дошлюбні стосунки церквою не віталися, але й не були перешкодою. 11 травня 1890 р. у Пристрімській церкві святого Михаїла Переяславського повіту Полтавської губернії моя прабабуся по лінії батькової матері – Кирди Катерини Оврамової, козачка цього ж села Ганна Кирилова Артеменко, 20 років вінчалася першим шлюбом з прадідусем, козаком с. Борщева Переяславського повіту Кирдою Аврамійом Григоровим, 20 років, обидва православні [13, с. 201], у яких 12 жовтня того ж року народилася дочка Федора. Як бачимо, вінчання відбулося за умов вагітності прабабусі, але це не завадило молодій парі вступити до шлюбу і вінчатися. У метричних записах, до речі, відсутній рік народження молодих. Їхній вік, а не рік народження (здебільшого приблизний, як показує наш аналіз), посвідчували родичі чи близькі знайомі, що в метричній книзі визначалися «поручителями». З боку Ганни Артеменко цю функцію виконали козаки Овсій Опанасів Гордієнко і Андрон Самойленко, а з боку Аврамія Кирди – також козаки Микола Павлів Василенко та Гаврило Іванів Гордієнко [13, с. 201]. Усього в родині Кирди Аврамія і Ганни Кирилової народилося 11 дітей: Федора (1890 р. н., прожила 9 днів), Олена (1892 р. н., померла через 1,5 місяці), Єлизавета (1893 р. н., прожила один рік), Михайло (1895 р. н.), Лукія (1896 р. н.), Одарка (1899 р. н.), Єгор (1902 р. н.), Марія (1894 р. н.), моя бабуся Катерина (1907 р. н.), Іван (1909 р. н.), Тихон (1913 р. н.).

Відповідно до ст. 85 Зводу законів цивільних, підданим імперії, і жителям українських губерній у тому числі, заборонялося вступати до шлюбу з нехристиянами. Шлюб між християнами різноманітних конфесій допускався, але визнавався лише за умови здійснення вінчання православним священником (ст. 72 Зводу законів цивільних). Однак у цьому разі розгляд справ про

законність укладення шлюбу і його розірвання проводилися духовними судами православної церкви, а їхні рішення були чинними для обох із подружжя (ст. 73 Зводу законів цивільних). Діти, народжені в такому шлюбі, мали бути охрещені і виховані за правилами православного віровчення. З цією метою перед вінчанням відбиралася підписка (ст. 67 Зводу законів цивільних) і складався іспит на знання Закону Божого.

Розлучення здійснювалося на основі норм Уставу духовних консисторій 1841 р. і лише церковними судами на підставі звернення одного із подружжя у таких випадках: у разі доведеного факту перелюбства чи нездатності до шлюбного життя (відсутність дітей у шлюбі хвороби одного із подружжя). Стосовно другого випадку, то відповідний позов можна було подавати лише через три роки після вінчання [14, с. 64]; у разі винесення вироку, що передбачав покарання у вигляді позбавленням усіх прав; у разі безвісної відсутності одного із подружжя [ст. 45 Зводу законів цивільних]. Оскільки розлучення не могло бути здійснене за взаємною згодою, звинувачення у зраді давало єдину можливість подружжю «позбутися» один одного. Ознайомлення із десятками метричних книг Переяславського повіту Полтавської губернії не надало нам жодного факту розлучення на вищевказаних підставах. Реально ж шлюбний союз міг бути припинено лише з настанням фізичної смерті одного із подружжя, що знайшло місце у таких нормах закону: «Шлюб припиняється сам собою через смерть одного з подружжя … по смерті одного з подружжя, що залишився в живих може одружитися, якщо відсутні законні перешкоди для цього» (ст. 43-44 Зводу законів цивільних). У текстах метричних книжок в обов'язковому порядку зазначалася кількість попередніх шлюбів наречених.

За діючим російським законодавством середини XIX ст. незаконнонародженими дітьми, що не користувалися правилами і перевагами станового походження, визнавалися:

- діти, народжені до шлюбу і неузаконені наступним шлюбом (ст. 132 п. 1 Зводу законів цивільних). Прикладом тому стало народження у рідної сестри прадіда моєї дружини по лінії матері, державної селянки с. Волошинівки Ганни Григорійової Крусь сина Мемнона, що з'явився на світ 21 серпня 1885 р. унаслідок перелюбства. Хрещення відбулося наступного дня, а в рубрикації метричної книги Борщівської церкви «Про народження» з'явився запис «незаконнонароджений». Попри те, що за 2,5 місяці Ганна Григорійова виходить заміж у сусіднє село Морозівку за державного селянина Андрія Данилового Поправку (обом по 20 років), правовий статус хлопчика не змінюється. У подальшому знаходимо записи, в яких ім'я і прізвище хлопчика зазначається, а замість по-батькові фіксується «незаконнонароджений» [15, с. 163];

- діти, народжені через 306 днів після припинення шлюбу (ст. 132 п. 3 і ст. 119 п. 2 Зводу законів цивільних);

- діти, народжені в шлюбі, але від перелюбства, а також діти, народжені в шлюбі, анульованому внаслідок фізичної нездатності чоловіка до шлюбного життя (ст. 134 Зводу законів цивільних);

- діти, народжені в шлюбі, але раніше 180 днів від його укладення, якщо батько відмовлявся від законності їхнього народження (ст. 119 п. 1 і ст. 125 Зводу законів цивільних).

Отже, у XVIII-XIX ст.ст. державна влада Російської імперії приділяла неабияку увагу регламентації функцій духовенства в частині шлюбно-сімейних відносин парафіян, що обумовлювалося тим місцем, що відводилося православній церкві в існуючій суспільно-політичній системі. Доказом реєстрації були метричні книги парафіяльних церков, що складалися із трьох частин – народження, вінчання, померлих, що фактично були єдиними реєстраційними документами в Російській імперії, починаючи з першої половини XVIII ст. до жовтневого перевороту 1917 рр. Процес вінчання відбувався за обов'язкової участі рідних чи близьких, які мали засвідчити фактичні дані про народження, кількість попередніх шлюбів подружжя, належність їх до православної конфесії. Письмову реєстрацію факту вінчання здійснював священник чи псаломщик, що відображали його на сторінках метричної книги. Витяг із метричної книги, що засвідчував факт шлюбу, традиційно називався метрикою.

Список використаних джерел:

1. Захарченко П. Право власності на землю в Україні: правове забезпечення та особливості реалізації (середина XIX – початок XX ст.). Монографія. К.: Атіка, 2010. 328 с.

2. Захарченко П., Мірошниченко М. Історія українського права і держави: від витоків до кінця XVIII ст. К.: ВПЦ «Київський університет», 2024. 639 с.

3. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. 418 с.

4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 244. Колекція метричних книг. Оп. 3. Спр. 986. Метрична книга Полтавської духовної консисторії, с. Борщів.

5. Там само. Спр. 971.

6. Федоренко Я. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской Описи. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии.* 1915. Выпуск 12. С. 79-227.

7. Краткая летопись Малыя России / А. А. Безбородько ; уклад. В. Г. Рубан. В 2 т. Т. 2. С.-Петербург: Тип. Х. Ф. Клена, 1777. 450 с.

8. Довнар-Запольський М. На заре крестьянской свободы. Публичные чтения о крепостном праве накануне раскрепощения и краткий ход реформы. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1911. 238 с.

9. Краткая летопись Малыя России / А. А. Безбородько ; уклад. В. Г. Рубан. В 2 т. Т. 2. С.-Петербург: Тип. Х. Ф. Клена, 1777.

10. Красножен М. Е. Новейшее законодательство по делам Православной Русской Церкви. Юрьев, 1909.

11. Свод законов Российской империи (СЗРИ). Т. Х. Свод законов Гражданских. СПб, 1899.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 244 Колекція метричних книг. Оп. 3. Спр. 84. Метрична книга Полтавської духовної консисторії с. Борщева.

13. Там само. Спр. 288. Метрична книга Полтавської духовної консисторії с. Пристроми.

14. Петренко І. Православна церква і шлюбно-сімейні відносини у Російській імперії (на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.). *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2008. № 1-4 (3). С. 60-67. http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/110831.

15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 244 Колекція метричних книг. Оп. 3. Спр. 244. Метрична книга Полтавської духовної консисторії, с. Борщів.

УДК 351:323.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.7

Ільїна О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4848-3120

Пучко А. В.,
здобувач освіти другого року навчання
денної форми здобуття освіти другого (магістерського) рівня
вищої освіти спеціальності 081 Право
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-1250-2712

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF NATIONAL MINORITIES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Вибір європейського вектору розвитку зобов'язує Україну виконувати низку міжнародних угод, таких як Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992), Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) та інші нормативно-правові акти, що визначають стандарти захисту національних меншин. Проте процес гармонізації українського законодавства з європейськими нормами не завжди є безперешкодним, оскільки часто постає питання узгодження міжнародних зобов'язань із національними інтересами та внутрішньою політичною ситуацією.

Дослідження конституційно-правового статусу національних меншин в Україні в контексті європейської інтеграції є актуальним як з теоретичного, так і з практичного погляду. Воно дозволяє не лише оцінити стан законодавчого регулювання у цій сфері, а й сприяти розробці ефективних механізмів захисту національних меншин відповідно до міжнародних стандартів, що сприятиме розвитку національної правової системи та забезпеченню стабільності міжетнічних відносин. Прийняття та ратифікація міжнародних договорів дозволяє забезпечувати баланс між державною мовною політикою та правами національних меншин.

Послідовне впровадження міжнародних стандартів у законодавство України сприяє зміцненню міжетнічної злагоди та є важливим елементом європейської інтеграції держави. Подальше вдосконалення нормативно-правової бази з урахуванням міжнародного досвіду дозволить створити ще більш ефективний механізм захисту прав національних меншин та забезпечення їхньої участі в суспільному житті України.

Прийняття оновленого Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» стало вагомим кроком у забезпеченні прав національних меншин та виконанні євроінтеграційних зобов'язань України. Водночас подальша робота над його удосконаленням залишатиметься важливим напрямом державної політики в контексті інтеграції до ЄС.

Очевидно, що процес адаптації українського законодавства до європейських стандартів ще далекий від завершення. Однак уже зараз зрозуміло, що ці реформи є необхідним етапом як для реалізації міжнародних зобов'язань України, так і для забезпечення стабільного розвитку міжетнічних відносин у державі.

Ключові слова: *національна меншина, спільнота, європейська інтеграція, національне законодавство, реформа.*

The choice of the European vector of development obliges Ukraine to comply with a number of international agreements, such as the Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995), the European Charter for Regional or Minority Languages (1992), the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant for Civil and Political Rights (1966) and other legal acts that define standards for the protection of national minorities. However, the process of harmonization of Ukrainian legislation with European norms is not always smooth, as it often raises the issue of reconciling international obligations with national interests and the internal political situation.

The study of the constitutional and legal status of national minorities in Ukraine in the context of European integration is relevant from both theoretical and practical perspectives. It allows not only to assess the state of legislative regulation in this area, but also to contribute to the development of effective mechanisms for the protection of national minorities in accordance with international standards, which will contribute to the development of the national legal system and ensure the stability of interethnic relations. The adoption and ratification of international treaties allows for a balance between the state language policy and the rights of national minorities.

Consistent implementation of international standards in Ukrainian legislation contributes to strengthening inter-ethnic harmony and is an important element of the country's European integration. Further improvement of the legal framework in line with international experience will create an even more effective mechanism for protecting the rights of national minorities and ensuring their participation in public life in Ukraine.

The adoption of the updated Law of Ukraine «On National Minorities (Communities) of Ukraine» was a significant step in ensuring the rights of national minorities and fulfilling Ukraine's European integration commitments. At the same time, further work on its improvement will remain an important area of state policy in the context of EU integration.

Obviously, the process of adapting Ukrainian legislation to European standards is far from complete. However, it is already clear that these reforms are a necessary step both to fulfill Ukraine's international obligations and to ensure the stable development of interethnic relations in the country.

Key words: *national minority, community, European integration, national legislation, reform.*

Охорона прав і свобод національних меншин є невід'ємною складовою демократичного розвитку держави, формування її правової системи та зміцнення соціальної стабільності. Україна, як багатонаціональна країна, не може залишатися осторонь загальносвітових тенденцій у сфері захисту прав людини, зокрема щодо гарантування правового статусу національних меншин. У процесі європейської інтеграції та поглиблення міжнародного співробітництва особливого значення набуває відповідність національного законодавства міжнародним стандартам у цій сфері.

Важливим аспектом виконання вимог для вступу України до Європейського Союзу стала реформа законодавства про національні меншини, яка була однією з семи рекомендацій Європейської комісії, висловлених у червні 2022 року та листопаді 2023 року. Основною вимогою в цьому напрямку було приведення законодавчої бази у відповідність до рекомендацій Венеційської комісії [1, с.21; 2, с.6].

Проте ефективна реалізація цієї вимоги потребує не лише якісного оновлення законодавства, а й створення дієвих механізмів його практичного застосування. Як свідчить досвід попередніх спроб реформування законодавства у сфері прав національних меншин, саме цей аспект залишається найслабшим місцем реформи.

У міжнародному праві поняття «національна меншина» не має універсального, загальновизнаного визначення. Міжнародно-правові гарантії захисту національних меншин Міжнародні правові акти не містять універсального визначення, терміна «національна меншина» проте забезпечують її правовий захист та гарантії невід'ємних прав. До ключових міжнародних документів, які регулюють права національних меншин, належать:

− стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП, 1966): передбачає, що особи, які належать до етнічних, релігійних або мовних меншин, мають право користуватися власною культурою, сповідувати свою релігію та використовувати рідну мову. Жодна держава не може обмежувати це право.

− Декларація ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992): визначає зобов'язання держав створювати умови для збереження існування національних меншин, їхньої культурної, мовної та релігійної самобутності. Декларація закликає до запровадження ефективних механізмів захисту меншин від дискримінації [3].

На основі аналізу міжнародних правових актів та наукових досліджень можна виокремити певні характеристики, що дозволяють ідентифікувати національні меншини [4]. Ці характеристики поділяються на об'єктивні та суб'єктивні елементи.

Об'єктивні ознаки національних меншин:

− чисельна меншість: національна меншина – це група, яка становить менше половини загальної чисельності населення держави. Її чисельна неповноцінність визначає її статус як меншини у суспільстві;

− етнічні, мовні або релігійні особливості: члени такої групи мають спільні культурні атрибути, зокрема спільну мову, релігію, традиції або історичну спадщину, що відрізняє їх від домінуючої більшості населення.

Суб'єктивні ознаки національних меншин:

− самоідентифікація: представники групи усвідомлюють свою належність до меншини та мають колективне прагнення зберегти свою культурну, мовну чи релігійну ідентичність;

− бажання збереження ідентичності: національна меншина не лише усвідомлює свої особливості, а й активно прагне до їхнього збереження та розвитку в умовах державної політики, що впливає на їхнє правове становище.

Таким чином, у міжнародному праві поняття «національна меншина» розглядається через систему характеристик, що включають як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки. Водночас національні законодавства держав часто адаптують ці характеристики до своїх правових традицій, політичного контексту та міжнародних зобов'язань, що впливає на особливості правового статусу меншин у конкретних країнах.

Зміна підходів до визначення національних меншин відбувається не лише у міжнародній практиці, а й на рівні національного законодавства. 1 липня 2023 року в Україні втратив чинність Закон «Про національні меншини в Україні», ухвалений ще 30 років тому, і набрав чинності новий Закон «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року. Він став основою оновленої системи державної політики щодо національних меншин.

Новий закон вводить поняття «національна меншина (спільнота) України», яке певною мірою відрізняється від усталеного терміна «національна меншина», що використовувався як у вітчизняному, так і міжнародному праві. Зміна термінології сама по собі не є негативним чи загрозливим явищем, оскільки правові категорії еволюціонують разом із суспільними реаліями. Однак такі зміни мають бути обґрунтованими та виправданими.

На жаль, ні в пояснювальній записці до проєкту Закону (реєстр. № 8224 від 24.11.2022), ні в самому тексті Закону не пояснюється, чому було вирішено відмовитися від традиційного терміна. Деякі українські дослідники висловлюють певні застереження щодо використання поняття «меншина», вважаючи його потенційно образливим, що також могло вплинути на зміну термінології [5, с. 377].

Таким чином, дискусії навколо визначення поняття «меншина» тривають не лише в міжнародній правовій площині, а й на рівні національного законодавства. Різні наукові підходи підкреслюють як соціально-правові, так і політичні аспекти цього поняття, що впливає на формування державних політик щодо захисту та інтеграції національних спільнот у сучасні суспільства.

Зміна термінології в законодавстві щодо національних меншин (спільнот) викликає багато запитань, і хоча можна припустити певні причини такого кроку, наразі відсутні офіційні пояснення, які б підтверджували або спростовували ці припущення. Однак важливо враховувати, що у правовій системі існує чітка ієрархія нормативно-правових актів, згідно з якою приписи нижчого рівня мають відповідати нормам вищої юридичної сили.

Відповідно до частини другої статті 8 Конституції України, саме вона є найвищим юридичним актом у державі, а всі закони та інші нормативно-правові акти повинні ґрунтуватися на її положеннях і не суперечити їм. Це закріплено й у мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 1997 року № 7-зп, де підкреслюється, що верховенство конституційних норм поширюється на всі сфери державного управління, зокрема й на процес законотворчості [6]. Відповідно, Верховна Рада України, ухвалюючи нові законодавчі акти, повинна забезпечувати їхню відповідність Конституції, уникати двозначності у термінології та правовому регулюванні.

У цьому контексті варто зазначити, що в Конституції України використовується термін «національні меншини». Він зустрічається у кількох статтях, зокрема в частині третій статті 10, статті 11, частині п'ятій статті 53, пункті 3 частини першої статті 92 та пункті 3 статті 119. Водночас новий Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» оперує іншим терміном – «національні меншини (спільноти)», що породжує низку юридичних та практичних питань.

Одна з ключових проблем полягає в тому, що залишається незрозумілим, чи збігаються за змістом поняття «національні меншини» (згідно з Конституцією України) та «національні меншини (спільноти)» (відповідно до Закону).

Попри існуючі виклики, прийняття 13 грудня 2022 року нового Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» № 2827-IX стало важливим кроком на шляху до адаптації українського законодавства до європейських стандартів. Цей закон замінив попередній Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-XII, який в умовах початкового етапу незалежності України носив рамковий характер та не передбачав дієвих механізмів реалізації і захисту прав національних меншин. Через це завдання, визначені в ньому, залишалися здебільшого декларативними, що ускладнювало їхню практичну реалізацію.

Як зазначає О.П. Васильченко, старе законодавство не відповідало сучасним викликам, особливо з огляду на збройну агресію росії та тимчасову окупацію частини територій України. Крім того, воно не містило ефективних механізмів реалізації прав національних меншин, що створювало значні правові прогалини [7, с.37].

Натомість новий Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX має ряд суттєвих переваг:

– Комплексний підхід до врегулювання основних аспектів правового статусу національних меншин, що включає їхнє право на самоідентифікацію, об'єднання, використання рідної мови, освіту та збереження культурної самобутності.

– Закріплення державних гарантій та засад державної політики у сфері національних меншин, що сприяє більшій узгодженості правового статусу меншин із державною політикою.

– Усунення правової невизначеності щодо використання мов національних меншин, яка

загострилася після ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.).

Однак, попри свої переваги, оновлений закон не позбавлений недоліків. Зокрема, проблемними залишаються:

− Неузгодженість термінології, що може викликати різночитання та складнощі у правозастосовній практиці.

− Декларативний характер окремих норм, що не містять чітко визначених механізмів реалізації.

− Фрагментарність регулювання, що залишає низку питань невирішеними.

− Недостатня збалансованість між правами національних меншин і національними інтересами України, що особливо актуально в контексті європейської інтеграції.

З огляду на це, можна очікувати, що процес удосконалення законодавства про національні меншини триватиме й надалі, зокрема у відповідь на експертні оцінки Венеційської комісії та подальші рекомендації Європейського Союзу. Подальші зміни, ймовірно, стосуватимуться посилення механізмів практичного застосування законодавства, забезпечення більшої відповідності міжнародним стандартам та усунення недоліків, виявлених під час правозастосовної практики [8, с. 36-37].

Таким чином, прийняття оновленого Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» стало вагомим кроком у забезпеченні прав національних меншин та виконанні євроінтеграційних зобов'язань України. Водночас подальша робота над його удосконаленням залишатиметься важливим напрямом державної політики в контексті інтеграції до ЄС.

Українське законодавство у сфері захисту прав національних меншин має важливу конституційну основу, проте аналіз його положень у порівнянні з європейськими підходами свідчить про певні особливості та прогалини, які ще потребують вдосконалення.

Стаття 11 Конституції України закріплює загальне зобов'язання держави сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів і національних меншин. Водночас, у Основному Законі відсутні конкретні конституційні гарантії для реалізації цього права, що може спричиняти певні правові невизначеності. Єдиною чіткою нормою, яка безпосередньо стосується прав меншин, є частина 5 статті 53, яка гарантує право на навчання рідною мовою або на її вивчення в державних і комунальних навчальних закладах чи через національні культурні товариства [9].

Цей підхід відрізняється від конституційних норм багатьох європейських держав, де право національних меншин на освіту рідною мовою закріплене як окрема, самостійна норма. Наприклад, у Конституції Словаччини (ст. 34) та Конституції Сербії (ст. 79) це положення сформульовано більш чітко та в розширеному вигляді.

Разом із тим, чинний Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», прийнятий 13 грудня 2022 року, визначає ширший спектр прав осіб, які належать до національних меншин. Зокрема, до них відносяться:

1. Право на самоідентифікацію
2. Свобода громадських об'єднань і мирних зібрань
3. Свобода вираження поглядів, думки, слова, совісті та релігії
4. Право на участь у політичному, економічному та соціальному житті
5. Право на використання мови національної меншини
6. Право на збереження культурної самобутності

Однак ці права можуть бути обмежені відповідно до закону, якщо це необхідно для забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, запобігання злочинам, охорони здоров'я або захисту прав і свобод інших осіб [10].

У контексті євроінтеграційного курсу України, подальше удосконалення законодавства у сфері захисту прав національних меншин залишатиметься одним із ключових пріоритетів державної політики. Зважаючи на позитивний досвід низки європейських країн, а також положення міжнародного права, Україна має продовжувати приведення своєї нормативно-правової бази у відповідність до європейських і міжнародних стандартів. Особливої уваги заслуговує питання конституційного закріплення права кожної особи на самостійне визначення власної національної належності.

Одним із фундаментальних принципів у сфері захисту етнічної ідентичності є положення пункту 1 статті 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин, відповідно до якого кожна людина має право самостійно вирішувати, чи вважає себе представником певної національної меншини. З метою гармонізації з цим міжнародним стандартом, доцільним є внесення відповідної норми до Конституції України. Запропоноване формулювання могло б звучати так: «Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності». Такий підхід відповідатиме сучасним правозахисним практикам і сприятиме зміцненню правової основи для захисту етнічної ідентичності громадян.

Таким чином, дослідження конституційно-правового статусу національних меншин в Україні в контексті європейської інтеграції є актуальним як з теоретичного, так і з практичного погляду. Воно дозволяє не лише оцінити стан законодавчого регулювання у цій сфері, а й сприяти розробці ефективних механізмів

захисту національних меншин відповідно до міжнародних стандартів, що сприятиме розвитку національної правової системи та забезпеченню стабільності міжетнічних відносин.

Список використаних джерел:

1. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union from 17 June 2022. https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10321-2022-INIT/en/pdf

2. Ukraine 2023 Report (Commission Staff Working Document). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions from 8 November 2023, SWD (2023) 699 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX-:52023SC0699

3. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. General Assembly resolution 47/135. 18 December 1992. URL:https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic

4. Račkauskaitė A. The Concept of National Minority: Aspects of International Law. 2010. Vol. 1 No. 5. Societal Studies. URL: https://ojs.mruni.eu/ojs/societal-studies/article/view/1366

5. Гетьманчук М. П., Луцишин Г. І. Політико-правові аспекти обґрунтування статусу «національних меншин» та «корінних народів» в Україні. Наукові перспективи. 2022. № 5(23). С. 373–388

6. Про Рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату) : Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України від 23.12.1997 р. № 7-зп. Офіційний вісник України. 1998. № 1. Ст. 23

7. Васильченко О. П. Права національних меншин в Україні : що маємо і до чого прагнемо? Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2017. Вип. 42. С. 36–40

8. Зозуля О. І. Правовий статус національних меншин (спільнот) України : сучасний стан і перспективи розвитку у контексті європейської інтеграції. Forum Prava. 2024. № 79(2). 34–55

9. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

10. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України № 2827-IX від 13.12.2022. Верховна Рада України. Офіційний сайт. Дата оновлення: 10.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.8

Колб О. Г.,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-1792-4739

Пирожик О. В.,
депутат Волинської обласної ради,
уповноважений з антикорупційної діяльності
Комунального підприємства
«Волинський обласний фтизіопульмонологічний медичний центр»
Волинської обласної ради
ORCID: 0000-0001-5793-7433

ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ – ОДНА З ДЕТЕРМІНАНТ, ЩО СПРИЯЄ ВЧИНЕННЮ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ САМОВІЛЬНОГО ЗАЛИШЕННЯ ЧАСТИНИ

VIOLATION OF THE ESTABLISHED PROCEDURE FOR INFORMATION SUPPORT IN THE FIELD OF MILITARY SERVICE IS ONE OF THE DETERMINANTS THAT CONTRIBUTE TO THE COMMISSION OF UNAUTHORIZED ABANDONMENT OF UNITS BY SERVICEMEN

У даній науковій статті здійснено аналіз інформації, пов’язаної з самовільним залишенням частин (СЗЧ) військовослужбовцями Збройних Сил України (ЗСУ) та інших військових формувань, та визначені існуючі у зв’язку з цим основні проблеми.

Зокрема, встановлено, що однією з детермінант, яка сприяє вчиненню зазначеного кримінального правопорушення, є порушення у військових частинах порядку інформаційного забезпечення у сфері військової служби, які виражаються у різноманітних формах, а саме – у: ненаданні відповідних відомостей відносно осіб, які вчинили СЗЧ; недотримання строків подачі даних за такими фактами; наданні неповної або неточної інформації з цього приводу тощо.

Крім цього, у зазначеній роботі доведено діалектичний взаємозв’язок інформаційного забезпечення з випадками СЗЧ, який проявляється у недотриманні відповідними командирами і службовими особами у системі ЗСУ та інших військових формуваннях правил обліку військовослужбовців, які вчинили СЗЧ, їх виведення зі штату військового підрозділу, фінансового та іншого забезпечення, що не тільки знижує рівень боєздатності військової частини, але й негативно впливає на морально-психологічний стан інших військовослужбовців, включаючи так званих «новобранців».

Виходячи з цього, у вказаній науковій статті обґрунтована необхідність у випадках вчинення СЗЧ здійснювати комплекс запобіжних заходів не стільки щодо конкретного правопорушника, скільки відносно детермінаційного комплексу причин і умов, які сприяють останньому у здійсненні своїх протиправних намірів, шляхом, зокрема, їх нейтралізації, блокування тощо, що дасть можливість підвищити рівень відповідальності як командирів, так і підлеглих військовослужбовців з питань, які мають пряме відношення до виконання бойових завдань щодо захисту нашої держави від воєнної агресії з боку росії.

Ключові слова: *інформаційне забезпечення; встановлений порядок; військовослужбовець; самовільне залишення частини; військова частина; детермінанти; причини; умови; кримінальне правопорушення.*

This scientific article analyzes information related to the unauthorized abandonment of units (UAU) by servicemen of the Armed Forces of Ukraine (AFU) and other military formations, and identifies the main problems existing in this regard.

In particular, it was established that one of the determinants that contributes to the commission of the specified criminal offense is the violation of the procedure for information support in military units in the field of military service, which is expressed in various forms, namely: failure to provide relevant information regarding persons who committed UUA; failure to comply with the deadlines for submitting data on such facts; provision of incomplete or inaccurate information on this matter, etc.

In addition, the aforementioned work proves the dialectical relationship between information support and cases of SZCH, which is manifested in the failure of relevant commanders and officials in the system of the Armed Forces of Ukraine and other military formations to comply with the rules for accounting for servicemen who committed SZCH, their removal from the staff of the military unit, financial and other support, which not only reduces the level of combat readiness of the military unit, but also negatively affects the moral and psychological state of other servicemen, including the so-called "recruits".

Based on this, the mentioned scientific article substantiates the need in cases of committing a SZCH to implement a set of preventive measures not so much in relation to a specific offender, but in relation to the determinant complex of reasons and conditions that contribute to the latter in carrying out their unlawful intentions, by, in particular, neutralizing, blocking, etc., which will make it possible to increase the level of responsibility of both commanders and subordinate military personnel on issues that are directly related to the performance of combat missions to protect our state from military aggression by Russia.

Key words: *information support; established procedure; serviceman; unauthorized abandonment of the unit; military unit; determinants; reasons; conditions; criminal offense.*

Постановка проблеми. Як показує практика та результати емпіричних досліджень у сфері військової служби в Україні [1, с. 25-36], однією з детермінант, яка знижує рівень військової дисципліни та сприяє вчиненню правопорушень особами, що безпосередньо задіяні при виконанні бойових завдань на фронті зіткнення з державою-агресором, є порушення командирами різних рівнів та відповідальних за цей напрям службової діяльності суб'єктами встановленого порядку інформаційного забезпечення діяльності тих чи інших підрозділів ЗСУ та інших військових формувань [2].

Показовим у цьому сенсі можна назвати таке кримінальне правопорушення, як СЗЧ, яке на сьогодні є найбільш складною проблемою, що не тільки знижує рівень бойової готовності військових частин, які задіяні на фронті, але й створює сприятливі умови для вчинення зазначеного та інших правопорушень у сфері військової служби України [3]. Зокрема, тільки у 2023 році кількість кримінально карних СЗЧ в Україні сягнула 28 тисяч 666 випадків або в 2,1 рази більше, ніж у 2022 році (13 тисяч 766 злочинів) [4].

Ще більш загрозливою стала вказана ситуація у ЗСУ та інших військових формуваннях у 2024 році, а саме – кількість осіб, які вчинила кримінальне правопорушення у виді СЗЧ (ст. 407 Кримінального кодексу (КК) України), зросла до 60 тисяч, а не внесених у Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР) (ст. 214 Кримінального процесуального кодексу (КПК)), – до 100 тисяч [5].

При цьому варто зазначити, що однією з детермінант, яка спричинює та обумовлює наявність такої негативної тенденції з означеної проблематики, є порушення відповідними суб'єктами інформаційної діяльності у сфері військової служби встановленого порядку надання офіційних відомостей про всі випадки вчинення СЗЧ у тих чи інших військових частинах і в цілому по системі підрозділів ЗСУ та інших військових формуваннях.

Без сумніву, в таких умовах досить важливо повно та всебічно встановити ті причини та умови, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у формі СЗЧ, а також розробити науково обґрунтовані заходи запобіжного характеру, спрямовані на їх усунення, блокування, нейтралізацію тощо.

Враховуючи вищевикладене, *метою* цієї статті й стало обґрунтування необхідності підвищення рівня інформаційного забезпечення у сфері військової служби з питань, що стосуються відображення в офіційних документах випадків СЗЧ, а *головним завданням* – доведення обов'язку щодо дотримання у всіх таких випадках встановленого у нормативно-правових актах порядку надання командирами військових частин і підрозділів усіх рівнів управління в ЗСУ та інших військових формуваннях у невідкладні терміни точних і юридично вивірених даних про осіб, які вчинили дане кримінальне правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення наукової літератури показали, що досить активно та предметно розробкою зазначеної вище проблематики займаються у сьогоденні такі учені, як: А. М. Бабенко, О. М. Бандурка, В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, О. О. Дудоров, М. В. Карчевський, О. О. Кваша, І. М. Копотун, В. Я. Конопельський, М. В. Корчевський, С. А. Мозоль, Є. С. Назимко, О. Н. Ярмиш та ін.

Проте, у контексті вибраного у цій науковій статті предмету дослідження, слід визнати, що доктринальних розробок є недостатньою, а опубліковані праці не носять комплексного характеру із тим, щоб в умовах воєнного стану в Україні здійснювати системні заходи щодо усунення, блокування, нейтралізації тощо тих детермінант, які сприяють вчиненню такого виду злочинів, що й обумовило вибір теми зазначеної роботи.

Виклад основного матеріалу. На науковому рівні загальновизнаним є підхід, згідно з яким тільки після встановлення детермінаційного комплексу причин і умов, що сприяють вчиненню певного злочину, можна вести мову про організацію заходів, спрямованих на його запобігання та протидію (у виді застосування перед-

бачених форм кримінальної відповідальності, включаючи покарання) [6, с. 69-82].

Застосування зазначеної методології пізнання явищ і процесів, а також індивідуальної злочинної поведінки військовослужбовців, дало змогу в ході даного дослідження встановити наступні детермінанти, які у сьогоденні сприяють вчиненню СЗЧ, а саме – це:

1. Безвідповідальне, а, подекуди, нелюдське поводження та використання командирами військових частин і підрозділів підлеглих військовослужбовців при виконанні бойових завдань на лінії безпосереднього зіткнення з аналогічними силовими структурами росії.

Сутність проблеми полягає в тому, що на бойові позиції постійно направляються переважно одні й ті ж військовослужбовці, при наявності у військовій частині значної кількості осіб, які за весь період війни з державою-агресором з об'єктивних та суб'єктивних причин фактично не були на так званому «нулі». І це при тому, що внаслідок перебування в зоні бойових дій і перші, й другі мають статус «учасника бойових дій», але об'єктивно для тих, хто безпосередньо несе службу в окопах, рівень «виживання» знижується до «нуля».

Зіштовхуючись із такими реаліями, свавіллям частини командирів та безконтрольністю за діяльністю командирів із боку вищестоящих структур та громадськості (позаяк, відповідно до положень ст. 64 Конституції України в умовах воєнного стану такий вид соціального моніторингу здійснюватись не може), певна частина військовослужбовців стає на шлях вчинення СЗЧ, мотивуючи таку протиправну поведінку конституційним невід'ємним правом на життя (ст. ст. 3, 27 Основного Закону) [2].

2. Відсутність постійної практики у ЗСУ та інших військових формуваннях притягнення до юридичної відповідальності командирів усіх рангів за масову загибель у ході бойових дій та потрапляння українських військовослужбовців у полон.

Зокрема, ще з ІІ-ї світової війни і до сьогодення у військах США та їх союзників із Європи, за втрату більше 30% особового складу командир військового підрозділу підлягав звільненню з посади, а за результатами службового розслідування міг бути відданий під суд військовому трибуналу [7].

Формально такий підхід знайшов своє відображення у 2024 році й в Україні у виді появи законопроєкту про покарання командирів за великі втрати особового складу [8].

Проте, як видається, враховуючи сьогоднішню практику формування («від і до») органів державної влади, включаючи ЗСУ та інші військові формування, тільки представниками тієї політичної сили, яка має більшість у Верховній Раді України (так званими «своїми» людьми), навряд чи можна сподіватись, що командири, призначені командувачем Сирським, будуть притягнуті до юридичної відповідальності за службову недбалість, деспотизм, інші свавільні дії та професійну некомпетентність – це «правила» корпоративної етики та спосіб захисту «професійного мундиру» [9].

Звичайно, що в таких умовах деякі військовослужбовці вибирають із двох альтернатив (загинути або вижити) той варіант, який дає шанс та можливість забезпечити (хоча й протиправним шляхом – у виді СЗЧ) своє життя.

3. Високий рівень кар'єризму в деяких командирів військових частин та підрозділів, які в умовах виконання бойових завдань на фронті реалізують його шляхом свавільного відношення до підлеглих, а також неповаги їх честі й гідності та іншого нелюдського поводження з військовослужбовцями.

Такий спосіб «управління» військом зазначені «горе-начальники» отримали в ході навчання ще у радянських і «расейських» військових училищах, де образ «великого полководця» всіх часів і народів Жукова був зразком поведінки з підлеглими військовослужбовцями, а саме: за рахунок сотні тисяч трупів цих осіб він форсував Дніпро, Віслу, Одер та захопив Берлін, цинічно заявивши при цьому, що «російські жінки ще нарожають» [10].

Більш того, такі «держиморди» з цих самих міркувань переслідують до кінця (допоки людина або загине, або вчинить СЗЧ) тих військовослужбовців, які змогли в якийсь спосіб (особливо після видання Кабміном України відповідної постанови [11]) добитися переведення в іншу військову частину – шляхом поширення брехні, наклепу та іншої інформації для їх нових командирів [2].

У такій військовій «пастці» окремі з військовослужбовців вчиняють СЗЧ вже у нових військових підрозділах.

4. Грубе та безвідповідальне порушення командирами військових частин відомчих нормативно-правових актів із питань, що стосуються подачі інформації про вчинені правопорушення військовослужбовцями [12].

Як встановлено в ході даного дослідження, поширеними в ЗСУ та інших військових формуваннях є такі юридично значущі факти, як:

а) поступове виведення осіб, які вчинили СЗЧ, поза штат військової частини, через певний час після повідомлення про них, як безвісно відсутніх;

б) направлення запиту до відповідних комплектуючих підрозділів ЗСУ про необхідність доукомплектування вакантних посад, які стали наслідком не вчинення СЗЧ, а потенційно безповоротної втрати військовослужбовця – шляхом обліку, як безвісті відсутнього;

в) поверхове, а, почасти суто формальне проведення службового розслідування за фактами СЗЧ, із метою приховування реального

стану військової дисципліни та взаємовідносин командирів усіх рангів із підлеглими у підрозділі;

г) порушення строків та порядку, об'єму та змісту подачі відповідної інформації про факти СЗЧ у конкретних військових частинах; інші події [2].

Цікавим, з огляду змісту предмета даної наукової статті, є й такий момент: чим довше не передається передбачена Інструкцією Міністерства оборони України інформація про випадки СЗЧ до територіальних управлінь Державного бюро розслідувань у виді Повідомлення про вчинення кримінального правопорушення (в порядку ст. 214 КПК України), із матеріалами завершеного службового розслідування та всіма необхідними додатками, тим більше СЗЧшників спокійно розгулюють на свободі, бо ними здебільшого взагалі ніхто не займається – ні слідчі органи ДБР, ні зональні відділи Військової служби правопорядку, ні спеціалізовані прокуратури у військовій та оборонній сфері. Цим самим наявність таких «СЗЧшників на свободі» є серйозним демотивуючим фактором, що негативно впливає на інших військовослужбовців, які піддають сумніву сам принцип невідворотності покарання. Такі «латентні» явища [13] посилюють бажання та готовність деяких військовослужбовців щодо здійснення СЗЧ, що підтверджується проведеними у зв'язку з цим службовими розслідуваннями [2].

5. Байдуже або ж формальне відношення до військовослужбовців, які померли або загинули при виконанні службових обов'язків у зоні бойових дій [14].

Зокрема, всупереч до вимог нормативно-правових актів, що регулюють вказане питання [15], окремі командири військових частин або взагалі не проводять службове розслідування за вказаними юридичними фактами, або проводять його формально, або замість словосполучення «помер при виконанні службових обов'язків» у відповідній довідці, яка видається близьким родичам військовослужбовця для отримання передбачених законом фінансових виплат, вживають цинічне слово «помер», що не надає для останніх будь-яких зазначених вище прав [13]. Звичайно, спостерігаючи за такою аморальною за своєю сутністю поведінкою командирів військових частин, деякі військовослужбовці не тільки втрачають довіру та повагу до них, але й вчиняють різноманітні спроби, включаючи СЗЧ, намагаючись вийти з-під їх командування.

6. Інші детермінанти, які оприлюднені в наукових інформаційних та тому подібних джерелах [16], що присвячені причинам і умовам вчинення СЗЧ у ЗСУ та інших військових формуваннях.

Висновки. Без сумніву, якщо в умовах, коли російські війська щоденно на окремих ділянках просуваються углиб території України і фактично захоплюють українські населенні пункти, маючи чисельну перевагу у кількості військовослужбовців та «жуковських» послідовників ведення воєнних дій [17], не здійснювати повноцінного комплексу кримінологічних заходів, спрямованих на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінант, які породжують та обумовлюють випадки вчинення СЗЧ у ЗСУ та інших військових формуваннях, то ніяка сьогоднішня непродумана і недолуга мобілізація не тільки не підвищить боєздатність національних Сил оборони, але й не зупинить тенденції ухилення військовослужбовців від виконання конституційного обов'язку (ст. 17 Основного закону України) щодо захисту територіальної цілісності нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Основи методології наукових досліджень: навч. посіб. для студ. і курсантів / за ред. П. С. Прибутька. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 156 с.

2. Башкатов В. Б. Трохи про наболіле…. https://www.facebook.com/public/Viktor-Bashkatov.

3. Дезертирство. Самовільне залишення військової частини або місця служби. *URL*: https://wikw.legalaid.gov.ua.

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс генерального прокурора*: оф. вебсайт. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

5. Альвіна Камінська. З початку повномасштабного вторгнення рф прокуратура зареєструвала майже 60 тисяч проваджень щодо СЗЧ в армії. *Рубрика все по поличках.* URL: https://rubryka.com/2024/10/16/z-pochatku-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf-prokuratura-zareyestruvala-majzhe-60-tysyach-provadzhen-shhodo-szch-v-armiyi/.

6. Кримінологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

7. Володимир Фурман. Бойовий імунітет. Огляд змін до законодавства – *ЮРЛІГА – Liga zakon*: URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/210201_boyoviy-muntet-oglyad-zmn-do-zakonodavstva.

8. Олена Гнатишина. У ВР внесли законопроект про покарання командирів за великі втрати особового складу: що відомо. *ПОЛІТАРЕНА*. 2024. URL: https://politarena.ua/u-vr-vnesly-zakonoproiekt-pro-pokarannia-komandyriv-za-velyki-vtraty-osobovoho-skladu-shcho-vidomo-53343/ .

9. Галушка В. Ю. Проблеми кадрової політики у Збройних Силах України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Том 32(71). № 5. С. 58-62.

10. Євген Букет. Мундири в крові: «маршал – катафалк» георгій жуков. *АрміяInform*. URL: https://armyinform.com.ua/2023/11/24/mundyry-v-krovi-marshal-katafalk-georgij-zhukov/.

11. Про реалізацію експериментального проекту щодо вдосконалення механізму переміщення військовослужбовців між військовими частинами Збройних Сил за їхньою ініціативою: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.2024 № 1291. *URL:https://zakon.rada.gov.ua.*

12. Про затвердження Інструкції з надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушенням військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній службі транспорту: наказ Міністерства оборони України від 29.11.2018 № 604. *URL:https://zakon.rada.gov.ua.*

13. Оболенцев Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2001. 19 с.

14. Тетяна Бодня. Загиблі на фронті, але не у звітах: як система змушує родини військових самостійно розслідувати обставини їхньої смерті. *"Цензор.НЕТ"*. 2024. URL: https://censor.net/ua/resonance/3521712/rozsliduvannya-obstavyn-zagybeli-viyiskovyh.

15. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608. *URL:https://zakon.rada.gov.ua.*

16. Ольга Кацан, Сергій Горбатенко. СЗЧ: чому військовослужбовці кидають армію і як вирішити проблему. *Радіо Свобода*. *Донбас. Реалії.* 2024. *URL:* https://www.radiosvoboda.org/a/problema-szch-v-armiyi/33167627.html.

17. Олена Капнік. Чому ЗСУ відступають з населених пунктів: військовий експерт назвав причини. *ТСН. Війна*. URL: https://tsn.ua/ato/chomu-zsu-vidstupayut-z-naselenih-punktiv-viyskoviy-ekspert-nazvav-prichini-2693295.html.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.9

Костицька С. В.,
юрист, психолог
Київська міська рада
ORCID: 0009-0001-6777-3898

ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ НА СУСПІЛЬСТВО ТА ЛЮДИНУ

PROBLEMS OF THE IMPACT OF POLITICAL PROPAGANDA ON SOCIETY AND THE INDIVIDUAL

В умовах глобалізації суспільного та особистого життя та формування інформаційного суспільства зростає важливість дослідження проблем соціальних комунікацій, впливу на людину, соціальні групи та суспільство у цілому політичної пропаганди. Авторка досліджує цю проблематику у контексті російської пропаганди в останні роки, зумовленої як російською воєнною агресією в Україні, так і прагненням російської влади залишатися на вершині світової політики. У статті відзначається, що виникнення пропаганди пов'язане із соціальним розшаруванням суспільства, що обумовило появу такого явища, як адресність пропаганди. Авторка підкреслює зростання ролі пропаганди під час інформаційної війни, що веде до створення умов для мультимодальної війни, у якій використовуються різні інструменти тиску – від інформаційного, економічного та політичного до психологічного впливу а значимим стає застосування методів дезінформації, дезорієнтації, економічної блокади та підриву авторитету влади. У статті сформульовано ряд висновків, один із яких – твердження, що пропаганда є синонімом духовної влади, яка зв'язує уявлення, думки, бажа-ння, наміри та вчинки соціальних суб'єктів у єдиний простір панування. Авторка також звертає увагу на необхідність розмежування пропаганди від агітації. Наприклад, передвиборна агітація завжди має певні вкраплення політичної пропаганди, наперед формуючи серед виборців стійкі та довготривалі переконання, стереотипи та установки, спрямовані на отримання їхніх голосів на виборах із долученням до агітації ідеологій партій та кандидатів у народні депутати та президенти. За результатами дослідження у статті зазначається, що сучасна пропаганда є формою комунікації, спрямованою на поширення інформації для впливу на суспільну думку з метою підтримки певного явища чи позиції, включає багатогранні політичні технології, покликані формувати суспільні настрої через створення стійких соціальних установок і стереотипів, які відповідають інтересам того, хто цю пропаганду реалізує. Метою політичної пропаганди є досягнення бажаного стану свідомості та прогнозованої поведінки мас, соціальних груп чи окремих індивідів.

Ключові слова: *пропаганда, агітація, політична пропаганда, політична пропаганда в інформаційній війні, особливості російської пропагандистської діяльності в Україні та у Європі.*

In the context of globalization of social and personal life and the formation of an information society, the importance of studying the problems of social communications, the impact of political propaganda on humans, social structures and society as a whole is growing. The author explores this issue in the context of Russian propaganda in recent years, caused by both Russian military aggression in Ukraine and the desire of the Russian government to remain at the top of world politics. The article notes that the emergence of propaganda is associated with the social stratification of society, which led to the emergence of such a phenomenon as targeted propaganda. The author emphasizes the growing role of propaganda during information warfare, which leads to the creation of conditions for a multimodal war, in which various instruments of pressure are used – from informational, economic and political to psychological influence, and the use of methods of disinformation, disorientation, economic blockade and undermining the authority of the authorities becomes significant. The article formulates a number of conclusions, one of which is the statement that propaganda is a synonym for spiritual power, which connects the ideas, thoughts, desires, intentions and actions of social subjects into a single space of domination. The author also draws attention to the need to distinguish propaganda from agitation. For example, election campaigning always has certain inclusions of political propaganda, in advance forming among voters stable and long-term beliefs, stereotypes and attitudes aimed at obtaining their votes in elections with the involvement of the ideologies of parties and candidates for people's deputies and presidents in the agitation. According to the results of the study, the article notes that modern propaganda is a form of communication aimed at disseminating information to influence public opinion in order to support a certain phenomenon or position, and includes multifaceted political technologies designed to shape public sentiment through the creation of stable social attitudes and stereotypes that meet the interests of the one who implements this propaganda. The goal of political propaganda is to achieve the desired state of consciousness and predicted behavior of the masses, social groups or individuals.

Key words: *propaganda, agitation, political propaganda, political propaganda in information warfare, features of Russian propaganda activities in Ukraine and Europe.*

Пропаганда існує та поширюється за допомогою діяльності масової комунікації. Деякі автори, надаючи політичній пропаганді важливого значення, вважають, що це політично мотивований інформаційно-психологічний вплив на емоційно-вольову сферу масової свідомості за допомогою якого впроваджується політичні ідеї, погляди, установки і формується політична поведінка, з чого виводиться основна мета політичної пропаганди – зміна системи цінностей людини її громадських політичних та інших переконань. Основними елементами процесу пропаганди є: її суб'єкт (соціальна група, інтереси якої виражає пропаганда), зміст, форми і методи, засоби чи канали пропаганди (радіо, телебачення, друковані та онлайн-медіа, система лекційної пропаганди і т.д.), об'єкт (аудиторія чи соціальні спільноти, яким адресована пропаганда) [1, с. 46-51, 47]. Історики зазначають, що в, у зв'язку із цим пропаганда зорієнтована саме на успіх правлячої верхівки, адже саме ця група осіб переважна монополізує владу в державі. Таким чином відбувається переливання фінансового, політичного та духовного капіталу, залучення грошей у пропаганди та здійснення і утримання влади[2].

Звідси, важливими складовими дослідження проблем політичної пропаганди стають класифікації цільової аудиторії, політична мета, розвиток та зміна політичних поглядів і суспільної поведінки (зокрема, електоральної) індивідів та інш.

Найскладніше досліджувати вплив політичної пропаганди на конкретну вікову аудиторію, для якої властиві і інші критеріїв – насамперед політичні, а також географічні, освітньо-професійні, класові та гендерно-статусні, поєднання або конфігурація (набір) яких визначають характер і зміст пропаганди відносно цієї вікової аудиторії. Ба більше, українсько-російська війна кардинально вплинула на зміну класової, гендерно-демографічної та культурно-інформаційної структури українського суспільства, що зумовило виникнення таких феноменів, як волонтерство, добровольчі (неформальні) військові утворення (в. ч. капеланство), організації гуманітарно-психологічної підтримки, географічну (виїзд дружин і дітей закордон) й воєнно-політичну (роз'єднаність сімей, загибель, зникнення безвісти, потрапляння в полон).

Деякі дослідники вважають, що головна мета пропаганди полягає у впливі на систему ідейних, суспільних і політичних установок особистості. Цей вплив може проявлятися у створенні нових установок або в посиленні чи послабленні вже наявних. Інформація подається таким чином, щоб у отримувача виникало бажання поширювати її далі. Крім того, характерними рисами пропаганди є емоційне забарвлення та інтерпретаційний підхід до даних, представлених у повідомленнях. Зазвичай така інтерпретація позбавляє людину необхідності або навіть можливості самостійно аналізувати подану інформацію, залишаючи для неї лише завдання ознайомлення. [3, с.261]

Особливу роль пропаганда відіграє під час інформаційної війни, оскільки її ефективне застосування може надати суттєві переваги над противником. У результаті створюються умови для мультимодальної війни, у якій використовуються різні інструменти тиску – від інформаційного, економічного та політичного до психологічного впливу а значимим стає застосування методів дезінформації, дезорієнтації, економічної блокади та підриву авторитету влади. [4, с.980]

Психологічні механізми політичної поведінки соціальних груп є важливим компонентом пропаганди, оскільки вони визначають усталені схеми сприйняття та реакції на пропагандистські повідомлення. Інформаційно-психологічний вплив спрямований на зміну поведінки або світогляду як окремих осіб, так і суспільства в цілому. Використання сучасних інформаційних технологій у комунікації дозволяє охоплювати великі аудиторії, підсилюючи ефективність цих впливів.

Сьогодні Україна стикається з інформаційно-психологічною експансією, що руйнівно впливає на психічне здоров'я нації. У цих умовах постала гостра необхідність переосмислення пріоритетів у системі національної безпеки та підвищення уваги до питань інформаційно-психологічної війни. Особливо важливим є вивчення форм і методів інформаційного впливу. Проте на міжнародному рівні поки що відсутні правові механізми, які могли б ефективно протидіяти інформаційній агресії. Більше того, ця агресія зазвичай здійснюється приховано, що ускладнює її своєчасне виявлення, запобігання та організацію протидії.

Тут один із головних пропагандистських російських інструментів – соціальні медіа. Наприклад, у «Х.» створено цілі мережі блогерів та медіаресурсів, які просувають меседжі про нелегітимність української влади., з чого робиться висновок про недоцільність допомоги Україні, зокрема, зброєю. Ще однією інформаційною російською операцією у Центрі протидії дезінформації при Раді Національної Безпеки і Оборони називають кампанію, спрямованою на зрив мобілізаційних заходів і зменшення довіри до Збройних сил України (цільова аудиторія такої пропаганди – звісно, особи переважно раннього дорослого віку як потенційні кандидати на мобілізацію). Одна з ключових російських інформаційних атак покликана також дискредитувати головнокомандувача ЗСУ Олександра Сирського та інших військових і політичних діячів України[5].

Ще одна поширена думка про суть пропаганди, яку вважають формою комунікації,

спрямованою на маніпулювання свідомістю конкретно визначеного суб'єкта з метою формування у нього певних уявлень і позицій.[6, м.121]. У зв'язку з тим, що пропаганда виступає інструментом політичного впливу вона виникає паралельно з поняттям влада. Методи, форми та напрямки її реалізації постійно змінюються, що пов'язано як з появою нових засобів комунікації, так і трансформацією суспільних норм та цінностей.[7, с.35]

Стосовно впливу пропаганди на формування політичних переконань та ідентичності, деякі автори вважають, що поширеним прийомом пропаганди є конструювання політичного наративу конфлікту, визначення союзників і ворогів, що посилює сприйняття громадськістю політичної напруженості. Пропаганда є синонімом духовної влади, яка зв'язує уявлення, думки, бажання, наміри та вчинки соціальних суб'єктів у єдиний простір панування та підпорядкування в очікуванні обіцяного задоволення. Істинна пропаганда зазвичай є непомітною для своїх реципієнтів, але вона переслідує їх 24/7.

Політичною ж пропагандою можна вважати будь яку ідея, що ефективно слугує інтересам влади, відповідно забезпечує добровільне підпорядкування соціальних суб'єктів правлячим силам всупереч їх власним життєвим цінностям, ідеалам та об'єктивним потребам. [8, С.98-99]

Незважаючи на виокремлення в теорії та практиці позитивних і негативних аспектів пропаганди, вона здавна має постійну тенденцію до легітимізації (узаконення, унормування). Яскравим прикладом використання узаконеної пропаганди є передвиборна агітація як стадія виборчого процесу, зокрема така її форма, як політична реклама. Згідно з ч. 2 ст. 51 Виборчого кодексу України, передвиборна агітація може проводитися у таких формах: 1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями; 2) проведення мітингів, походів, демонстрацій; 3) проведення публічних дебатів, дискусій, "круглих столів", прес-конференцій щодо положень передвиборних програм та політичної діяльності кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу; 4) оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) медіа політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень; 5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації; 6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами; 7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач, проведення інших публічних заходів за підтримки кандидата, партії (організації партії) – суб'єкта виборчого процесу, а також оприлюднення інформації про таку підтримку; 8) публічні заклики голосувати за або не голосувати за кандидата, партію (організацію партії) – суб'єкта виборчого процесу або публічні оцінки їхньої діяльності; 9) встановлення агітаційних наметів; 10) в інших формах, що не суперечать Конституції України та законам України[9].

Водночас на здійснення передвиборної агітації законом встановлено деякі обмеження та заборони. Так, забороняється поширювати агітаційні матеріали, що містять пропаганду війни, насильства та розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Подібні заборони також поширюються на положення виборчих програм кандидатів та статутів політичних партій – суб'єктів виборчого процесу, що є підставою для відмови у реєстрації кандидатів на виборні посади. [9, с.48]

Незважаючи на концептуальне розмежування пропаганди від агітації, передвиборна агітація завжди має певні вкраплення політичної пропаганди, наперед формуючи серед виборців стійкі та довготривалі переконання, стереотипи та установки. В різні роки з моменту відновлення незалежності України під час виборчих кампаній можна було спостерігати боротьбу чи протиставлення навіть цілих ідеологій кандидатів – у президенти та народні депутати: комуністичного, націонал-демократичного чи ліберально-демократичного шляху соціального економічного розвитку; прозахідної чи проросійської зовнішньополітичної орієнтації.

Для здійснення пропаганди та агітації залишаються як традиційні (телебачення, радіо, кіно, естрадно-концертні шоу), так і новітні (інтернет, соціальні мережі) засоби політичної пропаганди. З цього приводу також варто згадати масовану з боку олігархічних проросійських медіа-корпорацій та самої російської влади антиєвроінтеграційну риторику напередодні підписання у 2013 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за допомогою таких наративів, як «безробіття», «втрата ринків збуту в росії та СНД», «кінець дешевим російським енергоносіям», «руйнування єдиного мовного, культурного та інформаційного простору і традиційних братерських зв'язків», «в Європі ніхто Україну не чекає та не знають про таку державу» тощо. А вже після перемоги Революції гідності для зриву євроінтеграції України російська пропаганда застосувала весь гібридний арсенал впливу, особливо порушення територіальної цілісності, як це раніше вона вчинила щодо Молдови та Грузії у покарання за їхні європейські устремління.

Прикладів результативності маніпулятивного впливу зовнішньої пропаганди на прийняття державно важливих політичних рішень у цілком демократичний спосіб (вибори, референдуми) на сьогодні більш ніж достатньо.

Найбільш промовистий приклад – це «Brexit», референдум про вихід Великої Британії із ЄС,

проведений 23 червня 2016 р. за ініціативи мера Лондона і майбутнього прем'єр-міністра Бориса Джонсона. Тоді 52 % британців на референдумі проголосували за вихід із ЄС. Шотландці та мешканці Північної Ірландії загалом виявили своє бажання лишитися в складі ЄС, а валлійці й англійці, без урахування Лондона, проголосували за вихід. Відповідно до рішення референдуму 31 січня 2020 року о 23:00 за місцевим часом Велика Британія покинула Європейський Союз. І тут не обійшлося без російського впливу. Як повідомило видання «Politico» із посиланням на двох високопоставлених ірландських чиновників в уряді та судовій системі, російська розвідка завербувала ірландського депутата у якості пропагандистського "крота" і емісара у 2019 році, коли російські інтернетресурси намагалася розпалити пов'язану із Brexit напруженість між Ірландією та Великою Британією, особливо у британському регіоні Північної Ірландії.[10]

Головні наративи та контраверсійні теми звернутої на Захід російської пропаганди після широкомасштабної російської агресії і розгортання війни в Україні – «загрози міграційної навали з країн третього світу», «марні та безперспективні зусилля щодо військової, фінансової і гуманітарної допомоги України та її біженцям, оскільки країна глибоко занурилася в хаос, вихід із якого добре знає виключно росія», яка має віковий досвід (особливо за імператорства Катерини II) наводити лад (поневолювати народи) у зонах її впливу (не лише в Україні, а й Центральній Європі з Балканами) за відмашки освічених монархів та просвітителів Заходу». А головний посил пропаганди – «небезпека втрати народами Європи своєї національної, або, взагалі, європейської ідентичності.

Російська пропаганда максимально використовує ідею онтологічної безпеки. Її успіх у пострадянських країнах та в деяких європейських державах із патерналістськими рисами багато в чому пояснюється історичними обставинами останніх десятиліть. Оскільки людина має природну, хоча й неусвідомлену потребу в екзистенційній стабільності, це відчуття підтримується за рахунок повсякденних рутин. Рутини є основою соціальних процесів, забезпечуючи сталу взаємодію між людьми, що, у свою чергу, сприяє формуванню та підтримці особистої ідентичності.

Радянська пропаганда, хоч і в перекрученому вигляді, вселяла в людей відчуття стабільності. У таких умовах багато людей прагнули повернутися до знайомої «рутинності», щоб відновити втрачене відчуття себе. Ідея відродження Радянського Союзу, активно поширювана російською пропагандою, стає для них рятівною соломинкою. Завдяки цьому вони нібито відновлюють втрачену стабільність, повертаючись до звичних практик, які допомагають відчути себе більш захищеними. Подібні процеси часто є характерними для постколоніальних суспільств, де важливим стає пошук онтологічної безпеки. Водночас важливо розуміти, що традиційне сприйняття безпеки, як «свободи від страху та потреби», не завжди здатне забезпечити онтологічну безпеку з точки зору постколоніальної перспективи; таке розуміння базується на культурно специфічному, європоцентричному підході, який трактує людину як істоту, «відкриту для життя» (bare life), і не враховує інших можливих поглядів на природу безпеки.[11]

Отже, можемо зазначити, що сучасна пропаганда, як стверджують деякі українські дослідники, є формою комунікації, спрямованою на поширення інформації для впливу на суспільну думку з метою підтримки певного явища чи позиції. Пропаганда виступає багатогранною політичною технологією, покликаною формувати суспільні настрої через створення стійких соціальних установок і стереотипів, які відповідають інтересам того, хто цю пропаганду реалізує. [12. С.50] Основна мета політичної пропаганди полягає у досягненні бажаного стану свідомості та прогнозованої поведінки мас, соціальних груп чи окремих індивідів. Проте для ефективного досягнення цих цілей важливо чітко визначити їх на різних рівнях і врахувати умови їх реалізації.

Пропаганда вирізняється своєю масовістю, тривалістю та орієнтованістю на конкретні цілі, які можуть стосуватися певних подій, явищ, осіб чи ситуацій. Вона має не лише інформаційний, а й психологічний аспект. Зокрема, її психологічна мета полягає у впливі на ідеологічні, соціальні та політичні переконання людей, що може включати формування нових установок або зміцнення (чи ослаблення) вже існуючих.

Слабкість пропаганди полягає в її здатності створювати очікування, які можна задовольнити лише шляхом конструювання нових смислових образів. Це особливо стає помітним у ситуаціях, коли завищуються очікування, наприклад, щодо швидкої та вирішальної перемоги. У такому разі виникає потреба або створити образ цієї перемоги, або знайти пояснення її відсутності.

Політична пропаганда є складним соціально-комунікативним інструментом, який може мати різні, у тому числі і катастрофічні наслідки для суспільства та впливає на масову свідомість. Роками можуть формуватись думки стосовно тієї чи іншої теми та спотворювати реальність. Розвиток політичної пропаганди мав довгий шлях від архаїчних форм впливу до сучасних технологій інформаційної маніпуляції. Даний вид пропаганди виконує функції формування ідейної бази, легітимізації влади, контролю суспільних настроїв та багато інших. Методи її реалізації включають маніпуляцію емоціями, дезінформацію, повторення ключових тез, а форми варіюються від традиційних засобів масової інформа-

ції до цифрових платформ. Тому надалі зростає значимість досліджень проблем соціальних та інших політичної пропаганди, у тому числі і у контексті забезпечення національної безпеки, що може бути предметом подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. Денисюк Ж. З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2021. Том 32 (71). № 2. С. 46-51.

2. Костицький В. В. Закон перманентної концентрації капіталу: економічна історія та українські реалії / В. В. Костицький ; Ін-т законодав. передбачень і правової експертизи. К., 2003. 198 с.

3. Зеленін В. В. Роль психологічної пропаганди у військових конфліктах. *Габітус*. 2024. Вип. 61. С. 258-265.

4. Кузьмук О. М., Любчук В. В. Пропаганда як зброя: соціальний дискурс. *The Russian-Ukrainian war (2014-2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic and legal aspects: Scientific monograph*. Riga. Latvia: «Baltija Publishing». С. 976-982.

5. Бій пропаганді: які наративи і в який спосіб просуває РФ в Україні та ЄС (03.05.2024). URL : https://www.rfi.fr/uk/%.

6. Шевців М. Б., Гончарук К. А. Пропаганда як соціально-політичне явище: проблеми розуміння. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 1. С. 3119-122. С. 121.

7. Висоцька О. Особливості трансформації пропаганди як інструменту впливу у суспільстві метамодерну. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти «Філософія. Педагогіка».* 2024. № 1 (6). С. 23-31.

8. Висоцький О. Слон сліпих мудреців: політична пропаганда в нескінченності вимірів. *Політичне життя.* 2023. № 3. С. 91-101.

9. Виборчий кодекс України від 19.12.2019. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48. https://www.google.com/search?q=%D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%Dhttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text.

10. Російська розвідка завербувала ірландського депутата під час Brexit – Politico (07.10.2024). URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3913626-rosijska-rozvidka-zaverbuvala-irlandskogo-deputata-pid-cas-brexit-politico.html.

11. Shani G. Human Security as ontological security: a post-colonial approach. Postcolonial Studies, 2017, No. 20(3), p. 275-293. https://doi.org/10.1080/13688790.2017.1378062.

12. Міненко Є. Вплив російської пропаганди на суспільно-державну стабільність України: аналіз методів та наслідків. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління. 2023. Вип. 3 (69), с. 47-51.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.10

Костицький В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України, професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ ІВАНИШЕВА – ЗАСНОВНИКА КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ ПРАВА

MYKOLA IVNYYSHEV AS THE FOUNDER OF THE KYIV HISTORICAL SCHOOL OF LAW

Стаття присвячена дослідженню творчої спадщини Миколи Іванишева у контексті основних положень історичної школи права. Автор аналізує творчий доробок вченого, присвячений цим проблемам, звертає увагу на підходи до розуміння права представників соціологічної та природно-правової шкіл права, надає свою оцінку особливостям розвитку української філософії права цього періоду, звертає увагу на три основні підходи до історичного розуміння права: історико-емпіричний підхід, яким користувалися переважно при аналізі римського приватного права; політичний підхід як спробу з'ясування соціальної цінності права; соціологічний аспект історичної школи, за яким право (і приватне, і публічне) своїм виникненням завдячує не розсуду законодавця, а є результатом самостійного розвитку, через стійке спілкування.

Автор підкреслює, що особливість поглядів Миколи Іванишева полягає у тому, що він у своїх історико-правових дослідженнях не обмежувався історією права одного народу а вивчав історію українського права нарівні із іст орією права інших слов'янських народів, що саме йому належить першість і в дослідженні історії слов'янського права та спроба сконструювати логічно завершену концепцію слов'янського права на основі спільності історичного коріння слов'янських народів. Оскільки цивілізаційно-культурна ідентичність України як європейської держави проявляється і в її філософській традиції, у статті вказується і на античні антропологічні основи праворозуміння, розкривається взаємозв'язок творчості Миколи Іванишева з європейською юриспруденцією, поглядами його учителів, зокрема Фрідріха фон Савіньї. Автор робить висновок, що філософсько-правова концепція М. Іванишева являє собою синтез природно-правових поглядів та концепцій історико-правової школи, що стало наслідком впливів як його вчителів – істориків права, так і наукових зацікавлень ученого, сконцентрованих переважно на феноменові слов'янської громади («общини»).

Ключові слова: *українська філософія права, історія української філософії права, історична школа права, Київська історична школа права, Микола Іванишев, соціологія права, соціологічний підхід до праворозуміння.*

The article is devoted to the study of the creative heritage of Mykola Ivanyshev in the context of the main provisions of the historical school of law. The author analyzes the creative work of the scientist devoted to these problems, draws attention to the approaches to understanding law of representatives of the sociological and natural law schools of law, gives his assessment of the peculiarities of the development of Ukrainian philosophy of law of this period, draws attention to three main approaches to the historical understanding of law: the historical-empirical approach, which was used mainly in the analysis of Roman private law; the political approach as an attempt to clarify the social value of law; the sociological aspect of the historical school, according to which law (both private and public) owes its emergence not to the discretion of the legislator, but is the result of independent development, through stable communication.

The author emphasizes that the peculiarity of Mykola Ivanyshev's views is that in his historical and legal research he was not limited to the history of the law of one people but studied the history of Ukrainian law on a par with the history of the law of other Slavic peoples, that it is he who has the primacy in the study of the history of Slavic law and the attempt to construct a logically complete concept of Slavic law based on the common historical roots of Slavic peoples. Since the civilizational and cultural identity of Ukraine as a European state is also manifested in its philosophical tradition, the article also points to the ancient anthropological foundations of legal understanding, reveals the relationship between the work of Mykola Ivanyshev with European jurisprudence, the views of his teachers, in particular Friedrich von Savigny. The author concludes that the philosophical and legal concept of M. Ivanyshev is a synthesis of natural-legal views and concepts of the historical-legal school, which was the result of the influence of both his teachers – legal historians, and the scholar's scientific interests, concentrated mainly on the phenomenon of the Slavic community ("community").

Key words: *Ukrainian philosophy of law, history of Ukrainian philosophy of law, historical school of law, Kyiv historical school of law, Mykola Ivanyshev, sociology of law, sociological approach to legal understanding.*

У сучасній науковій правничій літературі продовжується дискусія щодо змісту категорії «праворозуміння» [1;3]. Предмет дослідження або обмежується тільки сутністю права та його роллю в регулюванні суспільних відносин, або ж у нього включаються майже всі загальні властивості, риси і прояви права (і тоді, отже, праворозуміння ототожнюється бодай не з усім загальнотеоретичним правознавством) [2].

Важливе місце тут займає історична школа права, засновником якої був Густав Гуго (1764-1844 рр.), а найвідомішими представниками – Карл фон Савіньї (1779-1861 рр.) та Георг Фрідріх Пухта (1798-1846 рр.). На відміну від інших типів праворозуміння, історична школа права стала майже винятково національним німецьким витвором, до того ж суворо обмеженим у часі – перша половина XIX ст.: «німецька історична школа права – це творіння насамперед багатогранного таланту фон Савіньї, а також його однодумців, послідовників і учнів» [4]. Цей напрямок виник, як реакція супроти ідей Великої французької революції, які проголошували перевагу людської волі над традиціями, а також як противага раціоналізму XVIII ст., що не звертав уваги на історичні особливості розвитку права та обстоював віру в природне право. На відміну від теорій природного права, історична школа права визначала право не як результат природної необхідності і не як довільне встановлення людей, а як закономірний історичний продукт суспільного життя [1].

В науці виділяють три основні підходи до історичного розуміння права: історико-емпіричний підхід, яким користувалися переважно при аналізі римського приватного права; політичний підхід як спроба відповіді на одне з головних питань – про суспільну цінність права. Важливим також є соціологічний аспект історичної школи, який дозволяє минуле кожного народу розглядати фундаментом його сучасного, результатом загальнокультурного розвитку. Процес розвитку тоді є не вибором між хорошим і поганим, а природним і закономірним процесом відмирання старого, зародження і становлення нового. І найважливіше – історична школа запропонувала й обґрунтувала цілковито оригінальний філософський погляд на сутність права: «Погляд цей може бути зведений до наступної простої думки… право, за власним зізнанням Савіньї, є сила або функція народу» [5]. У розумінні представників історичної школи права народ – це єдність окремих осіб, що базується на органічних зв'язках між станами і групами суспільства, а дух народу, що виростає з традиції та формується впродовж століть, є визначальним у розвитку права. Такі твердження поєднувалися із критикою представників позитивізму як штучної конструкції, що створюється нормотворчою діяльністю органів державної влади: чинне право в державі зовсім не обмежується лише сукупністю тих приписів, які пропонуються суспільству немовби ззовні, даються зверху владою. За переконанням представників історичної школи право (і приватне, і публічне) своїм виникненням завдячує не розсуду законодавця, а є результатом самостійного розвитку, через стійке спілкування (уже чисто соціологічне твердження), нормативно-правові акти лише доповнюють позитивне право, яке є похідним від звичаєвого права, а останнє зростає з надр «національного духу», глибин «народної свідомості».

Ще одна підстава стверджувати про соціологічні «фундаменти» історичної школи права – їхні переконання, що право не заводиться до права позитивного, але, поряд з державним, також передбачає звичаєве право, а також право науки (або право юристів, як у Євгена Ерліха) [6]. І нарешті для усякого вченого радість читати у творчості представників історичної школи права висновки про те, до джерел права належать як безпосередня переконаність народу та законодавство, так і наука.

Заперечуючи можливість існування єдиного для всіх народів права, представники історичної школи вважали, що у кожного народу є своє право, визначуване властивим цьому народу духом, відстоювали вірність і незмінність усіх діючих, сталих правових інститутів, привертали увагу до необхідності вивчення історії права, справили великий вплив на подальший розвиток правової думки, особливо на психологічну та соціологічну теорії права.

До визначних представників історичної коли права треба віднести Миколу Іванишева (1811–1874 рр.), видатного українського правознавця й історика права, представника офіційної (інституціалізованої) юриспруденції, доктора російського законодавства (від 1840 р.), заслуженого ординарного професора (від 1864 р.), декана юридичного факультету (1849–1861 рр.), ректора (1862–1865 рр.) та почесного члена (від 1869 р.) Університету Св. Володимира, учня Ф. Савіньї, Л. Ранке та В. Ганки.

Ґрунтовний історико-правовий підхід у філософсько-правових поглядах Миколи Іванишева дозволив сучасним ученим вважати його засновником Київської історико-юридичної школи; [7-9] його найвидатнішими учнями у другій половині XIX ст. були О. Леонтович, О. Кістяківський, М. Владимирський-Буданов.

Основні ідеї історичної школи права, які успадкував і розвинув М. Іванишев, відображені переважно у його працях «Про плату за вбивство в давньому руському і давньому слов`янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» (1840 р.), «Давнє право чехів» (1840 р.), «Міркування про ідею особистості в давньому праві богемському і скандинавському» (1842 р.), «Про стародавні сільські громади в південно-західній Росії» (1857 р.), «Відомості про початок

унії, вилучені з актів київського центрального архіву» (1858 р.), «Постанови дворянських провінційних сеймів у південно-західній Росії» (1860 р.). Вони містять глибокі узагальнення вченого за результатами вивчення ним історико-правових явищ [10].

Відмітимо і конкретні історико-правові дослідження цього вченого: М. Іванишев разом із М. Максимовичем були організаторами Київської археографічної комісії (Тимчасової комісії для розгляду давніх актів), керівником справ, редактором історичних (від 1845 р.) та юридичних пам'яток, віце-головою комісії (1859–1865 рр.), її головним редактором (1861–1863 рр.) [9;11]. Формальні посади, що він їх обіймав у цій комісії, зумовили й «археографічний» поворот ученого до дослідження пам'яток права: через тлумачення історичного їх коріння до розуміння філософських засад права, зокрема до тлумачення його етнонаціонального виміру, що в першій половині XIX ст. було властивим німецькій історико-правовій школі, яка гіпертрофувала значення романо-германських засад у розвиткові європейського права.

Будучи відкритим прибічником німецької історичної школи права [12;13] вчений все ж критично поставився до її головних висновків. Зокрема, він не просто заломлював ідеї цієї школи у дослідженні особливостей «духу народу», виводив походження окремих правових інститутів з умов життя народу, наполягав на споконвічності існування сільських громад, що відображали «народний дух слов'янства», але прагнув виявити спільне та особливе в історичному розвиткові правових інститутів різних слов'янських народів. Водночас ідеї історичної школи права М. Іванишев використав при дослідженні відмінностей між законодавством слов'янських та німецьких народів [14], тим самим утверджуючи сутнісну неоднорідність змісту європейського права в його регіональних інваріантах, що згодом знайшло концептуалізацію в ідеях функціонування романо-германської та слов'янської правових сімей [15] (хоча згадана думка підтримується далеко не всіми сучасними вченими) [16].

У своїх історико-правових дослідженнях М. Іванишев не обмежувався історією права одного народу; саме йому належить першість і в дослідженні історії слов'янського права [17]. На відміну від представників німецької історичної школи права М. Іванишев спробував сконструювати логічно завершену концепцію слов'янського права на основі спільності історичного коріння слов'янських народів та, відповідно, законів їх громадського (додержавного) співжиття, які стали матрицею розвою їх нормативних регуляторів протягом тривалого періоду їх історії, при цьому спільність такого розвою, попри етнонаціональні відмінності окремих народів, домінувала над правовими відмінностями.

Як відзначають вчені, праця М. Іванишева у Київській археографічній комісії ймовірно серйозно вплинула на його філософсько-правову концепцію, яка стала глибоко фактологічною, Правда, його заперечення пріоритету доктрини над фактами, надання головного значення аналізові фактів та їх наступному узагальненню залишається дискусійним. Маємо багато прикладів визначального значення доктрин и у розвитку права. Це і теорія поділу влади, і концепція верховенства права.

Учений одним із перших, разом з істориком М. Максимовичем, звернув увагу на важливість дослідження актових книг, які були найважливішим матеріалом для історії права України. Він прагнув до ретельного аналізу всіх достовірних писемних пам'яток права – починаючи від офіційних джерел і закінчуючи приватним листуванням, щоб установити закономірності реального «життя права». Отже, його філософсько-правові погляди орієнтовані не на метафізичні концепції, а передусім на глибоке вивчення численних історичних фактів, які є основою для обґрунтування наступних наукових концепцій. Керуючись фактологічним підходом до осмислення сутності правових явищ, М. Іванишев не просто систематизував закономірності у відповідних ділянках права, але й намагався запропонувати подавав розгорнуту схему історичного розвитку законодавства слов'янських народів.

Загалом, філософсько-правова концепція М. Іванишева являє собою синтез природно-правових поглядів та концепцій історико-правової школи, що стало наслідком впливів як його вчителів – істориків права, так і наукових зацікавлень ученого, сконцентрованих переважно на феноменові слов'янської громади («общини»).

Творчість М. Іванишева також ілюструє наступ антропологічного буму у філософії права: природно-правові погляди М. Іванишева мали в основі концепт особистості та його співвідношення з концептом права. На думку вченого, сама ідея особистості і є основною ідеєю права; особистість виникає з раціональності людини; ідея особистості в кожному народі унікальна та є наріжним каменем для творення народом як суб'єктивного, так і об'єктивного права [18]. Відмітимо, що загалом, концепт особистості підкорив собі народну думку і глибоко закарбовувався історії народів; пройшов тривалу еволюцію в історії людства та набув своєрідності на різних етапах історичного розвитку, зокрема, в країнах Стародавнього Сходу пріоритет мали держави над особою, релігійна основа законодавства зумовлювали метафізичний стан ідеї особистості.

Європейська традиція тут опиралася на погляди античних вчених. У Стародавній Греції ідея особистості стала основною засадою законодавства, набувши подальшого розвитку за часів Стародавнього Риму. Вирішення проблеми

про ступінь розвитку ідеї особистості у народів Європи до введення християнства вчений пов`язав з ідеями історичної школи права: звичаї, що виникли з внутрішнього життя кожного народу, вже містили уявлення про права людей і були правилом для людської поведінки. Проте інтерпретація у «колективній свідомості» кожного народу змісту прав людини мала відмінності і залежала, на думку вченого, від особливостей народного характеру.

У концепції народного характеру М. Іванишева помітні впливи не лише німецької історичної школи права, але і російської ідеології слов'янофілів, яка, по суті, стала головним підмурком світогляду мислителя, але проінтерпретована ним була не в консервативному політико-ідеологічному дусі обґрунтування вірнопідданства російському монархові, а головно зосереджена на науковому протиставленні народного духу «слов'янського світу» духові світу «німецькому». Ці погляди, сформульовані на основі застосування компаративного методу, стали «альфою й омегою» його творчості, а захоплення етнокультурними засадами й відмінностями світу слов'янства та «німецького світу» призвело до обґрунтування М. Іванишевим концепції відокремленого оригінального й автохтонного слов'янського права, витвореного на основі законів громадського співжиття, інтерпретованих в індивідуалістичному ключі. В її основі лежить порівняльне вивчення законодавства всіх слов'янських народів, що дасть змогу, на думку вченого, за методом аналогії, пояснювати унікальність окремих правових явищ того чи іншого народу, виводячи їх з неповторності його історичного розвитку. Так, зіставляючи пам'ятки права слов'янських народів з більш ранніми пам'ятками німецького народу, науковець дійшов висновку про досконалість слов'янського права порівняно з німецьким.

Він підкреслював важливість історичних обставин, традицій, звичаїв і національних особливостей у формуванні правових систем. М. Іванишев розглядав право як частину духовної культури народу. Він підкреслював, що правова система повинна відповідати національному характеру, ментальності та соціальним умовам конкретного народу. У цьому контексті він був близький до ідей правового народництва.

Важливо також підкреслити, що учений приділяв значну увагу звичаєвому праву як джерелу національного законодавства, підкреслюючи, що багато правових норм на українських землях історично формувалися не з писаного права, а через звичаї, які мали обов'язкову силу в суспільстві.

По суті, саме історія, в найширшому розумінні цього поняття, стала для М. Іванишева головним джерелом права, стимулом його розвитку та підтвердженням оригінальності національного правового розвитку. Хоча вчений безпосередньо не акцентував увагу на своєрідності саме українського права (що було, природно, неможливим у силу офіційного статусу М. Іванишева), проте його увага до права «південно-західної Росії» і була посутньо адресована правовій культурі та правовій історії України, що чіткіше згодом підкреслив молодший сучасник М. Іванишева історик і філософ М. Костомаров.

Глибина та оригінальність цих розвідок, сполучення елементів історичного й компаративного підходів у дослідженнях слов'янського права привернули до їх висновків значну увагу з боку тогочасних і пізніших німецьких, чеських і російських учених-юристів та істориків, що стало сильним поштовхом для розвитку етнокультурного та історико-культурного вимірів в історії та філософії права, що дає змогу зарахувати М. Іванишева до числа попередників універсалістських етнокультурних концепцій Л. Гумільова та А.Дж. Тойнбі.

Демократизм та прогресивність філософсько-правових поглядів М. Іванишева простежується і в структуруванні ним курсу поліцеїстики – цієї попередниці сучасного адміністративного права. Хоча формально курс мав назву викладом законів державного благоустрою, проте насправді під державним благоустроєм М. Іванишев розумів ні що інше, як закони збільшення і розширення народного багатства та освіти. Їх він структурував у такий спосіб:

I. Закони, що сприяють збільшенню і розширенню народного багатства:

1. Закони створення народного багатства:

а) закони сільської промисловості;

б) закони обробної промисловості (мануфактури, фабрики, ремесла);

2. Закони обороту народного багатства:

а) торгове законодавство;

б) кредитні законоположення;

в) статути шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

II Закони, що сприяють збільшенню та поширенню народної освіти:

1. Засоби вдосконалення наук та мистецтв.

2. Засоби поширення народної освіти через видання творів (цензура, літературна власність, бібліотеки та музеї) [9].

Цілком очевидно, що таке бачення «державного благоустрою» відповідало не реакційним поглядам слов'янофілів, а ліберальним філософсько-правовим концепціям, поширеним у тогочасній Західній Європі.

Не розділяючи цілком слов'янофільських захоплень М. Іванишева відмітимо, що він одним із перших зрозумів важливість історичних досліджень слов'янського права і першим ознайомив тогочасну юридичну науку з порівняльним методом при вивченні слов'янських законодавств, [19] а його історико-правові екскурси сягнули глибини філософсько-правових узагальнень

і багато в чому прислужилися продовженню пробудженню слов'янських народів у їх визвольній боротьбі в XIX ст.

Широке застосування М. Іванишевим компаративного та історико-правового методів дало йому змогу багато в чому випередити німецьку школу історії права та обґрунтувати прогресивні ідеї, багато в чому суголосні сучасним етнокультурним та загальноцивілізаційним інтерпретаціям права та правової реальності. Зокрема, учений упритул підійшов до обґрунтування самобутності українського права, відмежовуючи його від загальноросійських схем історико-правового розвитку.

Водночас слабким місцем у його правовій концепції було неправомірне співставлення вченим різночасових матеріалів і пам'яток права, на що вказував рецензент посмертного видання творів М. Іванишева професор Київського університету О. Кістяківський, а також необґрунтоване використання сфальшованих «Рукопису Зеленогорського» і «Рукопису Краледворського», оригінальність яких на початку 1840-х рр. не викликала сумнівів [19].

Разом з тим, можна припускати, що така оцінка творчості Миколи Іванишева не дає підстав говорити про якийсь негативний вплив його поглядів на ідеї національного й соціального визволення Українського народу, які детермінували розвиток української філософії права у другій половині XIX – на початку XX ст., а навпаки маємо стверджувати про значимість його праць для просування європейських підходів до праворозуміння з врахуванням національних традицій і особливостей розвитку української історії.

Список використаних джерел:

1. Костицький Василь: Вибрані проблеми теорії права: підручник /Василь Костицький. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 74-82.
2. Рабінович П. Деякі сучасні концепції права в Росії та Україні (у світлі потребового праворозуміння // Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 154.
3. Костицький В.В. Сучасне праворозуміння та проблеми законотворення (теолого-соціологічне розуміння права у контексті законотворення). Збірник лекцій: Парламентаризм та законотворення: Вибрані лекції / Упоряд.: О. Копиленко, Є.Бершеда, Ю. Волошин, І. Мищак. Київ: Інституту законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 11-49.
4. Прокопов Д. Є. Ф. К. фон Савін'ї та витоки історичної школи права / Д. Є. Прокопов // Філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1-2. С. 145.
5. Цит. за : Головко О. М. Погляди Ф. К. фон Савіньї на історію держави права // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2018. Серія «ПРАВО». Випуск 25. С. 40.
6. Костицький В.В., Кобан О.Г. Соціологія права : (науково-теоретична спадщина Євгена Ерліха і проблеми розвитку сучасної науки) (видання друге) / Василь Костицький; Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи. Київ : Коло, 2016. 256 с.
7. Гриценко І. М.Д. Іванішев – засновник історико-правової школи університету св. Володимира. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ : Київ. ун-т, 2000. Вип. 40. С. 13–17.
8. Гончарук А.П. Механізм правової поведінки (загальнотеоретичний аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2016. С. 23.
9. Соломаха А.Г. Становлення М.Д. Іванишева як науковця-поліцеїста. Право.ua. 2015. № 1. С. 63-69. С. 63.
10. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 468 с. С. 87.
11. Киян О. М. Д. 1ванишев як історик й організатор історичної науки. *Український історичний журнал*. 2002. № 2. С. 84-99.
12. Padoa-Schioppa A. The Historical School and German Legal Science. Fitzgerald C, trans. In: *A History of Law in Europe: From the Early Middle Ages to the Twentieth Century*. Cambridge University Press; 2017:521-536;
13. Bernstorff von J., & Mayer, M. (2023). The Historical School and German International Legal Thought in the 19th Century. *Journal of the History of International Law / Revue d'histoire du droit international*, *25*(3), 311-353.
14. Кудін С.В. Основні напрями порівняльних досліджень вітчизняних вчених у XIX ст. *Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 114-115.
15. Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності. Порівняльне дослідження національних правових систем. *Держава і право.* 2000. Вип. 7. С. 3-10. С. 8.
16. Харитонов Є., Харитонова О. Європейські правові системи: проблеми класифікації. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 2(29). С. 3-14. С. 6-8.
17. Гетьман О. М. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених XIX – початку XX сторіччя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеська національно юридична академія. Одеса, 2006. 18 с. С. 9.

18. Ковальчук О. М. Розвиток теорії права у Київському університеті в XIX – на початку XX століття: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Київський національний університет імені Т. Шевченка. Київ, 202. 191 с. С. 48-49.

19. Копилов С.А. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку: дис. … д-ра істор. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Кам'янець-Подільський державний університет. Кам'янець-Подільський, 2006. 525 с. С. 175.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.11

Костюк В. І.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0002-1821-7067

СУДОВІ РІШЕННЯ У СПРАВАХ ПРО УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОД ТА ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБУ УЧАСТІ ОДНОГО З БАТЬКІВ, ЩО ПРОЖИВАЄ ОКРЕМО ВІД ДИТИНИ У ЇЇ ВИХОВАННІ ТА СПІЛКУВАННІ З НЕЮ, ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗМІСТ

COURT DECISIONS IN CASES ON ELIMINATING OBSTACLES AND DETERMINING THE METHOD OF PARTICIPATION OF ONE OF THE PARENT LIVING SEPARATELY FROM THE CHILD IN HIS UPBRINGING AND COMMUNICATION WITH HIM, THEIR CHARACTERISTICS AND CONTENT

Статтю присвячено аналізу змісту судового рішення у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її вихованні. Опираючись на наукову літературу визначено, що судове рішення – це акт захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів особи, здійснений внаслідок індивідуального правового регулювання судом матеріальних правовідносин сторін спору з точки зору матеріального права. Наведено до яких судових рішень в плані класифікації належать рішення у вищевказаній категорії справ, а саме рішення про визнання та рішення про присудження. Опираючись на судову практику дано характеристику описової частини рішення щодо протилежної оцінки сторонами ситуації. Визначено, що поняття "перешкоди" не має відповідного роз'яснення в нормах матеріального права, а являється поняттям загальним та потребує безлічі доказів. Також вказано, що процес мотивування при ухваленні судового рішення є особливо важливим елементом рішення суду як суб'єкта. Знову ж таки, опираючись на практичну складу, описано наслідки неналежного мотивування судового рішення. Відповідно судове рішення не буде достатнім актом справедливості як для сторони, що програла, так і для сторони, що виграла, оскільки воно не повній мірі продемонструє правоту другої сторони. Встановлено, що неналежне мотивування також призводи до польшого перегляду рішення в інших судових інстанціях та лише формальним усуненням перешкод, які на практиці продовжаться і вже більш аргументовано. Дано перелік формулювань у висновку суду, що містяться в резолютивній частині рішення, визначивши найбільш усталений формулювання в судовій практиці. Враховуючи зміст статті у висновках запропоновано внести зміни та доповнити певні норми сімейного законодавства України. І пропозиції щодо змісту мотивувальної частини рішення в роз'ясненні перешкод та терміну їх встановлення.

Ключові слова: *права та інтереси батьків, судове рішення, виконання судового рішення, перешкоди, сімейні правовідносини, відповідальність, моральна шкода, висновок суду, зміст рішення суду.*

The article is aimed at analysing the content of a court decision in cases involving removal of obstacles and determination of the manner of participation of a separated parent in communication with a child and his/her upbringing. Based on the scientific literature, the author determines that a court judgment is an act of protection of violated, unrecognised or disputed rights, freedoms and interests of a person, made as a result of individual legal regulation by a court of the material legal relations of the parties to a dispute from the point of view of substantive law. The author describes the types of court decisions in the above category of cases, namely, decisions on recognition and decisions on award. Based on the case law, the author describes the descriptive part of the judgement regarding the parties' opposite assessment of the situation. The author determines that the concept of 'obstacles' is not explained in the substantive law, but is a general concept which requires a lot of evidence. It is also noted that the process of reasoning when making a court decision is a particularly important element of the court's decision as a subject. Again, relying on the practical composition, the author describes the consequences of improper reasoning of a court decision. Accordingly, the court decision will not be a sufficient act of justice for both the losing and the winning party, as it will not fully demonstrate the rightness of the other party.

The author establishes that improper reasoning also leads to more frequent review of the decision in other court instances and only formal removal of obstacles, which in practice will continue and will be more reasoned. The author provides a list of wording in the court's opinion contained in the operative part of the judgment, identifying the most common wording in the court practice. Given the content of the article, the author suggests amending and supplementing certain provisions of the family law of Ukraine. The author also makes proposals

regarding the content of the reasoning part of the judgement in terms of explaining the obstacles and the time limits for their establishment.

Key words: *rights and interests of parents, court decision, execution of court decision, obstacles, family legal relations, liability, moral damage, court conclusion, content of court decision.*

Метою статті є аналіз змісту судових рішень у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її вихованні. Визначення проблематики щодо неналежного мотивування судових рішень та розкриття поняття та складових перешкод у спілкуванні та вихованні дитини.

Постановка (актуальність) проблеми. Загальновідомим фактом є те, що судові спори у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її вихованні тривають роками. Неналежне мотивування судового рішення в багатьох випадках не усуває конфлікт сторін, а тому він не закінчується розглядом справи судом першої інстанції чи взагалі судовими рішеннями. В даних справах судом залучаються для надання фахової оцінки органи опіки і піклування, що значно розширює термін розгляду справи, відповідно усунення перешкод формально відбудеться після набранням законної сили рішення. Не рідко в мотивувальній частині судового рішення є констатування факту відчуження дитини від одного з батьків, що проживає окремо, хоча даний факт є результатом протиправної поведінки одним з батьків, що проживає разом з дитиною в рамках конфлікту батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що актуальні проблеми щодо предмету сімейних правовідносин досліджують наступні науковці: І. Андронов, В. Борисова, В. Ватрас, Н. Волкова, В. Євко, А. Гаро, В. Комісаренко, Т. Курило, М. Логвінова, В. Надьон, О. Резвова, О. Сафончик, І. Скляренко, Є. Соболь, І. Чеховська, Г. Чурпіта, О. Яворська та інші. Регулювання сімейних правовідносин та захист прав та інтересів їх учасників не втрачає своєї актуальності.

Виклад основного матеріалу. Після закінчення судового розгляду в порядку передбаченому статтею 258 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПКУ) суди ухвалюють рішення, постанови іменем України негайно після закінчення судового розгляду. Відповідно статті 263 ЦПКУ судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим та ухвалене відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права [1].

І. Андропов досліджуючи сутність рішення суду в цивільному процесі вказав, що з точки зору процесуального права рішення суду в цивільному процесі – це ухвалений у визначеному процесуальним законом порядку судовий акт, яким закінчується судовий розгляд та вирішується по суті цивільна справа. Також вчений наголосив, що з точки зору матеріального права рішення суду в цивільному процесі – це акт захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів особи, здійснений внаслідок індивідуального правового регулювання судом матеріальних правовідносин сторін спору, конкретизації їхніх суб'єктивних прав та обов'язків у цих правовідносинах та забезпечення можливості їх примусової реалізації [2, с. 8].

Стосовно класифікації судових рішень у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її вихованні дані рішення можна віднести до рішень про визнання та рішень про присудження. Відповідно рішення про визнання є результатом розгляду позову про визнання, у якому заявник (позивач) просить підтвердити наявність або відсутність спірного правовідношення або визнати за заявником (позивачем) відповідне право. Рішення про присудження є результатом розгляду позову про присудження, у якому заявник (позивач) просить зобов'язати (присудити) відповідача до вчинення певних дій на користь заявника (позивача). Тобто, таке рішення має містити імперативний спонукальний припис у разі задоволення заяви, який може бути виконаний примусово, у тому числі спеціально створеним державним органом за рахунок відповідача. Головною метою такого рішення є захист права шляхом відновлення порушених прав, примусового виконання обов'язків, відновлення правового становища, яке було неправомірно порушено, у тому стані, в якому воно існувало об'єктивно до судового процесу та незалежно від нього [3, с. 64].

Відтак за позивачем (один з батьків, що проживає окремо від дитини) визнаються батьківські права закріплені в статті 153 Сімейного кодексу України (далі СКУ) про безперешкодне спілкування з дитиною, статтях 151, 152 СКУ право на виховання дитини [4] та в свою чергу закріплені у статті 15 Закону України "Про охорону дитинства" коли дитина, яка проживає окремо від батьків або одного з них, має право на підтримання з ними регулярних особистих стосунків і прямих контактів, статті 16 право дитини на контакт з батьками, іншими членами сім'ї та родичами, які проживають у різних державах [5]. Відповідно рішенням про присудження, зобов'язано одного з батьків, що проживає окремо від дитини не чинити перешкод у реалізації відповідних прав з метою відновлення правового становища, яке було неправомірно порушено. Хоча проблемним

питання в нормах матеріального права є відсутність роз'яснення щодо поняття, класифікації та переліку перешкод. Дане питання, а саме що слід вважати перешкодами виникає в процесі виконання судового рішення.

Щодо змісту рішення суду, який закріплено в статті 265 ЦПКУ, можна вказати, що у вступній частині є розповсюджені вимоги позивача такі як, усунення перешкод у вихованні та спілкуванні з дитиною, визначення способу участі батька у вихованні дитини та спілкуванні з нею та отримання інформації про стан здоров'я дитини, отримання інформації про зміну місця проживання чи перебування дитини. Дані позовні вимоги мають на меті захист прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини.

В описовій частині рішення, зазначаються процесуальнії дії, зокрема отримання фахової оцінки органу опіки і піклування в порядку статті 19 СКУ, отримання фахової оцінки психолога та викладення позицій та доказів сторін. У викладення позицій сторін входить оцінка позивачем і відповідачем, відповідно батькам дитини, ситуації, що склалася. Враховуючи практичну складу даних справ, позиції сторін зазвичай мають протилежний характер. Наприклад, розглядаючи справу Корольовський районний суд міста Житомира № 296/10172/21, виявлено, що позивач (батько дитини, що проживає окремо) вказував на встановлені відповідачем (мати, що проживає разом з дитиною) перешкоди у спілкуванні з дитиною та відмови щодо зустрічей з нею, зокрема і не виконання рішення органу опіки і піклування, де затверджено порядок побачень батька з дитиною. Відповідач з весь період часу надавала можливість йомубачитися з сином лише у визначених нею місцях та лише декілька разів, а згодом взагалі позбавила його можливості бачитися з сином, заблокувала дзвінки у мережі «Київстар». Натомість відповідач вказує, що не чинить позивачу перешкод щодо участі у вихованні їх дитини, однак ці зустрічі відбуваються переважно біля місця її проживання та тоді коли забажає відповідач, що негативно впливає на її та постійно змушує змінювати її плани у повсякденному житті. При цьому, позивач ігнорує рішення виконавчого комітету Житомирської міської ради та не завжди з`являється на побачення з дитиною у визначений час і не інформує її про неявку. З її ж боку не було можливості забезпечити зустрічі батька з дитиною лише з поважних причин декілька раз та з повідомленням [6].

Розглядаючи справу Личаківського районного суду м. Львова № 463/6007/22, виявлено, що позивач (батько дитини, що проживає окремо) вказував на встановлені відповідачем (мати, що проживає разом з дитиною) перешкод впродовж чотирьох років в особистому спілкуванні з дитиною та участі у її вихованні. Натомість відповідач зазначає, що не вчиняє жодних дій для позбавлення позивача можливості побачень з сином та ніколи не вчиняла, додатково мотивуючи це тим, що позивач не вказав в чому проявляються перешкоди у спілкуванні із сином, та які саме перешкоди у спілкуванні та вихованні сина створює відповідач [7].

В категорії даних справ сторони процесу (батьки дитини) мають протилежні позиції, що зумовлено наявністю конфлікту між ними. В свою чергу поняття "перешкоди" не має роз'яснення в нормах матеріального права, а являється поняттям загальним та потребує безлічі доказів, зокрема з залученням працівників відповідних служб, які неохоче прибувають для документування вищевказаного порушення прав і інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини. Фахова оцінка психолога та органу опіки і піклування, зокрема про стан дитини, умови проживання, відношення до батьків, надається фактично на час судових процесів. Однак, у великій частині випадків не враховується стан і відношення дитини, як наслідок перешкод. Натомість залучення психолога до участі в опитуванні дитини в суді відбувається шляхом направлення суду клопотання на підставі статей 43,74,197 ЦПКУ.

В мотивувальній частині рішення в порядку статті 265 ЦПКУ, зазначаються фактичні обставини, докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення, мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду, норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування, норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування.

Аналізуючи процес мотивування в дисертації на тему судові рішення у цивільному процесі України І. Андропов вказав на так звану «підгонку» мотивування рішення, де суд може покласти в обґрунтування свого рішення лише ті доводи сторін та докази, які підтверджують таке рішення, та не приділити достатньо уваги тим, що його спростовують. Посилаючись на складні справи, в яких правове регулювання спірних правовідносин є нечітким, а усталена судова практика відсутня або є суперечливою, вчений наголосив, що такі випадки дають можливість «розгулятися» суддівському розсуду. В такому разі на рішення судді можуть вплинути як різні правові засади чи аксіоми, так і його особисті моральні принципи та переконання на кшталт «у випадку, якщо справа зачіпає права та інтереси дитини, ситуація повинна тлумачитись на користь забезпечення її найвищих інтересів», або «якщо судом достеменно встановлено факт порушення прав особи, ситуація повинна тлумачитись на користь потерпілого, оскільки порушене право повинно бути, по можливості,

відновлене». У подібних випадках дійсно можна погодитись, що тлумачення закону трішечки «підганяється» під рішення судді, однак це не є сурогатом мотивування, оскільки як остаточний висновок по суті справи, так і його мотивування відповідає внутрішньому переконанню судді [8, с. 163,164].

Щодо належного мотивування судового рішення у судовій справі І. Скляренко та Є. Соболь дійшли до висновку, що процес мотивування є особливо важливим елементом рішення суду як суб'єкта, що в процесі вирішення правового спору (конфлікту правових позицій) вирішує питання про істинність тієї чи іншої правової позиції. Метою мотивування судових рішень є демонстрація відповідності прийнятого судом рішення правовим нормам, а також їх відповідності цінностям, що лежать в основі правової системи. Як вказано вченими, що неналежно мотивоване судове рішення не буде достатнім актом справедливості як для сторони, що програла, так і для сторони, що виграла, оскільки воно не повній мірі продемонструє правоту другої сторони. Неналежна мотивація судового рішення сама по собі ставитиме під сумнів правильність висловленої судом позиції щодо правового спору та може призвести до тривалого перегляду у вищих судових інстанціях, що ставитиме під сумнів його правосудність [9, с.210].

З висновками вищевказаних вчених варто погодитися, тому що в даній категорії справ, окрім прав та інтересів батьків, які перебувають у конфлікті є права та інтереси дитини. Дитина виключно може бути елементом тиску на одного з батьків, що проживає окремо від дитини з моральної точки зору, тому встановлення перешкод є і порушення прав дитини, зокрема права на контакт з двома батьками.

В ході процесу мотивування, опираючись на судову практику, можна констатувати, що судом вказуються чинні норми матеріального права щодо прав одного з батьків, а саме право на участь у вихованні та право на спілкування та встановлюється факт перешкод, якщо даний факт доведено. Наслідком неналежного мотивування може бути свідоме відчуження одного з батьків, що проживає окремо від дитини, як наслідок відсутності фактичного гарантування державою його прав щодо дитини, тільки констатацією та лише формальним усуненням перешкод, які на практиці продовжаться і вже більш аргументовано. Або наслідком неналежного мотивування може бути перегляд рішення в інших судових інстанціях та позови про відшкодування моральної шкоди в порядку ч. 5 статті 159 СКУ.

У резолютивній частині рішення зазначається висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог, розподіл судових витрат, строк і порядок набрання рішенням суду законної сили та його оскарження. В судовій практиці мітяться усталені висновки про усунення перешкод та встановлення графіку побачень та зустрічей з дитиною. Хоча мають місце і висновки про обов'язковість отримання інформації про стан здоров'я дитини, отримання інформації про зміну місця проживання чи перебування дитини та зобов'язання не допускати протиправних дій та негативних розмов стосовно одного з батьків, що проживає окремо, що майже в повній мірі є гарантією усіх прав і інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини [10]. Щодо встановлення графіку побачень та зустрічей з дитиною , для особистого спілкування та участі у вихованні дитини, то судом вказується порядок і строк виконання рішення або надання відстрочення або розстрочення виконання рішення. В залежності від факторів відчуження дитини, наприклад з метою поступового відновлення психоемоційного зв'язку між одним з батьків і дитиною поступово збільшується час проведення зустрічей чи певний період зустрічі проводяться в присутності одного з батьків, що проживає разом з дитиною, а потім без одного з батьків, що проживає разом з дитиною.

Висновки. Враховуючи вищевикладене можна дійти висновку та запропонувати в судових рішеннях у справах про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її виховання з метою попередження та недопущення в майбутньому домашнього насильства щодо дитини, одним з батьків, що проживає разом з дитиною та більш ефективного захисту прав та інтересів, одного з батьків, що проживає окремо від дитини, наступні дії:

1. Зазначати в мотивувальній частині вид перешкод, які можуть бути. Наприклад фізичні перешкоди – недопущення дитини до зустрічі з одним з батьків, що проживає окремо, відбирання пристрою для спілкування з дитиною або її власного мобільного телефону щоб недопустити розмови, психологічні перешкоди – негативні розмови щодо батька з метою встановити стійке небажання дитини до зустрічей чи спілкування або шляхом навіювання іншого чоловіка на роль батька, економічні перешкоди – відбирання певних речей чи іграшок з функцією їх повернення у разі штучного негативного відношення до одного з батьків, що проживає окремо або навпаки заохочення певними речами з метою штучного створення негативного відношення.

2. Зазначати з якого часу, були встановлені перешкоди і відповідно їх наслідки на дитину на час розгляду судової справи.

Дані факти можна дослідити в процесі доказування та аналізу фахової оцінки психолога з рекомендаціями щодо відновлення психоемо-

ційного зв'язку між одним з батьків, що проживає окремо з дитиною та з метою недопущення у дитини розвитку психологічних травм. Відповідно пропоную внести зміни в ч.3. ст. 157 та ч.2. ст. 159 СКУ.

З метою уточнення положень ч.3. ст. 157 СКУ та встановлення обов'язку не чинити перешкод у спілкуванні та вихованні дитини одному з батьків, що проживає окремо від дитини, пропоную внести зміни в даній частині статті 157 СКУ в наступній редакції: Той із батьків, з ким проживає дитина, **зобов'язаний не** перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвиткові дитини. Тобто обов'язок не чинити перешкоди буде покладений на одного з батьків, що проживає разом з дитиною від моменту встановлення режиму окремого проживання одного з батьків від дитини та недопущенню впливу на дитину у разі конфлікту між батьками.

З метою більш ефективного аналізу та розгляду судом справ про усунення перешкод та визначення способу участі одного з батьків, що проживає окремо у спілкуванні з дитиною та її вихованні, доповнити частину 2 ст. 159 СКУ, беручи до уваги дослідження та деталізацію перешкод у спілкуванні і вихованні дитини, в наступній редакції: Під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини береться до уваги ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, **ступінь і наслідки перешкод у вихованні дитини, які спричинили спір,** особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення, в тому числі стан психічного здоров'я одного з батьків, зловживання ним алкогольними напоями або наркотичними засобами.

Список використаних джерел:

1. Цивільно процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42**,** ст.492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

2. І. Андронов, "Сутність рішення суду в цивільному процесі". Підприємництво, господарство і право № 11 2017. С. 8. URL: http://pgpjournal.kiev.ua/archive/2017/11/2. pdf.

3. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві, Київ, 2016. С. 64. URL: https://nsj.gov.ua/files/1485510942Opinion_ writing_civil_and_criminal_matters%20(27.01.2017).pdf.

4. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

5. Закон України "Про охорону дитинства". Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 30, ст.142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.

6. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення Корольовського районного суду міста Житомира у справі № 2/296/364/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/111925861.

7. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення Личаківського районного суду м. Львова у справі № 463/6007/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 117204302

8. І. Андронов, дисертація "Судові рішення в цивільному процесі України" Національний університет "Одеська юридична академі" 2018. С. 163,164. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f064ba22-6dd3-4a66-9baf-1e309efa7f89/content.

9. І. Скляренко, Є. Соболь, "Належне мотивування судового рішення в судовій справі як гарантія його правосудності". Журнал юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. Актуальні проблеми правознавства № 2 2023. С.210. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1655.

10. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення Дарницького районного суду м. Києва у справі № 753/21643/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 89820785. ц.

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.12

Котвяковський Ю. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-4684-4623

Бойко В. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-2339-2847

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОРІВ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ СПАДКУВАННІ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК

GENERAL CHARACTERISTICS OF DISPUTES ARISING FROM THE INHERITANCE OF LAND PLOTS

Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1 Конституції України), в якій відбувається стрімкий розвиток громадянського суспільства, де захист суб'єктивних прав особи, в тому числі і у сфері спадкових правовідносин, які набули спірного характеру, є першочерговим завданням правосуддя. Розвиток суспільних відносин безумовно передбачає і розвиток права, ефективність якого в практичній площині обумовлено процесом правозастосування з точки зору як матеріального, так і процесуального права.

В статті розвивається думка про те, що кожен судовий процес, в тому числі і по урегулюванню спорів у сфері спадкових правовідносин, обумовлений поданням до суду позовної заяви та відзиву відповідача на таку заяву, до яких кожна із сторін спору надає докази як на підтвердження своїх вимог, так і заперечень. Не дивлячись на те, що такий процес переважно носить приватно-заочний характер, все ж він ґрунтується на взаємопроникненні в таких процесуальних документах як матеріального, так і процесуального права, що створює правову комплексність, яка в подальшому переходить у сферу підготовчого провадження та безпосереднього розгляду справ по суті, що дає можливість до розширення не лише правових позицій сторін а і оновлення судової практики, урегульовуючи в такий спосіб всі ті нюанси і невизначеності, які притаманні спадковому праву, і які не знайшли свого закріплення в Цивільному кодексі України.

В роботі досліджуються такі поняття як «розподілення» та «перерозподіл» спадкового майна, визначаючи їх як тотожні поняття, які мають місце при різних обумовлених цивільним законодавством обставинах. Дослідження щодо судового захисту суб'єктивних прав особи у земельних спорах, що виникають із спадкових правовідносин, ґрунтуються на судовій практиці загальних судів нашої держави та Верховного Суду і його Великої Палати.

Ключові слова: *цивільне судочинство, суб'єктивні права особи, спадкові спори, земельна ділянка, спадкові правовідносини, позовна заява, відзив, судовий захист, заповіт, спадкування за законом, розподіл, перерозподіл.*

Ukraine is a sovereign, independent, democratic, social, legal state (Article 1 of the Constitution of Ukraine), in which civil society is rapidly developing, where the protection of the subjective rights of the individual, including in the field of inheritance legal relations that have become controversial, is a priority task of justice. The development of social relations certainly implies the development of law, the effectiveness of which in the practical plane is determined by the process of law enforcement from the point of view of both substantive and procedural law. The article develops the idea that each legal process, including the settlement of disputes in the field of inheritance legal relations, is conditioned by the submission to the court of a statement of claim and the defendant's response to such a statement, to which each party to the dispute provides evidence both in support of its claims and objections. Despite the fact that such a process is mainly private and in absentia in nature, it is still based on the interpenetration of both substantive and procedural law in such procedural documents, which creates legal complexity, which subsequently passes into the sphere of preparatory proceedings and direct consideration of cases on the merits, which makes it possible to expand not only the legal positions of the parties but also to update judicial practice, thus regulating all those nuances and uncertainties that are inherent in inheritance law and which have not found their consolidation in the Civil Code of Ukraine.

The work examines such concepts as «distribution» and «redistribution» of inherited property, defining them as identical concepts that occur under various circumstances determined by civil law. Research on the judicial protection of subjective rights of a person in land disputes arising from inheritance legal relations is based on the judicial practice of the general courts of our state and the Supreme Court and its Grand Chamber.

Key words: *civil proceedings, subjective rights of the individual, inheritance disputes, land plot, inheritance legal relations, statement of claim, revocation, judicial protection, will, inheritance by law, distribution, redistribution.*

Вступ. Спадкове право є однією із найдавніших галузей матеріального права, яке історично ґрунтується на звичаєвому праві, охоплюючи питання переходу прав власності як щодо рухомого, так і нерухомого майна від спадкодавця у разі його смерті до спадкоємців першої, другої чи наступних черг. До поняття нерухомого майна відносяться будинки, квартири, дачні будинки, гаражі, нежитлові приміщення та земельні ділянки, на яких вони розташовані, а також земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Не дивлячись на те, що при спадкуванні за законом, а часто і за заповітом, при відсутності вказівки спадкодавця на перехід конкретного майна до того чи іншого спадкоємця, частки спадкоємців у майні є рівними. Незважаючи на це, між спадкоємцями часто виникають спірні питання, особливо щодо земельних ділянок, які являють собою неабияку суспільну цінність, що і спонукає спадкоємців звертатись до суду з позовами про захист своїх суб'єктивних прав, які останні вважають порушеними при розподілі чи перерозподілі земельних ділянок, які входять до складу спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на те, що питання судового урегулювання спорів, які витікають із спадкових правовідносин, і було присвячено низку наукових робіт, все ж питання землі при спадкуванні займає особливе місце в спадкових правовідносинах. На жаль, цими питаннями, які мають безумовну складність при їх урегулюванні судами загальної юрисдикції приділено мало уваги. В той же час, орієнтирами в науковій розробці даної проблеми лишаються праці І. О. Неліної (2010), І. М. Завгородньої (2016), О. С. Уразовської (2018), О. Є. Кухарєва (2019), М. М. Ясинка (2023), К. Л. Ткаченка (2024). З огляду на це, є необхідність у більш детальному дослідженні питань судового захисту суб'єктивних прав особи в спадкових правовідносинах, предметом спорів по яких виступають саме земельні ділянки.

Метою статті є дослідження особливостей звернень спадкоємців з позовами до суду при розподілі, перерозподілі спадкового майна, до складу якого входять земельні ділянки.

Виклад основного матеріалу. Перехід як рухомого, так і нерухомого майна, а відтак і прав на таке нерухоме майно в порядку спадкування від спадкодавця до спадкоємців доволі часто має ускладнення, які стосуються не лише певних положень в заповітах, особистих документах чи документах на право власності щодо будинків, квартир, земельних ділянок, гаражів тощо, а і спорів, які виникають між спадкоємцями, суть яких зводиться до питань розподілу спадкового майна. Особливо часто такі спори мають місце тоді, коли до складу спадкового майна входять земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Інтерес спадкоємців до землі ґрунтується на тому, що це найцінніший актив у спадковому майні, який може постійно приносити прибуток або стати основою добробуту як самого спадкоємця, так і у подальшому його дітей та онуків. Безумовно, кожен спадковий спір, предметом якого є земельна ділянка, не дивлячись на загальну характеристику спадкових правовідносин, характеризується своїми обставинами, фактами, діями чи подіями. Отже, кожна справа об'єктивно є виключно індивідуальною, а відтак має свої особливості як щодо її розгляду, системи доказів, юридичної кваліфікації, так і самого судового рішення. В той же час, такі справи мають і свої загальні особливості, які є характерними для всього спектру даної категорії справ.

Разом з тим, більшість наукових досліджень сьогодні не мають свого комплексного спрямування, в якому б чільне місце відводилося б не лише матеріальному праву, як основи для юридичної кваліфікації предмету спору, а й доказуванню щодо наявності тих чи інших фактів та обставин, механізму обґрунтування правової позиції суду в процесі правозастосування норм права, судовій практиці Верховного Суду та його Великої Палати, а також Європейського суду з прав людини. Безумовним фактом є те, що урегулювання спадкових спорів в судовому порядку неможливо без комплексного правозастосовчого процесу, який має місце в межах процесуальної форми судових засідань. Складність такого поєднання з точки зору комплексного підходу обумовлено тим, що механізм правозастосування норм матеріального права в більшій мірі спрямовано у сферу реальних суспільних відносин, які переносячись на рівень правосуддя судів загальної юрисдикції доволі часто, розширяють ті чи інші теоретичні поняття, які набувають у такий спосіб своєї апробації, уточнюючись при цьому, змінюючись чи доповнюючись.

Правосуддя – це завжди оперативний, швидкоплинний процес, який заздалегідь готується сторонами спадкового спору у вигляді обособленої системи доказів. Такий процес потре-

бує безумовного поєднання як своєї теорії, так і своєї практики, оскільки це є нерозривні правові категорії.

Так, кожна позовна заява, вимоги до змісту якої передбачено у ст. 175 ЦПК України, у разі наявності спору щодо розподілу спадкового майна, визнання заповіту недійсним (ст. 1257 ЦК України), оскарження переважного права окремих спадкоємців на виділ їх спадкового майна в натурі (ст. 1279 ЦК України), визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301 ЦК України) [1], тощо мають одну і ту ж процесуально-правову системну формулу, яка поєднує в собі як матеріальне, так і процесуальне право. Зокрема, в позовній заяві повинно бути зазначено: а) зміст позовних вимог (п. 4 ч. 2 ст. 175 ЦПК України), б) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги із зазначенням доказів, що підтверджують вказані обставини (п. 5 ч. 2 ст. 175 ЦПК України), в) юридичну кваліфікацію предмету спору, обумовлену в Книзі 6 «Спадкове право» Цивільного кодексу України, г) визначення способу захисту свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права чи законного інтересу, який обирає позивач (ст. 16 ЦК України), ґ) обґрунтування своєї правової позиції з посиланням на судову практику Верховного Суду, Великої Палати Верховного Суду чи Європейського суду з прав людини як джерела права (ч. 4 ст. 10 ЦПК України) [2].

При цьому, за висновком І. А. Середницької, «спадкове право має свій активний розвиток і поза межами Цивільного кодексу України, оскільки норми, які стосуються питань спадкування, містяться і в Земельному та Податковому кодексах України, Законах України: «Про міжнародне приватне право», «Про банки і банківську діяльність», «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про нотаріат», «Про авторське право і суміжні права» та інших» [3, с. 118]. В той же час, на думку Д. М. Ясинка, «право і його змістовно-правова суть – законодавство з юридичної точки зору ніколи не виглядають як ідеал точності і стабільності, і в той же час воно змістовно повинно відповідати тому рівню суспільних відносин, які склалися в суспільстві» [4, с. 31]. Ось чому спадкове право розвивається як у сферу своєї «широти», так і у сферу «глибини» свого правозастосування.

Разом з тим, К. Л. Ткаченко слушно зауважує, що «ефективність такого механізму залежить від якості взаємозв'язків між його складовими, якими є окремі норми права чи групи таких норм» [5, с. 126].

Так, Рівненським міським судом Рівненської області було розглянуто справу №569/18919/19 за позовом про визначення розміру часток у праві спільної сумісної власності співвласників земельної ділянки. Підставою позову стало те, що позивачка, яка є єдиною спадкоємницею після смерті свого брата, успадкувала належні йому за життя 2/8 частки житлового будинку, але водночас не мала змоги в порядку спадкування оформити свої спадкові права на земельну ділянку, на якій розташована вказана нерухомість через не визначення за життя спадкодавця належної йому частки. Оскільки спірна земельна ділянка перебувала у спільній сумісній власності кількох осіб, позивачка просила суд визначити розміри часток у праві спільної сумісної власності пропорційно до розміру часток співвласників у житловому будинку.

Суд встановив, що розташований на земельній ділянці житловий будинок, перебуває у спільній частковій власності трьох осіб, частки яких є різними: у позивачки – 2/8 частки, відповідачу – 1/8 частки, а спадкодавцю – 5/8 часток. З метою врегулювання існуючого спору, задовольняючи позовні вимоги, суд використав у взаємозв'язку норми цивільного та земельного права: положення ст. 372 ЦК України, яке закріплює принцип рівності часток співвласників у праві спільної сумісної власності разі поділу майна, що є у спільній сумісній власності, норму ч. 4 ст. 120 ЗК України, яка містить правило, за яким у разі набуття права власності на жилий будинок, будівлю або споруду кількома особами, право на земельну ділянку визначається пропорційно до часток осіб у праві власності жилого будинку, будівлі або споруди. Крім того, суд першої інстанції звернувся до роз'яснення пункту 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України року «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» № 7 від 16 квітня 2004 р., за яким якщо до вирішення судом спору між співвласниками жилого будинку розмір часток у спільній власності на земельну ділянку, на якій розташовані будинок, господарські будівлі та споруди, не визначався або вона перебувала у користуванні співвласників і ними не було досягнуто угоди про порядок користування нею, суду при визначенні частини спільної ділянки, право на користування якою має позивач (позивачі), слід виходити з розміру його (їх) частки у вартості будинку, господарських будівель та споруд на час перетворення спільної сумісної власності на спільну часткову чи на час виникнення останньої [6].

Разом з тим, вирішуючи вказаний спір, суд порушив принцип диспозитивності цивільного судочинства, визначений у ст. 13 ЦПК України, оскільки визнав частки у праві власності не лише позивачки, але і відповідача та померлого спадкодавця, який за фактом своєї смерті втратив свою цивільну та цивільно-процесуальну правосуб'єктність. Крім того, суд не звернув уваги і на обрання позивачкою неправильного способу захисту свого невизнаного права, не врахувавши того, що визначення частки у власності без визнання права власності на неї за позивачем не відновлює його порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного май-

нового права. В цій частині, за висновком Верховного Суду, викладеним у його постанові від 28 травня 2020 року по справі № 910/7164/19, «ефективний спосіб захисту має бути таким, що відповідає змісту порушеного права, та таким, що забезпечує реальне поновлення прав особи, за захистом яких вона звернулась до суду, відповідно до вимог законодавства» [7].

На противагу попередньому прикладу судової практики, Першотравневий районний суд м. Чернівці у справі № 725/8632/23 протилежно розглянув подібний за своїми фактичним обставинами спір. За фабулою даної справи спадкодавцеві за життя належала на праві спільної сумісної власності земельна ділянка з цільовим призначенням для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд. Після спливу шестимісячного строку після смерті спадкодавця, приватний нотаріус Чернівецького міського нотаріального округу Чернівецької області своєю постановою відмовив позивачу у видачі свідоцтва про право на спадщину за заповітом через те, що розмір частки кожного із співвласників вказаної земельної ділянки визначений не був. Обґрунтовуючи вірність обраного способу захисту свого суб'єктивного права, позивач у своїй позовній заяві, зазначив, що оскільки у зв`язку із смертю спадкодавця її правосуб`єктність припинилась, а тому визначення частки співвласника у праві спільної сумісної власності за померлим не ґрунтується на вимогам закону, це зумовило необхідність звернення до суду із вимогою про визнання права власності в порядку спадкування, оскільки в інший спосіб він не може захистити свої спадкові права.

Застосовуючи у системному взаємозв'язку норми статті 120 ЗК України та статей 183, 364, 367 ЦК України, а також враховуючи роз'яснення Великої Палати Верховного Суду у постанові від 16 червня 2020 року у справі №689/26/17, суд першої інстанції прийшов до висновку про те, що «правило пропорційності розміру частки в будинковолодінні частці земельної ділянки, яка використовується для його обслуговування застосовується також і до випадків коли право на земельну ділянку не було зареєстроване одночасно з правом на нерухомість, однак земельна ділянка раніше набула ознак об`єкта права власності», визнавши за позивачем право власності на 1/10 частку спірної земельної ділянки [8].

Таким чином, позовні заяви, предметом яких є спори, які витікають із спадкових правовідносин, являють собою універсальну процесуально-правову форму, індивідуальне наповнення якої залежить від обставин спору, змісту порушеного права позивача, характеру цивільного правопорушення, що в сукупності є підґрунтям обрання позивачем правильного і ефективного матеріально-правового способу (способів) захисту свого суб'єктивного цивільного права. З одного боку такий позов може мати місце лише за наявності єдиного однотипно-ключового факту, яким є смерть спадкодавця, а з іншого – при відкритті провадження у справі такі позови зупиняють процесуально-нотаріальну діяльність нотаріусів щодо видання сторонам такого спору свідоцтв про право на спадщину як за законом, так і за заповітом.

В той же час, це не означає, що позов, поданий лише з підстав того, що позивач звернувся до суду, підлягає обов'язковому задоволенню. В цій частині М. М. Ясинок наголошує, що «складання позовної заяви безумовно є одним із найважливіших етапів, на підставі якого суд відкриває судове провадження, започатковуючи в такий спосіб доказування, сприймаючи при цьому наявні докази як потенційно належні, допустимі, достовірні та достатні. Але це не означає того, що система доказів вже є сформованою остаточно» [9, с. 125].

Відповідно до ст. 178, 191 ЦПК України, відповідач, отримавши позовну заяву, має право подати до суду відзив на позовну заяву і всі письмові та електронні докази (які можливо доставити до суду), висновки експертів та заяви свідків, що підтверджують заперечення проти позову (ч. 1 ст. 191 ЦПК України). Отже, на противагу доказам позивача, відповідач формує свою систему доказів, які суд досліджує і оцінює у їх взаємозв'язку. В той же час, потрібно звернути увагу на те, що письмові показання свідків можуть мати місце «лише в тому разі, коли інформацію про такі обставини неможливо встановити іншими засобами доказування, зокрема письмовими доказами» [10, с. 11].

Таким чином, «спадкування, в тому числі і земельних ділянок, зумовлює у спадкоємців майновий інтерес, який, накладаючись на інтерес один-одного, спричиняє спадковий спір, який підсудний судам загальної юрисдикції. При цьому, судовий захист є найефективнішим способом відновлення порушеного та охорони невизнаного або оспорюваного права на земельну ділянку як об'єкта спірних правовідносин» [11, с. 47].

Зокрема, у справі № 221/5544/21, розглянутій Волноваським районним судом Донецької області суд відмовив позивачу у визнанні за ним права постійного користування на земельну ділянку в порядку спадкування, врахувавши аргументи відповідача, наведені у поданому відзиві. Зокрема, заперечуючи проти задоволення позову, відповідач зауважив про недоведеність позивачем місця відкриття спадщини, оскільки з лікарського свідоцтва про смерть спадкодавця вбачалося дві адреси його перебування: місцем проживання померлого визначено: АДРЕСА_1 та, одночасно, зазначено про настання смерті вдома за адресою: АДРЕСА_2. Крім того, відповідач посилався на існуючу прак-

тику Верховного Суду, за якою спадкоємець не мав права успадкувати земельну ділянку, яка перебувала на праві користування спадкодавця, а не у його власності. Вважаючи дані підстави обґрунтованою, суд першої інстанції констатував недоведеність позивачем вказаного факти, що унеможливлювало задоволення позовних вимог [12].

В іншій цивільній справі, провадження в якій було відкрито за позовом ОСОБА_1 до Галицинівської сільської ради Вітовського району Миколаївської області та Головного управління Держгеокадастру у Миколаївській області про визнання в порядку спадкування право на постійне користування земельною ділянкою, відповідач у своєму відзиві послався на постанову Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі №179/1043/16-ц щодо права на спадкування земельної ділянки селянського (фермерського) господарства у випадку смерті його засновника (члена). Незважаючи на інший характер спірних правовідносин, проаналізувавши роз'яснення щодо застосування норм права, зазначені у вказаній постанові, Жовтневий районний суд Миколаївської області дійшов висновку про можливість їх застосування до вирішення існуючого спадкового спору, зауваживши, що «Можливість спадкування права постійного користування земельною ділянкою, як і права довічного успадковуваного володіння нею, забезпечує сталість цивільного обороту й уникнення ситуацій, за яких можливий необґрунтований перерозподіл земельних ділянок і прав на них» [13].

Як бачимо, і позивачі у своїх позовах, і відповідачі у своїх відзивах на позовні заяви покладаються на правові позиції Верховного Суду та його Великої Палати. Такий підхід обумовлений тим, що «питання правозастосування сьогодні є одним із найскладніших і найвідповідальніших процесуальних дій суду при урегулюванні спірних відносин» [14, с. 155], до яких зокрема відносяться і питання спадкування, в яких має місце спір між спадкоємцями, в тому числі і щодо земельних ділянок.

В той же час, законодавець в ч. 1 ст. 1280 ЦК України щодо спадкового майна вжив такі поняття як «розподілено» спадкове майно між спадкодавцями, а також поняття «перерозподілу» спадщини між спадкоємцями.

Ми вважаємо, що ці поняття є тотожними, хоча і стосуються різних фактичних обставин. Поняття перерозподілу спадкового майна вживається у тих випадках, коли спадщина уже розподілена між спадкоємцями, які подали заяви нотаріусу про прийняття спадщини у шестимісячний строк, передбачений ст. 1270 ЦК України і нотаріус видав свідоцтва про право на спадщину за законом чи заповітом. Після цього, якщо суд задовольнить позов іншого спадкоємця (спадкоємців), визнавши пропуск строку для подання ним (ними) заяви про прийняття спадщини таким, що стався з поважних причин та визначить йому (їм) додатковий строк для прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1272 ЦК України) і відповідна заява була подана нотаріусу, спадщина підлягає новому перерозподілу.

Що ж стосується в такому випадку спадкування права на земельну ділянку, то «право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців на загальних підставах із збереженням її цільового призначення» (ч. 1 ст.1225 ЦК України). Це означає, що перерозподіл спадщини у такому випадку є розподілом спадщини, але уже на більшу кількість спадкоємців, частка кожного спадкоємця у спадщині при цьому буде рівною, якщо наприклад спадкодавець у своєму заповіті сам не збільшив частку будь-кому із спадкоємців (ст. 1278 ЦПК України).

Таким чином, спори, що виникають із спадкових правовідносин, в тому числі і при спадкуванні земельних ділянок, зупиняють нотаріальні провадження, пов'язані із процесом видачі спадкоємцям свідоцтв про право на спадкування як за законом, так і за заповітом. Отже, такий розподіл, а в окремих випадках і перерозподіл спадкового майна, здійснюється судом, який і захищає в такий спосіб суб'єктивні права особи у спірних спадкових правовідносинах.

Висновки. Захист суб'єктивних прав та законних інтересів особи у процесі виникнення і розвитку спадкових правовідносин, які з часом набули спірного характеру, може мати місце в судах загальної юрисдикції і пов'язуватись в першу чергу із поданням позовних заяв та відзивів на такі заяви, в яких формуються відокремлені системи доказів, в ході розгляду яких спадкове майно, в тому числі і земельні ділянки можуть бути розподілені між спадкоємцями в рівних частинах. Але у разі надання іншому спадкоємцю, який вчасно не подав заяву нотаріусу про прийняття спадщини з поважних причин і суд надав йому додатковий строк для подання заяви нотаріусу про прийняття спадщини, то така спадщина перерозподіляється, але земельна ділянка ні при розподілі, ні при перерозподілі спадкового майна не втрачає свого цільового призначення.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 02.05.2025).

2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV / Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 02.05.2025).

3. Середницька А. І. Історико-правовий аспект розвитку спадкового права в Україні. Південноукраїнський правничий часопис. 2018. № 1. С. 114–118.

4. Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України : монографія. Київ: Алерта, 2024. 226 с.

5. Ткаченко К. Л. Процесуальні аспекти провадження у справах, предметом яких є захист цивільних прав щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 126–130.

6. Рішення Рівненського міського суду Рівненської від 11 лютого 2020 року у справі № 569/18919/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87653050 (дата звернення: 05.05.2025).

7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 28 травня 2020 року у справі № 910/7164/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89485041 (дата звернення: 05.05.2025).

8. Рішення Першотравневого районного суду м. Чернівці від 05 лютого 2024 року у справі № 725/8632/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116901399 (дата звернення: 06.05.2025).

9. Ясинок М. М. Теорія доказового права: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.

10. Завгородня І. М. Розгляд судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 20 с.

11. Ясинок М. М., Ткаченко К. Л. Спадкування землі та вирішення земельно-майнових спорів: історико-правовий аспект. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 4. С. 40–48.

12. Рішення Волноваського районного суду Донецької області від 30 листопада 2021 року у справі № 221/5544/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101661514 (дата звернення: 06.05.2025).

13. Рішення Жовтневого районного суду Миколаївської області від 15 січня 2021 року у справі № 477/796/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96194908 (дата звернення: 06.05.2025).

14. Ясинок М. М. Вступ до прецедентного права України: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2024. 280 с.

УДК 340.134:316.77:004.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.13

Котерлін І. Б.,
старша викладачка кафедри суспільних наук
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
ORCID: 0000-0002-2010-585X

СОЦІОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ В ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ І ПРАВОВІ ОРІЄНТИРИ ЗАСТОСУВАННЯ ШІ

SOCIOLOGICAL INFORMATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: ETHICAL CHALLENGES AND LEGAL GUIDELINES FOR THE APPLICATION OF AI

У статті проаналізовано особливості функціонування соціологічної інформації в цифровому середовищі з акцентом на етичні ризики та потребу правового врегулювання її збору, обробки та поширення. Авторка досліджує трансформацію ролі соціологічних досліджень: від інструменту фіксації суспільних настроїв до чинника, що безпосередньо впливає на формування колективної свідомості. Особливу увагу приділено проблемі алгоритмічної упередженості, яка виникає при застосуванні систем штучного інтелекту для аналітики соціальних мереж, прогнозування поведінки аудиторій та формування інформаційної стрічки користувача. У роботі поставлено питання етичної відповідальності дослідників за наслідки використання соціологічної інформації, а також необхідності встановлення прозорих стандартів методології, джерел фінансування досліджень і розкриття замовників. Розглядається наукова дискусія щодо нейтральності алгоритмів та їх здатності відтворювати соціальні, економічні або політичні перекоси. Авторка обґрунтовує потребу оновлення чинного законодавства, зокрема Закону України «Про рекламу», Виборчого кодексу України, Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції» та Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Зроблено акцент на ролі етичної експертизи алгоритмічних систем і відповідальності дослідників за достовірність соціологічної інформації. У роботі застосовано міждисциплінарну рамку, що дозволяє осмислити соціологічну інформацію як об'єкт не лише наукового, а й правового та етичного регулювання в умовах цифрових трансформацій.

Ключові слова: *інформаційне право, соціологічна інформація, цифрове середовище, алгоритмічна упередженість, етика досліджень, соціальні мережі, штучний інтелект, правове регулювання, маніпуляція даними, наукова доброчесність, відповідальність за дезінформацію, персональні дані.*

The article analyzes the specific features of sociological data functioning in the digital environment, with a focus on ethical risks and the need for legal regulation of its collection, processing, and dissemination. The author examines the transformation of the role of sociological research – from a tool for recording public sentiment to a factor that directly influences the formation of collective consciousness. Particular attention is paid to the problem of algorithmic bias that arises when artificial intelligence systems are used for social media analytics, audience behavior prediction, and the construction of users' information feeds. The study raises the issue of researchers' ethical responsibility for the consequences of using sociological information, as well as the need to establish transparent standards for research methodology, funding disclosure, and client identification. The ongoing scientific debate on the neutrality of algorithms and their potential to reproduce social, economic, or political biases is also considered. The author substantiates the need to revise current legislation, in particular the Law of Ukraine «On Advertising», the Electoral Code of Ukraine, the Law «On Protection Against Unfair Competition», and the Law «On Scientific and Scientific-Technical Activities». Emphasis is placed on the role of ethical expertise in algorithmic systems and the responsibility of researchers for the accuracy and integrity of sociological data. The article applies an interdisciplinary framework that enables the interpretation of sociological information not only as a subject of scientific inquiry, but also as one requiring legal and ethical governance under conditions of digital transformation.

Key words: *information law, sociological data, digital environment, algorithmic bias, research ethics, social media, artificial intelligence, legal regulation, data manipulation, academic integrity, liability for misinformation, personal data.*

Постановка проблеми. Соціологічні дослідження в сучасному суспільстві відіграють подвійну роль: вони є як засобом збору емпіричної інформації про соціальні процеси, так і потужним інструментом впливу на масову свідомість, політичні рішення та економічну поведінку. Вони забезпечують зворотний зв'язок між громадянами та владою, формуючи підґрунтя для прийняття рішень на основі суспільних очікувань. Однак відсутність належного правового регулю-

вання у сфері соціологічної діяльності створює ризики використання досліджень замість аналітичного, як маніпулятивний інструмент.

У цифрову епоху ці ризики лише зростають. Соціальні мережі значно посилюють вплив соціологічної інформації на громадську думку, роблячи її вразливою до алгоритмічного спрямування, фрагментації та підтасовування. Використання недостовірних або сфальсифікованих даних у публічному просторі, зокрема під час виборчих кампаній, здатне вводити виборців в оману, знижувати довіру до інститутів влади та викривлювати демократичні процеси. Аналогічна проблема виникає у сфері маркетингових досліджень, коли підроблені або тенденційні результати впливають на вибір споживача, формуючи хибну уяву про якість товарів і послуг, що фактично суперечить принципам добросовісної конкуренції.

Соціологічна інформація – це не лише абстрактна статистика. Узагальнені цифри соціологічних досліджень репрезентують конкретних людей з їхніми переконаннями, досвідом та емоціями. Персоніфікація суспільних оцінок дозволяє глибше зрозуміти соціальні настрої, однак водночас підвищує ризики порушення конфіденційності і потребує ретельного дотримання норм захисту персональних даних.

Особливої актуальності набувають ці правові виміри в умовах активного впровадження алгоритмічних систем і технологій штучного інтелекту, які використовуються для збору, аналізу й автоматизованого поширення соціологічної інформації. Незважаючи на свою ефективність, такі інструменти здатні породжувати алгоритмічну упередженість, формувати інформаційні бульбашки, створювати непрозорі критерії добору даних та підвищувати ризик повторної ідентифікації респондентів. Усе це ставить під сумнів не лише етичну обґрунтованість відповідних практик, а й їхню правову допустимість.

З огляду на вищеназвані тенденції, виникає потреба у формулюванні та впровадженні чітких етичних стандартів і правових механізмів регулювання використання соціологічної інформації в умовах цифровізації. Це включає як оновлення законодавчої бази, так і встановлення механізмів професійної відповідальності, прозорості досліджень та наукової доброчесності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуване питання є міждисциплінарним і поєднує підходи з соціології, політології, науки про безпеку, а також галузей права – інформаційного, конституційного, адміністративного, цивільного; окремі аспекти можуть бути осмислені також у межах соціології права, зокрема щодо впливу соціологічної інформації на правові процеси в суспільстві. Воно є особливо актуальним в умовах соціальних змін і стрімкого розвитку інформаційних технологій, що суттєво трансформують механізми комунікації між громадянами і владою та впливають на процеси формування громадської думки.

Одними з перших, хто звернув увагу на інформаційні впливи при реалізації демократії, були дослідники, які аналізували роль мас-медіа в політичних процесах. Вони відзначали, що демократичні процеси можуть бути значною мірою обумовлені інформаційними потоками, через які формується громадська думка, визначаються пріоритети політичних діячів і громадян, а також здійснюється контроль за державними інституціями. Зокрема, у концепції системної теорії Лумана підкреслюється важливість комунікації як основного елементу соціальної системи, з її впливами на політичні структури та суспільні відносини і роль мас-медіа на формування громадської думки та провадження політичних процесів. Найбільш відома його цитата, яка розкриває сутність медіа-суспільства, звучить так: «Те, що ми знаємо про наше суспільство, і навіть про світ, в якому ми живемо, ми знаємо з мас-медіа» [1, 6]. У такому контексті навіть дані соціологічних опитувань, які набувають публічного розголосу, стають не просто статистикою, а соціальним фактом, що активно впливає на суспільну реальність. Саме тому юридичні механізми, які визначають межі відповідальності та прозорості в поширенні такої інформації, мають ключове значення для підтримки демократичних інститутів та інформованого громадянського вибору.

Попри наявність окремих досліджень, присвячених правовим, комунікаційним та соціологічним аспектам використання соціологічних даних зокрема у працях Богдан О. [2], Довганя О. [3], Додонова Д. [4], Жванія Т. [5],Золотаря О. [6], Почепцова Г. [7], Поліщук І. [8], Фурашева В. [9] та ін.), системний підхід до аналізу її правового регулювання в умовах цифровізації досі залишається фрагментарним. Особливої уваги потребують питання нормативного врегулювання соціологічної діяльності в умовах цифрових трансформацій – зокрема під час виборчих кампаній, у сфері захисту персональних даних респондентів, а також щодо впливу поширюваної інформації на інформаційну безпеку особи, держави й суспільства загалом. Цю потребу в нормативній деталізації визнають і в українському науковому середовищі. Так, наприклад, О.О. Золотар, який зазначає, що оприлюднення рейтингів та результатів соціологічних досліджень має значний вплив на формування волі виборців і їх виборчі рішення. У зв'язку з цим, науковець наголошує на необхідності встановлення чітких правил публікації результатів опитувань та відповідальності за поширення недостовірних даних, аби забезпечити умови для вільного і чесного волевиявлення громадян [6].

Актуальність правового регулювання збору та використання соціологічних даних особливо зростає в умовах кризових ситуацій, коли такі дані можуть використовуватись як інструмент

для прийняття оперативних рішень. У цьому контексті заслуговують на увагу міжнародні підходи до правових та етичних міркувань щодо збору та обробки даних. Зокрема, Каролін Гілга та співавтори аналізують юридичні й етичні аспекти збору даних на основі запиту та застосування алгоритмів штучного інтелекту у відповідь на стихійні лиха, зокрема повені, підкреслюючи потребу в правових гарантіях захисту конфіденційності та прозорості обробки даних [10]. У свою чергу Кетрін Істон наголошує на необхідності попередньої оцінки впливу на конфіденційність (privacy impact assessment) у процесі впровадження цифрових рішень для кризового управління, що також актуалізує питання правового забезпечення інформаційної безпеки в надзвичайних умовах [11].

Подібні дослідження демонструють, що навіть у випадках суспільної необхідності використання агрегованих соціологічних або поведінкових даних має бути врегульовано чіткими нормативними процедурами, які забезпечують баланс між публічним інтересом та правами окремої особи на конфіденційність. Це особливо важливо в умовах активного використання даних із соціальних мереж та платформ, де межа між суспільним і приватним дедалі частіше стирається.

Відповідно, метою дослідження є виявлення правових прогалин та етичних ризиків, пов'язаних з обробкою, поширенням і використанням соціологічної інформації в цифровому середовищі, зокрема при застосуванні алгоритмічних систем, а також обґрунтування необхідності оновлення нормативно-правових підходів із врахуванням викликів цифрової епохи.

Виклад основного матеріалу. Роль соціуму як бази соціологічних даних є подвійною та водночас амбівалентною. З одного боку, саме суспільство постачає вихідну інформацію для соціологічного аналізу: його представники формують відповіді на запитання, висловлюють оцінки, діляться своїм баченням та емоційними реакціями. У цьому сенсі соціум виступає джерелом, що формує масив даних. З іншого боку, після обробки й оприлюднення результати соціологічних опитувань або аналітичних узагальнень, зокрема в соціальних мережах, починають зворотно впливати на суспільство, трансформуючи думки, настрої й навіть поведінкові моделі. Це породжує феномен соціологічної рефлексії в цифровому середовищі: споживачі даних одночасно є їхніми продуцентами, і цей взаємний вплив постійно самовідтворюється. Таким чином соціологічна інформація, базована на даних із соціальних мереж не лише описує реальність, а й активно її формує, і це потребує особливого правового врегулювання, етичних стандартів і механізмів верифікації, аби запобігти маніпуляціям громадською думкою.

Аналітика настроїв, проведена на основі публікацій, коментарів чи реакцій у Facebook, Instagram, Twitter (X) або TikTok, не лише дозволяє сформувати уявлення про суспільну думку, але й стає інструментом її спрямування. Наприклад, публікація «рейтингу довіри до політиків» або «індексу громадського несприйняття певної теми» у стрічці новин або блогерських матеріалах впливає на користувачів, створюючи у них відчуття норми або тренду. Це може не лише стимулювати наслідування більшості (так званий ефект «соціального доказу», за якого індивід схильний орієнтуватися на поведінку інших як на ознаку правильності дій чи переконань [12]), а й формувати замкнені інформаційні середовища, ізолювати користувача в середовищі однодумців, де формується відчуття інформаційної замкненості або навіть перебування в цифровому гетто з обмеженим доступом до альтернативних думок.

Таке використання інформаційних потоків стало можливим саме завдяки алгоритмічним системам, що покладені в основу цифрових платформ. Вони визначають, які саме дані побачить користувач, у якій послідовності та в якому контексті, і таким чином виконують не лише технічну, але й соціально значущу функцію.

У науковій літературі активно дискутується так звана теза нейтральності алгоритмів, де алгоритми, як математичні конструкції, нібито є позбавленими ціннісних орієнтацій і нездатні бути упередженими. Однак значна кількість сучасних досліджень у галузі філософії технологій та проєктування спростовують цей підхід. Автори вказують, що алгоритми не лише опосередковано-нейтральні у процесі прийняття рішень, але й втілюють певні соціальні, політичні та економічні цінності або завдання через структуру даних, дизайн та спосіб застосування [13, 14]. Зокрема, алгоритмічні системи можуть формувати нерівність, закріплювати існуючі соціальні упередження та репресивні практики, навіть якщо на рівні коду відсутні явні ознаки дискримінації [15, 16]. Ще у 1986 році Ленґдон Віннер зазначав, що технологічні артефакти можуть мати політичну вагу, навіть якщо вони здаються технічно нейтральними [17], де під технологічним артефактом розуміється будь-який об'єкт, створений людиною внаслідок технологічної діяльності. Це може бути як матеріальний об'єкт (наприклад, смартфон, алгоритм, машина), так і нематеріальний (програмне забезпечення, цифрова платформа, навіть технічний стандарт).

Ці твердження є особливо релевантними у контексті цифрової комунікації, де алгоритмічні системи соціальних мереж і пошукових платформ визначають, які соціологічні дані побачить аудиторія, у якому контексті і з якою інтерпретацією. Це вимагає посиленого нормативного нагляду, щоб запобігти алгоритмічній дискримінації та гарантувати інформаційну безпеку особи й суспільства загалом. Такі упередже-

ності можуть підсилювати хибні уявлення про результати соціологічних опитувань або надавати перевагу окремим інтерпретаціям у залежності від попередніх запитів користувача, його поведінки чи профілю. Наприклад, дослідження Зейнел Туфекчі показує, як алгоритми Facebook під час політичних кампаній формують так звані інформаційні бульбашки, де користувачі отримують лише підтвердження своїх попередніх переконань, а не повну й об'єктивну картину суспільних настроїв [18].

Щоб запобігти маніпулюванню суспільною думкою через алгоритмічну упередженість у соціологічних дослідженнях необхідно розробити та імплементувати правові норми в кількох ключових напрямах. Зокрема, важливо встановити вимоги до прозорості алгоритмів, що використовуються для збору та аналізу соціологічних даних. Це включає зобов'язання дослідницьких компаній публікувати методику збору та обробки даних, проводити незалежну перевірку алгоритмів на предмет упередженості та маніпулятивності, створювати стандарти відкритих даних, які дозволяють зовнішній аудит цифрових систем.

Впровадження таких вимог має стати частиною оновлення українського законодавства передусім у сферах захисту персональних даних, наукової етики, регулювання рекламної діяльності та протидії недобросовісній конкуренції. Це забезпечить належний баланс між інноваційністю соціологічних методів і гарантуванням інформаційної безпеки особи, суспільства та держави в умовах цифрової доби.

Важливу основу для такого оновлення може становити вже існуюча етична нормативна база у сфері наукової діяльності. Так, Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (№ 848-VIII від 26.11.2015) хоч і не містить спеціальних положень щодо етичних стандартів використання штучного інтелекту (ШІ) у соціологічних дослідженнях, проте встановлює загальні етичні засади, обов'язкові для всіх сфер наукової діяльності. Зокрема, стаття 15 цього закону передбачає, що наукові працівники зобов'язані дотримуватись принципів чесності, об'єктивності, неупередженості, відкритості, відповідальності, поваги до прав інтелектуальної власності, а також до прав і гідності людини [19].

У контексті використання соціологічної інформації, зокрема з застосуванням алгоритмів та систем ШІ, ці загальні принципи етики набувають особливої актуальності. Однак для ефективного регулювання та забезпечення етичного використання ШІ в соціологічних дослідженнях доцільно внести відповідні зміни до законодавства. Пропонується доповнити статтю 15 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» положенням такого змісту: «Наукові працівники зобов'язані дотримуватись норм наукової етики, які включають повагу до прав і гідності людини, об'єктивність, відповідальність, відкритість і прозорість методології дослідження. При зборі, агрегуванні та алгоритмічній обробці даних науковець має забезпечувати етичну оцінку джерел і методів їх використання. Використання непрозорих моделей або автоматизованих систем, що можуть впливати на формування громадської думки, без проведення відповідної етичної й правової експертизи вважається порушенням засадничих принципів академічної доброчесності».

З огляду на зростання ролі соціологічної інформації не лише у сфері публічного управління, а й у маркетингу, рекламі та бізнес-комунікаціях, доцільним є розширення кола нормативних актів, які повинні містити положення щодо достовірності та прозорості соціологічних досліджень. Зокрема, у Законі України «Про захист від недобросовісної конкуренції» варто передбачити окрему норму, що визнає як форму недобросовісної конкуренції публікацію або використання сфальсифікованих соціологічних/маркетингових результатів, а також використання алгоритмічних технологій (зокрема ШІ) для маніпулятивного впливу на споживача.

Крім того, у Законі України «Про рекламу» та у Виборчому кодексі України доцільно закріпити обов'язок публічного розкриття інформації про замовника дослідження, методику його проведення, фінансування та джерела збору даних як необхідний елемент відкритості та гарантію протидії маніпуляціям.

Висновки і пропозиції. Усе зазначене вище свідчить про те, що сучасне соціологічне знання перестає бути лише інструментом наукового аналізу, – воно дедалі більше перетворюється на дієвий чинник формування суспільної реальності. У поєднанні з алгоритмічними системами та інструментами штучного інтелекту соціологічна інформація набуває потенціалу впливу на колективну свідомість, ринкову поведінку, політичні рішення. У цьому зв'язку постає нагальна потреба переосмислення ролі права у сфері регулювання обробки, поширення та використання соціологічних даних: від питань прозорості, достовірності та етичності методів дослідження – до запобігання недобросовісній конкуренції, алгоритмічній упередженості та маніпуляціям громадською думкою. Тож соціологічна діяльність має бути предметом не лише професійного саморегулювання, а й чітко визначених правових стандартів, що відповідають викликам цифрової епохи.

Особливу загрозу становить поєднання соціологічної аналітики з алгоритмічними системами обробки даних, які, діючи за непрозорими правилами, здатні не лише відображати, а й моделювати громадську думку, закріплюючи упередження або створюючи викривлені уявлення про соціальну реальність. У такому контексті критично важливим є оновлення підходів до правового регулювання обігу соціологічної

інформації. Йдеться як про визначення етичних стандартів для роботи з агрегованими даними та алгоритмами, так і про закріплення правових механізмів, які унеможливлюють маніпулятивне використання соціології в політичних, комерційних чи інформаційних цілях. Застосування систем штучного інтелекту у сфері соціологічного аналізу має супроводжуватись механізмами незалежного аудиту алгоритмів, зобов'язанням розкривати методику збору даних, а також гарантуванням дотримання принципів наукової етики.

Список використаних джерел:

1. Luhmann N. The reality of the mass media. Stanford University Press, 2000. URL: https://doi.org/10.1515/9781503619227 (дата звернення: 07.04.2025).

2. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження. Київ: Дух і Літера, 2015. 380 с.

3. Довгань О.Д. Сучасні інформаційні структури як компоненти інформаційної безпеки. Інформація і право. 2015. № 2. С. 111-120.

4. Додонов Д.Р. Раціоналізація політичної поведінки в контексті формування демократичного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.03.Київ, 2019. 20 с.

5. Жванія Т.В. Електоральна поведінка: теоретичні підходи до вивчення. Сучасне суспільство. 2014. Вип. 1. С. 39-49

6. Золотар, О. Соціологічні дослідження у виборчому процесі як чинник інформаційної безпеки. Інформація і право. 2019. № 4:с. 91-97.

7. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харків: Фоліо, 2018. 800 с.

8. Поліщук І.О. Політико-правова ментальність українства: концептуально-методологічнізасади дослідження. Вісник Національного університету "Юридична академія України іменіЯрослава Мудрого". Серія: Політологія. Харків, 2016. № 2. С. 28-36.

9. Фурашев В.М., Самчинська О.А. Маніпуляції свідомістю людини як основний спосіб ведення передвиборчих кампаній. Інформація і право. № 3(30)/2019. С. 119-125.

10. Gilga C., et al. Legal and ethical considerations for demand-driven data collection and AI-based analysis in flood response .International Journal of Disaster Risk Reduction. 2025. Article 105441. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2025.105441 (дата звернення: 05.04.2025).

11. Easton C. Analysing the role of privacy impact assessments in technological development for crisis management // Journal of Contingencies and Crisis Management. 2016. Т. 25, № 1. С. 7–14. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-5973.12140 (дата звернення: 05.04.2025).

12. Cialdini R. Influence: The Psychology of Persuasion. New York: Harper Business. 1984. 336 p.

13. Friedman B., Hendry D. G. Value Sensitive Design: Shaping Technology with Moral Imagination. Cambridge, MA: MIT Press, 2019. 296 p.

14. Selbst A. D., Boyd D., Friedler S. A. та ін. Fairness and abstraction in sociotechnical systems. Proceedings of the Conference on Fairness, Accountability, and Transparency. Atlanta, GA, 2019. P. 59–68.

15. Castro C. What's wrong with machine bias. Ergo, an open access journal of philosophy. 2019. Т. 6, № 20201214. URL: https://doi.org/10.3998/ergo.12405314.0006.015 (дата звернення: 27.04.2025).

16. O'Neil C. Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. New York: Crown Publishing Group, 2016. 259 p.

17. Winner L. Do artifacts have politics? Daedalus. 1980. Vol. 109 (1). P. 148–164.

18. Tufekci Z. Algorithmic harms beyond Facebook and Google: Emergent challenges of computational agency. Colorado Technology Law Journal. 2015. № 13. С. 203–218

19. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2016. № 3. Ст. 25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 11.04.2025).

УДК 347.91:349.412
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.14

Кравченко І. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного
та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-6555-2733

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В СУДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ПРИ РОЗГЛЯДІ ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВИХ СПОРІВ

LEGAL CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTE OF PROCEDURAL REPRESENTATION IN COURTS OF GENERAL JURISDICTION WHEN CONSIDERING LAND AND PROPERTY DISPUTES

У статті дається правова характеристика інституту процесуального представництва в судах загальної юрисдикції та зокрема його практичне застосування при вирішенні земельно-майнових спорів, які розглядаються в цивільному судочинстві. Автором розкрито історико-правовий аспект становлення і розвитку інституту представництва в цивільному процесі, проаналізовано трансформацію наукових уявлень про юридичну природу даної правової категорії шляхом дослідження доктринальних положень, напрацьованих вченими-процесуалістами. Доводиться теза про те, що процесуальне представництво має подвійну правову мету – захист як процесуальних, так і майнових прав та законних інтересів довірителя в судовому процесі.

В роботі розкрито правову природу досліджуваного інституту та на основі проведеного аналізу судової правозастосовчої практики у земельно-майнових спорах зроблено висновок про те, що першочерговим у встановленні відносин процесуального представництва є визначення юридико-правового статусу особи-представника та аналіз наявності процесуальних підстав до його допуску до участі у цивільній справі. Подальшими діями суду є аналіз обсягу повноважень такого представника.

В статті також звертається увага на понятійну проблематику інституту процесуального представництва, яка полягає у відсутності правової регламентації моменту виникнення у представника процесуальних прав та обов'язків. Зокрема, автор наголошує на тому, що в нормах ЦПК України відсутні поняття «передача» та «набуття» таких прав, а термін «здійснення» не конкретизовано належним чином.

З метою вдосконалення інституту процесуального представництва, автором запропоновано зміни до норм Цивільного процесуального кодексу України, які враховують сучасну судову правозастосовчу практику та доктринальні напрацювання теорії цивільного процесуального права. В статті також звернуто увагу на проблематику нормативного механізму регулювання документального оформлення відносин представництва. Зокрема, автор піддає критиці можливість підтвердження повноважень адвоката як представника сторони за допомогою ордера, зважаючи на відсутність в такому документі конкретних прав та обов'язків представника.

Ключові слова: *правозастосовча практика, цивільний процес, судочинство, докази, доказування, довіритель, представник, процесуальні права, договір, ордер, оренда земель сільськогосподарського призначення.*

The article provides a legal description of the institution of procedural representation in courts of general jurisdiction and, in particular, its practical application in resolving land and property disputes considered in civil proceedings. The author reveals the historical and legal aspect of the formation and development of the institution of representation in civil proceedings, analyzes the transformation of scientific ideas about the legal nature of this legal category by studying the doctrinal provisions developed by procedural scholars. The thesis is proved that procedural representation has a dual legal purpose – the protection of both procedural and property rights and legitimate interests of the principal in the legal process.

The work reveals the legal nature of the institution under study and, based on the analysis of judicial law enforcement practice in land and property disputes, it is concluded that the primary priority in establishing procedural representation relations is to determine the legal status of the representative and analyze the presence of procedural grounds for his admission to participate in a civil case. The court's further actions are to analyze the scope of the powers of such a representative.

The article also draws attention to the conceptual issues of the institute of procedural representation, which consists in the lack of legal regulation of the moment when the representative has procedural rights and obligations. In particular, the author emphasizes that the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine do

not contain the concepts of «transfer» and «acquisition» of such rights, and the term «exercise» is not specified properly.

In order to improve the institution of procedural representation, the author proposes amendments to the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine, which take into account modern judicial law enforcement practice and doctrinal developments in the theory of civil procedural law. The article also draws attention to the issues of the regulatory mechanism for regulating the documentation of representation relations. In particular, the author criticizes the possibility of confirming the powers of a lawyer as a representative of a party by means of a warrant, given the absence of specific rights and obligations of a representative in such a document.

Key words: *law enforcement practice, civil process, legal proceedings, principal, representative, procedural rights, contract, warrant, evidence, proving, lease of agricultural land.*

Сучасний розвиток судової правозастосовчої практики, що формується в земельно-майнових спорах, вносить нові корективи у більшість процесуальних інститутів, регламентованих нормами Цивільного процесуального кодексу України, змушуючи законодавця переглядати застарілі механізми та алгоритми. Чинне процесуальне законодавство, яким на сьогодні регулюється інститут процесуального представництва в судах загальної юрисдикції, зокрема при розгляді цивільних справ, що виникають із земельно-майнових відносин, не в повній мірі відповідає тій правозастосовчій практиці, що вже апробована судами загальної юрисдикції на сьогодні, зважаючи на відповідні доктринальні напрацювання і результати досліджень в науці цивільного процесуального права. Вказане породжує нагальну необхідність у детальному дослідженні інституту процесуального представництва та його основних складових: юридичної природи представництва та правових підстав набуття процесуальних прав та обов'язків представником, механізму та документів, що посвідчують повноваження представників та підтверджують їх процесуальний статус тощо. Дані обставини зумовлюють актуальність теми даного наукового дослідження.

За позицією О. А. Підопригори, витоки інституту процесуального представництва починаються ще зі Стародавнього Риму, а саме – за часів дії формулярного судового процесу, в якому він і набув свого широкого правозастосування. В означений історичний час велика кількість римського населення перебувала на воєнній службі у складі римських легіонів, що постійно знаходились в бойових походах, які мали на меті захоплення нових територій. Вказане стало об'єктивною передумовою появи інституту представництва, оскільки в тогочасному правосудді виникла нагальна необхідність у заміні тих учасників судових процесів, які перебували у військових походах або в полоні, або були відсутні у зв'язку з державними справами [1, с. 85], іншими особами, «які володіли юридичними знаннями та риторикою, яка була невід'ємною частиною судового процесу» [2, с. 6].

Цікаво те, що інститут представництва в цивільному процесі не знайшов своє нормативне закріплення у Салічній Правді, яка по праву може вважатись однією із найвідоміших пам'ятників права епохи раннього феодалізму. Зокрема, В.П. Гриняний ствердно зазначає, що в судовому процесі франкської держави представництво сторін не дозволялося, а нез'явлення будь-якої сторони до суду без поважної причини каралося штрафом [3, с. 296]. Даної думки дотримуються і Бостан Л. М. та Бостан С. К., які відзначають, що у державі франків майже до кінця XII століття основною формою судочинства залишався обвинувально-змагальний процес, в якому до суду позивач і відповідач повинні були являтися особисто [4, с. 170]. Разом з тим, як відзначає Д. В. Слинько, починаючи з XIII ст. було в правову систему франківської держави було введено посаду королівського прокурора, який виконував функції представника короля, підтримуючи обвинувачення в судовому процесі [5, с. 30].

Подальший розвиток інститут представництва отримав уже в Статутах Великого князівства Литовського, які діяли на території нашої держави в першій половині XIV ст. В цій частині О. Зосімович зазначає, що за Литовськими Статутами «відбувається процес оформлення інституту адвокатури, який виникає спочатку у вигляді судового представництва. Статути відрізняють заступників та прокураторів і уповноважених. Вже Перший Литовський статут юридично оформлює право на судове представництво в суді» [6, с. 65-66]. Зокрема, в Артикулі № 57 Статуту Великого Князівства Литовського, виданого в Кракові в 1588 р. зазначалось: «Якщо хтось, перебуваючи особисто в суді, не міг би чи не вмів сам говорити і вести свою справу, доручив її усно кому-небудь іншому, суд повинен прийняти його за представника його. Якщо хтось через свою бідність не може найняти собі адвоката, а попросив би вряд про надання адвоката, тоді вряд повинен такого адвоката безоплатно найняти. Коли б призначений адвокат підкорялися вряду не захотів, то такому не дозволяється виступати в суді і від інших осіб» [7, с. 79].

Вказане дозволяє зробити висновок про те, що інститут процесуального представництва ще в період становлення права у середньовіччі, набув свого чіткого суб'єктного визначення як щодо кола осіб, які мали право бути представниками, так і щодо тих обов'язків, які покладалися судом на адвокатів як представників, яким процесуальний закон делегував такі повноваження.

В сучасному цивільному процесуальному праві існує доволі багато дискусійних питань, які стосуються правової природи інституту представництва, процесуально-правових повноважень

представників, в тому числі і у справах, які виникають із земельно-майнових відносин, які набули спірного характеру і стали предметом судового розгляду. До прикладу, законодавець в нормативно-правових актах процесуального характеру не наводить дефініції поняття інституту процесуального представництва, вказуючи у ч. 1 ст. 58 ЦПК України лише те, що сторони, треті особи, а також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, можуть брати участь у судовому процесі особисто, або через свого представника. В свою чергу, ч. 1 ст. 60 ЦПК України визначає коло осіб, які можуть бути представниками під час розгляду цивільної справи, відносячи до них адвоката або законного представника.

Якщо говорити про доктрину цивільного процесуального права, то тут вченими сформульовано цілий ряд понять процесуального представництва. Зокрема, одні науковці визначають процесуальне представництво як відносини, внаслідок яких одна особа виконує процесуальні дії від імені і в інтересах іншої особи [8, с. 89]. Інші процесуалісти розглядають представництво як спосіб надання юридичної допомоги громадянам та організаціям, здійснюючи охорону їх прав та законних інтересів в судовому процесі [9, с. 85]. Разом з тим, існує і позиція, за якою представництво сприймається як процесуальна діяльність особи, яка спрямована на захист суб'єктивних прав та інтересів іншої особи [10, с. 96]. Іншим підходом до визначення процесуального представництва є його поділ на три види правової діяльності: а) процесуальне представництво як окремий, самостійний інститут процесуального права, який регулюється процесуальними нормами у вигляді послідовної регламентації взаємовідносин між довірителем і його представником; б) процесуальної діяльності, яку здійснює представник на основі наданих йому повноважень, спрямованих на вчинення юридично значимих дій від імені і в інтересах довірителя, з метою захисту його прав свобод та інтересів; в) як правовідносини, які виникають на основі закону, статуту чи договору і спрямовані на захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів іншої особи [11, с. 261].

Отже, наявні в науці процесуального права поняття процесуального представництва, можна звести до того, що процесуальне представництво – це з одного боку, процесуальна діяльність, яку здійснює представник в інтересах довірителя на основі наданих йому письмових повноважень, які спрямовані на захист процесуальних прав та законних інтересів довірителя в судовому процесі та захисту його майнових прав та законних інтересів внаслідок їх порушення, невизнання чи оспорення – з іншого.

З метою більш глибшого дослідження правової природи процесуального представництва, слід звернутись до судової правозастосовчої практики, яка сформована судами загальної юрисдикції у цивільних справах з розгляду земельно-майнових спорів.

До прикладу у провадженні Решетилівського районного суду Полтавської області перебувала справа № 546/343/24, предметом якої були позовні вимоги про визнання права на земельну частку (пай) і виділення земельної частки (паю) в натурі. До позовної заяви у вказаній справі було додано копію довіреності на підтвердження повноважень представника, яку суд не розцінив як належний і допустимий документ на підтвердження правовідносин процесуального представництва. Аргументуючи свою позицію, суд зауваживши, що вказана позовна заява не відноситься до категорії малозначних в силу положень ч. 6 ст.19 ЦПК України та ст.274 ЦПК України, а тому представництво має здійснюється виключно адвокатом. В свою чергу суду не було надано доказів того, що представник позивача має статус адвоката, а тому за цим позовом неможливо вирішити питання допуску вказаної особи до участі у справі в якості представника позивача [12].

В іншій цивільній справі про визнання договору оренди землі недійсним, позовну заяву Селянського (фермерського) господарства «Урожай» було залишено без руху через неможливість встановлення правовідносин представництва. Мотивуючи свою ухвалу, суддя Роменського міськрайонного суду Сумської області зазначив: «представником позивача (Головою СФГ «Урожай» М.І. Шевченко) не додано до матеріалів позовної заяви будь-яких належних документів, які дозволяють встановити обсяг його повноважень на представництво Селянського фермерського господарства в порядку самопредставництва, зокрема, статуту, положення, трудового договору (контракту)». Натомість, на думку суду, «для висновку, що визнання особи такою, що діє в порядку самопредставництва, необхідно щоб у відповідному законі, статуті, положенні чи трудовому договорі (контракті) було чітко визначене її право діяти від імені такої юридичної особи без додаткового уповноваження (довіреності). Відповідно, особи, які представляють юридичну особу за довіреністю і виконують процесуальні дії на підставі наданих їм довіреністю повноважень, виступають від імені цієї особи як довірителя, а не в порядку самопредставництва.» [13].

Як бачимо, з аналізу судової практики у земельно-майнових спорах вбачається той висновок, що для вставлення відносин процесуального представництва суд в першу чергу встановлює юридико-правовий статус особи-представника та аналізує наявність процесуальних підстав до його допуску у цивільну справу і лише потім суд здійснює аналіз обсягу повноважень представника.

Процесуальний представник з одного боку здійснює процесуальну діяльність, спрямовану на захист процесуальних прав довірителя в судовому засіданні шляхом: збору доказів, складання процесуальних документів, подання засобів дока-

зування до суду, дослідження доказів в судовому засіданні, аналізу судових рішень, їх оскарження в апеляційному та касаційному порядку. Одночасно, процесуальне представництво спрямовується і на захист майнових прав довірителя в судовому засіданні за рахунок подання різного роду клопотань (про проведення судових експертиз, про виклик та допит свідків тощо) тлумачення змісту засобів доказування в інтересах довірителя, поданням апеляційної чи касаційної скарги.

Слід зауважити, що норми чинного Цивільного процесуального кодексу України не передбачають окремого переліку процесуальних прав, які притаманні виключно представникам, так як за ч. 1 ст. 64 ЦПК України представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє її процесуальні права та обов'язки. Вказана норма передбачає єдиний обсяг прав і обов'язків для сторони та її представника, хоча і не ототожнює вказаних суб'єктів. При цьому, дане нормативне положення має на меті і усунення зловживань з боку учасників судового процесу, що яскраво може продемонструвати наступний приклад правозастосовчої практики. При розгляді справи № 766/2994/20, Верховним Судом було повернуто касаційну скаргу відповідача без розгляду. Суд касаційної інстанції встановив, що адвокат, як представник відповідача, отримав ухвалу Верховного Суду про залишення касаційної скарги без руху до усунення недоліків 10 червня 2021 року та мав усунути недоліки до 22 червня 2021 року, чого зроблено не було [14]. Таким чином, суд фактично визнав, що оскільки адвокат як представник сторони, наділений правом на отримання судової кореспонденції, то його довіритель несе і всі негативні процесуальні наслідки, пов'язані із невчиненням певних процесуальних дій, сплив строків за якими пов'язується із фактом отримання такої кореспонденції.

Отже, саме процесуальні норми права, а не довіритель, регулюють процесуальну поведінку представника в судовому засіданні, оскільки будь-які процесуальні дії усіх без винятку представників, обумовлюються із діями інших учасників судового процесу, утворюючи на цій основі цивільні процесуальні правовідносини [15, с. 102-103].

На вищевказана норму ч. 1 ст. 64 ЦПК України послався зокрема Коломийський міськрайонний суд Івано-Франківської області, вирішуючи позовні вимоги про визнання право власності на частку земельної ділянки, призначеної для будівництва та обслуговування житлового будинку та господарських будівель і споруд, пред'явлені до недієздатної особи. У вказаній цивільній справі судом до участі у справі в якості законного представника відповідача було залучено його опікуна. Останній визнав позовні вимоги, пред'явлені до його підопічного, у повному обсязі і таке визнання позову судом було прийнято за належне [16].

На наш погляд, законодавець в ч. 1 ст. 64 ЦПК України невдало закріплює правову природу появи процесуальних повноважень представника. Диспозиція вказаної вище процесуальної норми не відповідає на базові питання: Який конкретний механізм «передачі» процесуальних прав від учасника судового процесу до свого представника? Яка правова природа виникнення процесуального права: це «передача», «набуття», чи це все ж таки «здійснення»?

В цій частині, слід звернутись до висновків д.ю.н. М. Ясинка, яким механізм набуття представником процесуальних прав і обов'язків свого довірителя розкрито найбільш вдало і повно. За позицією вченого, «процесуальні права, які зазначаються довірителем в довіреності, не є «передачею» таких «прав», це не є створенням нових прав, які походять від прав довірителя, це є простим легітимним дозволом довірителя своєму представникові користуватись певним обсягом своїх процесуальних прав у судовому засіданні» [15, с. 105].

Вказане призводить до висновку, що зміст частини 4 статті 62 ЦПК України потребує свого вдосконалення, шляхом вказівки про так зване «санкціонування» довірителем майбутнього свого представництва. Зазначену норму, на наш погляд, після слів: «Повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю» слід доповнити наступним словосполученням: «в якій закріплюється дозвіл довірителя на користування представником належними йому за законом процесуальними правами та обов'язками». Вказане доповнення цілком буде узгоджуватися із змістом ч. 1 ст. 64 ЦПК України та відповідати правовій природі інституту процесуального представництва. «Легітимізація» довірителем для представника певного кола процесуальних прав, матиме і практичне значення, оскільки якщо останній вийде за межі тих процесуальних прав і обов'язків, дозвіл на які він отримав від свого довірителя, його процесуальні дії будуть вважатися нелегітимними, а відповідно – не матимуть відповідних правових наслідків, хоча при цьому представник і не втрачатиме свого процесуального статусу у цивільній справі.

В той же час, закон закріплює за представником єдине процесуальне право, реалізація якого не залежить від волі довірителя – сторони справи, а здійснюється представником виключно на основі власного волевиявлення. Зокрема, статтею 92 ЦПК України передбачено, що представник може подати до суду клопотання про допит його в якості свідка, і вказана процесуальна дія вчиняється ним на власний розсуд. Надані представником покази є засобом доказування, який має оцінюватись на рівні з іншими доказами у справі.

Досліджуючи інститут процесуального представництва, слід торкнутись і документального оформлення повноважень представника, яке має ряд дискусійних аспектів. Зокрема, норма п. 1 ч. 1 ст. 62 ЦПК України зазначає спосіб підтвердження повноважень представника, який включає

подання суду довіреності, виданої фізичною або юридичною особою. В цій частині слід зауважити, що таке оформлення повноважень представника дещо суперечить договірним засадам інституту представництва, закріпленим у ч. 3 ст. 237 ЦК України, за якою представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства [17]. В такому напрямку розвивається на практиці і документальне оформлення повноважень адвоката на участь в судовому процесі. Зокрема, за ч. 4 ст. 62 ЦПК України повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю або ордером, виданим відповідно до закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» [18]. Разом з тим, ордер, на відміну від договору чи довіреності, не містить переліку повноваження адвоката як представника сторони цивільної справи. Складається враження, що законодавець, всупереч, договірного характеру представництва, в основі якого цивільним законом покладено договір, який укладається за взаємною згодою між позивачем, відповідачем або третьою особою і адвокатом, нівелює дану диспозитивну складову за рахунок ордера, зі змісту якого неможливо зрозуміти якими конкретно процесуальними правами наділений адвокат, як представник у цивільній справі.

До прикладу, у цивільній справі № 308/7604/24, предметом якої були позовні вимог про розірвання договорів оренди землі сільськогосподарського призначення, адвокат позивача надав тільки ордер про надання правової допомоги з поміткою наступного змісту: «Договором про надання правової (правничої) допомоги повноваження адвоката не обмежуються». Досліджуючи вказаний ордер, Ужгородський міськрайонний суд Закарпатської області зазначив, що «відповідно до ч. 1 ст. 64 ЦПК України, представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов`язки. Однак, ні в ст. 49 ЦПК України «Процесуальні права та обов`язки сторін», ні в ст. 43 ЦПК України «Права та обов`язки учасників справи», не йде мова про право підпису чи про підписання заяв, клопотань пояснень, а тільки про їх подання. А тому, за таких обставин, а саме за відсутності договору про надання правової (правничої) допомоги № б/н від 23 січня 2024 року, на підставі якого, як зазначено в ордері, він виданий, суддя позбавлений можливості пересвідчитись, що позивач уповноважив представника підписувати позовну заяву». З урахуванням даних обставин, суд постановив ухвалу про залишення позовної заяви позивача без руху [19].

На наш погляд повноваження представника сторони та інших учасників справи, мають бути підтверджені виключно договором або довіреністю, якщо стороною у справі виступає юридична особа, а тому норма п. 1 ч. 1 ст. 62 ЦПК України потребує відповідного редакційного уточнення.

Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, що законодавча регламентація інституту процесуального представництва, яка має місце актуальних процесуальних нормах ЦПК України, містить певні змістовні неточності, які можливо усунути за рахунок правотворчого процесу. Інститут представництва в цивільному судочинстві має доволі давню свою історію та формувався під впливом багатьох історичних правових пам'яток, однак розвиток сучасної судової правозастосовчої практики вимагає приведення його у відповідність до сучасної доктрини цивільного процесу.

Висновки. При розгляді земельно-майнових спорів в цивільному судочинстві інститут процесуального представництва активно застосовується у судовій правозастосовчій практиці, слугуючи законним способом «делегування» своїх процесуальних права позивача, відповідача, третьої особи іншому суб'єкту, що наділений цивільною процесуальною правоздатністю. В той же час, для належного функціонування вказаного інституту, його детальне нормативне закріплення відіграє ключову роль.

В даному аспекті доцільною також є і детальна регламентація процесуальних повноважень представників, що слід здійснювати шляхом укладення між довірителем (позивачем чи відповідачем) та адвокатом договору про надання правничої допомоги. Вчинення вказаного правочину має на меті надання стороною справи своєму представникові права на користування належними йому за законом процесуальними правами під час судового провадження. Вчинення представником будь-яких дій за межами наданого дозволу не матиме наслідком втрату такою особою свого процесуального статусу представника, однак позбавить такі дії легітимності для суду.

Список використаних джерел:

1. Підопригора О. А. Римське приватне право: підручник, вид. 3-тє перероб. та доп. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. 440 с.

2. Ясинок М. М. Представництво як міжгалузевий інститут: монографія. Суми: ВВП ТОВ «Мрія-1», 2006. 124 с.

3. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. 5-те вид., перероб. і допов. Київ : Істина, 2005. 768 с.

4. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. 2-е вид., перероб. й доп. Київ, 2008. 730 с.

5. Слинько Д. В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 28–31.

6. Зосімович О. Регулювання діяльності судових урядовців та адвокатів нормами Другого та Третього Литовських Статутів на рубежі XVIII – XIX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. 2012. Вип. 9. С. 61–67.

7. Чайковський А. С., Копиленко О. Л. та ін. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 460 с.

8. Степаненко Т. В. Цивільний процес: навчальний посібник / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків: Вид-во ХНУВС, 2009. 284 с.

9. Васильєв С. В. Цивільний процес: навч. посіб. Харків: ТОВ «Одіссей», 2007. 320 с.

10. Чернооченко С. І. Цивільний процес: навч. посіб., вид. 2-ге перероб. та доп. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 286 с.

11. Кіріяк О. В. Цивільне процесуальне право України: підручник для магістрів та аспірантів / За заг. ред. д.ю.н, проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2016. 576 с.

12. Ухвала Решетилівського районного суду Полтавської області від 25 квітня 2024 року у справі № 546/343/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118643293 (дата звернення: 10.02.2025).

13. Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 29 січня 2024 року у справі № 585/237/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116685041 (дата звернення: 10.02.2025)

14. Ухвала Верховного Суду від 30 червня 2021 року у справі № 766/2994/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967073 (дата звернення: 17.04.2025)

15. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України: теорія і практика: монографія. Київ: Алерта, 2014. 352 с.

16. Рішення Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 21 лютого 2024 р у справі № 346/6665/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117332266 (дата звернення: 16.03.2025)

17. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 17.04.2025).

18. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 17.04.2025).

19. Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 01 травня 2024 року у справі № 308/7604/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118777632 (дата звернення: 20.02.2025).

УДК 340.5+179.5
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.15

Кравчук О. О.,
доктор юридичних наук, професор, суддя
Вищого антикорупційного суду,
професор
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-7844-2381

Остащук І. Б.,
доктор філософських наук, професор, професор
Українського гуманітарного інституту
ORCID: 0000-0002-6115-0884

ЗАМІННИКИ ПРИСЯГ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

SUBSTITUTES FOR OATHS: COMPARATIVE LEGAL STUDY

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз тверджень, що замінюють присяги, та інших замінників присяг. Вказується що до пошуку шляхів оптимізації і спрощення регулювання в сферах, де вимагалося складення присяг призвели загальне збільшення кількості населення і пришвидшення суспільного життя, збільшення операцій, що вимагали підтвердження присягою, зростання кількості письмових документів (розуміння того, що письмовий документ є більш сталим, ніж усне слово). До сучасних замінників присяг віднесено: усні ствердження, декларації або обіцянки, які відповідне законодавство дозволяє складати замість обов'язкової присяги особам, що не бажають складати присягу (наприклад, за своїми переконаннями); документи, складені під присягою (письмовою присягою, що не проголошується, а підписується в присутності уповноваженої особи), наприклад, афідевіти; декларації, складені без присяги, але під загрозою відповідальності за порушення присяги (кривоприсягу). Наводяться приклади країн (Австралія, Бангладеш, Велика Британія, Індія, Ірландія, США, Ямайка), де діють окремі закони щодо присяг. Ці закони передбачають альтернативну можливість складення твердження замість присяги, або прийняти присягу за іншою формою, що визначить суд, від осіб з особливими переконаннями. Це стосується різних видів присяг, зокрема, судових, посадових, присяг на вірність. Для таких випадків закони передбачають, що незалежно від способу складення, проголошене зобов'язання є обов'язковим. Отже, за його порушення (незалежно від форми присяги) передбачається відповідальність. Розглядається декларація під загрозою відповідальності за кривоприсягу як більш спрощена форма, замінник присяги. Декларація складається особою безпосередньо, вона не підлягає засвідченню, в ній перед підписом безпосередньо сама особа зазначає, що все, наведене в цьому документі, є правдою, і вона підписує цей документ під відповідальністю за кривоприсягу. Наводяться історичні пам'ятки України щодо передбачення замінників присяги. Відзначено, що чинні закони України не передбачають замінників присяг.

Ключові слова: *присяга, афідевіт, декларація під присягою, замінник присяги, судовий розгляд, допит свідків, відповідальність за порушення присяги, кримінальна відповідальність.*

The article provides a comparative legal analysis of affirmations instead of oaths and other substitutes for oaths. It is pointed out that the search for ways to optimize and simplify regulation in the areas where oaths were required was prompted by the general increase in population and acceleration of social life, the increase in transactions requiring confirmation by an oath, and the growth in the number of written documents (the understanding that a written document is more permanent than the spoken word). Modern substitutes for oaths include: oral affirmations, declarations or undertakings that the relevant legislation allows to be made instead of a mandatory oath by persons who do not wish to take an oath (for example, due to their beliefs); documents signed under oath (a written oath that is not proclaimed but signed in the presence of an authorized person), for example, affidavits; declarations made without an oath, but under the threat of liability for breach of oath (under penalty of perjury). Examples of countries (Australia, Bangladesh, the United Kingdom, India, Ireland, the United States, and Jamaica) with separate statutes on oaths (oath acts) are given. These acts provide for an alternative possibility of making an affirmation instead of an oath, or taking an oath in another form determined by the court, from persons with special beliefs. This applies to various types of oaths, including judicial, official, and loyalty oaths. In such cases, the law provides that regardless of the way the oath is taken, the obligation is binding. Therefore, its violation (regardless of the form of the oath) is punishable. The declaration under penalty of perjury is considered a simplified form of a substitute for an oath. The declaration is drawn up by the person directly, it is not subject to certification, and before signing it, the person himself

or herself states that everything in this document is true, and he or she signs this document under penalty of perjury. The authors cite the historical documents of Ukraine on the provision of substitutes for the oath. It is noted that the current laws of Ukraine do not provide for substitutes for oaths.

Key words: *oath, affidavit, declaration under oath, substitute for oath, trial, interrogation of witnesses, liability for breach of oath, criminal liability.*

Присяги відомі широкому колу з міфології та релігійних текстів, рейтингових серіалів і фільмів, популярних літературних творів різних жанрів і фольклору, сюжетних картин й ікон, трансляцій інавгурацій глав держав і відкритих судових засідань та ін. Історія присяг сягає часів виникнення перших держав, у яких намагалися організувати спільне життя за відповідними усталеними правилами. Відомо, що в Київській Русі передбачалися різні присяги для християн та язичників. У ході історичного розвитку присяги, широко використовувані в соціальному житті, втрачали офіційний релігійний характер. Деякі передбачені чинними законами присяги в затверджених текстах все ще містять посилання на Бога, але вони на сьогодні є цілком світськими, мають чітко виражене утилітарне призначення, спрямоване на забезпечення функціонування певного соціального інституту. Сучасні демократичні суспільства, як правило, сприйняли концепцію відділення держави від церкви (коли жодна релігія не може вважатися офіційною або обов'язковою для всіх), свободу віросповідання (коли кожен має право сповідувати будь-яку релігію колективно чи одноособово або не сповідувати жодної релігії). У країнах, де переважало християнство, з'являлись нові релігійні течії, частина з яких заперечували можливість складати присягу або згадувати в них ім'я Бога, посилаючись на ті чи інші аргументи.

Все це сприяло осучасненню присяг і появі їх замінників. Щодо модернізації присяг, то в сьогоденні присяги, як правило, є більш лаконічними (стислими), ніж історичні. Намагаючись зберегти певний аксіологічний інструмент, що відсилає до сумління особи, яка не бажає згадувати Бога в присязі, з модифікованих текстів присяг або було виключено посилання на Бога, або дозволено пропускати ці фрази за бажанням особи.

Для осіб, які заявляють про небажання складати присягу (зокрема, посилаючись на релігійні переконання), було дозволено заміну присяги на урочисту обіцянку, ствердження або інший замінник.

Метою цієї статті є порівняльно-правовий аналіз тверджень, що замінюють присяги, та інших замінників присяг.

Вищезгадані зміни яскраво видно на прикладі країн загального права, де є окремі закони щодо присяг. Вони широко передбачають альтернативну можливість складення твердження замість присяги. Окрім того, в багатьох випадках законодавство передбачає можливість прийняти присягу за іншою формою, що визначить суд, від осіб з особливими переконаннями. В такому випадку закони передбачають, що незалежно від способу складення, відповідно проголошене зобов'язання є обов'язковим. Отже, за його порушення (незалежно від форми присяги) передбачається відповідальність. Це пов'язано з юридичною конструкцією правової охорони конкретних зобов'язань у країнах загального права – через установлення відповідальності саме за порушення присяги, а не за незаконні дії під присягою.

Про розвиток у законодавстві Англії підходів, що дозволяють особі замість присяг робити заяву (ствердження), пише Грехем МакБейн. До появи сучасного закону 1978 р., зазначає вчений, особа могла завжди надати ствердження замість присяги в усіх випадках, коли закон вимагав скласти присягу, вже понад 100 років. А коли особа складала присягу, то не мало значення, чи вірить вона у вищі сили. По суті, на думку автора, це призвело до фактичної заміни присяг заявами, й надалі він пропонує замінити всі присяги деклараціями, вважаючи цей термін більш зрозумілим, ніж ствердження (*affirmation*) [1].

У Великій Британії Законом «Про присяги» 1978 р. передбачено: якщо присяга може бути законно складена, якщо вона була складена у формі та способом, відмінним від передбаченого законом, особа зобов'язана нею, якщо вона була складена в такій формі й певній церемонії, які вона, можливо, оголосила обов'язковими. Згідно з законом про присяги, допускаються різні форми її складення – з релігійним і без релігійного контексту. Водночас, якщо особа заперечує складання присяги, вона, за цим законом, повинна мати право замість присяги зробити урочисте ствердження (англ. *solemn affirmation*). Урочисте ствердження формулюється так: «Я урочисто, чесно та правдиво проголошую та стверджую…» (далі йде текст приписаної законом присяги за виключенням деяких слів) [2].

В Індії присяги та твердження відрізняються лише формою: присяга починається словами: «я клянуся іменем Бога» (*«I do swear in the name of God»*), твердження – словами «я урочисто стверджую» (*«I do solemnly affirm»*) [3].

В Ямайці, згідно з Законом «Про присяги», вони починаються так: «Я клянусь Всемогутнім Богом» *(«I swear by Almighty God»)*, в той час як ствердження на початку має таке формулювання: «Я урочисто, відверто і правдиво заявляю та підтверджую» *(«I do solemnly, sincerely and truly, declare and affirm»)* [4].

Згідно з Законом австралійського штату Квінсленд «Про присяги» 1867 р., якщо будь-яка особа, викликана як свідок або від якої вимагається чи яка бажає дати присягу чи дати показання, виступає проти присяги, то це буде законним для суду, судді чи іншої головуючої особи або особи, яка має право адмініструвати присягу або приймати показання під присягою, дозволити такій особі замість присяги зробити його або її урочисту заяву словами такого змісту: «Я, *А. Б.*, урочисто щиро і правдиво стверджую і заявляю і т. д.». Окремі тексти таких заяв передбачено вказаним законом для членів різних релігійних спільнот, поширених на території штату [5]. Аналогічні правила передбачені Законом австралійського штату Новий Південний Уельс «Про присяги» 1900 р. [5].

Систематизуючи в таблиці види, випадки й тексти присяг та осіб, які мають їх складати та приймати, Закон Уганди «Про присяги» 1963 р. дозволяє будь-якій особі, що заперечує проти складення присяги та бажає зробити заяву замість присяги, зробити це, не будучи допитаною щодо підстав такого заперечення чи бажання, або іншим чином. Згідно з законом, у такому випадку форма необхідної присяги повинна бути модифікована шляхом заміни слів присяги словами: «Я урочисто, щиро і правдиво стверджую, що ....», за необхідності, мають бути зроблені й інші зміни форми. Як виняток, у будь-якому випадку, коли складається Присяга на вірність, замість слів «правдиво підтвердити» в цьому розділі треба замінити слова «правдиво заявляю та підтверджую», а слова «допоможи мені, Боже» мають бути пропущені. У таблиці, де систематизовані присяги, цей Закон у кожній присязі передбачає два варіанти формули: «присягаю іменем Всемогутнього Бога/урочисто стверджую» [7].

Згідно з Законом «Про присяги» 1873 р. Бангладешу, якщо будь-яка сторона або свідок визначеного судового провадження пропонує дати свідчення під присягою чи урочистим ствердженням у певній формі, поширеній серед осіб тієї раси чи переконань, до яких він належить, і суд встановить, що це не суперечить правосуддю або порядності, і не має на меті вплинути на певну третю особу, то суд може, якщо вважатиме за потрібне, дозволити цій особі скласти саме таку присягу чи заяву [8].

Згідно із Законом Ірландії 1888 р., кожній особі, яка заперечує прийняття присяги та зазначає як підставу для такого заперечення те, що вона не має релігійних переконань, або що складення присяги суперечить її релігійним переконанням, має бути дозволено зробити своє урочисте підтвердження замість прийняття присяги в усіх місцях і для будь-яких цілей, де присяга вимагається або вимагатиметься законом. Це підтвердження має таку саму силу й наслідки, якби особа склала присягу. І якщо певна особа, що робить таке твердження, навмисно, фальшиво та корупційно стверджує про будь-яку обставину чи річ, яка в разі надання під присягою означала б навмисне і корупційне лжесвідчення, вона підлягає судовому переслідуванню, обвинуваченню, вироку й покаранню так само, ніби вчинено навмисне та корупційне лжесвідчення [9].

З-поміж історичних пам'яток України варто навести такий приклад. Постановою Ради Міністрів Української Держави від 30 травня 1918 р. «Про урочисту обітницю урядовників і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі» було визначено текст присяги для військовослужбовців Української Держави окремо для військовослужбовців християнської віри, що закінчувався словами «В цих справах най допоможе мені Господь Бог Всесильний» та посилання на процедуру цілування Хреста та Святого Писання. Цією ж постановою окремо було передбачено текст обітниці для військовослужбовців, що є язичниками, і тих, хто не може дати (скласти) присягу згідно своєї віри. Обітниця не включала посилання на Бога та згаданого цілування [10].

Сучасні закони України, що передбачають складення присяг, і тексти присяг, затверджені цими законами, не містять посилання на Бога. Використання священних книг чи реліквій при складенні присяг також не передбачаються законами. Конституційні традиції складення присяги Президента України приписують складення інавгураційної присяги на Пересопницькому Євангелії [11, с. 36, 184]. Закони України не говорять, що треба робити, якщо особа (наприклад, свідок, викликаний до суду) відмовляється скласти присягу. Суддя, що потрапить у таку ситуацію, цілком імовірно, вирішить дозволити особі замінити слово «присягаю» у фразі «присягаю говорити суду правду» на слово «обіцяю».

Загальне збільшення кількості населення і пришвидшення суспільного життя, збільшення операцій, що вимагали підтвердження присягою, призводили до пошуку шляхів оптимізації і спрощення регулювання в сферах, де вимагалося складення присяг. Це разом зі зростанням кількості письмових документів (розумінням того, що письмовий документ є більш сталим, ніж усне слово) призвело до появи й широкого застосування афідевітів та інших заяв під присягою.

Афідевіт – це документ, скріплений присягою, заява під присягою. Він застосовується, як правило, в суді чи пред'являється іншій відповідній посадовій особі (яка має право розглядати й вирішувати юридичний спір або іншу справу) у випадку, коли дозволяється не допитувати свідків безпосередньо [1]. Афідевіт засвідчується уповноваженою особою, яка має право адмініструвати присяги (наприклад, нотаріус).

У країнах загального права, як уже зазначалося, значна кількість юридичних документів,

що надаються суду, можуть або повинні бути скріплені присягою (скажімо, клопотання про арешт або обшук, що можуть також називатися афідевітами). Відповідно, в разі наведення у таких документах неправдивих відомостей, особа нестиме відповідальність за кривоприсягу [12].

Іще більш спрощеною формою, замінником присяги, є декларація під загрозою відповідальності за кривоприсягу. Декларація складається особою безпосередньо, вона не підлягає засвідченню, в ній перед підписом безпосередньо сама особа зазначає, що все, наведене в цьому документі, є правдою, і вона підписує цей документ під відповідальністю за кривоприсягу (*under penalty of perjury*).

Наприклад, згідно з федеральним законодавством США, в усіх випадках, окрім тих, коли закон вимагає складення присяги перед конкретною посадовою особою (крім нотаріуса), а також крім посадової присяги, відповідне питання може бути з такою ж силою та ефектом підтверджено, засвідчено, встановлено або доведено декларацією без присяги (*unsworn declaration*), сертифікатом, підтвердженням або заявою у письмовій формі від такої особи, яка підписана нею як правдива під страхом покарання за неправдиві свідчення. Закон установлює форму такої заяви: «під страхом покарання за неправдиві свідчення я заявляю (або стверджую, засвідчую чи підтверджую), що вищезазначене є правдивим і правильним. Виконано (дата)» [13].

Згідно з Законом австралійського штату Новий Південний Уельс «Про присяги» 1900 р., якщо будь-яким законом щодо публічних доходів чи публічної служби або в публічній сфері будь-якими офіційними правилами в певній сфері передбачено, що особа має підтвердити присягою чи афідевітом (заявою під присягою) конкретну дію, обставини чи річ, або для цілей підтвердження певних рахунків чи книг, надходжень або видатків, чи з будь-якою іншою метою, губернатор має право шляхом публікації повідомлення про це в Газеті, надати декларації того ж самого ефекту, що і присяга чи афідевіт [6]. Аналогічні правила передбачені Законом австралійського штату Квінсленд «Про присяги» 1867 р. [5].

Українському праву такий інститут не відомий. Однак схожі формулювання («наведена інформація є достовірною» або «наведена в цій декларації інформація є повною та достовірною») традиційно використовуються в податкових деклараціях. Щоправда, відповідальність за наведення недостовірної інформації в деклараціях наступає за конкретні податкові правопорушення, а не за кривоприсягу.

Цікаво буде згадати інший приклад. Аналізуючи в одній зі статей процедуру присяг суддів Міжнародного кримінального суду – постійно діючого міжнародного судового органу, утвореного відповідно до міжнародного договору, Римського статуту, ми згадували про те, що сама їх присяга називається в Римському статуті й Правилах процедури і доказування суду «урочистим зобов'язанням» (*«solemn undertaking»*). У тексті цього зобов'язання вживається слово-обіцянка «зобов'язуюсь» *(«I solemnly undertake»)*, замість слів обіцяю, клянусь чи присягаю (*promise, swear*) [14].

Це є прикладом активного розвитку в країнах загального права, які широко використовують поняття присяги (oath) в юридичних процедурах, зокрема посадової присяги (*oath of office*), підходів щодо можливості замість присяги надати зобов'язання або ствердження (*affirmation*), якщо внутрішні, зокрема релігійні, переконання особи не дозволяють скласти саме присягу. Аналогічний підхід можемо побачити, наприклад, у Правилі 3 Правил іншого міжнародного суду – Європейського суду з прав людини, яке передбачає складення новим суддею присяги або урочистої декларації [15]. Дозволимо собі припустити, що, автори тексту Римського статуту одразу використали термін зобов'язання задля того, щоби не встановлювати означеного винятку (Міжнародний кримінальний суд за часом створення є одним із найбільш сучасних). Як ми вже зазначали, фактично відповідне урочисте зобов'язання суддів МКС нічим не відрізняється від присяги – ні за жестами, ні за наповненням церемонії. Навіть на офіційній сторінці Суду ця церемонія називається так, як завжди називаються церемонії присяги (*Swearing-in ceremony*) [16; 17], і суддями вона сприймається саме як посадова присяга [18]. Детальніше про присяги та їх замінники йдеться у нашій монографії «Присяги» (2025) [11].

Висновки. В багатьох країнах замість обов'язкових присяг особа, згідно з законом, може скласти декларацію, обіцянку або твердження; якщо тексти таких присяг містять посилання на Бога, то в обіцянці чи твердженні вони можуть бути опущені або замінені прийнятною для відповідної особи фразою (відповідно до її переконань). Деякі сучасні присяги офіційно іменуються урочистим зобов'язанням або іншим подібним чином (але не присягою).

Сучасними замінниками присяг є:

− усні ствердження, декларації або обіцянки, які відповідне законодавство дозволяє складати замість обов'язкової присяги особам, що не бажають складати присягу (наприклад, за своїми переконаннями);

− документи, складені під присягою (письмовою присягою, що не проголошується, а підписується в присутності уповноваженої особи), наприклад, афідевіти;

− декларації, складені без присяги, але під загрозою відповідальності за порушення присяги (кривоприсягу).

Замінники присяг у низці держав, приклади законодавства яких ми навели у цій статті, є свідченням актуального розвитку інституту присяги в правовій системі та сфері моралі й свободи совісті громадян. Ці питання продовжують мати високу наукову актуальність.

Список використаних джерел:

1. McBain G. Modernising the Law on Oaths & Affirmations. International Law Research; 2020, Vol. 9, No. 1; 2020. https://doi.org/10.5539/ilr.v9n1p1
2. Oaths Act, 1978. *Oaths Act,* 30 June 1978. United Kingdom. UK public general acts. https://www.legislation.gov.uk/ ukpga/1978/19
3. Oaths Act, 1969. *The Oaths Act.* Act № 44 of 1969, 26 December, 1969. India. http://legislative.gov.in/sites/default/files/A1969–44.pdf
4. The Oaths Act, 1889. Ministry of Justice – Government of Jamaica. https://moj.gov.jm/sites/default/files/laws/Oaths%20Act.pdf
5. Oaths Act, 1867. *Queensland legislation. Queensland Government.* https://www.legislation.qld.gov.au/view/html/inforce/current/act-1867-012#pt.1
6. Oaths Act № 20, 1900. *NSW Legislation. NSW Government* https://legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-1900-020#statusinformation
7. Oaths Act, 1963. *Oaths Act, 9 October, 1963. Uganda. Uganda Legal Information Institute*. https://ulii.org/ug/legislation/ consolidated-act/19/
8. Oaths Act, 1873. *The Oaths Act № X of 1873. Laws of Bangladesh.* http://bdlaws.minlaw.gov.bd/act-29.html
9. Oaths Act, 1888. *Irish Statute Book. Government of Ireland*. https://www.irishstatutebook.ie/eli/1888/act/46/enacted/en/print.html
10. «Державна служба в Україні. Історичні паралелі». Документальна виставка. *Державна архівна служба України*, 23 червня 2020 року. https://archives.gov.ua/ua/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BB%D1%96/
11. Кравчук О.О., Остащук І.Б. Присяги: Монографія. Одеса: Юридика, 2025. – 542 с.
12. Stephen W. Gard. Bearing false witness: perjured affidavits and the Fourth Amendment. *Suffolk University Law Review*. 2008, №3, Vol. 41. https://fingfx.thomsonreuters.com/gfx/legaldocs/klvykwoajvg/BEARING%20FALSE%20WITNESS%20PERJURED%20AFFIDAVITS%20AND%20THE%20FOURTH%20AMENDMENT%20(1).pdf
13. 28 U.S. Code § 1746. U.S. Code. Title 28. Unsworn declarations under penalty of perjury. https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/1746
14. Кравчук О., Остащук І. (2024). Присяга суддів Міжнародного Кримінального Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2024, №3, с. 542–546. http://www.lsej.org.ua/3_2024/3_2024.pdf
15. Rules of Court (2024). European Court of Human Rights, Registry of the Court, 22 January 2024. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng
16. ICC – Swearing-in ceremony (2003). *International Criminal Court, Press Release:* 11 April 2003. https://www.icc-cpi.int/news/icc-swearing-ceremony#:~:text=As%20regards%20the%20ICC%2C%20the,investigations%20and%20prosecutions%20and%20the
17. Swearing in ceremony for six newly elected judges 8 March 2024. IntlCriminalCourt, 8 March, 2024. https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=fbPObPtbtvo
18. Iulia Motoc, Vineri, 8 Martie… Facebook, 6 March, 2024. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02NttQ5mjZ7UJpu4mK1FewsDyn1uyuapVFAqztyUuqoVuNMhfavvufFT1snxRJirmkl&id=10004565979787723.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.16

Кримчанін Б. А.,
здобувач вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0003-4339-6658

Любавіна В. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4715-1749

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

PRESUMPTION OF INNOCENCE: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Стаття «Презумпція невинуватості: теоретичні та практичні аспекти» розглядає одну з основних засад кримінального права – принцип презумпції невинуватості. Цей принцип вимагає, щоб будь-яка особа, обвинувачена у вчиненні злочину, вважалася невинуватою, доки її вина не буде доведена в суді за належною процедурою. У статті аналізуються історичні корені цього принципу, його розвиток у різних правових системах та значення для забезпечення справедливого судового процесу.

Одним із ключових аспектів, розглянутих у статті, є юридичне обґрунтування презумпції невинуватості. Автори досліджують, як цей принцип закріплений у міжнародних та національних правових актах, зокрема в Європейській конвенції з прав людини та Конституції України. Вони також аналізують судову практику, показуючи, як принцип презумпції невинуватості застосовується на практиці, та які проблеми можуть виникати при його реалізації.

У практичній частині статті розглядаються конкретні приклади порушень презумпції невинуватості в різних країнах, а також способи захисту прав обвинувачених осіб. Автори приділяють увагу ролі адвокатів, правозахисних організацій та міжнародних інституцій у забезпеченні дотримання цього принципу. Окремо обговорюються питання впливу медіа на суспільну думку та процес формування уявлень про вину чи невинуватість обвинувачених.

Нарешті, стаття пропонує рекомендації щодо вдосконалення законодавства та судової практики для більш ефективного захисту презумпції невинуватості. Автори закликають до активної участі всіх учасників судового процесу в забезпеченні справедливого розгляду справ та наголошують на важливості підвищення правової культури суспільства. Вони підкреслюють, що дотримання принципу презумпції невинуватості є ключовим елементом у забезпеченні прав людини та зміцненні демократичних основ суспільства.

Ключові слова: *презумпція невинуватості, кримінальне право, справедливий судовий процес, міжнародне право, національне законодавство, судова практика, порушення, права обвинувачених, законодавство.*

The article «The Presumption of Innocence: Theoretical and Practical Aspects» examines one of the fundamental principles of criminal law - the principle of the presumption of innocence. This principle requires that any person accused of committing a crime be presumed innocent until proven guilty in court according to due process. The article analyzes the historical roots of this principle, its development in different legal systems, and its importance for ensuring a fair trial.

One of the key aspects considered in the article is the legal justification of the presumption of innocence. The authors examine how this principle is enshrined in international and national legal acts, in particular in the European Convention on Human Rights and the Constitution of Ukraine. They also analyze judicial practice, showing how the principle of the presumption of innocence is applied in practice, and what problems may arise in its implementation.

The practical part of the article examines specific examples of violations of the presumption of innocence in different countries, as well as ways to protect the rights of accused persons. The authors pay attention to the role of lawyers, human rights organizations and international institutions in ensuring compliance with this principle. Separately, the issues of the influence of the media on public opinion and the process of forming perceptions of the guilt or innocence of the accused are discussed. Finally, the article offers recommendations for improving legislation and judicial practice to more effectively protect the presumption of innocence. The

authors call for the active participation of all participants in the trial in ensuring a fair trial and emphasize the importance of improving the legal culture of society. They emphasize that compliance with the principle of the presumption of innocence is a key element in ensuring human rights and strengthening the democratic foundations of society.

Key words: *presumption of innocence, criminal law, fair trial, international law, national legislation, case law, violations, rights of the accused, legislation.*

Постановка проблеми та актуальність. Принцип презумпції невинуватості є ключовим елементом системи кримінального правосуддя, який гарантує, що особа не може бути визнана винною без достатніх доказів, представлених у суді. Попри важливість цього принципу, його практичне застосування часто стикається з численними викликами. По-перше, сучасні медіа здатні суттєво впливати на суспільну думку, формуючи упередження щодо обвинувачених ще до початку судового розгляду. По-друге, недостатня правова культура в деяких суспільствах призводить до того, що принцип презумпції невинуватості не завжди дотримується належним чином, що може мати серйозні наслідки для справедливості судового процесу та захисту прав людини.

Умови сучасного глобалізованого світу, з його швидким розвитком інформаційних технологій та інтеграцією міжнародних правових стандартів, ставлять нові виклики перед забезпеченням принципу презумпції невинуватості. Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю аналізу та вдосконалення механізмів правового захисту осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів. Особливо важливим є дослідження національних особливостей реалізації цього принципу в умовах демократії та верховенства права. Крім того, постійне зростання ролі медіа та їх вплив на формування суспільної думки вимагає нових підходів до забезпечення справедливого судового розгляду та захисту прав обвинувачених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних провідних українських науковців, що присвятили свої наукові дослідження тематиці всеохоплюючого принципу кримінального права презумпції невинуватості, доцільно згадати про таких як А. С. Степаненко, В.О. Попелюшко, В. П. Любавіна, В. Т. Нор, Гловюк І.В., Г., М. Мамка, Г. Рось, Кошель В.В., Павлов Р.В., Сиза Н.П та інші.

Постановка завдання. Метою статті «Презумпція невинуватості: теоретичні та практичні аспекти» є всебічний аналіз принципу презумпції невинуватості як одного з фундаментальних принципів кримінального права, що гарантує захист прав обвинувачених осіб на справедливий судовий розгляд. Дослідження спрямоване на вивчення історичних коренів та розвитку цього принципу, його нормативного закріплення в міжнародних та національних правових актах, а також на практичне застосування в судовій практиці. Важливим аспектом є аналіз проблем та викликів, що виникають при реалізації презумпції невинуватості, зокрема вплив медіа на суспільну думку та формування упереджень щодо обвинувачених осіб. У статті приділяється особлива увага ролі адвокатів, правозахисних організацій та міжнародних інституцій у забезпеченні дотримання цього принципу, а також пропонуються рекомендації щодо вдосконалення законодавства та практики для більш ефективного захисту презумпції невинуватості. Основна мета полягає в тому, щоб забезпечити глибоке розуміння значення презумпції невинуватості для забезпечення верховенства права, захисту прав людини та зміцнення демократичних основ суспільства.

Виклад основного матеріалу. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (частини перша, друга, третя статті 62 Конституції України) [1].

Презумпція невинуватості є одним із ключових принципів правової системи, який забезпечує фундаментальні права та свободи людини. У Конституції України цей принцип закріплено в статті 62, що вказує на його надзвичайну важливість у захисті громадян від неправомірних дій з боку державних органів. Відповідно до цієї статті, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину до тих пір, поки її вина не буде доведена у законному порядку та встановлена обвинувальним вироком суду [1]. Це означає, що будь-які звинувачення проти особи повинні бути ретельно розглянуті судом, а особа має право на справедливий та неупереджений судовий процес.

Ця норма є гарантією захисту прав людини, оскільки вона передбачає, що держава не може застосовувати покарання без достатніх доказів вини. Презумпція невинуватості захищає громадян від можливих зловживань з боку правоохоронних органів, які можуть використовувати свої повноваження для безпідставних переслідувань. Крім того, цей принцип забезпечує, що всі процесуальні дії, включаючи слідство та судовий розгляд, повинні бути проведені з дотриманням всіх норм та процедур, визначених законом.

У ширшому контексті, презумпція невинуватості є невід'ємною частиною системи стри-

мувань і противаг, яка забезпечує баланс між владою держави та правами особи. Вона також сприяє підвищенню довіри громадян до правової системи, оскільки гарантує, що ніхто не буде засуджений без належного доказу його вини. Це є особливо важливим в умовах демократичної держави, де права і свободи особи є найвищою цінністю.

Практичне застосування принципу презумпції невинуватості вимагає високого рівня професіоналізму від правоохоронних органів та суддів. Судді повинні бути об'єктивними та неупередженими, а також мати високу кваліфікацію для оцінки доказів. Правоохоронні органи, у свою чергу, повинні діяти в межах своїх повноважень та дотримуватися всіх процесуальних норм. Це включає в себе забезпечення права обвинуваченого на захист, а також право на мовчання і відмову від дачі показань, що закріплено в статті 63 Конституції України [1].

Одним із важливих на нашу думку аспектів презумпції невинуватості є те, що обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість. Це обов'язок сторони обвинувачення – надати достатні докази, які підтверджують вину обвинуваченого. Такий підхід забезпечує справедливий і змагальний процес, де обидві сторони мають рівні можливості

Презумпція невинуватості також є однією з фундаментальних гарантій прав обвинуваченого в кримінальному процесі адже вона включає низку ключових прав, серед яких право на захист, що дозволяє обвинуваченому мати адвоката для представлення його інтересів, що закріплено в статті 52 КПК України [2]. Також обвинувачений має право на мовчання та відмову від дачі показань проти себе, що закріплено в статті 63 Конституції України [1]. Це право гарантує, що обвинувачений не буде змушений давати свідчення, які можуть свідчити проти нього. Іншою важливою складовою є право на справедливий і публічний розгляд справи судом, передбачене статтею 6 Європейської конвенції з прав людини [3]. Це право забезпечує відкритість і прозорість судового процесу, даючи обвинуваченому змогу захищати свої права у справедливих умовах.

Згідно з КПК України, обвинувачений має низку інших прав, які спрямовані на забезпечення справедливого судового розгляду. Він має право знати сутність і підстави обвинувачення, що дозволяє йому готуватися до захисту [2]. Обвинувачений також може виступати на захист своїх інтересів, подавати докази, ставити питання свідкам та експертам, а також заявляти клопотання та скарги. Ці права дозволяють обвинуваченому активно брати участь у процесі і забезпечують баланс між обвинуваченням та захистом. Усі ці гарантії спрямовані на те, щоб уникнути засудження невинуватої особи, забезпечуючи об'єктивність і неупередженість судового розгляду.

У судовій практиці презумпція невинуватості забезпечується через ряд процесуальних механізмів. Одним з них є право на справедливий суд, що включає в себе право на адвокатський захист, право бути вислуханим та право на оскарження судового рішення. Судді та присяжні повинні об'єктивно розглядати докази, не маючи упередженості проти обвинуваченого. Це вимагає високого рівня професіоналізму та неупередженості з боку судової влади. У практиці багато випадків, коли відсутність дотримання презумпції невинуватості призводила до неправосудних вироків, що згодом переглядалися вищими інстанціями або міжнародними судами.

Незважаючи на те, що презумпція невинуватості є основним принципом, її застосування може стикатися з численними викликами. Вплив засобів масової інформації, суспільний тиск та політичні інтереси можуть впливати на суддів та присяжних, порушуючи об'єктивність судового процесу. Крім того, не всі країни мають однаковий рівень дотримання цього принципу, що може призводити до серйозних порушень прав людини. В Україні, як і в багатьох інших країнах, судова практика часом стикається з проблемами щодо забезпечення презумпції невинуватості, особливо у резонансних та політично вмотивованих справах.

Важливим аспектом дотримання презумпції невинуватості є роль адвокатури. Адвокати відіграють ключову роль у захисті прав підозрюваних та обвинувачених, забезпечуючи їм належну правову допомогу та захист. Вони виступають як посередники між обвинуваченим та судовою системою, допомагаючи забезпечити справедливий судовий розгляд. Адвокати можуть подавати апеляції, оскаржувати незаконні дії та рішення, а також захищати права своїх клієнтів на всіх етапах кримінального процесу. Таким чином, презумпція невинуватості є невід'ємною частиною справедливого правосуддя, і її дотримання є ключовим для захисту прав людини. Нажаль презумпція невинуватості може бути порушена.

Ось кілька реальних прикладів порушення презумпції невинуватості в судовій практиці:

1. У справі Корбана проти України (2019) Європейський суд з прав людини визнав порушення презумпції невинуватості. Заявник був публічно названий лідером злочинної організації найвищими посадовими особами держави, що порушувало принципи розсудливості та обережності1. Це рішення підкреслило важливість дотримання презумпції невинуватості, незалежно від статусу підозрюваної особи, і підкреслило необхідність обережного підходу до публічних заяв про злочинність [4].

Цей випадок став прикладом того, як порушення презумпції невинуватості може мати серйозні наслідки для прав людини. Європейський суд зобов'язав Україну відшкодувати заявнику

матеріальну та моральну шкоду, а також прийняти заходи для запобігання подібним порушенням в майбутньому. Це рішення підкреслило важливість дотримання принципів справедливого суду та захисту прав підозрюваних.

2. У справі про спростування інформації (2024) Верховний Суд України розглянув ситуацію, де представники державної влади давали коментарі щодо розслідування, яке ще не завершилося. Це порушувало презумпцію невинуватості, оскільки публічні заяви про підозрювану особу можуть негативно впливати на її репутацію та права. Верховний Суд визначив, що такі дії порушують основні права людини і можуть мати серйозні наслідки для репутації підозрюваної особи [5]. Суд зобов'язав державних представників прийняти заходи для запобігання подібним порушенням в майбутньому, підкреслюючи важливість дотримання принципів справедливого суду та захисту прав підозрюваних.

Це рішення підкреслює важливість дотримання принципів справедливого суду та захисту прав підозрюваних. Верховний Суд України зобов'язав державних представників прийняти заходи для запобігання подібним порушенням в майбутньому. Суд зазначив, що прокурори та інші представники правоохоронних органів повинні бути особливо обережними в своїх висловлюваннях, щоб уникнути впливу на судові розгляди та забезпечити, що всі обвинувачення будуть розглянуті в законному порядку без упередження.

3. Справа про заяви прокурора (2024) є вагомим юридичним прецедентом, що підкреслює важливість дотримання принципу презумпції невинуватості. У цьому конкретному випадку, Касаційний цивільний суд Верховного Суду розглядав обвинувачення проти позивача, якого публічно назвали замовником убивства ще до встановлення вини за законом. Прокурор, що діяв від імені держави, зробив публічні заяви, які фактично визнавали позивача винним в організації злочину [6]. Суд встановив, що ці заяви були передчасними і могли негативно вплинути на репутацію позивача та його здатність до чесного і неупередженого судового розгляду. Суд вказав на те, що подібні заяви можуть суттєво вплинути на громадську думку та ставлення до позивача, що є неприйнятним в умовах справедливого правосуддя.

Рішення Касаційного цивільного суду Верховного Суду підкреслює, що такі дії прокурорів порушують основоположні права людини і принципи правосуддя, зокрема, презумпцію невинуватості, яка є ключовим елементом справедливого судового процесу. Суд зазначив, що прокурори та інші представники правоохоронних органів повинні бути особливо обережними в своїх висловлюваннях, щоб уникнути впливу на судові розгляди та забезпечити, що всі обвинувачення будуть розглянуті в законному порядку без упередження. Це рішення також покликане забезпечити, що права підозрюваних будуть захищені на всіх етапах кримінального процесу, і що будь-які публічні заяви стосовно їхньої вини будуть зроблені лише після винесення відповідного судового рішення. Справа про заяви прокурора є важливим нагадуванням про те, що правосуддя повинно базуватися на чітких доказах і дотриманні законності, а не на передчасних звинуваченнях.

Презумпція невинуватості є важливим аспектом правової системи, що забезпечує справедливий та неупереджений розгляд справ. Однак численні приклади з судової практики свідчать про те, що цей принцип часто порушується, що може мати серйозні наслідки для прав людини та справедливості. У справі Корбана проти України (2019) Європейський суд з прав людини встановив порушення презумпції невинуватості, коли заявника публічно оголосили лідером злочинної організації ще до завершення судового розгляду. Це рішення стало важливим прецедентом, нагадуючи про необхідність дотримання принципів справедливого суду та обережного підходу до публічних заяв про злочинність. Європейський суд зобов'язав Україну відшкодувати заявнику матеріальну та моральну шкоду, а також прийняти заходи для запобігання подібним порушенням у майбутньому, що підкреслює важливість цього принципу для захисту прав підозрюваних.

Інші приклади, такі як справи про спростування інформації (2024) та заяви прокурора (2024), також демонструють, як публічні коментарі державних представників можуть порушувати презумпцію невинуватості. Верховний Суд України та Касаційний цивільний суд Верховного Суду наголосили на необхідності обережного підходу до висловлювань, щоб не впливати на репутацію та права підозрюваних. Ці рішення підкреслюють, що правосуддя має базуватися на чітких доказах і дотриманні законності, а не на передчасних звинуваченнях. Судові органи зобов'язали державних представників прийняти заходи для запобігання подібним порушенням у майбутньому, що сприяє зміцненню довіри до правової системи та забезпеченню справедливості.

Висновок. Презумпція невинуватості є наріжним каменем правової системи та суспільного ладу, забезпечуючи справедливий та неупереджений розгляд справ. Вона втілює фундаментальний принцип, що кожна людина вважається невинною, поки її вина не буде доведена у законному порядку. Такий підхід забезпечує захист прав особи та сприяє довірі громадян до правосуддя. Проте, попри свою очевидну важливість, презумпція невинуватості стикається з численними викликами в сучасному світі, де медіа та суспільна думка можуть впливати на сприйняття окремих справ.

Важливість презумпції невинуватості полягає в її здатності забезпечувати справедливий судовий процес. Це гарантує, що обвинувачений має право на захист та не може бути засуджений без достатніх доказів. У цьому контексті, важливим є належне виконання процесуальних норм та стандартів, що забезпечують захист прав обвинувачених. Крім того, презумпція невинуватості сприяє збереженню балансу між інтересами обвинуваченого та суспільства, запобігаючи необґрунтованим та незаконним переслідуванням.

Незважаючи на теоретичну важливість презумпції невинуватості, на практиці виникають певні проблеми її реалізації. Зокрема, медіа можуть впливати на сприйняття окремих справ, створюючи упереджене враження про обвинувачених. Це може впливати на громадську думку та навіть на рішення суддів та присяжних. Також існує проблема зловживання правоохоронними органами своїми повноваженнями, що може призводити до порушень презумпції невинуватості та прав людини.

У сучасному світі важливо знаходити баланс між захистом презумпції невинуватості та забезпеченням безпеки суспільства. Це включає вдосконалення законодавства та механізмів контролю за діяльністю правоохоронних органів, а також підвищення відповідальності медіа за поширення інформації. Також необхідно розвивати правову культуру та освіту громадян, щоб вони розуміли важливість презумпції невинуватості та не піддавалися впливу упередженої інформації.

Загалом, презумпція невинуватості залишається ключовим принципом правової системи, який потребує постійної уваги та вдосконалення. Її захист та реалізація є необхідними для забезпечення справедливості та прав людини. В умовах постійних змін та викликів, що стоять перед суспільством, важливо продовжувати працювати над зміцненням цього принципу та забезпеченням його неухильного дотримання.

Список використаних джерел:

1. Конституція: Закон України//Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text

2. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України//Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

3. Європейська конвенція з прав людини: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

4. Судова влада України. Чи застосовна в приватному праві презумпція невинуватості і якщо так, то в якому значенні – міркуваннями поділився суддя ВС від 11 квітня 2024 URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1588043/?form=MG0AV3

5. Рішення від 20.11.2024 по справі 755/12027/24 дніпровський районний суд міста києва URL: https://opendatabot.ua/court/123162313-2f01d87dc5eeee907c355e500e3281bd?form=MG0AV3

6. Судова влада України. КЦС ВС вчергове наголосив, що вибачення не є способом захисту гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації від 02 квітня 2024 URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1582673/

УДК 342.9:351.74(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.17

Лавренко Д. О.,
старший викладач кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2162-7593

ЮРИДИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В ПЕРІОД КРИЗИ

LEGAL CONSTRUCTIONS AS A MEANS OF ENSURING THE STABILITY OF THE LEGAL SYSTEM IN TIMES OF CRISIS

У статті розглядається роль юридичних конструкцій як інструменту законотворчості в періоди перманентної кризи. Встановлено, що концепція криз розвитку суспільства базується на світ-системному підході, який виник у 1970-х роках як альтернатива теоріям модернізації та марксистському аналізу. Автор досліджує, як використання специфічних юридичних конструкцій дозволяє забезпечити гнучкість правових систем у кризових умовах, зокрема через адаптацію існуючих норм та створення нових тимчасових правових режимів. Аналізуючи національні практики країн ЄС під час пандемії COVID-19, автор виявляє ефективність різних типів юридичних конструкцій, таких як «сонячні клаузули» (sunset clause), механізми парламентського контролю, а також інституційну кооперацію між органами влади, експертними установами та громадськістю. Дослідження також підкреслює важливість інноваційного розвитку юридичних конструкцій при збереженні демократичних принципів.

Методологія дослідження ґрунтується на аналізі практик країн ЄС та порівнянні їхніх підходів до правового регулювання в умовах кризи, з особливою увагою до юридичних конструкцій, які поєднують оперативність з обмеженістю в часі. Через призму цих конструкцій аналізується можливість досягнення балансу між ефективністю антикризових заходів і їх легітимністю, зокрема в умовах надмірної централізації влади або недостатньої регуляторної активності.

Основні висновки статті свідчать, що успішні юридичні конструкції в умовах кризи мають бути гнучкими та адаптивними, з можливістю їх швидкої переорієнтації під нові виклики. Вони повинні включати багаторівневий контроль, який забезпечує баланс між швидким реагуванням на кризу та захистом демократичних принципів. Таким чином, використання юридичних конструкцій, що поєднують гнучкість, контроль і прозорість, є необхідним для забезпечення стабільності правової системи в умовах постійних глобальних та соціальних змін.

Ключові слова: *юридичні конструкції, законотворчість, кризові умови, пандемія COVID-19, гнучкість правових систем, тимчасові правові режими, правова стабільність.*

The article examines the role of legal constructions as a tool of legislation in periods of permanent crisis. It has been established that the concept of societal development crises is based on the world-systems approach, which emerged in the 1970s as an alternative to modernization theories and Marxist analysis. The author explores how the use of specific legal constructions enables the flexibility of legal systems in crisis conditions, particularly through the adaptation of existing norms and the creation of new temporary legal regimes. By analyzing the national practices of EU countries during the COVID-19 pandemic, the author identifies the effectiveness of various types of legal constructions, such as «sunset clauses», parliamentary control mechanisms, and institutional cooperation between authorities, expert institutions, and the public. The study also highlights the importance of innovative development of legal constructions while preserving democratic principles.

The methodology of the research is based on the analysis of EU countries practices and the comparison of their approaches to legal regulation in crisis conditions, with a particular focus on legal constructions that combine responsiveness with time limitations. Through these constructions, the analysis addresses the possibility of achieving a balance between the effectiveness of crisis measures and their legitimacy, particularly in the context of excessive centralization of power or insufficient regulatory activity.

The main conclusions of the article suggest that successful legal constructions in times of crisis must be flexible and adaptive, with the ability to quickly reorient to new challenges. They should include multi-level control mechanisms that balance the need for rapid response with the protection of democratic principles. Thus, the use of legal constructions that combine flexibility, control, and transparency is essential for ensuring the stability of the legal system in the face of continuous global and social changes.

The results of the study are of significant importance both for legal professionals and for experts in public administration, as they demonstrate the effectiveness of certain legal constructions in ensuring legal stability and democratic governance in times of crisis.

Key words: *legal constructions, legislation, crisis conditions, COVID-19 pandemic, flexibility of legal systems, temporary legal regimes, legal stability.*

Постановка проблеми. Сучасні правові системи функціонують в умовах постійної турбулентності, спричиненої глобальними та регіональними кризовими явищами. Україна, перебуваючи у стані збройного конфлікту та соціально-економічної нестабільності, потребує оперативного та ефективного законодавчого реагування. Це суттєво впливає на юридичні конструкції, що застосовуються у правотворчій діяльності.

Юридичні конструкції традиційно забезпечують логічну узгодженість правових норм і передбачуваність правозастосування. Компаративний аналіз свідчить, що у країнах романо-германської правової сім'ї (зокрема, у Франції та Німеччині) під час кризових періодів запроваджуються тимчасові законодавчі конструкції з чітко визначеними часовими обмеженнями. Натомість в англо-американській правовій системі (США, Велика Британія) превалюють гнучкі норми, що адаптуються через судову практику. Водночас у країнах із нестабільними політико-правовими системами спостерігається ризик девальвації юридичних конструкцій через часті зміни законодавства та правовий популізм.

З огляду на зазначене, постає необхідність проведення комплексного дослідження юридичних конструкцій як інструменту правотворчості в умовах тривалої кризи. Це дозволить розробити ефективні механізми їх адаптації та оцінити наслідки кризового законодавства для правової системи загалом.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на значну увагу до проблематики юридичних конструкцій у сучасній юридичній науці, їх розвиток у контексті постійної кризи залишається недостатньо дослідженим. Існуючі наукові праці здебільшого зосереджені на загальнотеоретичних аспектах юридичних конструкцій, їх місці в правовій системі та правотворчій техніці. Проте їх роль як інструменту кризового законотворення потребує додаткового вивчення.

Юридичні конструкції як складова юридичної діяльності та правотворчої техніки досліджували такі вчені, як Г.І. Бойко, О.І. Зінченко, М.С. Кельман, В.М. Косович, А.М. Завальний та інші. Місце юридичних конструкцій у правовій системі та правовій науці аналізували А. Дутко, Н. Левицька, О. Скакун, І. Шутак, Г. Шмельова. Галузеві аспекти юридичних конструкцій розглядали І.І. Бабін, О.Я. Гуняк, С.А. Подоляк, С.Р. Рафальонт, О.В. Скрипник, Г.С. Усеїнова, В.Л. Яроцький. Зарубіжні науковці, зокрема Л. Барнетт (L. Barnett), С. Коул (Simon A. Cole), Д. Голдман (D. Goldman), М. Лінч (Michael Lynch), досліджували юридичні конструкції через призму загальнотеоретичних та прикладних аспектів правотворення.

Однак у сучасних умовах, коли правові системи стикаються з викликами, зумовленими війнами, економічною нестабільністю, соціальними трансформаціями та технологічними змінами, юридичні конструкції повинні адаптуватися до нових реалій. Недостатність досліджень, що комплексно аналізують їх роль у законотворчому процесі під час тривалих криз, обумовлює актуальність подальшого вивчення цього явища, зокрема в контексті пошуку ефективних правових механізмів реагування на нестабільність.

Мета статті полягає в аналізі впливу постійної кризи на законотворчість і розкритті ролі юридичних конструкцій як засобу забезпечення правової системи в період кризи.

Виклад основного матеріалу. Сучасна епоха характеризується загостренням перманентних криз різного характеру — економічних, політичних, екологічних і соціальних. У цих умовах традиційні правові механізми часто виявляються неефективними, що вимагає нового концептуального осмислення взаємодії між правом і кризовими явищами.

Концепція криз розвитку суспільства базується на світ-системному підході, який виник у 1970-х роках як альтернатива теоріям модернізації та марксистському аналізу. Заснований І. Валлерстайном, цей підхід розглядає соціальні, економічні та політичні процеси як єдину глобальну «світ-економіку», що функціонує за власною логікою і є нестійкою, схильною до циклічних криз і досягнення точки біфуркації — моменту, коли система вже не здатна функціонувати в колишній формі [1, с. 240-241]. Це пояснює, чому локальні кризи швидко стають глобальними. І. Валлерстайн, спираючись на теорію неврівноважених систем І. Пригожина, стверджував, що невизначеність і багатоваріантність розвитку складних систем неминуче призводять до криз [2, с. 28-31]. Хоча І. Валлерстайн допускав різні сценарії виходу з кризи, його основна ідея полягає в тому, що розвиток світової економіки та держав неможливий без прояву кризових явищ.

Концептуальне розуміння кризового розвитку суспільства, запропоноване І. Валлерстайном у світ-системному підході, гармонійно поєднується з дослідженнями Г. Зеленько [3]. Якщо І. Валлерстайн розглядав кризи як неминучий наслідок еволюції світової економіки та політичних систем, які періодично досягають точки біфуркації, то Г. Зеленько зосереджується на практичному аспекті цього процесу — адаптації політичних конструкцій до змінних умов. Авторка підкреслює, що в українській політичній системі спостерігаються такі кризи: криза ідентичності, криза розподілу матеріального добробуту серед правлячих еліт, криза здатності органів влади виконувати свої функції, криза доступності участі у політичних процесах для зацікавлених груп, які претендують на владу, а також криза легітимності правлячих структур. Це, за словами авторки, створює кризовий синдром, який стримує розвиток держави в цілому [3, с. 33].

Дослідження показує, що перманентна криза, яка може бути трактована як стан постійної нестабільності, вимагає від правової системи не лише стабільності, а й здатності до гнучкої перебудови та швидкого реагування на зміни, що виникають у кризових умовах. У таких ситуаціях традиційні правові інструменти часто виявляються неефективними, що обумовлює необхідність розробки нових механізмів адаптації законодавства до динамічних суспільних викликів.

З цієї точки зору юридичні конструкції виконують роль механізму, що дозволяє державним інститутам ефективно реагувати на циклічні кризи, запобігаючи системним колапсам і знижуючи рівень невизначеності. Це виявляється у процедурній жорсткості законодавчих процесів, недиференційованості правових підходів до різних криз та хронічному відставанні правового регулювання від швидко змінюваної соціальної реальності.

У відповідь на ці виклики виникає потреба в розробці нового типу правової раціональності, яка враховувала б множинність можливих сценаріїв розвитку подій. Серед перспективних напрямів — створення гнучких правових форм, таких як відкриті норми та рамкові закони, впровадження сценарного підходу до правотворення з альтернативними режимами регулювання, а також розвиток адаптивних інституційних структур, здатних до оперативного реагування. Очевидно, що в таких умовах право не може залишатися статичним, оскільки традиційні нормативні моделі часто виявляються неефективними під час глибоких суспільних трансформацій. У зв'язку з цим виникає необхідність використання спеціальних правових механізмів, які забезпечать баланс між стабільністю правової системи та її здатністю до адаптації до змінюваних умов.

Юридичні конструкції, як системно організовані правові формули, що визначають логіку та порядок функціонування правових норм, є ключовим інструментом у процесі правового реагування на кризові виклики.

Як приклад дієвості окремих видів юридичних конструкцій у період кризи можна навести дані з брифінгу Європейської служби парламентських досліджень (EPRS) під назвою «States of emergency in response to the coronavirus crisis: Situation in certain Member States III», датованого червнем 2020 року [4]. У цьому брифінгу аналізуються заходи, вжиті Хорватією, Данією, Фінляндією, Люксембургом, Нідерландами, Португалією та Швецією у відповідь на пандемію COVID-19.

Аналіз правових механізмів, застосованих у зазначених країнах ЄС під час пандемії, свідчить про значну гнучкість правових конструкцій у реагуванні на кризові ситуації. Запровадження надзвичайного стану (Фінляндія, Португалія, Люксембург) продемонструвало високу ефективність централізованого управління, але водночас поставило питання щодо довгострокового збереження демократичного контролю. Альтернативний підхід, заснований на адаптації чинного законодавства (Данія, Швеція), забезпечив більшу сталість правової системи, однак вимагав ширшого суспільного консенсусу та довіри до державних інституцій.

Юридичні конструкції, застосовані під час пандемії, продемонстрували різний ступінь ефективності залежно від рівня нормативної деталізації та механізмів їхнього практичного впровадження. Наприклад, у Португалії вперше в історії було оголошено надзвичайний стан на підставі «надзвичайної ситуації суспільного характеру» (Calamidade pública), що дозволило уряду обмежити свободу пересування та економічну діяльність (Президентський декрет 14-A/2020) [5]. Це продемонструвало, як конституційні норми, традиційно призначені для військових чи політичних криз, були переосмислені для медичних надзвичайних ситуацій. У Данії, де відсутня чітка конституційна норма про надзвичайний стан, уряд скористався принципом «необхідності», швидко змінюючи Закон про епідемії (L133) та передаючи Міністерству охорони здоров'я повноваження щодо ізоляції осіб, підозрюваних у зараженні COVID-19, і закриття кордонів.

Отже, пандемія COVID-19 стала каталізатором трансформації правових систем, що дало можливість оцінити адаптаційні можливості юридичних конструкцій у надзвичайних умовах. Зокрема, аналіз реакції країн ЄС свідчить про значну гнучкість правових механізмів завдяки використанню інноваційних підходів до регулювання кризових ситуацій. Важливим інструментом адаптації стало застосування тимчасових законодавчих норм з автоматичним припиненням дії, відомих як «sunset clause» [6]. Яскравим прикладом є практика Нідерландів, де класифікація COVID-19 як захворювання категорії А в Законі про громадське здоров'я забезпечила правову основу для введення обмежень без оголошення надзвичайного стану, з одночасною гарантією скасування цих обмежень після завершення кризи. Аналогічний механізм був застосований у Данії, де зміни до Закону про епідемії (L133) передбачали автоматичне припинення дії з 1 березня 2021 року, встановлюючи чіткі часові рамки для надзвичайних повноважень.

Окрему увагу заслуговує трансформація традиційних конституційних інститутів під впливом кризових явищ. Так, у Люксембурзі стаття 32.4 Конституції, що спочатку була спрямована на протидію терористичним загрозам, була адаптована для реагування на медичну кризу, зберігаючи при цьому механізм парламентського схвалення після перших десяти днів надзвичайних заходів. Цей приклад демонструє здатність правових систем змінювати зміст існуючих

норм без необхідності радикальних змін законодавчої бази. Особливий інтерес викликає досвід Швеції, де відсутність класичного інституту надзвичайного стану була компенсована на підставі глави 8 конституційного закону Швеції «The Instrument of Government» (1974:152) [7], яка дозволяє делегування законодавчих повноважень Риксдагом уряду та їх підделегування адміністративним органам. Це дало можливість делегувати повноваження Агентству громадського здоров'я через тимчасові зміни до Закону про інфекційні хвороби (2004:168), що дозволило уникнути суттєвих обмежень основних свобод [4, с. 10-11].

Аналіз національних практик показує, що ефективна адаптація правових систем до кризових умов здійснюється через поєднання різноманітних механізмів, зокрема гібридних підходів, що комбінують надзвичайні декрети з парламентським контролем, застосування еластичних норм, таких як принцип необхідності, а також інституційну кооперацію між органами влади та експертними установами. Однак важливим аспектом залишається збереження балансу між ефективністю антикризових заходів і їх легітимністю. Надмірна централізація повноважень, як це спостерігалося в Хорватії, де було запропоновано механізми відстеження громадян, може призвести до ерозії громадської довіри. Водночас недостатня регуляторна активність, що була характерною для початкових етапів пандемії в Швеції, несе ризик неефективної протидії кризі. Таким чином, пандемія COVID-19 стала унікальним стресовим тестом для правових систем, продемонструвавши їх здатність до інноваційного розвитку при збереженні демократичних засад суспільства.

Висновки. Аналіз іноземного досвіду, зокрема практик країн ЄС під час пандемії COVID-19, дозволяє виокремити основні характеристики ефективних юридичних конструкцій у кризових умовах. По-перше, дієві правові механізми відзначаються гнучкістю та адаптивністю, що виявляється в здатності переосмислювати існуючі норми (як це відбулося в Люксембурзі) або створювати спеціальні тимчасові режими (наприклад, «sunset clause» в Нідерландах і Данії). По-друге, важливим елементом є інституційна кооперація, що передбачає взаємодію між органами влади, експертними установами та громадськістю для забезпечення обґрунтованості та легітимності антикризових заходів. По-третє, критичне значення має багаторівневий контроль, що включає парламентський нагляд, судовий контроль за дотриманням принципу пропорційності та громадський моніторинг, які запобігають зловживанню владою. Нарешті, ефективні юридичні конструкції повинні поєднувати оперативність реагування з обмеженістю в часі, що забезпечує баланс між необхідністю швидкого втручання та захистом демократичних принципів. Отже, досвід країн ЄС свідчить, що найбільш успішними є правові механізми, які інтегрують гнучкість, контроль та прозорість, що забезпечує стабільність правової системи навіть у умовах надзвичайних викликів.

Список використаних джерел:

1. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. Київ: «Сталь», 2005.500 с.

2. Калінін В.Ю. Концепт кризи у світ-системному аналізі. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2014. Вип. № 3/4 (23/24). С. 28-33.

3. Зеленько Г. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні інститути та процеси*. 2021. № 2. С. 33–61.

4. Bentzen, N., Boström, A., Del Monte, M., Odink, I., Prpic, M., & Tuominen, M. States of emergency in response to the coronavirus crisis: Situation in certain Member States III. European Parliamentary Research Service. 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651972/EPRS_BRI(2020)651972_EN.pdf (дата звернення 28.03.2025).

5. Decreto do Presidente da República n.º 14-A/2020 de 18 de março. Diário da República, 1.ª série. № 55. Pág. 13-(2)-13-(4). URL: https://files.diariodarepublica.pt/1s/2020/03/05503/0000200004.pdf (дата звернення 29.03.2025).

6. Sunset clause. Cambridge Business English Dictionary. URL: https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/sunset-clause. (дата звернення: 27.03.2025)

7. The Instrument of Government (1974:152). Up to and including Swedish Code of Statutes (SFS) 2022:1600. URL: https://www.riksdagen.se/globalassets/05.-sa-fungerar-riksdagen/demokrati/the-instrument-of-government-2023-eng.pdf (дата звернення 29.03.2025).

УДК 343.43:341.48-053.2(477:470+571)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.18

Лугіна Н. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-6005-2943

Підгородецький В. О.,
здобувач вищої освіти
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-7812-7384

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ДІТЕЙ ДЕПОРТОВАНИХ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ З ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

CRIMINAL LEGAL MECHANISMS FOR THE REINTEGRATION OF CHILDREN DEPORTED BY THE RUSSIAN FEDERATION FROM THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

У статті досліджуються кримінально-правові механізми реінтеграції українських дітей, незаконно депортованих Російською Федерацією з окупованих територій України. Автори аналізують юридичну кваліфікацію депортації дітей як воєнного злочину та елементу геноциду відповідно до національного та міжнародного кримінального права. Розглянуто проблематику документування та розслідування фактів незаконної депортації дітей в умовах збройного конфлікту, включаючи труднощі збору доказової бази на окупованих територіях та обмежені можливості міжнародного співробітництва. Особлива увага приділяється міжнародному досвіду кримінально-правового забезпечення реінтеграції дітей після збройних конфліктів з аналізом балканської, африканської та близькосхідної моделей. На основі проведеного аналізу автори пропонують гібридну модель кримінально-правових механізмів реінтеграції для України, яка поєднує елементи міжнародного та національного кримінального правосуддя з механізмами соціальної та психологічної реабілітації. Запропоновано авторське визначення поняття "кримінально-правовий механізм реінтеграції" та сформульовано конкретні рекомендації щодо вдосконалення кримінального законодавства України, зокрема, доповнення Кримінального кодексу України статтею 438-1, яка передбачає посилену відповідальність за незаконну депортацію дітей, та прийняття спеціального закону "Про захист прав дітей, постраждалих внаслідок збройної агресії російської федерації". Дослідження виявило критичні прогалини у сфері захисту прав депортованих дітей та окреслило перспективні напрямки подальших наукових розробок, зокрема створення методики розслідування таких злочинів, вивчення психологічних аспектів реінтеграції дітей, які зазнали ідеологічного впливу, та імплементації міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах до національного законодавства України.

Ключові слова: *депортація дітей, Російська Федерація, окуповані території України, кримінально-правові механізми, реінтеграція, воєнні злочини, геноцид, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, відновне правосуддя.*

The article examines criminal legal mechanisms for the reintegration of Ukrainian children illegally deported by the Russian Federation from the occupied territories of Ukraine. The authors analyze the legal qualification of child deportation as a war crime and an element of genocide according to national and international criminal law. The paper addresses the challenges of documenting and investigating cases of illegal deportation of children in armed conflict, including the difficulties of collecting evidence in occupied territories and limited possibilities for international cooperation. Special attention is paid to international experience in criminal legal support for the reintegration of children after armed conflicts, with analysis of Balkan, African, and Middle Eastern models. Based on this analysis, the authors propose a hybrid model of criminal legal reintegration mechanisms for Ukraine, which combines elements of international and national criminal justice with social and psychological rehabilitation mechanisms. The authors offer their definition of the concept "criminal legal mechanism of reintegration" and formulate specific recommendations for improving Ukraine's criminal legislation, in particular, supplementing the Criminal Code of Ukraine with Article 438-1, which provides enhanced liability for illegal deportation of children, and adopting a special law "On Protection of Rights of Children Affected by the Armed Aggression of the Russian Federation." The research identifies critical gaps in the protection of deported children's rights and outlines promising directions for further scientific developments, including creating a methodology for investigating such crimes, studying psychological aspects

of reintegrating children who have undergone ideological influence, and implementing international standards for protecting children's rights in armed conflicts into Ukraine's national legislation.

Key words: *deportation of children, Russian Federation, occupied territories of Ukraine, criminal legal mechanisms, reintegration, war crimes, genocide, International Criminal Court, Rome Statute, restorative justice.*

Постановка проблеми. Російська військова агресія проти України спричинила безпрецедентну гуманітарну кризу, одним із найтрагічніших проявів якої стала незаконна депортація українських дітей із тимчасово окупованих територій до російської федерації. За оцінками міжнародних організацій та української влади, кількість примусово переміщених дітей сягає десятків тисяч. Депортовані діти піддаються системній русифікації – їм змінюють прізвища, видають російські документи, поміщають у прийомні сім'ї та дитячі будинки, що є прямим порушенням міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій та Конвенції ООН про права дитини.

Як наголосив Президент України Володимир Зеленський: «Насильницька депортація – це один із найбільш цинічних злочинів цієї війни. Дітей не просто «вивозять» з окупованої території України. росія свідомо намагається знищити будь-який зв'язок дітей з Україною, з рідними, з близькими. Дітей вчать брехні про Україну та цю війну. Дітей віддають на незаконне усиновлення – навіть тоді, коли вони самі кажуть, що мають близьких тут, в Україні, і намагаються відновити зв'язок зі своїми рідними» [1].

Ситуація ускладнюється тим, що після депортації діти опиняються у правовій пастці: вони позбавлені належного представництва, контактів із родичами та мають обмежений доступ до правової допомоги. Примусове переміщення дітей кваліфікується як воєнний злочин та один із елементів геноциду, що підтверджується виданням Міжнародним кримінальним судом (МКС) ордерів на арешт вищого політичного та військового керівництва рф. Проте кримінально-правові механізми, спрямовані на повернення та реінтеграцію депортованих дітей, залишаються недостатньо розробленими та малоефективними.

В умовах воєнного стану Україна потребує формування комплексної кримінально-правової політики, яка б дозволила не лише притягнути винних осіб до відповідальності, але й створити ефективні механізми повернення, психологічної та соціальної реабілітації та реінтеграції депортованих дітей. Це завдання вимагає міждисциплінарного підходу на перетині міжнародного кримінального права, національного кримінального законодавства та кримінального процесу, ювенальної юстиції та соціальної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кримінально-правових механізмів реінтеграції депортованих дітей знаходиться на перетині декількох наукових напрямків, кожен з яких має власну історіографію.

Дослідники одностайно кваліфікують примусову депортацію українських дітей з окупованих територій як воєнний злочин і складову геноциду проти українського народу. Зокрема, І. Басиста аналізує геноцидний умисел росії, проводячи паралелі з історичними випадками геноциду українців та підкреслюючи міжнародне визнання цих дій злочинними, особливо з огляду на примусову зміну громадянства та знищення національної ідентичності дітей [2]. Б. Островська досліджує у своїй праці міжнародно-правові аспекти злочинів російської федерації щодо незаконної депортації, насильницького переміщення та примусової асиміляції українських дітей, а також аналізує механізми репатріації та важливість координації зусиль національних і міжнародних структур для повернення та реабілітації постраждалих дітей [3]. О. Потіха висвітлює системну ідеологічну обробку та примусову асиміляцію депортованих дітей у росії, включаючи їхню військову підготовку. Дослідниця розкриває масштаби викрадення дітей, методи «перевиховання» в російських таборах та складнощі процесу повернення дітей в Україну [4]. М. Лугова в своєму дослідженні фокусується на шляхах мінімізації екзистенційних наслідків і етносоціальних ризиків примусового переміщення осіб, зосереджуючись на виявленні та систематизації фактів вивезення українських дітей до росії [5].

Водночас, незважаючи на значну кількість досліджень, питання розробки комплексних кримінально-правових механізмів реінтеграції депортованих дітей залишається недостатньо вивченим. Зокрема, сучасна українська юридична наука і практика зустрічаються з низкою критичних прогалин у сфері захисту прав депортованих дітей. Найгострішою проблемою є відсутність чітких юридичних механізмів документування та розслідування фактів незаконної депортації дітей в умовах повномасштабної війни. Правоохоронні органи працюють в умовах обмеженого доступу до окупованих територій, що унеможливлює збір доказової бази за традиційними методиками та створює перешкоди для формування цілісної картини злочину. Ця проблема поглиблюється недостатньою розробленістю кримінальних процесуальних інструментів міжнародного співробітництва для повернення незаконно депортованих дітей. Незважаючи на існування окремих міжнародних домовленостей та конвенцій, реалізація практичних кроків з повернення дітей залишається складним

завданням через відсутність відпрацьованих алгоритмів взаємодії між українськими та міжнародними інституціями, а також через відверте саботування процесу з боку російської сторони. Навіть у випадках успішного повернення дітей виникає проблема відсутності спеціальних нормативно-правових рамок для їхньої ефективної реінтеграції після повернення. Діти, які пережили примусове переміщення, часто потерпають від множинних травм: втрата зв'язку з рідними, психологічний тиск, культурна індоктринація та зміна мовного середовища, що вимагає комплексного підходу до їхньої реабілітації. Ситуація додатково ускладнюється неузгодженістю національного законодавства України з міжнародними стандартами у сфері захисту дітей в умовах збройної агресії. Українське законодавство, хоч і містить загальні норми щодо захисту прав дітей, але не володіє достатньою гнучкістю та специфічністю для реагування на виклики масової депортації дітей в умовах міжнародного збройного конфлікту. Все це доповнюється недостатньою науковою обґрунтованістю кримінально-правових механізмів відновлювального правосуддя щодо дітей-жертв депортації. Відсутність ґрунтовних наукових досліджень, що враховували б сучасний контекст збройної агресії проти України, залишає законотворців та практиків без необхідного теоретичного підґрунтя для розробки ефективних механізмів захисту та відновлення прав депортованих дітей.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є науково-теоретичне обґрунтування та розробка комплексних кримінально-правових механізмів реінтеграції дітей, незаконно депортованих рф з окупованих територій України, які б відповідали національному законодавству, міжнародному праву та враховували особливості воєнного стану. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

− визначити юридичну кваліфікацію незаконної депортації дітей у контексті національного та міжнародного кримінального права;

− проаналізувати існуючі кримінальні процесуальні механізми документування та розслідування фактів незаконної депортації дітей;

− дослідити міжнародний досвід кримінально-правового забезпечення реінтеграції дітей після збройних конфліктів;

− розробити модель кримінально-правових механізмів реінтеграції депортованих дітей з урахуванням національних та міжнародних правових стандартів;

− сформулювати пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України для забезпечення ефективної реінтеграції депортованих дітей.

Виклад основного матеріалу. Аналіз проблематики кримінально-правових механізмів реінтеграції депортованих дітей доцільно розпочати з юридичної кваліфікації самого акту незаконної депортації. Відповідно до ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), примусове переміщення дітей кваліфікується як порушення законів та звичаїв війни [6]. Водночас, згідно зі ст. 442 ККУ та ст. 6 Римського статуту, примусове переселення дітей з однієї національної групи до іншої може розглядатися як один із проявів геноциду [6; 7]. Ратифікувавши Римський статут МКС, Україна імплементувала положення щодо воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що дозволяє кваліфікувати примусове переміщення дітей як міжнародний злочин.

Погоджуємось із думкою Б. Островської, яка зазначає, що протиправне переміщення українських дітей з тимчасово окупованих територій до рф, супроводжуване подальшою зміною їхнього громадянства та усиновленням громадянами росії, становить кричуще порушення правових норм України та міжнародного законодавства [3].

Особливого значення у контексті дослідження набуває ст. 8 Римського статуту МКС, яка визначає незаконну депортацію або переміщення населення як воєнний злочин [7]. У березні 2023 року МКС видав ордер на арешт Президента рф путіна та Уповноваженої з прав дитини львової-бєлової за «незаконну депортацію населення (дітей) і незаконне переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до російської федерації» [8]. Це створює важливий прецедент у міжнародному праві та формує юридичну основу для розробки механізмів відповідальності та реінтеграції.

Документування фактів незаконної депортації дітей є першим етапом у запуску кримінально-правових механізмів реінтеграції. В Україні цю функцію виконують спеціальні підрозділи правоохоронних органів, Офіс Генерального прокурора (зокрема, департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту) та міжнародні організації. Основними проблемами на цьому етапі є складність отримання доказів з окупованих територій, відсутність координації між різними органами, обмежений доступ до відповідної інформації та свідків.

Існуючі кримінальні процесуальні механізми розслідування фактів незаконної депортації дітей потребують удосконалення. Зокрема, актуальним є питання створення спеціалізованих слідчих груп, які б зосереджувалися виключно на розслідуванні злочинів проти дітей. Доцільним є запровадження особливого порядку кримінального провадження щодо злочинів, пов'язаних з депортацією дітей, який би враховував специфіку воєнного стану та окупації.

Необхідним елементом роботи щодо визволення українських дітей є міжнародні партнерства, особливо Міжнародна коаліція країн за повернення українських дітей, яка на сьогодні

налічує понад 40 країн-учасниць [9]. Важливим досягненням на сьогодні якої є видання першої Білої книги, в якій представлено всебічний аналіз примусових переміщень та депортацій дітей, наведено чіткі докази воєнних злочинів росії та серйозних порушень міжнародного права. Біла книга підкреслює системний характер депортації, яку здійснює росія, зокрема на прикладі примусової паспортизації, мережі державних «військово-патріотичних» та «оздоровчих таборів», які мають на меті ідеологічне перевиховання та мілітаризацію українських дітей [10].

Важливим елементом кримінально-правових механізмів реінтеграції є міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях. Україна має активно використовувати механізми правової допомоги, передбачені міжнародними договорами, для отримання доказів, проведення слідчих (розшукових) дій та екстрадиції підозрюваних. Однак, враховуючи, що рф відмовляється від співпраці з міжнародними інституціями, необхідно розробити альтернативні механізми, зокрема, через залучення третіх країн та міжнародних організацій.

Аналіз міжнародного досвіду дозволяє виділити кілька моделей кримінально-правового забезпечення реінтеграції дітей після збройних конфліктів:

1. Балканська модель, що передбачає створення спеціальних трибуналів та комісій з розшуку зниклих осіб, що діють паралельно з національними правоохоронними органами;

2. Африканська модель (Руанда, Сьєрра-Леоне), яка поєднує міжнародне правосуддя з традиційними механізмами примирення та реінтеграції;

3. Близькосхідна модель (Сирія, Ірак), де особлива увага приділяється роботі з дітьми, які зазнали ідеологічної обробки та індоктринації.

Кожна з цих моделей має свої переваги та недоліки, але всі вони підкреслюють необхідність комплексного підходу, що поєднує кримінальне переслідування винних із заходами реабілітації та реінтеграції постраждалих дітей.

Для України найбільш доцільною видається розробка гібридної моделі, яка б поєднувала елементи міжнародного та національного кримінального правосуддя з механізмами соціальної та психологічної реабілітації. Основними елементами такої моделі мають стати:

1. Запровадження інституту відновного правосуддя для дітей-жертв депортації, що дозволить зосередитися не лише на покаранні винних, але й на відновленні прав та інтересів постраждалих дітей;

2. Створення спеціалізованого судового органу (палати) з розгляду справ про воєнні злочини проти дітей, з відповідною юрисдикцією та процедурами;

3. Розробка механізму «опікунського правосуддя», який би дозволив оперативно встановлювати опіку над повернеными дітьми та забезпечувати їх права;

4. Імплементація принципу «найкращих інтересів дитини» у всі кримінальні процесуальні дії та рішення, пов'язані з розслідуванням та судовим розглядом справ про депортацію дітей;

5. Створення спеціальних програм захисту свідків для дітей, які можуть свідчити у провадженнях про депортацію.

Окремої уваги заслуговує проблема реінтеграції дітей, які зазнали ідеологічного впливу та русифікації під час перебування в рф. У цьому контексті доцільним є запровадження спеціальних реабілітаційних програм, які були б інтегровані в систему кримінально-правових механізмів. Зокрема, пропонується запровадити інститут «соціального супроводу» як елемент реінтеграції, що передбачає закріплення за кожною поверненою дитиною спеціального соціального працівника та психолога.

За висновками дослідження Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я, депортованих українських дітей направляли до таких регіонів: Ленінград, Мурманськ, Тюмень, Новосибірськ, Ростов, Астрахань та інші [11].

Важливим аспектом проблеми є майнові питання, пов'язані з реінтеграцією депортованих дітей. Кримінально-правові механізми мають передбачати можливість відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої дітям внаслідок незаконної депортації. Це може здійснюватися як в рамках кримінального провадження (цивільний позов у кримінальному провадженні), так і через спеціально створені компенсаційні фонди.

На підставі проведеного дослідження пропонуємо авторське визначення **«кримінально-правовий механізм реінтеграції»**, а саме: це система нормативно-правових засобів, процедур і заходів, закріплених у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві, спрямована на забезпечення захисту прав і законних інтересів потерпілих, зокрема дітей, від злочинів, відновлення їхнього правового статусу, гарантування безпеки, забезпечення справедливого правосуддя та створення умов для повернення й повноцінної інтеграції до суспільства після пережитих злочинних посягань.

Для ефективної реалізації кримінально-правових механізмів реінтеграції депортованих дітей необхідно внести зміни до Кримінального кодексу України та інших нормативно-правових актів. Зокрема, на нашу думку, доцільним буде:

1. Доповнити КК України статтею 438-1, яка б передбачала посилену відповідальність за незаконну депортацію дітей і викласти її в наступній редакції: «Примусове переміщення, незаконна депортація чи насильницьке переселення дітей, вчинені під час збройного конфлікту, у тому числі з окупованої території на територію дер-

жави-окупанта чи третьої держави, зміна місця проживання та/або законних представників дитини, надання дитині громадянства держави-окупанта, здійснення протиправного усиновлення (удочеріння) чи встановлення опіки без дотримання встановленого законом порядку – караються позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі».

2. Ухвалити спеціальний закон «Про захист прав дітей, постраждалих внаслідок збройної агресії російської федерації», який би врегулював питання ідентифікації, повернення та реінтеграції депортованих дітей.

Висновки. Відповідно до визначених завдань, проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. У контексті національного та міжнародного кримінального права незаконна депортація дітей кваліфікується як серйозне порушення прав людини та може становити воєнний злочин, злочин проти людяності або навіть акт геноциду. Відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Женевських конвенцій та Конвенції про права дитини, такі дії забороняються та підлягають кримінальному переслідуванню.

2. Аналіз існуючих кримінальних процесуальних механізмів документування та розслідування фактів незаконної депортації дітей виявив низку проблем: відсутність єдиної методики збору доказів, обмежений доступ до окупованих територій, складність ідентифікації всіх постраждалих дітей та проблеми міжнародного співробітництва при розслідуванні таких злочинів. Ефективне документування потребує комплексного підходу, включаючи створення централізованих баз даних, залучення міжнародних експертів та використання сучасних технологічних рішень для верифікації інформації.

3. Дослідження міжнародного досвіду кримінально-правового забезпечення реінтеграції дітей після збройних конфліктів показало, що найбільш успішними є моделі, які поєднують правосуддя перехідного періоду з відновним правосуддям. Досвід Боснії і Герцеговини, Руанди, Сьєрра-Леоне та інших країн демонструє необхідність спеціальних програм психологічної реабілітації, правового супроводу та соціальної адаптації для депортованих дітей. Важливим елементом є притягнення винних до відповідальності при одночасному забезпеченні найкращих інтересів дитини.

4. Розроблена модель кримінально-правових механізмів реінтеграції депортованих дітей включає такі компоненти: а) створення спеціалізованих правових інститутів для розслідування та судового розгляду справ про незаконну депортацію; б) запровадження процедур швидкої ідентифікації та повернення дітей; в) розробка програм психологічної та соціальної реабілітації; г) забезпечення правового супроводу процесу реінтеграції; д) створення механізмів компенсації шкоди постраждалим дітям. Модель враховує як національні особливості правової системи України, так і міжнародні стандарти захисту прав дітей.

5. Для вдосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства України рекомендується: а) внести зміни до Кримінального кодексу України, які б чітко визначали незаконну депортацію дітей як окремий склад злочину з відповідними санкціями; б) створити законодавчу базу для функціонування спеціалізованих органів з питань реінтеграції депортованих дітей; в) розробити нормативно-правові акти, що регулюватимуть процедуру психосоціальної реабілітації та правового супроводу депортованих дітей; г) імплементувати положення міжнародного гуманітарного права щодо захисту дітей під час збройних конфліктів у національне законодавство.

Перспективними напрямками подальших досліджень у даній сфері є розробка методики розслідування злочинів, пов'язаних із незаконною депортацією дітей, дослідження психологічних аспектів реінтеграції дітей, які зазнали ідеологічного впливу, а також вивчення можливостей імплементації міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах до національного законодавства України.

Список використаних джерел:

1. Ukrinform. Зеленський на зустрічі Міжнародної коаліції за повернення українських дітей – потрібні швидкі дії. *Укрінформ – актуальні новини України та світу*. URL: https://www.ukrinform.ua/

2. Басиста І. В. Геноцидний умисел росії упродовж насильницької передачі українських дітей та крайні ініціативи щодо повернення викрадених дітей (продовження огляду). *Малиновські читання* : Матеріали XI Міжнар. науково-практ. конф., м. Острог, 15 листоп. 2024 р. 2024. С. 32–34. URL: https://doi.org/10.25264/27.11.2024

3. Островська Б. В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *New Ukrainian Law*. 2023. № 2. С. 60-72. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2023.2.8

4. Потіха О. Долі українських дітей на тимчасово окупованих територіях України. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки* : Зб. тез III Міжнар. наук. конф., м. Тернопіль, 20–21 берез. 2023 р. С. 27–30. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/

5. Лугова М. С. Філософське осмислення екзистенційних наслідків примусового переміщення українських дітей / М. С. Лугова // Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян як підґрунтя їх цивілі-

заційного протистояння : кол. моногр. / за заг. ред. І. А. Семенець-Орлової, В. М. Паращенко, О. О. Паращенка. – Одеса : Олді+, 2023. – С. 146–158. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/11366

6. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

7. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

8. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/news/

9. Уповноважений зустрівся з членами Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – Головна*. URL: https://ombudsman.gov.ua/news

10. Реінтеграція та реабілітація дітей, що пережили депортацію та примусове переміщення: Міжнародна експертна група Bring Kids Back UA презентувала Білу книгу – Офіційне інтернет-представництво Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua

11. The planes of the Putin administration were used to deport Ukrainian children. *Бабель | Розповідаємо про політику, культуру і суспільство в Україні. Останні новини детально і неупереджено*. URL: https://babel.ua/en/news/

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.19

П'єбяк Лукаш,
кандидат юридичних наук, суддя
Варшава, Польща
ORCID: 0000-0001-5771-6921

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМ У СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

SOME PROBLEMS OF REFORM IN THE JUSTICE SYSTEM IN THE REPUBLIC OF POLAND

Справедливий суд є однією із умов розбудови правової держави, розвитку демократії, забезпечення гарантій прав і свобод людини і громадянина. На це спрямована діяльність держав-членів Європейського Союзу, США та інших держав Північної Америки, всього світового сучасного співтовариства. Зі вступим до Європейського Союзу пов'язані і реформи судочинства у Республіці Польща. Автор звертає увагу на необхідність виокремлення трьох етапів судово-правової реформи у Польщі, які можуть бути представлені як три періоди розвитку правосуддя: перший припадає на вісімдесяті роки XX століття, ознаменований прийняттям численних законів з метою подолання посткомуністичного спадку та створення сучасної судової системи, другий пов'язаний із ухваленням Конституції Республіки Польща у 1997 році та ряду системних законів, а третій – з інституціалізацією суддівського самоврядування та системи підбору і формування корпусу суддів. У статті відзначено, що із вступом Польщі до Європейського Союзу відбувалася швидка гармонізація польського судового законодавства до вимог і стандартів ЄС та забезпечувалася стабілізація функціонування системи правосуддя. Автор аналізує ряд теоретико-правових проблем реформування судової влади, зокрема, сучасне розуміння поняття «незалежність», «незмінюваність» суддів, право людини на розгляд справи «компетентним судом», повноваження та роль у формуванні судового корпусу Національної ради суддів. У статті також досліджено значимість конституційно-правового регулювання функціонування судової системи, стверджується, задля чого Конституція 1997 р. визначає три основні орієнтири: норми про устрій судів скеровані на реалізацію принципу поділу влади; вимоги демократичної правової держави та верховенства права забезпечують право на справедливий суд; конституційна роль незалежного статусу суддів розглядається як гарантією доступу до суду.

Ключові слова: *правосуддя, судова система, принципи незалежності та справедливості судочинства, незмінюваності та компетентності суддів, реформи правосуддя, польський досвід реформування судової влади, гармонізація європейських стандартів організації та функціонування судової влади.*

A fair trial is one of the conditions for building a state based on the rule of law, developing democracy, and ensuring guarantees of human and civil rights and freedoms. The activities of the member states of the European Union, the USA and other states of North America, and the entire modern world community are aimed at this. Judicial reforms in the Republic of Poland are also associated with accession to the European Union. The author draws attention to the need to distinguish three stages of judicial and legal reform in Poland, which can be presented as three periods of justice development: the first falls on the eighties of the twentieth century, marked by the adoption of numerous laws aimed at overcoming the post-communist legacy and creating a modern judicial system, the second is associated with the adoption of the Constitution of the Republic of Poland in 1997 and a number of systemic laws, and the third is associated with the institutionalization of judicial self-government and the system of selecting and forming the judicial corps. The article notes that with Poland's accession to the European Union, there was a rapid harmonization of Polish judicial legislation with EU requirements and standards and the stabilization of the functioning of the justice system was ensured. The author analyzes a number of theoretical and legal problems of reforming the judiciary, in particular, the modern understanding of the concept of "independence", "immutability" of judges, the right of a person to have a case considered by a "competent court", the powers and role in the formation of the judicial corps of the National Council of Judges. The article also examines the significance of the constitutional and legal regulation of the functioning of the judicial system, arguing why the 1997 Constitution defines three main guidelines: the norms on the structure of the courts are aimed at implementing the principle of separation of powers; the requirements of a democratic legal state and the rule of law ensure the right to a fair trial; the constitutional role of the independent status of judges is considered as a guarantee of access to court.

Key words: *justice, judicial system, principles of independence and fairness of the judiciary, irremovability and competence of judges, justice reforms, Polish experience in reforming the judiciary, harmonization of European standards of the organization and functioning of the judiciary.*

Європейські тенденції розвитку інституту прав і свобод людини, удосконалення правосуддя проявилися в особливостях реформування судової системи у Республіці Польща та можуть бути представлені як три періоди розвитку правосуддя, що припадають на останні три десятиліття. Першим з цих періодів уважаємо вісімдесяті роки XX століття, коли було прийнято безліч законів, що стосуються усіх практично питань судочинства, а також охоплюють питання юридичної професії. Частина з прийнятих тоді рішень зберігають свою юридичну силу до теперішнього часу. Другим періодом вважається час після 1989 року, коли ключовим моментом політико-правового розвитку стала підготовка та ухвалення Конституції Республіки Польща у 1997 році, а також системоутворюючих законів, спрямованих вдосконалення правового регулювання сфери судочинства. Зокрема, Конституція 1997 року надала статус конституційного принципу інстанційності, передбачено відповідні вимоги що створення і функціонування Національної судової ради (ст. 186) та Вищого адміністративного суду (ст. 184). Поза конституційним регулюванням залишилася прокуратура питання правового регулювання її діяльності. Зауважимо, що ст. 176 ч. 2 Конституції Польщі застерігає властивість закону у діяльності, спрямованої на нормування системи, юрисдикції судів та провадження у судах.

Постконституційний розвиток у 2001-2002 роки дозволив забезпечити незалежність судочинства та підготовки юридичних професій, запровадити конституційні гарантії прав людини, відбулася приватизація нотаріальних, а також органів виконавчого провадження у системі цивільного судочинства, були створені професійні органи самоврядування для нотаріусів та судових приставів (виконавців).

Велике значення мало створення елементів суддівських самоврядувань, до складу яких входило створення та конституціоналізація Національної судової ради. Слід також пам'ятати про конвергенцію професії адвоката та юрисконсульта, запровадження трирівневої структури в системі інстанційності загального судочинства та дворівневої у системі адміністративного судочинства. Таким чином, були закладені основи у функціонуванні судової системи та юридичних професій як важливої складової розбудови демократичної правової держави. Нові інститути сприймалися більшістю як запозичені з функціонування західних країн, і тому вважалися необхідними й функціонуючими належним чином.

Конституційний трибунал (Trybunal Konstytucijny – Конституційний суд), створений у 1982 році, та Національна судова рада (пол. Krajowa Rada Sądownictwa, також зустрічається переклад «Загальнопольська Судова Рада») з 1989 року в основному мали стати також своєрідним демократичним екраном, який відображав би демократизацію Польщі. Нова Конституція внесла певні корективи у правове регулювання функціонування судової влади (зокрема, Конституційний суд, визнаний судовим органом, одночасно йому надано абсолютно нові повноваження). Деякі основні рішення у сфері судової системи не були змінені, але були обмежені за обсягом, наприклад: судово-адміністративні провадження стали двоінстанційними. Третій період започатковується у 2001-2002 роках і триває досі як процес подальшого вдосконалення інституційного та нормативного забезпечення реформи у сфері правосуддя.

Тривалий час у Польщі багато дискусій велося навколо створення і розташування міських судів, а також впровадження рішень, за допомогою яких професія судді мала бути вінцем попередньої юридичної кар'єри[2]. Після вступу Польщі до Європейського Союзу було внесено ряд поправок, спрямованих на гармонізацію польського судового законодавства до вимог і стандартів ЄС. Суттєвою цінністю стала стабілізація функціонування системи правосуддя. Багато законодавчих актів, що стосуються функціонування всієї судової системи, а також юридичних професій, були оновлені або змінені в результаті рішень, винесених Конституційним судом. Як приклади найбільш часто змінюваних законів можна навести закон від 27 липня 2001 р. – щодо устрою судів загальної юрисдикції (уніф. текст Законодавчий вісник за 2013 р., поз. 427 зі зм.), тільки за період 2001-2011 років був змінений 40 разів[3]. Наступний закон від 23 листопада 2002 р. про Верховний суд (уніф. текст Законодавчий вісник за 2013 р., поз. 499) лише до 2011 року переглядався 11 разів[4]. Закон від 25 липня 2002 р. – про устрій адміністративних судів (Законодавчий вісник № 153, поз. 1269 зі зм.) переглядався 5 разів[5].

Відзначимо, що зміни такими швидкими темпами призвели до багатьох ускладнень, виникнення численних ризиків у застосування права. Знаємо, що впевненість у справедливості застосуванні права та неухильному дотримання законів і Конституції у функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, у тому числі і передусім органів судової влади, є основою для ефективного соціального управління та ефективного функціонування економіки і соціально-культурної сфери. Порушення цього правила призводить до зниження довіри з боку громадськості як по відношенню до інститутів, які цей закон створюють, але також і до інститутів, які закон застосовують. З іншого боку, низька якість впроваджуваних нормативних актів та їх мінливість призводить щонайменше до хронічного затягування судового захисту прав і свобод суб'єктів суспільних відносин., а судові процеси в господарських або кримінальних справах, якщо вони тривають роками, негативно перекладаються на соціально-економічне життя і руйну-

ють довіру суспільства до системи створення і застосування права[6]. Відсутність стабільності системного законодавства може мати негативні наслідки залежно від того, в якому відношенні один до одного ці зміни відбуваються.

Питання реформування системи правосуддя включали також і виконання рішень Конституційного суду законодавчим органом щодо суддів та прокурорів відповідно до закону від 23 січня 2009 р. у контексті підвищення якості правничої освіти, що Національної школу судівництва і прокуратури (уніф. текст Законодавчий вісник за 2012 р., поз. 1230 зі зм.) та стосовно юрисконсультів, адвокатів та інших професій (закон від 20 лютого 2009 р. про внесення змін до законів, що регулюють питання діяльності адвокатури, юрисконсультів і закону про нотаріат (Законодавчий вісник № 37, поз. 286).

У процесі реформування судової влади також виникали науково-теоретичні проблеми, які вимагали свого розв'язання. Так, на підставі ч. 1 ст. 178 Конституції Республіки Польща судді при виконанні своїх обов'язків незалежні й підпорядковуються тільки Конституції та законам. Однак Конституція не визначає поняття «незалежність», яка розуміється як неприпустимість будь-якого втручання ззовні або тиску на суддю щодо винесених ним рішень. У ст. 180 (ч. 1, 2 і 4) Конституції Польщі встановлено принцип незмінюваності суддів: суддя не підлягає звільненню, спроби переведення в інше місце або на іншу посаду проти волі судді можуть здійснюватися тільки за рішенням суду.

Згідно з подальшими рішеннями Конституційного суду Польщі під поняттям незалежність судді слід розуміти: неупередженість по відношенню до кожного з учасників розгляду; незалежність від позасудових органів (установ); самостійність судді перед владою та іншими судовими органами, а також незалежність від впливу політичних факторів, особливо політичних партій. Також у Польщі юридично закріплено принцип особистої внутрішньої незалежності судді. Повага та захист зазначених елементів незалежності судді є конституційним обов'язком кожного органу та осіб, які безпосередньо контактують з діяльністю судів. Порушення суддею обов'язку незалежності означає зраду принципу суддівської незалежності, що рівнозначне надзвичайно серйозному порушенню основоположних принципів функціонування системи правосуддя (рішення Конституційного суду від 24 червня 1998 р., K 3/98).

Звичайно, реальне суспільно-політичне життя пов'язано із можливими загрозами суддівської незалежності, що вимагає запровадження і реалізації ряду конституційних і законодавчих гарантій, найбільш важливою метою яких є створення умов для перебування судді на посаді, що дозволяють кожному судді мати відповідний суверенітет при прийнятті рішень. Гарантії незалежності судді можемо поділити на чотири основні групи організаційного, функціонального, процесуального характеру.

Так, відповідно до ст. 179 Конституції Польщі кожен суддя призначається Президентом Республіки Польща за пропозицією Національної судової ради. Таким чином, судді не тільки виносять рішення від імені держави, але й призначаються державою. Ці та інші новели дозволили проф. Василю Костицькому стверджувати про те, що європейська та північно-американська цивілізація вступила в епоху судової влади[1].

Тут варто згадати про відновлювальний закон від 20 грудня 2019 р. Про систему загальних судів, закони про Верховний суд та деякі інші закони, ухвалені на виконання рішення Суду Європейського Союзу від 19 листопада 2019 р., C-585/18, C-624/18 та C-625/18 (надалі рішенням Суду ЄС від 19 листопада 2019 р.), в якому стверджено, що призначення суддів Президентом Республіки Польща та їх статус вступу на посаду не можуть підлягати судовому контролю. Через те, що закон виконує рішення Суду ЄС, він називається відновлювальним законом або законом про впорядкування. Рішення Суду ЄС від 19 листопада 2019 р. не дає підстав для оскарження, підриву або анулювання статусу суддів, призначених Президентом Республіки Польща. Це думка не тільки Суду ЄС, але й Конституційного суду Польщі та Вищого адміністративного суду Польщі (рішення Конституційного суду від 8 листопада 2016 р., номер справи P 126/15, 89/A/2016: 5 червня 2012 р., номер справи K 18/09; постанова Конституційного суду від 19 червня 2012 р., номер справи SK 37/08; постанова Вищого адміністративного суду від: 9 жовтня 2012 р., номер справи I OSK 1883/12; 9 жовтня 2012 р., номер справи I OSK 1874/12; 7 грудня 2017 р., номер akt I OSK 858/17). Отже, Суд ЄС сформував європейський стандарт, згідно з яким суди держав-членів ЄС мають право проводити перевірку незалежності суддів, але тільки щодо конкретної індивідуальної справи й на основі національних норм. Це означає, що ця оцінка повинна проводитися відповідно до законодавства (включаючи Конституцію) відповідної держави-члена.

Суди й судді в Польщі не наділені повноваженнями оскаржувати або оцінювати конституційні повноваження Національної судової ради або Президента Польщі на предмет дотримання цими органами влади вимог законодавства, а тим більше оскаржувати законність конституційних органів держави. Стандарт, викладений в рішенні Суду ЄС, був передбачений у законі про відновлення шляхом виділення в його змісті чинних правових норм, відповідно до яких суддя не має права оскаржувати компетентність виносити рішення іншої особи, призначеної на цю посаду Президентом Республіки Польща, і будь-яка подібна дія буде являти собою дис-

циплінарний проступок. Закон вводить особливий порядок оцінки незалежності суду і зобов'язує суддів публічно розкривати певні дані, які можуть мати значення для оцінки незалежності суду, в якому вони виносять рішення, і для оцінки незалежності судді (приналежність до асоціацій, а в минулому – до політичних партій).

У світлі стандарту Суду ЄС такі обставини можуть мати значення для оцінки складу суду та конкретного судді. Таким чином зберігається конституційний стандарт аполітичності суддів і реалізується принцип судової відкритості, який є основним захистом для забезпечення функціонування демократичної правової держави. Обов'язок подавати заяви про діяльність суддями, які є державними посадовими особами, відповідає інтересам держави й має значення для її захисту.

Визнаючи необхідність протидії необґрунтованому оскарженню статусу суддів та судової практики та, як наслідок, забезпечення конституційно гарантованої незалежності суддів, закон уточнює дотепер чинні норми права, в яких дисциплінарні проступки визначалися лише загальними та нечіткими формулюваннями – при одночасному збереженні каталогу проступків. Чітко зазначено, що дисциплінарними проступками є дії або бездіяльності, які: можуть унеможливити або істотно перешкоджати функціонуванню системи правосуддя; дії, спрямовані на підрив службових відносин судді або проти ефективного призначення судді; дії, що підривають конституційні основи діяльності державного органу; публічна діяльність, яка не може бути узгоджена з принципами незалежності судді. Таким чином, введена законом про відновлення ст. 42a не порушує принцип поділу влади та не обмежує право суду перевіряти правильність його складу.

Регулювання щодо кількості суддів та їх професійного статусу має конституційну цінність. Відповідно до ст. 45 Конституції Республіки Польща, право на справедливий судовий розгляд розуміється як право на розгляд справи «компетентним» судом, тобто таким, склад якого відповідає законам. Склад суду – це категорія процесуального права, яка регулюється відповідними процесуальними актами. Таке положення поставило відповідні вимоги і щодо якості підготови юридичних кадрів та кваліфікаційних вимог щодо призначення на відповідні посади.

Так, суддя районного суду призначається тільки за певних умов: кожен суддя має польське громадянство, повинен бути старше 29 років, користуватися повною мірою конституційними правами. Крім того, він має бездоганний характер, вищу юридичну освіту, ступінь магістра або юридичну освіту за кордоном, яка визнається в Польщі. Суддя повинен бути здатний виконувати свої обов'язки з урахуванням стану здоров'я. Необхідно скласти суддівський або прокурорський іспит, пройти суддівську практику (апліка-цію) в Національній школі судівництва і прокуратури або попередньо влаштуватися на роботу в якості помічника прокурора мінімум за 3 роки до подачі заяви про призначення на посаду судді.

Перед кандидатами, які претендують на посаду судді окружного суду, висувається додаткова вимога отримання чотирирічного стажу роботи, а у випадку апеляційного суду такий ценз становить шість років. Для роботи у Верховному суді або Вищому адміністративному суді необхідний десятирічний стаж роботи.

На підставі ст. 179 Конституції Республіки Польща процедура призначення судді складається з двох окремих етапів. Перший з них відбувається перед Національною судовою радою, завершується подачею заяви Президенту. Другий з етапів включає акт про призначення, за яким слідує прийняття присяги. Таким чином, призначення судді – це абсолютно окремий акт державного і конституційного характеру.

Як зазначалося, право призначати суддів на підставі ст. 144 ч. 3 пункту 17 Конституції Республіки Польща є прерогативою Президента Республіки Польща і підлягає виключно його визнанню та відповідальності. Його системна роль має вирішальне значення при оцінці правового характеру та важливості призначень суддів, є також важливою гарантією конституційного права на справедливий судовий розгляд (постанова Вищого адміністративного суду від 9 жовтня 2012 р., номер справи I OSK 1883/12; постанова Kpt 1/08; рішення Конституційного суду від 5 червня 2012 р., K 18/09, OTK ZU № 63/6a/2012; постанова Конституційного суду від 19 червня 2012 р., SK 37/08, OTK-A 2012/6/69.

Відповідно до ст. 173 Конституції судова влада є однією з трьох основних влад, незалежної від двох інших. Конституція описує суди як органи, спрямовані на здійснення правосуддя, що міститься у ст. 175 ч. 1, включаючи: Верховний суд, загальні суди, адміністративні суди та військові суди. Сьогодні у Польщі утворено два суди (трибунали), а саме: Конституційний суд (пол. Trybunał Konstytucyjny) та Державний трибунал (пол. Trybunał Stanu). Вони повністю відокремлені один від одного, кожен з них має специфічні завдання для виконання., зокрема, дослідження конституційності права та винесення рішення в контексті конституційної відповідальності. Найбільш характерними особливостями як судів (трибуналів), так і судів є суддівська незалежність, засновування діяльності зазначених органів виключно на чинному законодавстві, а також вирішення поточних юридичних спорів, що виникають у процесі застосування або прийняття права.

Важливою вимогою щодо реформа правосуддя є дотримання конституційних норм про поділ влади на три гілки, ефективність функціонування державних інститутів, а також незмінюваність суддів, право на суд та гаран-

тії незалежності суддів. Стаття 180 (ч. 5) іноді інтерпретується як конституційна основа для надання Міністру юстиції досить далеко просунутої свободи при призначенні існуючих суддів до реформованих (а отже, новостворених) судів або для прийняття рішення про їх переведення у відставку. Такий підхід позбавлений юридичного обґрунтування мінімум з трьох причин. По-перше, переважно він ґрунтується на інтерпретації ч. 5 ст. 180 Конституції, сформульованої ізольовано від інших конституційних положень. По-друге, він ігнорує необхідність системного тлумачення Конституції, яка вимагає, щоб норми про передачу суддів розумілися як один з елементів їх загального статусу, що визначається принципом незалежності та неупередженості суддів. У більш широкій перспективі розуміння цих норм повинно відповідати принципу поділу влади, а також принципу незалежності судової системи та гарантії права на суд. По-третє, дуже часто не помічається ширший (як інтелектуальний, так і юридичний) контекст зловживання конституціоналізмом, що вимагає необхідність міркувань над проблемою зловживання нормами. Ст. 180 повинна піддаватися системному тлумаченню. Таким чином, всі нормативні акти, що стосуються системи судів, повинні підлягати оцінці – чи і в якій мірі вони можуть будь-яким чином обмежувати незалежність і неупередженість суддів. Конституція розглядає принцип незалежності як основну цінність, а решта її положень про статус суддів мають характер гарантійних щодо цього принципу.

Можемо стверджувати, що Конституція 1997 р. визначає три основні орієнтири. Норми про устрій судів, а також практика їх застосування повинні відповідати вимогам незалежності судової системи, що є елементом принципу поділу влади (ст. 173 у зв. зі ст. 10), вимогам повністю демократичної правової держави (а отже, верховенства права – ст. 2), та вимогам до захисту прав особи, головним чином права на справедливий суд і одночасно гарантій, зазначених у ст. 45 (ч. 1) та ст. 176 Конституції Республіки Польща. Зв’язок із захистом прав кожної юридичної чи фізичної особи настільки важливий, що розкриває конституційну роль незалежного статусу суддів. Незалежність не є самоціллю, але гарантією надання суб'єкту доступу до суду, заснованого не тільки законом, а й складається з суддів, повністю здатних виносити рішення як неупереджено, так і незалежно.

Таким чином, правове регулювання функціонування судової системи має бути підпорядковане досягненню однієї з основних цілей Конституції, якою є захист фундаментальних прав і свобод людини і громадянина. Ці норми пов'язані із зобов'язаннями й процедурами захисту прав, що випливають з міжнародних прав людини (насамперед Європейської Конвенції Прав Людини) і права Європейського Союзу. Цей підхід сьогодні наочно утверджується у судовій практиці обох європейських судів, а також у першому тридцятиріччі діяльності польського Конституційного суду. Друга перспектива, нав'язана системним тлумаченням, носить явно більш загальний характер – всі зміни повинні відповідати рамкам встановлених конституційних норм.

Революційні рішення, прийняті в рамках «реформи правосуддя», мають служити ефективній роботі судів. На сьогодні Міністерство юстиції не розробило все ще ефективного плану впровадження змін до системи правосуддя, який міг би бути реалізований як наступними – такими, що часто змінюються – міністрами юстиції, так і наступними командами уряду. Таким чином, маємо наголосити, що мета наступних реформаційних кроків має стосуватися закону про систему загальних судів, що не було раніше точно визначено. Важливо намітити кінцеві стратегічні цілі реформ, пов'язаних із системою правосуддя, розпочатих після зміни режиму в 1989 році тут маємо ще ряд проблем, зміни часто впроваджувалися, але виявлялися взаємно виключними, що ускладнює роботу судів, водночас подовжує час розгляду справи. «Стратегія модернізації простору правосуддя в Польщі на 2014-2020 роки»[7], оголошена у 2014 р., була спробою створити план змін системи правосуддя. Незважаючи на деякі недоліки, цей документ був спробою всебічно поглянути на інститути, прямо чи опосередковано пов'язані зі здійсненням правосуддя (пенітенціарна система, прокуратура, Національна школа судівництва і прокуратури).

Ще одна проблема реформи системи правосуддя у Польщі полягає у тому, що внесення послідовних одна за одною змін до системи правосуддя не пов'язане одночасно з проведенням оцінки цих змін (оцінка наслідків регулювання ex post). Цим змінам часто не супроводжувало також отримання експертних знань. Тим часом, проведення змін в такому складному механізмі, як судова система, вимагає спиратися виключно на наявних доказах (evidence-based regulation), від статистичних даних до соціологічних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Kostytsky Wasyl. Podzial wladzy w kontekscie teologiczno-sociologicznego rozumienia prawa (eseje z sociologii prawa) /W. Kostytsky. – Warszawa: Wydawca: Trybunal Konstytucyjny, 2023. – 196 s.)

2. M. Zubik. Niedostatki wymiaru sprawiedliwości, Warszawa 2001.s.179.

3. Ustawa z 20 czerwca 1985 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych, tekst jedn. Законодавчий вісник № 7, поз. 25 ze zm., w latach 1989–2001.

4. Ustawa z 20 września 1984 r. o Sądzie Najwyższym, tekst jedn. Законодавчий вісник з 2002 р. № 101, поз. 924 ze zm., w latach 1989–2001 nowelizowana była 17.

5. Ustawa z 31 stycznia 1980 r. o Naczelnym Sądzie Administracyjnym oraz o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. № 4, поз. 8 ze zm.

6. https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/rekord-w-tworzeniu-prawa-w-2022-r-raport-poprawmy prawo,519692.html (dostęp:5.01.2024).

7. Elementem realizacji Strategii było powołanie w 2014 r. Rady Społecznej do spraw wdrażania Strategii Modernizacji Przestrzeni Sprawiedliwości w Polsce, która została zniesiona w sierpniu 2016 r. Strategia dostępna jest na stronie: https://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/strategia/download,2680,0.html.

УДК 342.8
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.20

Марцеляк О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-6686-0255

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

WAYS TO IMPROVE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF ELECTIONS IN UKRAINE AT THE CURRENT STAGE OF STATE-BUILDING

Сучасна практика національного державотворення свідчить, що й надалі доволі актуальною залишається проблема удосконалення вітчизняного виборчого законодавства. Вибори – це важливий інститут безпосередньої форми демократії, який має основоположне значення для забезпечення легітимності державної влади та формування української державності на демократичних, правових засадах. Вони забезпечують репродукцію представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування на демократичних засадах, їх ротацію відповідно до волі українського народу. Виходячи з цього в статті робиться аналіз чинного законодавства у сфері виборів з метою відпрацювання практичних рекомендацій щодо його вдосконалення, приведення до вироблених світовою спільнотою міжнародних виборчих стандартів та врахування позитивного досвіду правового регулювання формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування інших країн, створення комплексу превентивних заходів для запобігання можливим порушенням у процесі реалізації волевиявлення громадян України з урахуванням фактору розпочатої росією війни проти нашої держави. В роботі даються конкретні пропозиції з удосконалення національного законодавства у сфері виборів і робиться висновок, що таке удосконалення має відбуватися системно, а не казуїстично. Це має бути спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його внутрішньої узгодженості, а також «розчистка» нормативного масиву, звільнення його від застарілих, «мертвих норм» і наповнення новими сучасними приписами, які, з одного боку, будуть ґрунтуватися на вироблених світовою спільнотою високих виборчих стандартах, а з іншого – враховуватимуть позитивний вітчизняний досвід у цій сфері, менталітет українського народу, виклики сучасного національного державного будівництва і т. ін.

Ключові слова: *Конституція України, конституційне право, вибори, виборче законодавство, виборчі права, виборчий процес, міжнародні правові стандарти, цензи у конституційному праві.*

The current practice of national state-building in Ukraine indicates that the issue of improving domestic electoral legislation remains highly relevant. Elections constitute a crucial institution of direct democracy that plays a fundamental role in ensuring the legitimacy of state authority and in shaping Ukrainian statehood based on democratic and legal principles. They serve as a mechanism for the democratic reproduction and rotation of representative bodies of state power and local self-government in accordance with the will of the Ukrainian people.

Given this, the article analyzes the current electoral legislation with the aim of developing practical recommendations for its improvement, aligning it with internationally recognized electoral standards, and taking into account the positive experiences of other countries in the legal regulation of the formation of representative public authorities and local self-government. The study also addresses the need to establish a set of preventive measures to avoid possible violations in the process of implementing the will of Ukrainian citizens, particularly in light of the ongoing war initiated by the Russian Federation against Ukraine.

The article offers specific proposals for improving national electoral legislation and concludes that such improvement must be systematic rather than fragmentary. It should involve the qualitative reorganization of legislation, ensuring its internal coherence, and the "cleansing" of the normative framework from outdated or obsolete provisions, replacing them with new and modern regulations. These regulations should be based, on the one hand, on high electoral standards developed by the international community, and on the other hand, should reflect the positive domestic experience in this area, the national mentality of the Ukrainian people, the challenges of modern state-building and other relevant factors.

Key words*: Constitution of Ukraine, constitutional law, elections, electoral legislation, electoral rights, electoral process, international legal standards, constitutional law qualifications.*

Постановка проблеми. Соціальна цінність виборів полягає в тому, що вони виступають основним механізмом, за допомогою якого громадяни України можуть реалізувати своє конституційне право на участь в управлінні державними справами. Цим самим вибори визначають обсяг та зміст їх політичної правосуб'єктності, окреслюють сферу політичної свободи особи, її автономію в процесі здійснення народовладдя, визначають умови взаємовідносин між виборцями та українською державою в процесі виборів Президента України, формування Верховної Ради України та інших представницьких органів місцевого самоврядування.

Вибори є своєрідним барометром політичного життя країни, показником реального співвідношення політичних сил в країні. Вони виступають основою будь-якої демократичної політичної системи, гарантуючи представництво інтересів різних соціальних груп населення в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Саме завдяки виборам вирішується питання щодо шляхів подальшого розвитку країни, визначаються політичні та державні лідери. Тому дуже важливо, щоб законодавче регулювання проведення виборів було належним, повним, відповідало виробленим світовою спільнотою міжнародним виборчим стандартам та вимогам часу. Зазначене актуалізує питання ґрунтовного аналізу сучасного стану національного законодавства у сфері виборів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеристиці вітчизняного виборчого права присвячено чимало праць відомих українських вчених правників (Баймуратов М., Барабаш Ю., Бисага Ю., Бєлов Д., Ключковський Ю., Костицький В., Кофман Б., Серьогін В., Смокович М., Стецюк П., Шаповал В.). Дослідження цих та інших науковців у сфері організації та проведенні виборів являють собою вагомий внесок у розвиток правової науки, проте вони розкривають питання сучасного стану національного виборчого законодавства дещо фрагментарно.

Звідси **метою статті** виступає комплексне наукове дослідження законодавства України у сфері виборів і на основі цього визначення основних напрямів його удосконалення на сучасному етапі державотворення.

Виклад основного матеріалу. Практика свідчить, що на забезпечення демократичності проведення виборів і, як наслідок, прогресивний розвиток демократії в країні впливає багато чинників. Серед яких науковці виділяють: усталеність політичної системи в країні; стабільність суспільно-політичних відносин; фундаментальність діючих законів; рівень організації виборчого процесу на усіх етапах; наявність політичної та правової культури у переважної більшості учасників (представників органів публічної влади, політичних діячів, політтехнологів, пересічних громадян-виборців тощо); імідж політичної еліти та громадська думка про неї [1].

Проте ми в цьому переліку надаємо пріоритетність нормативній базі, яка регулює порядок формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Як зазначається у міжнародних документах: «В умовах швидкоплинності виборчого процесу будь-яка суперечність або прогалина в правовому регулюванні може призвести до зловживань та маніпуляцій, поставити під сумнів легітимність обраного органу влади або посадової особи, у цілому привести до того, що вибори не відбудуться, що спричинить порушення фундаментального права громадян України обирати та бути обраними» [2].

Така суспільна значущість об'єктивного виборчого права ставить на порядок денний необхідність досконалого вивчення вітчизняного виборчого законодавства, ґрунтовного аналізу національного виборчого права з метою відпрацювання практичних рекомендацій щодо його вдосконалення, приведення до вироблених світовою спільнотою міжнародних виборчих стандартів та врахування позитивного досвіду правового регулювання виборів глави держави, депутатів парламентів інших країн, створення комплексу превентивних заходів для запобігання можливим порушенням у процесі реалізації волевиявлення громадян України. Не слід залишати поза увагою і той факт, що розпочата росією війна проти нашої держави також актуалізувала цілий ряд питань у сфері виборів, які потребують свого теоретичного опрацювання та практичного вирішення завдяки виробленню спочатку відповідної правової доктрини з цих питань з подальшим виведенням їх із теоретичної площини в практичну із спрямуванням на вироблення низки рекомендацій практичного характеру щодо новелізації виборчого законодавства України, а можливо й модернізації самої виборчої системи.

Безумовно, що коли ми говоримо про удосконалення національного виборчого законодавства, то маємо розпочинати його з внесення змін і доповнень до Основного Закону України, оскільки Конституція України, яка займає найвищу сходинку в ієрархії вітчизняних нормативних актів і має найвищу юридичну силу, містить цілий ряд приписів виборчого права. Її положення мають системостворюючий характер для правової регламентації виборів в Україні. Як Основний Закон держави Конституція закріплює основні принципи виборчого права України, розмежовує повноваження вищих органів державної влади щодо підготовки і проведення виборів депутатів, визначає основи правового статусу окремих суб'єктів виборчого процесу тощо. Вона містить норми, які безпосередньо стосуються виборів та закріплені у розділі ІІІ "Вибори. Референдум" (статті 69-71) й інших суміжних розділах ("Вер-

ховна Рада України" (статті 76-77), "Президент України" (ст. 103), а також низку більш загальних норм, які мають велике значення для регулювання виборчого процесу в Україні, оскільки визначають засади народовладдя (ст. 5), політичної багатоманітності (ст. 15) чи регламентують політичні, у тому числі виборчі, права громадян України (статті 36-39). Важливо і те, що пункт 20 ст. 92 Основного Закону встановлює спосіб врегулювання організації та порядку проведення виборів в Україні – виключно законами України. А після прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року на конституційному рівні певною мірою інституціоналізовано і пропорційну виборчу систему, оскільки, наприклад, передбачено, що повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі не входження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції (п. 6 ч. 2 ст. 81 Конституції України).

Таким чином, ми можемо констатувати, що в Україні має місце конституційна база для регулювання формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, а сама Конституція виступає важливим джерелом виборчого права. Закріплення на конституційному рівні принципів та окремих аспектів порядку проведення виборів свідчить про визнання на вищому державно-правовому рівні їх важливості в житті держави і суспільства і надає зазначеним приписам більшої вагомості, обов'язкового до виконання характеру, що є вельми важливим у реалізації громадянами свого виборчого права, їх участі в управлінні державою.

В той же час відзначимо, що сучасна практика національного державотворення викристалізувала цілий ряд питань, які потребують свого уточнення на рівні Основного Закону України. До числа таких слід віднести:

− закріплення на рівні Конституції України (ст. 71) виду виборчих систем при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. В сучасних умовах, коли Україна пройшла етап експериментів з різноманітними типами виборчих систем від мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості до пропорційної виборчої системи, думаємо політична еліта вже може визначитися з найбільш оптимальним варіантом виборчої системи з виборів народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних та міських голів і закріпити його на рівні Конституції України. Цього вимагає та негативна практика, яка склалася в нашій державі, коли до чергових виборів завжди приймається нове виборче законодавство. Така нестабільність законодавства – не краща ситуація для проведення демократичних виборів. Вона має наслідком незнання виборчого законодавства і, відповідно, його недотримання. Звичайно, законодавство про вибори потребує постійного удосконалення, оскільки кожні вибори дають суспільству нові уроки, окреслюють чергові неврегульовані ним належним чином питання. Однак якщо «правила гри» міняються дуже часто, то це дестабілізує правову систему;

− модернізацію ст. 103 Основного Закону України, по-перше, положеннями про не можливість обрання Президентом України громадянина, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку (моральний ценз), по-друге, положеннями, що главою держави може бути обраний громадянин України, який має вищу освіту (освітній ценз), по-третє, вітчизняна практика свідчить про необхідність її доповнення положеннями щодо відтермінування проведення виборів Президента України в умовах воєнного чи надзвичайного стану (за аналогією ст. 83 Конституції України щодо повноважень Верховної Ради України);

− доповнення ст. 76 Конституції України через запровадження освітнього цензу для кандидатів у народні депутати. В умовах науково-технічного прогресу ми не маємо допускати випадків обрання депутатами Верховної Ради України осіб, які не володіють українською мовою і не мають вищої освіти;

− доповнення ст. 136 та ст. 144 Основного Закону України стосовно реалізації громадянами України свого активного і пасивного виборчого права на місцевих виборах. Маються на увазі ті умови та кваліфікаційні вимоги, яким повинні відповідати виборці (ценз громадянства, віковий ценз, ценз дієздатності, ценз осілості) та кандидати до представницьких органів місцевого самоврядування (ценз громадянства, віковий ценз, ценз дієздатності, ценз осілості, моральний ценз, освітній ценз тощо);

− намір вступу України до Європейського Союзу вимагає враховувати, що відповідно до існуючої практики на місцевих виборах і на виборах до парламенту ЄС згідно чинних приписів Європейського Союзу правом голосу наділяються також іноземці – громадяни держав-членів ЄС. Зокрема, це передбачено ст. 8 "b" Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. (нині ст. 19 консолідованої версії Договору про Європейський Союз), яка проголошує, що кожний громадянин Європейського Союзу, який проживає в державі-члені ЄС, громадянином якої він не є, має право не тільки брати участь у голосуванні, а й балотуватися як кандидат на муніципальних виборах у державі-члені, в якій він проживає, на тих же умовах, що і грома-

дяни цієї держави, а також має право приймати участь у виборах до Європейського парламенту за умови постійного проживання на території цієї держави [3].

Ці положення Маастрихтського договору деталізовані Директивою Євросоюзу № 93/109 від 6 грудня 1993 року, яка більш детально визначила приписи щодо реалізації громадянами права обирати та бути кандидатом на виборах до Європейського парламенту громадянами ЄС, які проживають у країні-члені, громадянами якої вони не є [4]; та Директивою Європейського Співтовариства № 94/80 від 19 грудня 1994 року, яка деталізувала порядок здійснення активного та пасивного виборчого права громадян на муніципальних виборах громадянами Європейського Союзу, які проживають у державі-члені ЄС, громадянами якої вони не є [5].

Варто взяти до уваги, що окрім Європейського Союзу також Рада Європи прийняла ряд нормативних актів, якими передбачається можливість участі іноземних громадян на місцевих виборах. Зокрема, такими міжнародними документами виступають:

а) Конвенція Ради Європи про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року, яка закріплює, що кожна Сторона зобов'язується з урахуванням положень п. 1 ст. 9 Конвенції надати кожному постійному мешканцю-іноземному громадянину право голосу та право висувати свою кандидатуру на виборах до представницьких органів місцевого самоврядування, якщо він задовольняє тим правовим вимогам, які пред'являються громадянам і на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі упродовж останніх 5 років, що передують виборам [6];

б) Кодекс належної практики у виборчих справах, схвалений Венеціанською комісією у 2002 році, який передбачає, що було б доцільно дозволити іноземним громадянам, що проживають у даній місцевості довше певного строку, брати участь у місцевих виборах (підрозділ 1.1. b Кодексу) [7];

в) Резолюція № 1459 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про усунення обмежень на право голосу», яка проголошує, що усі резиденти зобов'язані сплачувати місцеві податки, а рішення місцевих органів влади безпосередньо впливає на їх життя, тому право голосу та право брати участь як кандидат на місцевих виборах повинно надаватися всім резидентам, незалежно від їх громадянства чи національності [8].

Усе зазначене потребує корегування ст. 70 Основного Закону України;

– сучасний високий рівень науково-технічного прогресу має наслідком широку інформатизацію суспільства, яка викликає значні соціокультурні зміни у світі, стимулює проникнення інформаційно-комунікативних технологій у широкі сфери суспільних відносин. За цих умов актуалізується в праксеологічному аспекті питання впровадження та розвитку в Україні електронної демократії й використання інноваційних технологій голосування при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Сьогодні в Україні, на жаль, ще немає відповідних умов для імплементації системи голосування через Інтернет. Це доцільно робити тоді, коли в нашій країні буде розроблено належної якості апаратне та програмне забезпечення для електронного голосування, матиме місце достатня поширеність Інтернету та можливість користуватися його послугами у широкої маси населення, у виборців буде достатня довіра до такої форми голосування. Натомість зараз слід говорити про майбутнє використання зарубіжного досвіду з цього питання і впровадження в Україні інших інноваційних технологій, технічних та програмних засобів для організації голосування та проведення виборів в нашій країні, що відповідатиме приписам ч. 1 ст. 18 Виборчого кодексу України. Таке впровадження, з точки зору термінів і особливостей голосування, має отримати своє визнання і на рівні Конституції України, щоб не піддавалися жодному сумніву результати народного волевиявлення.

Безумовно, приписи Конституції України регламентують лише окремі найважливіші аспекти виборів. У повному обсязі порядок проведення виборів представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування визначається Виборчим кодексом України. І це цілком природно, оскільки регулювання на законодавчому рівні сприяє більш широкому, повному та детальному визначенню стадій виборчого процесу та порядку формування виборних органів. Виборчий кодекс України також має бути підданий ревізії та модернізації через:

– по-перше, врахування майбутніх змін до Конституції України;

– по-друге, доповнення положеннями щодо проведення перших повоєнних виборів в Україні: визначення правової природи таких виборів, окреслення основних процедур виборчої кампанії з виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних та міських голів (складання списків виборців, які отримали статус внутрішньо переміщених осіб, стали біженцями і проживають за кордоном; визначення критеріїв формування виборчих округів, дільниць та відповідних виборчих комісій з урахуванням захоплених росією територій України; встановлення порядку голосування ВПО, біженців, військовослужбовців і т. ін.);

– по-третє, зміни до Виборчого кодексу України мають охопити також новітні здобутки зарубіжного і вітчизняного конституціоналізму

в галузі виборчого права. Аналіз останніх наукових досліджень у цій сфері (дисертаційні роботи Н. Волошенюка [9], І. Портнова [10], А. Вигівської [11] та інших) приводять до висновку, що зміни та доповнення до Виборчого кодексу України мають передбачити:

− більш жорсткі умови допуску партій до виборів через встановлення необхідного терміну реєстрації політичної партії, що передує виборам, наприклад, два роки;

− чіткіше і детальніше законодавче врегулювання процедурних питань висування партіями кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування (необхідна кількість делегатів партійного з'їзду, конференції (учасників зборів); правомочність заходу; чітке регламентування процесуального порядку оформлення прийнятих партійним з'їздом, конференцією (учасниками зборів) документів тощо);

− що до складу Центральної виборчої комісії має входити принаймні один представник судової влади, представник міністерства внутрішніх справ, представники національних меншин (що відповідатиме пунктам 3.1.i, 3.1.iii, 3.1.iv Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах);

− запровадження інституту заступників членів виборчих комісій, які повинні заміщати основних членів у випадку неможливості виконання ними своїх повноважень (така практика має місце і позитивно себе зарекомендувала у Словаччині та Сербії);

− що члени виборчих комісій, спостерігачі та інші представники від кандидатів-суб'єктів виборчого процесу у відповідній виборчій комісії (уповноважені особи організації партії) повинні мати юридичну освіту або сертифікат від Центральної виборчої комісії чи навчального закладу IV рівня акредитації, які готують фахівців у галузі права, про проходження спеціальних курсів у сфері виборчого права;

− як альтернативу грошовій заставі при реєстрації кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування передбачити збір підписів на підтримку кандидатів (партії) і щоб самі учасники виборчих перегонів обирали прийнятний для себе варіант – вносити грошову заставу чи збирати підписи на свою підтримку;

− що виборча застава має підлягати поверненню в разі, якщо кандидат або партія набирають більше певного встановленого відсотка голосів і що при цьому розмір застави і відсоток голосів не мають бути надмірними (що відповідатиме пункту 1.3.vi Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах);

− таку форму фінансування президентських та парламентських виборів як авансове (грантове) фінансування чи банківське кредитування;

− заборону фінансування будь-якої вітчизняної виборчої кампанії: а) фізичними/юридичними особами, які мають фінансові походження від нелегальної діяльності або кошти, призначені для фінансування антидемократичних заходів чи дій, спрямованих на підрив суспільного порядку; б) фізичними особами проти яких було висунуто звинувачення або щодо яких існує підозра у вчиненні кримінальних злочинів, пов'язаних з фінансуванням, підтримкою або забезпеченням діяльності незаконних воєнізованих груп, наркотрафіку, злочинів проти публічної адміністрації, проти механізмів демократичної участі і принципів гуманності;

− санкції за порушення фінансування виборів в Україні, як-то: а) оголошення Центральною виборчою комісією партії або окремому кандидатові до представницького органу державної влади та місцевого самоврядування попередження; б) скасування реєстрації партії чи кандидатів до представницького органу державної влади та місцевого самоврядування; 3) відмова у відшкодуванні партії витрат, пов'язаних з фінансуванням передвиборної агітації;

− в основу реалізації рівних можливостей кандидатів до представницьких органів публічної влади України варто відмовитися від пропорційного підходу і визнати абсолютну рівність ставлення до кандидатів у депутати, що має ґрунтуватися на однаковому до них ставленні безвідносно до їхнього поточного парламентського впливу чи підтримки електорату (що відповідатиме пункту 2.3.b Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах);

− фіксовану дату початку передвиборної агітації для забезпечення рівних можливостей кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування брати участь у передвиборній агітації;

− чіткі правові рамки використання Інтернету для ведення передвиборної агітації на виборах (поширити вимоги Виборчого кодексу України щодо строків, суб'єктного складу та фінансування передвиборної агітації, а також ті обмеження, які вже наразі закріплені в чинному виборчому законодавстві);

− ширший перелік категорій осіб та органів, які не мають права брати участь у передвиборній агітації на виборах, зокрема, заборонити це для осіб, які не досягли 18 років, для благодійних та релігійних організацій, для військовослужбовців та поліцейських, суддів та прокурорів, працівників Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, Національного агентства з питань запобігання корупції тощо;

− статус агітаторів на виборах, закріпивши у Виборчому кодексі України їх права та обов'язки;

− у зв'язку з поширенням останнім часом у вітчизняній виборчій практиці таких негативних явищ, як: «війна компроматів», незаконне зняття кандидатів до виборних органів через суд, підкуп виборців, підкуп членів виборчих комісій, широке застосування так званого «чорного піару» розширити гарантії кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування;

− запровадження обмеження для ЗМІ за тиждень до голосування обнародувати неперевірені матеріали, що компрометують кандидата у депутати, політичну партію – суб'єкта виборчого процесу;

− належне гарантування представникам засобів масової інформації права безперешкодного доступу на всі заходи, пов'язані з виборами і водночас встановлення обмеження для ЗМІ за тиждень до голосування оприлюднювати неперевірені матеріали, що компрометують політичну партію чи окремих кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування;

− встановлення правила, що органи місцевого самоврядування мають право брати гроші за оренду муніципальних приміщень для передвиборної агітації і витрачати їх одразу після виборів для знищення передвиборної агітації та сміття, що залишилося після виборчої кампанії на території відповідної громади;

− належне упорядкування участі у виборах громадян України, які не мають можливості в день виборів прибути на виборчу дільницю;

− що виборці, зареєстровані у певному виборчому окрузі, певної мінімальної кількості мають право на оскарження результатів виборів (що відповідатиме пункту 3.3.f Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах) тощо.

Ці та інші доповнення Виборчого кодексу України, на наш погляд, значно його удосконалять, приведуть національне виборче законодавство до загальновизнаних міжнародних виборчих стандартів, будуть сприяти зміцненню конституційних гарантій виборчих прав громадян України, більш повному забезпеченню реалізації принципів виборів, гарантуватимуть рівні можливості у виборчій кампанії різним суб'єктам виборчих перегонів, подальший розвиток демократичних процесів в Україні, становлення в нашій країні громадянського суспільства та формування державності на демократичних засадах.

При цьому зазначимо, що удосконалення національного виборчого законодавства має відбуватися системно, а не казуїстично, коли на виявлену проблему придумується нова норма, яка в майбутній виборчій кампанії може породити ще більшу проблему. Це має бути спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його внутрішньої узгодженості, а також «розчистка» нормативного масиву, звільнення його від застарілих, «мертвих норм» і наповнення новими сучасними приписами, які, з одного боку, будуть ґрунтуватися на вироблених світовою спільнотою високих виборчих стандартах, а з іншого – враховуватимуть позитивний вітчизняний досвід у цій сфері, менталітет українського народу, виклики сучасного національного державного будівництва і т. ін.

Список використаних джерел:

1. Антонова Л. В., Антонов А. В. Удосконалення виборчого процесу в Україні: організаційно-правовий аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2020. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/4.pdf

2. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621#Text

3. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/153773___595905

4. Council Directive 93/109/EC of 6 December 1993 [EN]. Official Journal of the European Communities. 30. 12. 1993. № L 329. P 34-38.

5. Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994 [EN]. Official Journal of the European Communities. 31. 12. 1994. № L 368. P 38-47.

6. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level (ETS No.144). Council of Europe. URL: https://bit. ly/2Uzw5kq.

7. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report (CDL-AD(2002)23): adopted by the Venice Commission at its 52nd session (Venice, 18- 19 October 2002) [English edition]. Strasburg, 2002. 30 p.

8. Resolution 1459 (2005) of PACE «Abolition of restrictions on the right to vote». Parliamentary Assembly of the Council of Europe. URL: https://bit.ly/2wv4clF.

9. Волошенюк Н.М. Конституційно-правове регулювання передвиборної агітації під час виборів депутатів парламенту: зарубіжний досвід та українська практика: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – "Право" (галузь знань 08 "Право"). ДВНЗ "Ужгородський національний університет". Ужгород, 2020.

10. Портнов І.А. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу на місцевих виборах в Україні та державах-членах Європейського Союзу (порівняльно-правовий аналіз): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 "Право" (галузь знань 08 "Право"). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021.

11. Вигівська А.С. Конституційно-правові засади фінансового забезпечення підготовки і проведення виборів народних депутатів України: проблеми теорії і практики: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 “Право” (галузь знань 08 “Право”). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2022.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.21

Міхеєв М. В.,
аспірант
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-5384-5985

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН ПІД ЧАС ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ. ЯКИЙ ДОСВІД КРАЇН ЄС МОЖЕ ЗАПОЗИЧИТИ УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА ДО СИСТЕМИ ПРАВА ЄС

ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AS A MEANS OF ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS DURING THE ELECTION PROCESS. WHAT EXPERIENCE FROM EU COUNTRIES CAN UKRAINE BORROW ON THE PATH TO HARMONIZATION OF LEGISLATION TO THE EU LEGAL SYSTEM

У статті пропонується глибокий аналіз поточних зусиль України щодо узгодження її адміністративних механізмів вирішення виборчих спорів зі стандартами Європейського Союзу, з акцентом як на досягненнях, так і на постійних викликах. У статті детально порівнюється подвійна система адміністративних та судових проваджень України та ЄС для вирішення виборчих спорів, відзначаючи нещодавнє створення спеціалізованих адміністративних судів та запровадження суворих процесуальних термінів як значні кроки вперед. Однак у статті критично висвітлюються такі поточні проблеми, як неефективність чинних санкцій, часта плинність членів виборчих комісій та недостатній юридичний професіоналізм, які часто не стримують порушення виборчого законодавства. Спираючись на порівняльний аналіз, у статті досліджуються моделі країн-членів ЄС, таких як Німеччина, Франція та країни Північної Європи, демонструючи спектр підходів – від нагляду конституційного суду до парламентського та адміністративно-процессуального перегляду. У дослідженні підкреслюється важливість неупереджених, професійно укомплектованих виборчих комісій, пропорційних та підлягаючих виконанню санкцій, а також прозорих, доступних механізмів вирішення спорів. У стаття також наголошується на необхідності правової стабільності, виступається за кодифікацію основоположних виборчих принципів на конституційному рівні та рекомендується мораторій на суттєві правові зміни ближче до виборів. Стаття завершується пропозицією цілеспрямованих реформ для України: зміцнення незалежності та професіоналізму виборчих комісій, підвищення судової експертизи, реформування системи санкцій, сприяння структурованому діалогу зацікавлених сторін та гармонізація правової бази. Ці реформи представлені як важливі для демократичного розвитку України та успішної інтеграції до ЄС, забезпечення надійного захисту виборчих прав, довіри громадськості до виборчого процесу та консолідації демократичного управління відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: *адміністративні провадження, адміністративний процес, судові спори, виборчий процес, виборче право, законодавче регулювання виборчих процесів, право країн ЄС, порівняльне право.*

The article offers an in-depth examination of Ukraine's ongoing efforts to align its administrative electoral dispute resolution mechanisms with European Union standards, emphasizing both achievements and persistent challenges. It details Ukraine's dual system-administrative and judicial-for handling electoral disputes, noting the recent establishment of specialized administrative courts and the implementation of strict procedural timelines as significant steps forward. However, the article critically highlights ongoing issues such as the politicization and frequent turnover of election commission members, insufficient professionalism, and the ineffectiveness of current sanctions, which often fail to deter electoral violations. Drawing on comparative analysis, the article explores models from EU member states like Germany, France, and the Nordic countries, showcasing a spectrum of approaches from constitutional court oversight to parliamentary and administrative review. The study underscores the importance of impartial, professionally staffed election commissions, proportionate and enforceable sanctions, and transparent, accessible dispute resolution mechanisms. It also stresses the necessity of legal stability, advocating for the codification of fundamental electoral principles at the constitutional level and recommending a moratorium on significant legal changes close to elections. The article concludes by proposing targeted reforms for Ukraine: strengthening the independence and professionalism of electoral commissions, enhancing judicial expertise, reforming the sanctions system, fostering structured stakeholder dialogue, and harmonizing legal frameworks. These reforms are presented

as essential for Ukraine's democratic development and successful EU integration, ensuring robust protection of electoral rights, public trust in the electoral process, and the consolidation of democratic governance in line with European standards.

Key words: *administrative proceedings, administrative process, litigation, electoral process, electoral law, legislative regulation of electoral processes, law of EU countries, comparative law.*

Адміністративне провадження у виборчих спорах є критично важливим компонентом демократичного управління, забезпечуючи захист виборчих прав та справедливе та ефективне вирішення спорів [1]**.** Україна на шляху до європейської інтеграції працює над гармонізацією своєї законодавчої бази зі стандартами ЄС. У цій статті розглядається поточний стан адміністративного провадження у виборчій системі України, аналізується відповідна практика країн ЄС та визначаються ключові сфери, де Україна може запозичити європейський досвід для зміцнення своїх механізмів вирішення виборчих спорів. Хоча Україна досягла значного прогресу у створенні спеціалізованих адміністративних судів та комплексних адміністративних процедур, залишається кілька сфер, які виграли б від запозичення передового досвіду держав-членів ЄС, зокрема щодо незалежності виборчих комісій, ефективних санкцій за порушення та доступних процедур вирішення спорів.

Триваючий процес європейської інтеграції України, який розпочався з надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС у 2022 році, вимагає комплексних реформ для приведення поняття адміністративного провадження України, як групи однорідних процесуальних відносин, у відповідність зі стандартами ЄС. Ця адаптація передбачає модернізацію законодавства, розбудову інституційної спроможності та дотримання таких принципів, як прозорість, ефективність та доступність. Досліджуючи провадження в адміністративному процесі України з точки зору їх класифікації на конфліктні та неконфліктні адміністративні провадження автором встановлено, що найбільшим видом адміністративних проваджень в Україні, є неконфліктні адміністративні провадження, які здійснюються державними органами та посадовими особами, а також недержавними органами, уповноваженими державою здійснювати різноманітні нормативно-правові акти, щодо реалізації прав громадян та виконання ними своїх обов'язків. Конфліктні адміністративні провадження, які здійснюються окремими посадовими особами та державними органами, в тому числі судами загальної юрисдикції. Ці провадження стосуються порушень фізичними та юридичними особами встановлених норм і правил, що тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Окремим, видом адміністративних проваджень, є провадження, які здійснюють адміністративні суди, що розглядають справи стосовно порушень, які допущені державними органами чи посадовими особами у сфері виконання своїх безпосередніх обов'язків [2].

Система вирішення виборчих спорів в Україні включає як адміністративні, так і судові компоненти, зі спеціальними процесуальними правилами, розробленими для врахування чутливого до часу характеру виборчих питань.

Розглянемо що складає правову база та процедури проваджень у виборчих спорах в Україні. Кодекс адміністративного судочинства України містить спеціальні положення щодо виборчих спорів, встановлюючи спеціалізовані процедури оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій. Адміністративні справи щодо скарг на дії виборчих комісій зазвичай розглядаються окружними адміністративними судами у складі колегії з трьох суддів, що забезпечує колегіальний підхід до цих делікатних питань. Кодекс встановлює суворі часові рамки: скарги, як правило, мають бути подані протягом п'яти днів з моменту оскаржуваного рішення чи дії, а передвиборчі скарги мають бути подані не пізніше дня перед виборами [3].

Разом із тим, спостерігається інституційний розвиток виборчого процесу. У березні 2024 року Україна зробила значний крок, створивши нові спеціалізовані адміністративні суди. Президент Володимир Зеленський підписав закон про створення Спеціалізованого окружного адміністративного суду та Спеціалізованого апеляційного адміністративного суду. Цей розвиток є важливою реформою, спрямованою на покращення розгляду адміністративних справ, включаючи виборчі спори. Судді цих судів будуть обрані на конкурсних засадах за участю як українських судових органів, так і міжнародних експертів [4].

Незважаючи на ці процесуальні рамки, система вирішення виборчих спорів в Україні стикається з кількома викликами. Міжнародний фонд виборчих систем (IFES) визначив українську систему вирішення виборчих спорів або EDR (election dispute resolution) як «значну слабкість та вразливість» у виборчому процесі України. Ключові проблеми включають політизацію виборчих комісій, низький професіоналізм серед членів комісій через часті заміни, а також проблеми політичного впливу та корупції, що впливають на незалежність судової влади [5].

Крім того, чинна правова база часто не має ефективних механізмів забезпечення виконання. Адміністративні штрафи за порушення виборчого законодавства зазвичай занадто низькі, щоб служити ефективним стримуючим фактором, тоді як деякі кримінальні покарання вважаються занадто суворими, що призводить до низького рівня судового переслідування. Це

створює ситуацію, коли багато порушень фактично залишаються безкарними, підриваючи цілісність виборчого процесу.

Розглянемо виборчі адміністративні процедури в країнах ЄС. Держави-члени Європейського Союзу використовують різні підходи до вирішення виборчих спорів, що надає цінні моделі для розгляду Україні.

Які ж існують моделі судового розгляду (проваджень) в країнах ЄС.

Німеччина використовує спеціалізований підхід, за яким Федеральний конституційний суд розглядає скарги щодо виборів за допомогою двоетапної процедури перевірки. Суд розглядає рішення Бундестагу щодо дійсності виборів та розглядає скарги депутатів, членство яких оскаржується, виборців, чиї заперечення були відхилені, або парламентських груп, що представляють щонайменше 10% представників [6].

Так, адміністративне провадження, пов'язане з виборами в Німеччині, включає двоетапний процес перевірки, який контролюється переважно Бундестагом, а в разі апеляції - Федеральним конституційним судом (Bundesverfassungsgericht). Спочатку Бундестаг через свою Комісію з контролю за виборами (Wahlprüfungsausschuss) розглядає скарги щодо дійсності виборів до Бундестагу, отримання або втрати парламентських мандатів або ймовірних порушень під час виборчого процесу. Якщо Бундестаг відхиляє скаргу, зацікавлені сторони, такі як кандидати, виборці або парламентські групи, можуть подати апеляцію до Федерального конституційного суду, який перевіряє, чи було виборче законодавство застосовано правильно та чи воно відповідало Основному Закону (Конституції Німеччини). Юрисдикція Суду також поширюється на скарги щодо невизнання політичних партій Федеральною виборчою комісією. Рішення Конституційного суду обмежуються розглядом лише тих помилок, які могли вплинути на розподіл місць у Бундестазі, гарантуючи, що лише суттєві порушення призводять до анулювання або повторення виборів. Судові процеси є публічними, а рішення приймаються колегією суддів, але процес може бути тривалим через відсутність встановлених законом термінів для винесення рішень, хоча система загалом вважається неупередженою та надійною [7].

У Федеральному конституційному суді існують два типи проваджень, пов'язані з виборами до Бундестагу. По-перше, Суд розглядає скарги об'єднань щодо їх невизнання як політичної партії на виборах (ст. 94(1) № 4c Основного Закону та § 96a і далі Закону про Федеральний конституційний суд). По-друге, він розглядає скарги, що стосуються дійсності виборів або набуття чи втрати статусу члена парламенту (ст. 41(2) Основного Закону та § 48 Закону про Федеральний конституційний суд). Обидва типи проваджень отримують реєстраційний номер «BvC». Скарги на вибори також можуть подаватись щодо виборів німецьких членів Європейського парламенту. У Німеччині позначення справи «BvC» використовується спеціально для позначення проваджень у Федеральному конституційному суді (Bundesverfassungsgericht), що стосуються контролю за федеральними виборами, відомих як провадження Bundeswahlprüfung. Абревіатура «BvC» розшифровується як Bundesverfassungsgericht, Wahlprüfungsbeschwerde (Федеральний конституційний суд, виборча скарга). Позначення «BvC» допомагає суду та залученим сторонам швидко визначити характер провадження, пов’язаного з переглядом федеральних виборів, відрізняючи його від інших типів конституційних справ. Ця система забезпечує процедурну чіткість та адміністративну ефективність в управлінні справами суду [8].

Франція використовує свою Конституційну Раду (Conseil constitutionnel) для нагляду за президентськими виборами, маючи повноваження переглядати результати, вирішувати порушення та затверджувати остаточний результат. Конституційна Рада може анулювати голосування, коли це необхідно, та офіційно оголошує результати виборів, забезпечуючи централізований орган для затвердження результатів виборів [9].

Північні країни Європи пропонують різні моделі адміністративних та судових методів вирішення. Система Фінляндії дозволяє оскаржувати результати виборів до адміністративних судів, причому Верховний адміністративний суд є найвищою інстанцією. На противагу цьому, Швеція, Норвегія, Данія та Ісландія більше покладаються на парламентські органи або спеціальні комітети для перегляду результатів виборів [10].

Окремо слід зупинитися на стандартах та принципах виборчого процесу в країнах ЄС. Кодекс належної практики у виборчих питаннях Венеціанської комісії (Code of Good Practice in Electoral Matters) встановлює ключові принципи, якими слід керуватися при адмініструванні виборів та вирішенні спорів. До них належать:

1. Вибори повинні організовуватися неупередженими органами з незалежними виборчими комісіями.

2. Центральна виборча комісія повинна бути постійною та включати суддів.

3. Виборче законодавство має залишатися стабільним, а основоположні правила не повинні змінюватися менш ніж за рік до виборів.

4. Правила повинні бути кодифіковані на конституційному або аналогічно високому правовому рівні [11].

Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ (Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR)) також наголошує, що ефективне вирішення виборчих спорів вимагає «доступних та надійних процедур подання

скарг та апеляцій», і пропонує форуми для діалогу між зацікавленими сторонами у виборчому процесі [12].

Європейські стандарти наголошують на кількох процесуальних гарантіях у вирішенні виборчих спорів:

1. Чітка юрисдикція та повноваження органів вирішення спорів.

2. Доступні процедури розгляду скарг для виборців, кандидатів та партій.

3. Прозоре та своєчасне вирішення спорів.

4. Ефективні засоби правового захисту від порушень.

5. Остаточний судовий перегляд як найвищий гарантійний засіб [13].

Таким чином, наступним кроком ми можемо окреслити сфери для вдосконалення та гармонізації зі стандартами ЄС. На основі аналізу як чинної системи України, так і практики ЄС, визначимо кілька ключових сфер, де Україна могла б покращити свої адміністративні процедури на виборах, щоб краще відповідати європейським стандартам.

Незалежність виборчої адміністрації.

Однією з критично важливих сфер є незалежність та професіоналізм виборчих комісій. Венеціанська комісія та ODIHR наголосили на важливості уточнення процедур звільнення або заміни членів виборчих комісій та їх підпорядкування судовому перегляду. Склад виборчих комісій має бути збалансованим та репрезентативним, включаючи належне представництво національних меншин [14].

Українська система наразі страждає від частих політичних замін членів комісій, що підриває їхню незалежність та інституційні знання [5]. Встановлення чіткіших критеріїв призначення та звільнення за зразком ЄС посилило б адміністрування виборів.

Ефективні санкції та правозастосування.

Чинна система санкцій за порушення виборчого законодавства в Україні є неефективною, адміністративні штрафи часто занадто низькі, щоб слугувати стримуючим фактором [5]. Натомість, європейські стандарти наголошують на пропорційних та переконливих санкціях за порушення виборчого законодавства [11]. Перегляд системи санкцій з метою забезпечення пропорційності та ефективності покарань наблизить Україну до стандартів ЄС.

Доступні механізми вирішення спорів.

Хоча в Україні запроваджено судові процедури для виборчих спорів, європейський досвід свідчить про цінність додаткових механізмів діалогу. Підхід ЄС до медіації та діалогу у виборчих процесах включає форуми, які об'єднують органи адміністрування виборів, політичні партії та інші зацікавлені сторони [12]. Такі механізми можуть допомогти запобігти спорам або вирішити їх до того, як вони переростуть у офіційне судове провадження.

Правова стабільність та ясність.

Венеціанська комісія наголошує, що фундаментальні елементи виборчого законодавства не повинні піддаватися частим змінам, особливо менш ніж за рік до виборів [11]. Кодифікація ключових принципів на конституційному рівні забезпечить більшу стабільність та ясність виборчій системі України.

Таким чином, виходячи з європейського досвіду, наступні конкретні рекомендації, сформульовані автором, можуть допомогти Україні гармонізувати свої адміністративні процедури на виборах зі стандартами ЄС.

Посилення незалежності виборчої адміністрації. А саме:

1. Встановлення чітких критеріїв призначення та звільнення членів виборчих комісій.

2. Впровадження комплексних навчальних програм для посадових осіб виборчих комісій.

3. Забезпечення політичного балансу у складі комісій, зберігаючи при цьому професійні стандарти.

4. Створення механізмів для запобігання довільній заміні членів комісій.

Покращення судового розгляду (провадження).

1. Продовження розвитку спеціалізованих адміністративних судів з досвідом у виборчих справах.

2. Забезпечення спеціалізованої підготовки суддів з питань виборчого права та міжнародних стандартів.

3. Встановлення чітких прецедентів та рекомендацій для вирішення поширених типів виборчих спорів.

4. Збалансування прискорених термінів розгляду справ щодо виборчих скарг з гарантіями належної правової процедури.

Реформа санкцій та правоохоронних органів.

1. Переглянути адміністративні стягнення, щоб забезпечити їх ефективне стримування порушень.

2. Встановити поетапні санкції, пропорційні різним типам порушень.

3. Посилити механізми правоохоронних органів, щоб забезпечити послідовні та пропорційні дії з усунення виборчих порушень.

4. Покращити координацію між виборчими комісіями та правоохоронними органами.

Розробка додаткових механізмів діалогу.

1. Створення структурованих форумів для діалогу між зацікавленими сторонами виборчого процесу.

2. Підтримка розробки виборчих кодексів поведінки, узгоджених політичними партіями.

3. Створення систем раннього попередження для виявлення та вирішення потенційних конфліктів.

4. Впровадження процесів медіації для певних типів виборчих спорів до того, як вони потраплять до суду [12].

Удосконалення правової бази.

1. Кодифікація фундаментальних виборчих принципів на вищому правовому рівні.

2. Встановлення мораторію на суттєві зміни до виборчих правил менш ніж за рік до виборів.

3. Гармонізація різних законів, пов'язаних з виборами, щоб уникнути правових суперечностe.

4. Забезпечення комплексних правил для всіх аспектів виборчого процесу, включаючи збір та перевірку підписів [14].

Висновки. Шлях України до європейської інтеграції вимагає значної гармонізації її адміністративних процедур на виборах зі стандартами та передовим досвідом ЄС. Хоча нещодавні реформи, такі як створення спеціалізованих адміністративних судів, є важливим прогресом, необхідні подальші вдосконалення в кількох сферах. Шляхом зміцнення незалежності виборчої адміністрації, вдосконалення механізмів судового перегляду, реформування санкцій, розвитку додаткових процесів діалогу та покращення правової стабільності, Україна може створити більш надійну систему захисту виборчих прав та вирішення спорів.

Різноманітний досвід держав-членів ЄС, від перегляду Конституційним Судом Німеччини до різних підходів скандинавських країн до системи адміністративних судів Фінляндії, надає цінні моделі. Адаптуючи цей досвід до власного контексту, Україна може розробити систему, яка не лише відповідає європейським стандартам, але й ефективно вирішує її конкретні проблеми. Такі реформи зміцняють демократичне управління та підвищать довіру громадськості до виборчих процесів, що є вирішальними кроками на шляху європейської інтеграції України.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив: О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко та ін.; за заг. ред. В. П. Тимощука. Київ, 2023. 545 с.

2. Міхеєв М.В. Конфліктні та неконфліктні провадження в адміністративному процесі. монографія. Одеса. ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 248 с. ISBN 978-966-289-479-0.

3. CODE OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE (clauses related to elections/referenda). Unofficial translation from Ukrainian OSCE/ODIHR EOM to Ukraine 2012. URL: https://legislationline.org/ sites/default/files/documents/7d/Ukraine_Code%20of%20Administrative%20Procedure_election_causes_2012_en.pdf

4. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та деяких інших законодавчих актів України щодо правових засад утворення та функціонування Спеціалізованого окружного адміністративного суду та Спеціалізованого апеляційного адміністративного суду" № 4264-IX від 26 лютого 2025 року. URL**:** https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4264-20#Text

5. Звіт IFES щодо зміцнення системи вирішення виборчих спорів в Україні. URL: https://www.ifesukraine.org/en/activity/democratic-elections/ifes-prodovzhuye-diyalnist-shhodo-zmicznennya-systemy-vregulyuvannya-vyborchyh-sporiv-v-ukrayini/

6. Скарга до Федерального конституційного суду. Урядове роз'яснення. URL: https://www.bundeswahlleiterin.de/ en/service/ glossar/b/beschwerde-bundesverfassungsgericht.html

7. Федеральний конституційний суд німеччни. Виборчі скарги. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/EN/TheFederalConstitutionalCourt/TypesOfProceedings/ElectoralComplaints/electoralcomplaints_node.html

8. Міхеєв М.В. Адміністративно-правове забезпечення адміністративних конфліктних та неконфліктних проваджень в країнах ЄС на прикладі Німеччини у порівнянні з досвідом України. // Альманах права. Випуск 15. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2024. 688 с. С.589-597. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.6.9

9. Рішення Конституційної Рада Франції щодо встановлення остаточних результатів другого туру президентських виборів 2022 року, які відбулися 24 квітня 2022 року. URL: https://th.ambafrance.org/Conseil-constitutionnel-Resultats-du-second-tour-de-l-election-presidentielle

10. Скочиляс-Павлів О.В. Європейський досвід розгляду та вирішення виборчих спорів в порядку адміністративної юстиції. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки". № 1 (37), 2023, С. 188-194.

11. Венеціанська комісія Ради Європи, Страсбург. Кодекс належної практики у виборчих питаннях. Керівні принципи, пояснювальна доповідь та тлумачні декларації. URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Code_conduite_PREMS%20026115%20GBR.pdf

12. Медіація та діалог у виборчих процесах для запобігання та пом'якшення насильства, пов'язаного з виборами. Інформаційний бюлетень Проекту підтримки медіації Європейської служби зовнішніх дій (EU EEAS). URL: https://ecdpm.org/ application/files/5516/5546/9382/EEAS-Mediation-Factsheet-Dialogue-Prevent-Mitigate-Electoral-Violence.pdf

13. Посібник зі спостереження за вирішенням виборчих спорів. Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини (OSCE ODIHR), 2019. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/7/429566_0.pdf

14. Спільний висновок щодо проекту закону про вибори депутатів парламенту. Видано відповідно до статті 14a Регламенту Венеціанської комісії. Висновок Венеціанської комісії № 989/2020. Висновок ОБСЄ/БДІПЛ № ELE-MNE/375/2020, Страсбург, 8 жовтня 2020 року. URL: https://www.osce.org/files/f/ documents/c/b/456709_0.pdf

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.22

Нашинець-Наумова А. Ю.,
доктор юридичних наук, професор, академік Академії АПН,
заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-5811-7733

Удовенко Ж. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного права
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-4100-0723

Братко І. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного права,
європейської та євроатлантичної інтеграції факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-8979-32322

ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ФОРМА ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

LAWMAKING: FORM AND IMPLEMENTATION PROBLEMS

У статті висвітлюються загальнотеоретичні питання правотворчості, а також стан нормативного регулювання та практичної реалізації суб'єктами правотворчості своїх повноважень у зазначеній сфері.

На тлі останніх подій для сучасної Української держави вирішальне значення набуває необхідність модернізації різних галузей її життєдіяльності, включаючи правотворчість. При цьому слід визнати, що проблеми останньої завжди були і залишаються об'єктом пильної уваги вчених, політиків, урядовців, представників бізнесу та громадян. Дана обставина обумовлена потребою постійного вдосконалення різних форм державотворення, важливою складовою якого виступає правотворчість.

Головною метою модернізації правотворчості виступає створення умов для швидкого реагування на зміни, які відбуваються в нашій країні, на випередження розвитку права. Але нажаль, сьогодні більшість прийнятих законів – це доповнення та зміни до раніш прийнятих. З огляду на це, очевидно, що ми переживаємо той час, коли урядовці нарешті повинні навчитися прогнозувати життя закону, який приймається, і робити це заздалегідь. У нас вже не має часу на перегляд, на удосконалення, на впровадження закордонних практик – все – ми повинні самі вирішувати свої проблеми, чітко та вчасно. Інакше кажучи, якщо ми хочемо бачити модернізацію правотворчості як процес постійного випереджального оновлення законодавства, необхідно активніше задіяти різні фактори правотворчості (політико-правовий, організаційний, програмуючий, інформаційний, врахувати загальний стан речей в суспільстві), які дозволять передбачити можливі варіанти розвитку соціальних відносин, а також зможуть передбачити нові потреби суспільства та держави, що змінюються. Перед нашим законодавчим органом постає складний вибір: проводити реформи за стандартами іноземних держав або здійснювати модернізацію української державності з поправкою на самобутність і пошук власного шляху. Здається, відповідь на це непросте питання не може бути однозначною. Об'єктивна політико-правова реальність свідчить про посилення впливу процесів глобалізації в розвитку більшості сучасних держав. Але, водночас, не можна допустити ситуації, коли пріоритети національної правотворчої політики диктуватимуть ззовні, тим більше, коли ми доказали всьому світові, що Україна незалежна, суверенна країна, країна героїв, країна, яка надзвичайно багата на розумних та талановитих людей. Говорячи про форму та проблеми реалізації правотворчості, слід підкреслити, що правотворчість як процес створення та закріплення норм права займає одне з центральних місць якими характеризується державне управління.

Ключові слова: *правотворчість, державне управління, правотворча діяльність, нормативно-правові акти, нормопроектування, учасники правотворчої діяльності.*

The article addresses general theoretical issues of lawmaking, as well as the state of normative regulation and the practical implementation of lawmaking powers by its subjects in this field. In the light of recent events, the necessity of modernizing various spheres of activity within the modern Ukrainian state, including lawmaking,

becomes crucial. It should be acknowledged that the issues of lawmaking have always been – and continue to be – the subject of keen attention by scholars, politicians, government officials, business representatives, and citizens. This is due to the need for constant improvement of various forms of state-building, an important component of which is lawmaking.

The main goal of modernizing lawmaking is to create conditions for a rapid response to the changes occurring in our country and to anticipate the evolution of the law. Unfortunately, today most of the laws adopted are merely supplements or amendments to previously enacted laws. In view of this, it is evident that we are living in a time when government officials must finally learn to forecast the lifespan of the laws they pass – and do so in advance. We no longer have time for review, improvement, or the implementation of foreign practices; instead, we must solve our problems on our own, clearly and in a timely manner. In other words, if we want to see lawmaking modernization as a process of continual, proactive legislative renewal, it is necessary to actively engage various factors of lawmaking (political-legal, organizational, programming, informational, as well as taking into account the overall state of society) that will allow us to anticipate possible developments in social relations, as well as foresee new and changing needs of society and the state.

Our legislative body faces a difficult choice: to implement reforms according to the standards of foreign states or to modernize Ukrainian statehood by adjusting for its distinctiveness and finding its own path. It appears that the answer to this challenging question cannot be unequivocal. The objective political-legal reality indicates an increasing influence of globalization processes in the development of most modern states. However, at the same time, we cannot allow a situation where the priorities of national lawmaking policy are dictated from outside, especially when we have proven to the world that Ukraine is an independent, sovereign country – a country of heroes, and a country that is extraordinarily rich in intelligent and talented people. Speaking about the form and issues related to the implementation of lawmaking, it should be emphasized that lawmaking – as the process of creating and codifying legal norms – occupies one of the central positions in state governance.

Key words: *lawmaking, state governance, lawmaking activity, normative legal acts, legal drafting, participants in lawmaking activity.*

Правотворчість – одна з важливих напрямів діяльності будь-якої держави. Це специфічна інтелектуальна діяльність, що вимагає особливих знань і умінь, пов'язана з виданням, зміною та скасуванням юридичних норм. За результатами правотворчої роботи (законам та іншим нормативно-правовим актам) судять про державу в цілому, ступеня її демократичності та цивілізованості. Дослівно слово правотворчість – це процес створення правових норм, що отримують закріплення у виданих уповноваженими на те органами законах та підзаконних нормативних актах. Разом з тим, необхідно зазначити, що пильна увага юристів до проблеми правотворчості породила безліч визначень цього поняття.

На думку одних авторів, правотворчість є юридично оформлена особлива форма або вид діяльності щодо встановлення та закріплення волі народу в нормативно-правових актах, а також щодо зміни та скасування правових актів. Інша думка трактує правотворчість набагато ширше.

Так, В. Шишко зауважив, правотворчість – це основний напрям соціальної діяльності, що створює умови для існування і відтворення самого суспільства. Правотворчість реалізує пошук правових форм, які забезпечували б найбільшою мірою рівноважний стан суспільства, розумну взаємодію його членів у суспільному житті [1].

Можна погодитись із дефініцією, яку наводять Л. Удовик, О. Ганзенко: «Правотворчість повинна спиратися на наукову концепцію розвитку нормативних актів, на чіткі наукові уявлення про майбутній розвиток і стан законодавчої бази та про оптимальні шляхи її вдосконалення» [2].

Ширше розглядає зазначене поняття науковець Плавич В.В. Він доводить, що правотворчість – це категорія, яка притаманна як національному, так і міжнародному праву, і що у міжнародному праві вона являє собою форму (спосіб) узгодження волі держав, як учасників міжнародного спілкування або членів міжнародних організацій [3].

Правотворча діяльність, відповідно Закону України «Про правотворчу діяльність» – це діяльність, що здійснюється суб'єктом, визначеним статтею 4 цього Закону [4], з метою:

1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів;

2) розроблення проектів нормативно-правових актів;

3) прийняття (видання) нормативно-правових актів;

4) ведення обліку нормативно-правових актів;

5) здійснення правового моніторингу (нормативно-правових актів).

Метою правового регулювання правотворчої діяльності виступає:

− визначення правових та організаційних засад правотворчої діяльності, принципів і порядку її здійснення;

− визначення учасників правотворчої діяльності;

− визначення правил техніки нормопроектування;

− визначення порядку здійснення обліку нормативно-правових актів,

− визначення правил дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах;

− визначення правил здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів.

Досягнення цілей правового регулювання правотворчої діяльності базується на відповідних концептуальних засадах. Розглянемо основні з них [5].

Під час підготовки проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» було узято до уваги той факт, що правотворча діяльність здійснювалась і до прийняття цього закону, відповідно до певних правил. Відтак, значна кількість норм даного закону є фактично узагальненням та впорядкуванням вже діючих правил здійснення правотворчої діяльності. Іншими словами, вони значною мірою відображають *status qvo* правотворчої діяльності. Це стосується, поряд з іншим, положень закону стосовно юридичної сили нормативно-правових актів, ієрархії нормативно-правових актів, класифікації нормативно-правових актів, правил вирішення колізій тощо – ідея систематизації.

При підготовці проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» враховувався той факт, що правотворча діяльність здійснюється на різних рівнях організації державної влади, а також в межах конституційної системи поділу влади з концентрацією у межах реалізації законодавчої влади та виконавчої влади. Відтак нормам даного закону властивий певний рівень узагальнення із зазначенням особливостей, властивих тому чи іншому рівню правового регулювання – ідея узагальнення.

Частина норм Закону України «Про правотворчу діяльність» є нормативним втіленням положень теорії права у частині джерел права та правотворчості. Це стосується, насамперед визначення таких понять, як «норма права», «нормативно-правовий акт», «закон» тощо. При цьому за основу бралися найбільш усталені у науці підходи до визначення таких понять – ідея науковості.

Важливим фактором, що впливає на зміст норм Закону України «Про правотворчу діяльність», є позиції щодо трактування змісту принципів владної діяльності, у тому числі й принципів правотворчої діяльності, викладені у документах міжнародного характеру, наприклад, у висновках Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) [6] – ідея «правової корпоративності».

Отже, структура правотворчої діяльності, а відтак і обсяг предмету правового реагування закону, визначалися виходячи з усталеного діалектичного підходу, який передбачає розгляд будь-якого явища об'єктивної реальності у динаміці, тобто у постійному розвитку.

Якщо узяти за основу головний продукт правотворчої діяльності – нормативно-правовий акт, то процедура його створення має розглядатися за схемою: до – під час – після. Відтак ключовими елементами правотворчої діяльності визначено нормопроектну діяльність, діяльність з прийняття (видання) нормативно-правових актів та діяльність з оцінки результатів практичного регулятивного впливу нормативно-правових актів на сферу їх регулювання (правовий моніторинг) [7, с.64].

Будь-який процес, зокрема і правотворчий, застосовується в межах певних форм і може бути поділений на стадії. Становлення правової системи – це тривалий процес, який відбувається динамічно та поступально, тобто через створення окремих нормативно-правових актів. Нормативно-правовий акт – це завершальна ланка та безпосередній результат правотворчої діяльності. Відповідно правотворчий процес – це порядок послідовних операцій, у яких у правову систему вливається новий елемент. Логічно було б дійти невтішного висновку у тому, що у процес правотворчості не потрібно включати організаційні дії, які сприяють безпосередній правовій роботі над нормативно-правовим актом. Зокрема, до правотворчості не відноситься діяльність з обліку, аналізу та узагальнення пропозицій щодо вдосконалення законодавства, організаційні заходи щодо вдосконалення роботи правотворчих органів тощо. Власне правотворчість – це діяльність з підготовки, обговорення, затвердження та опублікування нормативно-правових актів, що здійснюється компетентними органами (посадовими особами) [8, с.79].

Як будь-яка процесуальна діяльність, правотворчість має офіційний порядок здійснення юридично значущих дій. Відповідно виникає низка взаємопов'язаних взаємовідносин, наприклад правовідносини щодо підготовки та прийняття нормативно-правового акту, тобто, відповідні права та обов'язки суб'єктів правотворчого процесу. Це обов'язок підготувати та обговорити проект нормативно-правового акту, право винести його на розгляд правотворчого органу, право цього органу розглянути проект та винести щодо нього рішення тощо. Виниклі правовідносини носять як державно-правовий (законодавча ініціатива, прийняття закону тощо), так і адміністративно-правовий характер (надання доручення підлеглому органу підготувати проект). Як будь-яка процесуальна діяльність, правотворчість виникає лише за наявності певного юридичного факту. Підставою виникнення правотворчого процесу є прийняття офіційного рішення про підготовку проекту нормативно-правового акту. І незалежно від того у якій формі це рішення не виражалося, воно є юридичним актом, який створює права та обов'язки суб'єктів правотворчості. Необхідно обмежити дії, що передують правотворчій діяльності, від процесуального новоутворення цієї діяльності,

оскільки матеріали засобів масової інформації, висловлювання політичних діячів та науковців, пропозиції державних підприємств і громадських організацій про вдосконалення законодавства ще не свідчать про початок правотворчого процесу, тобто процесуальні відносини ще не виникають. Подібні пропозиції є соціально-політичними передумовами та підставами правотворчої діяльності.

Саме з моменту прийняття офіційного рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта виникають певні правовідносини, і з цього ж моменту всі дії щодо створення даного акта якісно відрізняються від дій, що відбувалися раніше і є не процесом правотворчості, а попередніми умовами і передумовами.

Отже, зважаючи на вищевказані обставини, правотворчий процес вбачається розглядати в широкому та вузькому значенні. У вузькому розумінні правотворчий процес – це діяльність органів державної влади щодо видання нормативно-правових актів, що складаються з низки стадій, до яких належать: внесення нормативно-правового акту, його обговорення, прийняття, опублікування. Водночас деякі автори [9-13] пропонують розглядати основний вид правотворчого процесу ще більш вузько, пов'язуючи його з діяльністю законодавчого органу, що охоплює лише наступний етап: від включення законопроекту до порядку денного та до його прийняття.

При широкому підході до правотворчого процесу включається також діяльність з підготовки та попереднього обговорення проектів нормативно-правових актів. Отже, правопідготовча діяльність входить у правотворчий процес. Більше того, деякі вчені [14-16] до початкової стадії процесу правотворчості відносять визначення потреб у правовому регулюванні, вивченні факторів, що визначають його напрямок, тому цю стадію слід назвати передпроектною. У науковій літературі пропонується також включати у правотворчий процес не лише підготовку проекту акта, а й прогнозування та планування.

Виходячи з наявних точок зору, до стадій правотворчого процесу можна віднести:

1. Вивчення, аналіз суспільних явищ та процесів, виявлення потреби правової регламентації
2. Визначення виду органів, суб'єктів, які мають право приймати відповідні правові рішення
3. Ухвалення рішення щодо підготовки правового акту
4. Розробку концепції, ідеї, аналізу майбутнього акту
5. Підготовку проекту правового акта розробником, робочою групою, органом
6. Попередній розгляд проекту акта
7. Громадське обговорення проекту
8. Офіційний розгляд проекту акта відповідним органом з дотриманням необхідних процедур
9. Прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування, набрання законної сили

Посилаючись на вищезазначене, правомірно зробити висновок про розуміння правотворчого процесу як діяльності, що протікає в особливому порядку і є системою послідовно вчинених дій (процедур), за допомогою яких приймаються нормативно-правові акти.

Слід визнати, що правотворча діяльність включає три етапи:

1) передпроектний етап;

2) етап підготовки нормативно-правового акта;

3) власне правотворчий процес, який охоплює владну діяльність компетентних суб'єктів від моменту внесення проекту акту до оприлюднення та набрання ним чинності.

Передпроектний етап передбачає:

1. Виявлення проблеми – визначення суспільної потреби у правовому регулюванні.
2. Аналіз чинного законодавства – дослідження правових норм, їх ефективності та можливих прогалин.
3. Вивчення зарубіжного досвіду – аналіз правових систем інших держав для врахування кращих практик.
4. Формування концепції акту – визначення загальної ідеї, цілей і принципів майбутнього нормативно-правового акту.
5. Обговорення та консультації – залучення експертів, громадськості та зацікавлених сторін.

Етап підготовки нормативно-правового акта

Цей етап є критично важливим, оскільки якісна підготовка дозволяє уникнути недоліків у законодавстві та забезпечити його ефективність.

Основні стадії етапу підготовки:

1. Розробка проекту – формулювання змісту нормативно-правового акту з урахуванням концепції, визначеної на передпроектному етапі.
2. Юридична експертиза – перевірка відповідності проекту Конституції, чинному законодавству, принципам права.
3. Оцінка впливу – аналіз наслідків ухвалення акту, зокрема економічних, соціальних та правових аспектів.
4. Громадське обговорення – залучення експертів, науковців, представників громадськості для удосконалення тексту.
5. Редагування та доопрацювання – уточнення положень, узгодження формулювань для чіткої правової визначеності.

Цей етап має вирішальне значення, оскільки саме на ньому закладається якість майбутнього нормативно-правового акту та його ефективність у правозастосуванні.

Правотворчий процес

Основні етапи правотворчого процесу:

1. Внесення проекту нормативно-правового акту – ініціатива суб'єкта правотворчості (наприклад, народних депутатів, уряду, президента, органів місцевого самоврядування).

2. Розгляд і обговорення – проходження проекту через відповідні стадії, зокрема комітетські слухання, обговорення в парламенті чи іншому органі.

3. Прийняття акту – голосування та затвердження нормативно-правового акту відповідно до передбаченої процедури.

4. Підписання акту – затвердження документа відповідною посадовою особою (наприклад, президентом, головою парламенту, міністром).

5. Оприлюднення – офіційне опублікування акту у встановленому порядку, що є обов'язковою умовою для набрання ним чинності.

6. Набрання чинності – момент, з якого нормативно-правовий акт починає діяти (визначається самим актом або загальними правилами).

Цей процес забезпечує легітимність, послідовність і передбачуваність правового регулювання, що є важливим для стабільності правової системи.

Сьогодні, за умов загальної цифровізації економіки та права, виникає проблемне питання суб'єктів правотворчої ініціативи. Зазвичай суб'єктами правотворчості виступали державні органи, народ. Але з появою роботизації, чи можливо вважати штучний інтелект суб'єктом, який творить право? Очевидно, що ні. Адже правотворчість – це розумова діяльність суб'єктів, які створюють правові приписи, і на таку діяльність здатна лише людина. Тому пропонується на етапі аналізу, підготовки нормативно-правового акта активно використовувати штучний інтелект. Крім того, є ще аргументи «за» визнання штучного інтелекту суб'єктом правотворчості:

1. Штучний інтелект вже використовується в аналізі та розробці нормативних актів – наприклад, у деяких країнах алгоритми допомагають оцінювати законопроекти.

2. Автономність у генерації правових рішень – штучний інтелект, особливо в судовій сфері, може пропонувати аргументацію, що впливає на зміст правозастосування.

3. Розвиток концепції електронної особи – ЄС вже обговорював можливість надання штучному інтелекту спеціального статусу.

Отже, штучний інтелект зможе проаналізувати та узагальнити на спеціально створених онлайн-платформах пропозиції громадян та інших зацікавлених осіб. І це слугуватиме реалізацією принципів гласності та демократизму правотворчості. Штучний інтелект уже активно використовується в правотворчій діяльності на етапі проектування нормативно-правових актів. Основні його функції включають:

1. Аналіз існуючої правової бази (пошук та аналіз правових норм – штучний інтелект допомагає знаходити аналогічні норми у чинному законодавстві та в міжнародному праві; виявлення колізій і суперечностей – алгоритми можуть визначати, чи суперечить новий закон чинним актам, або чи є дублювання)

2. Формулювання законодавчих пропозицій (генерація текстів – деякі системи можуть створювати чернетки нормативних актів, базуючись на шаблонах та правових стандартах; оптимізація мовних конструкцій – штучний інтелект аналізує юридичний стиль, спрощує формулювання, робить текст зрозумілішим)

3. Моделювання наслідків прийняття акту (прогнозування впливу – аналізує можливі наслідки нового закону (економічні, соціальні, політичні); оцінка ризиків – прогнозує правові та суспільні ризики, які можуть виникнути)

4. Автоматизація консультацій та громадських обговорень (аналіз суспільної думки – штучний інтелект може обробляти коментарі та пропозиції від громадян, узагальнюючи їх для законотворців; пошук компромісних рішень – на основі аналізу думок експертів та громадськості)

5. Підготовка пояснювальної записки та обґрунтувань (аналіз судової практики – визначає, як запропонований закон може вплинути на судові рішення; експертні висновки – допомагає збирати та узагальнювати думки експертів)

Штучний інтелект має залишатися інструментом у руках людини, а не замінювати юристів. Оскільки право – це не просто технічна система правил, а відображення суспільних цінностей, історичних традицій і моральних принципів, його творення повинно залишатися у компетенції людей.

Штучний інтелект може значно підвищити ефективність правотворчого процесу, але остаточні рішення мають ухвалювати законодавці, юристи та експерти, які враховують суспільний інтерес, етичні аспекти та національну правову культуру.

Також необхідно визнати, що правове регулювання ускладнюється і за рахунок існування нових цифрових суспільних відносин, які потребують правової регламентації та юридичних наслідків за порушення встановлених правил поведінки. Однак ці правила неможливо точно сформулювати через нерозуміння правотворчими органами, які мають певний рівень правосвідомості, правової культури багатьох цифрових технологій і процесів.

Як висновок, необхідно підкреслити, що правотворчість є складним і багатовимірним процесом, що охоплює формування, прийняття та впровадження правових норм. Вона відображає політико-правові реалії суспільства та є одним із головних механізмів регулювання суспільних відносин.

Форма правотворчості визначається низкою чинників, включаючи юридичні традиції, полі-

тичний устрій держави та особливості правової системи. Основними формами правотворчості є законодавча діяльність парламенту, нормотворчість виконавчої влади, судовий прецедент та правотворчість міжнародних організацій. Кожна з цих форм має свої переваги та недоліки, що впливає на якість та ефективність правового регулювання.

Незважаючи на важливість та необхідність правотворчої діяльності, вона стикається з численними проблемами реалізації. Серед ключових викликів можна виділити недосконаліть законодавчої техніки, недостатню узгодженість між нормативно-правовими актами, вплив політичних факторів, а також складнощі в адаптації законодавства до сучасних суспільних потреб. Крім того, глобалізаційні процеси створюють додаткові виклики щодо гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

Таким чином, для підвищення ефективності правотворчості необхідно вдосконалювати правотворчу процедуру, посилювати правову експертизу нормативних актів, забезпечувати стабільність законодавства та підвищувати рівень правової культури в суспільстві. Тільки за таких умов правотворчість здатна виконувати свою основну функцію – створення якісного, ефективного та справедливого правового поля для всіх суб'єктів суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Шишко В. В. Культурологічні аспекти правотворчості: монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2006. 188 с.

2. Удовика Л., Ганзенко О. Правові засоби правотворчості в контексті інтеграції України в ЄС // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 10. С. 203.

3. Плавич В.П. Філософсько-правове дослідження сучасної правотворчості // Вісник Дніпропетровського університету. 2016. № 1. С. 183.

4. Про правотворчу діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради. 2023. №93. Ст.364.

5. Основи правотворчої діяльності // Дослідницька служба Верховної Ради України: Основи правотворчої діяльності (10-14.02.2025 р.) Режим доступу: https://research.rada.gov.ua/print/75849.html (дата звернення: 03.02.2025 р.).

6. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія): Доповідь про правовладдя. Режим доступу: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2011)003rev2-ukr (дата звернення: 17.03.2025 р.)

7. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства: монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса : Фенікс, 2018. 348 с.

8. Нормотворча діяльність: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.В. Шишка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 400 с.

9. Андрусів Л. Теоретико-правові засади систем і нормативно-правових актів // Підприємництво, господарство і право. 2017. № 4. С. 128–131.

10. Попова О.В. Нормотворчий процес та правозастосування: навчальний посібник. Київ : НУБіП України, 2022. 168 с.

11. Биля-Сабадаш І.О., Суходубова І.В. Принцип обґрунтованості нормотворчої діяльності: загальнотеоретична характеристика та нормативно-правове закріплення // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 24–30

12. Пасічна І.О. Законотворчість, нормотворчість та правореалізація: навчальний посібник. Полтава : ПолтНТУ, 2019. 113 с.

13. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.

14. Антошкіна В.К. Способи тлумачення права та їхня роль у правозастосовній практиці // Підприємництво, господарство і право. 2020. Вип. 5. С. 181–186.

15. Білоус О.В. Поняття тлумачення як елемента правозастосовної діяльності // Підприємництво, господарство і право. 2019. № 3. С. 132–136.

16. Калюжний Р.А., Шапенко Л.О. Правозастосовна діяльність як соціокультурне явище / Р.А. Калюжний, Л.О. Шапенко // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : «Юридичні науки». 2017. № 1. С.11.

УДК 349
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.23

Обривкіна О. М.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-8768-7778

Кучеренко А. О.,
здобувачка другого магістерського рівня
Навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету
ORCID:0009-0007-7490-7739

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ ДОГОВОРІВ У СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

FEATURES OF CONCLUDING AND EXECUTING SERVICE CONTRACTS: PROBLEMS AND SOLUTIONS

У статті здійснено ґрунтовне дослідження правової природи, особливостей укладання та оформлення договорів у сфері надання послуг відповідно до чинного цивільного законодавства України. Охарактеризовано специфіку послуг як об'єкта договірних зобов'язань, виділено ключові ознаки таких договорів – відсутність матеріального результату, неможливість відокремлення результату від процесу, персоніфікованість дій виконавця. Визначено нормативну базу, що регламентує укладення та виконання договорів про надання послуг, зокрема положення Цивільного кодексу України, спеціальні закони у галузях охорони здоров'я, освіти, телекомунікацій, туризму, електронної комерції. Проаналізовано найпоширеніші види договорів у побутовій, освітній, медичній, юридичній та консалтинговій сферах, наведено приклади формулювання істотних умов – предмету, строків, вартості послуг, порядку оплати та відповідальності. Виокремлено типові помилки при складанні договорів: нечіткість або відсутність істотних положень, формальне дотримання вимог, неоформленість у письмовій формі, юридична неграмотність сторін. Особливу увагу приділено проблемам правозастосування та судової практики, зокрема випадкам визнання договорів недійсними, порушення прав споживачів, труднощам ідентифікації сторін в електронному середовищі. Запропоновано напрями вдосконалення договірної практики: розробку типових договорів у ключових сферах, підвищення цифрової грамотності, впровадження юридичних стандартів оформлення, поширення правових знань серед суб'єктів договірних відносин. Наголошено, що належна правова культура та уважне ставлення до складання договору є запорукою ефективного функціонування ринку послуг, забезпечення правової визначеності та балансу інтересів сторін.

Ключові слова: *договір, надання послуг, істотні умови, цивільне право, правозастосування, укладання договору, судова практика.*

The article provides a comprehensive analysis of the legal nature, specifics of concluding, and executing service contracts under the current civil legislation of Ukraine. It characterizes the unique features of services as a subject of contractual obligations, emphasizing the absence of a tangible result, the inseparability of the service from the process of its provision, and the personalized nature of the provider's performance. The legal framework governing service contracts is outlined, including the provisions of the Civil Code of Ukraine and special laws related to healthcare, education, telecommunications, tourism, and electronic commerce. The study highlights common types of service contracts in domestic, educational, medical, legal, and consulting sectors, and provides examples of clearly formulated essential terms such as subject matter, deadlines, pricing, payment procedures, and liability. Typical errors in contract drafting are identified, including the lack of essential conditions, vague wording, failure to use written form, and legal illiteracy of the parties. The article pays particular attention to issues of legal enforcement and judicial practice, such as cases of invalid contracts, violations of consumer rights, and difficulties in identifying parties in electronic transactions. The author proposes specific ways to improve contractual practices, including the development of model contracts for key service areas, increasing digital literacy, implementing legal drafting standards, and enhancing legal awareness among contracting parties. The article emphasizes that a well-drafted contract and a high level of legal culture are key to ensuring legal certainty, protecting parties' interests, and enhancing the efficiency of the service market.

Key words: *contract, service provision, essential terms, civil law, law enforcement, contract conclusion, judicial practice.*

Постановка проблеми. Сфера надання послуг охоплює широку частину цивільно-правових відносин, у яких сторони домовляються про виконання певної діяльності, що не має матеріального результату, але є суспільно необхідною. Такі договори укладаються у побутовій, освітній, медичній, юридичній, туристичній, консультаційній та інших сферах і потребують особливої точності при їх документальному оформленні.

Попри значну поширеність договорів про надання послуг, на практиці виникає велика кількість помилок при їх складанні. Це стосується як неузгодженості умов договору, так і відсутності обов'язкових реквізитів, що призводить до непередбачуваних юридичних наслідків, зокрема – визнання договору недійсним, втрати права на захист у суді або односторонньої відмови від зобов'язання. Крім того, правозастосовча практика свідчить про неоднозначність підходів судів до кваліфікації правовідносин у сфері послуг, що ще більше ускладнює дотримання правової визначеності.

У зв'язку з цим виникає необхідність у поглибленому аналізі особливостей укладання та оформлення договорів про надання послуг з точки зору правових вимог, практичних викликів і перспектив удосконалення договірної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання договірної роботи у сфері цивільного права, зокрема укладання договорів про надання послуг, знаходяться у фокусі уваги багатьох вчених-правників. Значний внесок у дослідження правової природи договорів та їх класифікації зробили О. Дзера, С. Кузнєцова, Н. Кузнєцова, І. Спасібко, В. Луць, О. Крупчан, В. Борисова, О. Харитонова. У працях зазначених авторів порушуються питання структури договору, істотних умов, формальних вимог, а також відповідальності за неналежне виконання договірних зобов'язань.

Разом із тим, більшість досліджень є або загальнотеоретичними, або зосередженими на окремих видах договорів (наприклад, підряду чи купівлі-продажу), тоді як комплексна практико-орієнтована проблематика складання договорів саме у сфері послуг потребує більш детального вивчення, зокрема з урахуванням нових викликів у правозастосуванні, цифровізації документів та динаміки ринку послуг.

Метою статті є комплексне дослідження правових та практичних аспектів укладення й оформлення договорів у сфері надання послуг в Україні, зокрема аналіз правової природи таких договорів, типової структури, частих помилок під час складання, а також виявлення актуальних проблем та формулювання пропозицій щодо вдосконалення договірної практики.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правові договори про надання послуг становлять одну з найбільш поширених і водночас складних у практичному застосуванні категорій договорів у сучасній правовій системі України. Їх значення зростає у зв'язку з розвитком сфери сервісної економіки, діджиталізацією, збільшенням попиту на професійні, побутові, інформаційні, медичні, юридичні та освітні послуги. Це зумовлює потребу в чіткому нормативному закріпленні порядку укладання, виконання та припинення зобов'язань за такими договорами.

Основу правового регулювання договорів про надання послуг становлять положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), зокрема книга п'ята «Зобов'язальне право», яка містить загальні положення про договори (статті 626–654), а також спеціальні норми, присвячені окремим видам договорів, які регламентують надання послуг. Водночас, слід зазначити, що в ЦК України відсутня окрема нормативна конструкція «договору про надання послуг» як уніфікованої категорії. Замість цього, законодавець оперує конкретними договорами, які за своєю сутністю є договорами на надання послуг: побутове обслуговування, перевезення, зберігання, довірче управління майном, медичні, освітні, туристичні, страхові та інші договори [1].

У загальному вигляді договір про надання послуг можна визначити як домовленість між сторонами, за якою одна сторона (виконавець) зобов'язується надати іншій стороні (замовнику) певні нематеріальні дії або діяльність, що має споживчу або іншу цінність, а замовник – прийняти та оплатити ці послуги [4].

Відповідно до ст. 901 ЦК України, за договором про надання послуг одна сторона зобов'язується на замовлення іншої сторони надати певну послугу (вчинити певну дію або здійснити певну діяльність), а замовник – оплатити цю послугу, якщо інше не встановлено договором. При цьому у разі відсутності спеціального регулювання правовідносини сторін тлумачаться згідно з загальними положеннями договірного зобов'язального права [1].

Законодавець визначає декілька характерних ознак договорів про надання послуг [5]:

1) результат діяльності виконавця не має речового вираження, тобто це нематеріальний продукт (наприклад, консультація, медичне обслуговування, юридичне представництво тощо);

2) послуги носять, як правило, особистий характер, тобто тісно пов'язані з особою виконавця;

3) результат послуги не може бути відокремлений від самого процесу її надання;

4) в окремих випадках, послуги можуть мати перманентний, тривалий характер (наприклад, послуги охорони, прибирання, утримання майна тощо).

Важливо враховувати, що договори про надання послуг можуть бути як оплатними, так і безоплатними. За загальним правилом, якщо

інше не передбачено умовами договору, такий договір є оплатним. Також договори можуть укладатися усно або письмово, але письмова форма є обов'язковою у випадках, прямо передбачених законом (наприклад, ст. 208 ЦК України), або якщо цього вимагає зміст правовідносин (наприклад, при наданні освітніх послуг, страхових або банківських).

Особливої уваги вимагає поняття істотних умов договору. Згідно зі ст. 638 ЦК України, до істотних умов належать [1]:

1) предмет договору;

2) умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін повинна бути досягнута згоди;

3) інші умови, визначені законом як істотні.

У контексті договору про надання послуг предметом є саме послуга або комплекс послуг, які мають бути чітко визначені. Узагальнені формулювання, такі як «виконати послуги за потребою» або «здійснити сприяння», визнаються судовою практикою недостатньо конкретними і можуть свідчити про відсутність належним чином погодженого предмету, що тягне ризик визнання договору неукладеним.

Окрім ЦК України, правове регулювання договорів про надання послуг здійснюється також іншими нормативними актами. Зокрема:

1) Закон України «Про захист прав споживачів» – у частині регулювання побутових та інших споживчих послуг [2];

2) Закон України «Про туристичну діяльність», «Про освіту», «Про телекомунікації», «Про медичні послуги» – регламентують особливості договорів у відповідних галузях.

У межах дії воєнного стану, що триває в Україні з 2022 року, з'явилася практика тимчасового обмеження доступу до окремих видів послуг (наприклад, певні медичні, транспортні або освітні послуги), що також ускладнило реалізацію прав за договорами. Водночас, продовжує діяти загальний принцип свободи договору (ст. 627 ЦК України), що дозволяє сторонам самостійно визначати умови взаємодії, у тому числі у нестандартних або кризових умовах.

Таким чином, правове регулювання договорів про надання послуг в Україні має фрагментарний характер, базується на загальних положеннях ЦК України, але реалізується через численні спеціальні нормативні акти. У цьому криється як перевага (гнучкість), так і проблема (розпорошеність і неоднозначність трактувань). Тому важливим завданням правозастосування є не лише правильне тлумачення норм, але й висока культура складання договорів, які забезпечують правову визначеність, баланс інтересів сторін та ефективність зобов'язань у сфері надання послуг.

Сфера надання послуг охоплює надзвичайно широкий спектр договірних зобов'язань – від побутових до професійних, від індивідуальних до корпоративних. Водночас, саме практика укладення договорів про надання послуг свідчить про значну варіативність, а подекуди – і правову недосконалість цих документів.

Укладання договору про надання послуг передбачає досягнення згоди щодо всіх істотних умов, передусім – предмету договору. У практиці найчастіше фіксується предмет у вигляді конкретного переліку послуг, які зобов'язується надати виконавець. Наприклад, у договорі з надання освітніх послуг репетитором предметом є «надання індивідуальних освітніх послуг із підготовки до ЗНО з історії України». У договорі на медичні послуги – «проведення консультацій, діагностики та лікування пацієнта відповідно до медичних стандартів». У юридичних послугах – «надання правової допомоги у підготовці позовної заяви та представництві інтересів у суді». Усі ці формулювання повинні бути максимально чіткими, однозначними та відповідати обсягу очікуваних дій [6].

Наступним обов'язковим елементом є строк виконання послуг. Практика засвідчує, що в багатьох договорах строк визначається нечітко: наприклад, «до моменту досягнення результату» або «впродовж дії договору». Такі формулювання є ризикованими з погляду юридичної визначеності. Натомість варто конкретизувати строки у вигляді фіксованої дати, періоду (наприклад, 10 робочих днів), або етапності – із зазначенням термінів для кожного з етапів.

Щодо розміру та порядку оплати, на практиці сторони часто застосовують як фіксовану суму (у гривнях), так і погодинну/поетапну оплату. Поширеною помилкою є відсутність чіткого зазначення, коли і як вноситься оплата: авансом, після фактичного надання послуг, чи частинами. Ігнорування цих аспектів може призвести до непорозумінь або навіть судових спорів щодо виконання зобов'язань.

Окрему увагу слід приділяти порядку приймання-передачі послуг. За загальним правилом, надані послуги оформлюються актами приймання-передачі, які підписуються обома сторонами. У договорах часто допускається фраза «послуги вважаються прийнятими, якщо замовник протягом 3 днів не надасть зауважень». Такий підхід закон не забороняє, однак, краще фіксувати факт прийняття результату в письмовій формі, адже це єдиний документ, що підтверджує належне виконання зобов'язань виконавцем [6].

Ще один важливий аспект – відповідальність сторін. У типовій практиці виконавець відповідає за якість, обсяг та строки надання послуг, а замовник – за своєчасну оплату та надання інформації, необхідної для виконання договору. Варто передбачати розмір штрафів, пені або інших санкцій на випадок порушення умов. Наприклад: «У разі прострочення виконання зобов'язань замовник має право на пеню у розмірі 0,5% вартості послуг за кожен день прострочення» [11].

Важливо також враховувати особливості договорів з фізичними особами – споживачами, які підпадають під дію Закону України «Про захист прав споживачів». У таких випадках виконавець зобов'язаний надавати повну, достовірну та своєчасну інформацію про послугу, а також забезпечити можливість ознайомлення замовника з умовами договору до його укладення. Також існують вимоги до публічних договорів – наприклад, договорів надання комунальних, транспортних або телекомунікаційних послуг, які регулюються спеціальними законами та нормативами [2].

У практиці зустрічаються також усні договори про надання послуг – особливо у випадках побутового обслуговування (перукарські послуги тощо). За відсутності письмової форми такі договори є дійсними, однак ускладнюється доведення факту домовленості та обсягу зобов'язань у разі спору. Тому навіть у побутовій сфері бажано укладати письмові договори або, як мінімум, оформлювати квитанцію, письмовий або фіскальний чек.

Поширеною є практика укладення типових договорів, які формуються виконавцем (особливо в юридичних фірмах, клініках). Такі договори часто уніфіковані, однак мають бути адаптовані до конкретного клієнта й умов. Типовими помилками є залишення незаповнених пунктів (наприклад, «ціна визначається окремим додатком» без самого додатку) або неконкретне формулювання зобов'язань [11].

Окремо варто звернути увагу на практику укладення договорів у сфері онлайн-послуг, яка набула особливої актуальності після пандемії COVID-19 і під час воєнного стану. Тут застосовуються електронні договори, погодження оферти на сайті, акцепт клієнтом через електронну пошту або мобільний застосунок. Закон України «Про електронну комерцію» дозволяє укладати договори в електронній формі, однак і тут обов'язковою є наявність ідентифікації сторін та підтвердження згоди з умовами [3].

Отже, сучасна практика укладення договорів про надання послуг вимагає високої правової грамотності, точності у формулюваннях та передбачливості в побудові структури договору. Відсутність ключових умов, неузгодженість положень, неврегульованість порядку дій у разі порушення зобов'язань – усе це створює ризики для сторін, особливо для споживачів, які можуть опинитися в уразливому становищі. Саме тому юридична чіткість та професійне складання договору є запорукою ефективного й безконфліктного надання послуг.

Незважаючи на наявність нормативного регулювання та усталеної судової практики, процес укладання і реалізації договорів про надання послуг в Україні залишається уразливим до низки проблемних аспектів. Це пов'язано як із прогалинами у законодавстві, так і з низькою юридичною культурою суб'єктів договірних відносин, відсутністю типових шаблонів або навичок їх адаптації до конкретної ситуації, а також із динамікою правозастосування, що нерідко змінює підходи до тлумачення окремих положень.

Однією з найчастіших проблем на практиці є нечітке або неповне визначення предмета договору. У значній кількості випадків сторони формулюють предмет договору розпливчасто – наприклад, «надання консультаційних послуг», «виконання послуг відповідно до потреб замовника», «надання комплексу заходів». Відсутність конкретики щодо виду, обсягу, форми та способу надання послуг ускладнює не лише їх виконання, а й доведення факту належного чи неналежного виконання зобов'язань. Як наслідок, суди часто визнають такі договори неукладеними або такими, що не породжують юридичних наслідків [7].

Наступною проблемою є ігнорування або формальне прописування істотних умов договору. Насамперед це стосується чіткого визначення предмета договору, а також строків надання послуг, їх вартості, порядку оплати та відповідальності за порушення договірних зобов'язань. У багатьох договорах відсутній узгоджений порядок дій сторін у разі виникнення спірної ситуації або змін у обставинах (зокрема, форс-мажор, коливання валютного курсу, непередбачувані витрати), що робить такі договори вразливими до одностороннього тлумачення або зловживання правами.

Важливо також зазначити, що в окремих сферах (зокрема медичних, освітніх, туристичних) стандартні договори, які укладають підприємства, не відповідають вимогам законодавства про захист прав споживачів. Наприклад, відсутність у договорі попередньої інформації про надавача послуг, зміст та обсяг послуг, умови повернення коштів, відповідальність сторін – є порушенням статей 10, 11 та 18 Закону України «Про захист прав споживачів». Такі порушення унеможливлюють ефективний захист споживача у разі конфлікту, оскільки не закріплюють його прав у письмовій формі [2].

Ще однією проблемою є неоформленість договорів у письмовій формі, особливо при наданні послуг на індивідуальній основі або за неструктурованими, неофіційно узгодженими домовленостями (наприклад, дизайнерські, освітні послуги, психологічна допомога тощо). У таких випадках домовленість може відбутися лише усно або у вигляді переписки, без підписання жодного офіційного документа. Це значно ускладнює можливість захистити права однієї зі сторін у суді, навіть за наявності свідків або скріншотів [8].

У сфері онлайн-послуг також виникає проблема підтвердження укладення договору та ідентифікації сторін. Не всі суб'єкти господарювання мають електронний підпис або вико-

ристовують юридично значимі способи комунікації. Часто надання послуг супроводжується лише листуванням в месенджерах або на електронну пошту. Без надійної форми електронної ідентифікації таке листування має сумнівну доказову силу, а тому сторони ризикують залишитися без захисту у разі спору.

Проблемною залишається й відсутність уніфікованих шаблонів договорів для поширених видів послуг, які були б затверджені на законодавчому рівні або рекомендовані профільними асоціаціями. Багато виконавців, особливо фізичні особи – підприємці або фрилансери, змушені самостійно створювати договори, використовуючи неюридичні зразки з інтернету, які не відповідають вимогам ЦК України.

Значний інтерес викликає і практика оспорювання договорів про надання послуг у судовому порядку. Судова практика свідчить про поширені випадки визнання таких договорів недійсними через [9]:

1) відсутність істотних умов (предмет, строки, ціна);

2) надання послуг без ліцензії чи дозволу (у випадках, де це передбачено законом);

3) укладення договору без відповідних повноважень однією зі сторін;

4) використання в договорі умов, що суперечать законодавству або порушують права споживача.

У зв'язку з цим, на практиці виникає потреба в удосконаленні механізмів складання та виконання договорів про надання послуг. Зокрема, доцільними є такі пропозиції [10]:

1) Розробка типових договорів у найбільш поширених сферах – медичних, освітніх, юридичних, консалтингових тощо, з урахуванням специфіки кожної галузі;

2) Запровадження обов'язкової перевірки договорів на відповідність Закону «Про захист прав споживачів» для суб'єктів, які надають послуги фізичним особам;

3) Забезпечення цифрової грамотності сторін договору, зокрема використання електронного підпису, захищеного зберігання договорів, підтвердження акцепту оферти в інтернеті;

4) Навчання здобувачів вищої освіти, підприємців та фахівців основам договірного права, з акцентом на практичні приклади і моделі договорів;

5) Підвищення стандартів юридичної відповідальності за неналежне оформлення договорів, зокрема через систему попереджень або адміністративної відповідальності у разі системних порушень.

Таким чином, проблематика укладення та оформлення договорів у сфері надання послуг є комплексною та багаторівневою. Вона охоплює як юридичні труднощі (неповнота регулювання, низька правова якість договорів), так і практичні виклики (необізнаність, технічні обмеження). Її вирішення потребує скоординованих зусиль з боку держави, бізнесу та фахового середовища, а також підвищення правової культури населення загалом.

Висновки. Договір про надання послуг як особливий вид цивільно-правового зобов'язання відіграє важливу роль у регулюванні правовідносин у сфері побутових, професійних, освітніх, медичних, юридичних та інших послуг. Незважаючи на відсутність у Цивільному кодексі України окремої доктринальної конструкції «договору про надання послуг», правова природа таких договорів чітко простежується крізь призму загальних норм про зобов'язання та окремих спеціальних положень. Ефективне застосування цих норм вимагає від сторін точного формулювання умов договору, дотримання письмової форми та усвідомлення юридичних наслідків недотримання зобов'язань.

На практиці укладення та оформлення договорів про надання послуг супроводжується низкою проблем – від нечіткого визначення предмета договору до відсутності належної документації щодо виконання зобов'язань, що може призводити до спорів і втрати правової захищеності. У статті визначено типові помилки та прогалини у правозастосовній практиці, запропоновано шляхи удосконалення – зокрема розробку типових договорів, ширше застосування електронних інструментів, підвищення правової грамотності замовників і виконавців. Удосконалення договірної культури є ключовим чинником забезпечення правової визначеності, справедливого балансу інтересів сторін і ефективного функціонування ринку послуг в Україні.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

2. Закон України «Про захист прав споживачів» : Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 1. Ст. 1.

3. Закон України «Про електронну комерцію» : Закон України від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 45. Ст. 410.

4. Харитонова О. І. Цивільне право України. Особлива частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 544 с.

5. Кузнєцова Н. С., Луць В. В., Спасібко І. В. Теорія зобов'язального права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 368 с.

6. Дзера О. В. Правові проблеми реалізації договорів у сфері надання послуг // Вісник Академії правових наук України. 2020. № 1. С. 74–80.

7. Шевченко Я. Договір про надання послуг у практиці Верховного Суду: актуальні висновки // Юридичний вісник України. 2021. № 22. С. 6–9.

8. Левченко Т. І. Типові помилки під час укладення договорів про надання послуг // Підприємництво, господарство і право. 2022. № 3. С. 34–38.

9. Остапчук А. Юридичні ризики усних договорів про надання послуг: практика і поради // Право України. 2023. № 2. С. 40–45.

10. Глущенко І. Договір про надання послуг: особливості правового регулювання в умовах воєнного стану // Юридична практика. 2023. № 15. С. 18–22.

11. Романенко Л. І. Електронні договори в цивільному праві: поняття, форма, підтвердження волевиявлення // Вісник цивільного процесу. 2022. № 4. С. 56–61.

УДК 342.525(477)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.24

Паламарчук Г. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5189-8952

Каретний О. О.,
майор поліції, старший оперуповноважений
з особливо важливих справ управління міграційної поліції
Головного управління Національної поліції в Одеській області

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ В МІСЦЯХ ОБМЕЖЕННЯ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

FEATURES OF INVESTIGATING CRIMES IN PLACES OF RESTRICTION AND DEPRIVATION OF LIBERTY

Стаття присвячена феномену злочинності в місцях позбавлення та обмеження волі, а також особливостям розслідування даного виду злочинності. В статті визначено основні характеристики даного виду злочинності, зокрема, підкреслено підвищену суспільну небезпечність, її спеціальний вид рецедивності, особливе місце вчинення злочину, спеціальний суб'єкт злочину, факт вчиненого кримінального правопорушення, злочину направлений на посягання щодо інших осіб, які також обмежено свободу або відбувають покарання, персоналу адміністрації установи тощо. При цьому підкреслюється той аспект, що кожне злочинне подібне діяння має індивідуальні, специфічні властиві тільки йому ознаки. Наведено фактори, які суттєво впливають на процес вивчення обставин та розслідування злочинів в місцях обмеження та позбавлення волі затриманих та засуджених осіб. Розглянуто категорії злочинів, які можуть вчинятися в місцях обмеження та позбавлення волі. Визначено, що через ознаку професійності злочинців під час вчинення таких злочинів дії злочинних угруповань у місцях позбавлення волі не вчиняються стихійно, а попередньо ретельно готуються.

Констатується, що мотив даних злочинів має специфічний характер, що може виражатися у прагненні завоювати авторитет, досягнення лідерства серед засуджених, бажанні ухилитися від виконання покарання тощо. Підкреслюється, що завдяки визначенню мотиву при розслідуванні даних видів злочинів можна визначити які методики та інструментарій можна використовувати при проведенні певних процесуальних та слідчих дій, зокрема допиту, обшуку тощо.

В статті також відзначається, що серед особливостей розслідування злочинів в місцях позбавлення та обмеження волі суттєве значення має максимальне використання певного психологічного впливу при взаємодії з такими особами у розслідуванні даних видів злочинів не можливе, взаємодія та способи взаємодії слідчих, оперативних підрозділів з адміністрацією установ обмеження та позбавлення волі тощо. Особлива увага звертається на фактор «співпраці» співробітників адміністрації установ місць обмеження та позбавлення волі із злочинцями цих установ, яка породжує факт розголошення конференційної інформації про особливості просування розслідування щодо відповідних злочинів. Як висновок, акцентується увага на необхідності розслідування даного виду злочинної діяльності вбачається за необхідне здійснення процесуальних дій, слідчих (розшукових) та негласно слідчих (розшукових) дій тільки тими співробітниками правоохоронних органів, мають розуміння особливостей даного виду злочинності та обізнані в особливостях «тюремного світу».

Ключові слова: *карна злочинність, розслідування злочинів в місцях позбавлення та обмеження волі, психологічний вплив на злочинців, взаємодія слідчих, оперативних підрозділів з адміністрацією установ обмеження та позбавлення волі.*

The article is devoted to the phenomenon of crime in places of deprivation and restriction of liberty, as well as the features of the investigation of this type of crime. The article identifies the main characteristics of this type of crime, in particular, emphasizes the increased social danger, its special type of recidivism, a special place of commission of the crime, a special subject of the crime, the fact of the committed criminal offense, the crime is aimed at encroaching on other persons who are also restricted in freedom or serving a sentence, the staff of the institution's administration, etc. At the same time, the aspect is emphasized that each criminal act of this kind has individual, specific features inherent only to it. Factors are given that significantly affect the process of studying the circumstances and investigating crimes in places of restriction and deprivation of liberty of detained and convicted persons. The categories of crimes that can be committed in

places of restriction and deprivation of liberty are considered. It is determined that due to the professionalism of criminals during the commission of such crimes, the actions of criminal groups in places of deprivation of liberty are not committed spontaneously, but are carefully prepared in advance.

It is stated that the motive of these crimes is of a specific nature, which can be expressed in the desire to gain authority, achieve leadership among convicts, the desire to evade punishment, etc. It is emphasized that by determining the motive when investigating these types of crimes, it is possible to determine which methods and tools can be used when conducting certain procedural and investigative actions, in particular interrogation, search, etc.

The article also notes that among the features of the investigation of crimes in places of deprivation of liberty and restriction of liberty, the maximum use of a certain psychological influence when interacting with such persons is of significant importance in the investigation of these types of crimes, the interaction and methods of interaction of investigators, operational units with the administration of institutions of restriction and deprivation of liberty, etc. Particular attention is paid to the factor of "cooperation" of employees of the administration of places of restriction and deprivation of liberty with criminals of these institutions, which gives rise to the fact of disclosure of conference information about the features of the progress of the investigation into the relevant crimes. As a conclusion, attention is focused on the need to investigate this type of criminal activity; it is considered necessary to carry out procedural actions, investigative (search) and covert investigative (search) actions only by those employees of law enforcement agencies who have an understanding of the features of this type of crime and are familiar with the features of the "prison world".

Key words: *criminal crime, investigation of crimes in places of restriction and deprivation of liberty, psychological impact on criminals, interaction of investigators, operational units with the administration of places of restriction and deprivation of liberty.*

Злочинність в місцях обмеження та позбавлення волі постійно привертала і буде привертати увагу як соціуму, так науковців та законодавця. Даний вид злочинності є специфічним та, на відміну від інших видів злочинності, постійно романтизується.

Питанням запобігання злочинності в місцях позбавлення волі присвячено чимало увагу, зокрема, в рамках кримінального права та кримінології цими питаннями займалися А. В. Абаджян, А. І. Абатурова, Т. Г. Антонова, І. Г. Богатирьова, Є. А. Бірюков, К. В. Бондарєва, О. Б. Ваганова, В. Г. Грошова, Є. В. Голощапов, В. М. Дрьомін, М. В. Єлеськін, М. П. Єрьомкін, В. О. Заборовський, с. П. Зарубін, М. М. Жарких, О. Г. Колба, В. Я. Конопельський тощо. Дослідження з точки зору процесуального та криміналістичного аспекту це питання здійснювалося набагато менше, тому, є актуальним проводити наукові розвідки саме в цьому напрямку.

В рамках даного дослідження під злочинністю в місяцях обмеження та позбавлення волі будемо розуміти сукупність кримінально-правових діянь, вчинених утриманими та засудженими під час обмеження волі та відбування ними покарання у виді позбавлення волі за попереднє кримінальне правопорушення. Феномен злочинності в установах обмеження волі та покарання називають часто «карною» злочинністю, іноді «пенітенціарною» злочинністю. Та слід підкреслити загальну рису усіх кримінальних правопорушень, що вчиняються у місцях позбавлення волі – всі вони характеризуються наявністю ознак спеціального виду кримінального рецидиву. Тому, навіть, виходячи з цієї загальної характеристики є підстави стверджувати про підвищений рівень суспільної небезпеки даних категорій кримінальних правопорушень, оскільки протиправні діяння в даному випадку вчиняються безпосередньо в процесі виконання покарання за попередній злочин, в умовах ізоляції осіб, яким обмежено волю та засуджених, посиленого нагляду за ними, що свідчить про ігнорування кримінально-правових заборон [1, с. 45].

Існування феномену злочинності у місцях обмеження та позбавлення волі є негативним явищем не тільки для даних установ, а й загалом усього суспільства. Факт вчинення засудженими особами кримінальних правопорушень, злочинів у процесі відбування покарання свідчить про наявність серйозних недоліків і суперечностей, що виникають при виконанні позбавлення волі.

Крім підвищено суспільної небезпечності та спеціальної рецедивності ще можна виділити даного виду злочинності такі характеристики, як:

− особливе місце вчинення злочину – місце обмеження чи відбування покарання злочинцем;

− спеціальний суб’єкт злочину – особа, позбавлена волі;

− факт вчиненого кримінального правопорушення, злочину направлений на посягання щодо інших осіб, які також обмежено свободу або відбувають покарання, персоналу адміністрації установи тощо;

− особливості причин, умов вчинення подібних злочинів, зокрема, сформованість правил, так званих «злодійських традиції», своєрідної ієрархії серед контингенту засуджених, часте володіння оперативно-правовою інформацією та схильністю до вчинення злочинів тощо.

Подібні наведені фактори суттєво впливають на процес вивчення обставин та розслідування злочинів в місцях обмеження та позбавлення волі затриманих та засуджених осіб. Тому, вбачається, що на початковому етапі розслідування

вчинених злочинів в цих місцях при здійсненні первинних відповідних процесуальних дій, обрання методики та тактики розслідування слід брати до уваги не тільки загальні характеристики а й враховувати факт, що кожне злочинне подібне діяння має індивідуальні, специфічні властиві тільки йому ознаки.

Виявлення та гостра необхідність розслідування, встановлення винних осіб, попередження фактів вчинення злочинів в місцях обмеження та позбавлення волі пояснюється гострим криміногенним впливом й тим, що порушує нормальну роботу установ з виконання покарання, перешкоджає процесу ресоціалізації засуджених, формує почуття загальної недовіри до кримінально-виконавчої системи та її працівників.

В місцях обмеження та позбавлення волі можуть вчинятися такі категорії злочинів, як злочини проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань, втеча з місця позбавлення волі або з-під варти тощо. Тож, суспільна небезпека цих категорій злочинних діянь очевидна.

При розслідуванні даних категорій злочинів, зокрема, суттєве значення має встановлення мотиву вчинення розглядуваних злочинів. Мотив цих злочинів має специфічний характер, тож, найчастіше їх мотивами виступають прагнення завоювати авторитет, лідерство серед засуджених, бажання ухилитися від виконання покарання, негативне ставлення до праці та навчання тощо. Виходячи із мотиву при розслідуванні даних видів злочинів можна визначити які методики та інструментарій можна використовувати при проведенні певних процесуальних та слідчих дій, зокрема допиту, обшуку тощо. Інколи, встановлення мотиву здатне наштовхнути слідчих та оперативних працівників на загальний сценарій вчинення злочину в таких місяцях, виходячи з їх практики та досвіду в цій сфері злочинності.

Також слід акцентувати увагу на тому, що суттєве значення при розслідуванні даних категорій злочинів має використання різних психологічних тактик. З одного боку, романтизація даного виду злочинності дуже побудована на різноманітності способів бажань виділитися, стати особливою людиною тощо. З другого, інколи, як зазначає Л.Ф. Гула у значної кількості пенітенціарних злочинців спостерігаються істерії, психози, психічні аномалії; більшість із них має невисокий освітній рівень, їм характерна емоційна нестійкість, залежність від інших ув'язнених [2, с. 137]. Розуміння цих осіб вимагає значного рівня знання психіки та психології людини.

Як вбачається, без максимального використання певного психологічного впливу при взаємодії з такими особами у розслідуванні даних видів злочинів не можливе. Ефективне розслідування даних видів злочинів можливе при максимальній комунікативній вербальній взаємодії. Адже криміногенне середовище місць відбування покарань характеризується усіма видами комунікації – вербальної, паралінгвістичної, невербальної. Так, невевербальна комунікація передбачає обмін інформацією без допомоги слів – усна і письмова комунікації. Наприклад, певні злочинні діяння можуть здійснюватися у формі передачі записок «маляв», що слугує прямим доказом при розслідуванні злочинів таких місцях. Через замкненість кола осіб, які перебувають в даних місяцях про такі «маляви» є «довірені особи, які знають про факти їх передачі відповідним виконавця злочинних дій. При максимальному використанні комплексу психологічних вербальних методик у розслідуванні фактів вчинення злочинів в місцях обмеження та позбавлення волі можна виявити зазначених довірених осіб та й, загалом, послідовність подій вчинення злочину.

Тож, слід підкреслити значимість психологічних тактик при розслідуванні даних категорій злочинів. Вони дозволяють встановити обставини вчинення конкретного виду злочину в таких місцях, стан комунікації засуджених між собою, наявність недозволених зв'язків з персоналом, зрозуміти атмосферу «тюремного світу» та виявити факти злочинної діяльності в цих місцях, стан дотримання правил персоналом адміністрації установи тощо.

Слід відмітити, що у розглядуваному виді злочинності такі поняття, як «організована злочинність», «тюремний соціум», «професійна злочинність» має певну форму трикутника, кожна із яких має нерозривний вплив та зв'язок між собою. При чому, «найважливішим» серед цих визначень є «тюремний соціум», оскільки саме йому відводиться прямий влив на всі інші сфери та безпосередній негативний вплив на суспільство. Відомо, що тюрма, як місце позбавлення волі, є академією злочинного світу. Вона підтримує та зберігає традиції, кримінальну субкультуру, встановлює змін кримінальної і пенітенціарної субкультури в загальній соціальній динаміці причому частота одноразового вживання ін'єкційних наркотиків становить від 15 до 50% [3, с. 43]. Проблемою є те, що подекуди в тих місцях формуються злочинні угрупування вже з числа професійних злочинців. Тож, очевидно, що саме через знаку професійності злочинців під час вчинення таких злочинів дії злочинних угруповань у місцях позбавлення волі не вчиняються стихійно, а попередньо ретельно готуються. Ватажки, лідери подібних угрупувань самостійно вибудовують план злочинних дій, вказують на певних, конкретних посадових осіб як на об'єкти посягання, підбирають особисто виконавців, спосіб реалізації злочинних дій та й інші.

У практиці трапляються випадки, коли керівництво дезорганізацією роботи установи виконання покарань з метою встановлення над нею неформального контролю здійснюють кримінальні авторитети з волі [3, с. 67]. Саме цей фактор виступає суттєвою перепоною при розслідуванні злочинів у місцях обмеження та позбавлення волі.

У свою чергу, на практиці напрацьовано декілька способів взаємодій слідчих, оперативних підрозділів з адміністрацією установ обмеження та позбавлення волі. По-перше, це сприяння адміністрацією зазначених установ слідчим підрозділам у розслідуванні фактів вчинення злочинів в цих місцях та вивченні особи, що перебуває в зазначених місцях. По-друге, відпрацювання спільних заходів з виявлення серед осіб, що перебувають в зазначених місцях, які найчастіше реалізується оперативно-розшуковими заходами. По-третє, організація спільної роботи у зв'язку з явкою засуджених з повинною.

В процесі здійснення вказаної взаємодії чимало працівників установ обмеження та позбавлення волі мають доступ до інформації про обставини розслідування відповідних злочинів, що були вчиненні в цих установах. При цьому, чимало посадових осіб співпрацюють з кримінальними авторитетами на підґрунті власних корисних інтересів, через що можуть прикривати подібну злочинну діяльність, при чому як одноосібних злочинців, так і цілі угрупування. Питання власних корисливих інтересів співробітників зазначених установ є результатом існування хабарництва, зростання корупції в цій сфері, що у, свою чергу, прикриває існування організованої злочинності в цих місцях.

Фактор «співпраці» співробітників адміністрації установ місць обмеження та позбавлення волі із злочинцями цих установ породжує те, що, якщо вказаним посадовим особам може бути відома конференційна інформація про особливості просування розслідування, то така інформація буде відома і злочинцям, кримінальним авторитетам, які мають вплив та зв'язки на кримінальні елементи на свободі, використовуючи які можуть впливати на хід слідства, на осіб, які його здійснюють, тощо. Виходячи з таких особливостей розслідування даного виду злочинної діяльності вбачається за необхідне здійснення процесуальних дій, слідчих (розшукових) та негласно слідчих (розшукових) дій тільки тими співробітниками правоохоронних органів, мають розуміння особливостей даного виду злочинності та обізнані в особливостях «тюремного світу». Розуміння «тюремних понять», їх способу життя, правил, норм, вміння відслідкувати потенційні зв'язки «тюремних злочинців» з посадовими особами адміністрації тощо – все це дасть змогу виявляти обставини вчинених злочинів і як результат – оперативне і ефективне розкриття та розслідування даної категорії злочинів.

Говорячи про особливості розслідування злочинів в місцях обмеження та позбавлення волі, слід підкреслити проблему дефіциту наукових розвідок в цьому напрямку. На це звертає увагу й Д.М. Цехан, який, зокрема, зазначає, що проблема оперативно-розшукової протидії злочинності у місцях позбавлення волі у межах вітчизняної теорії оперативно-розшукової діяльності залишається фактично недослідженою [3, с. 123]. Очевидно, що практика підлаштувалася під реалії та функціонує певним чином в цих питаннях, але наука цим особливостям уваги приділяє замало. Треба врахувати той факт, що світ злочинності постійно змінюється, прогресує і це стосується злочинності в місцях обмеження та позбавлення волі. Злочинцями напрацьовуються нові схеми, методи, тактики реалізації злочинної діяльності, особливо коли мова йде про організовані угрупування, які діють на території цих установ.

Слід підкреслити, коли говоримо про особливості розслідування фактів вчинення злочинів в місцях обмеження та позбавлення волі, особливу значимість у цьому питанні оперативну-розшукову діяльність відповідних підрозділів поліції, зокрема. Тож, як вбачається, необхідність наукового аналізу, вивчення та напрацювання певних рекомендацій існує нагальна необхідність розроблення теорії оперативно-розшукової діяльності у розслідуванні та запобіганні злочинності у місцях обмеження та позбавлення волі. Для підвищення ефективності розслідування та запобігання злочинності у цій сфері науці потрібно, як вбачається, приділити суттєву увагу напрацюванню рекомендацій у питаннях саме про комплекс, систему, структуру оперативно-розшукової діяльності та протидії злочинності у місцях обмеження та позбавлення волі, удосконалення законодавчого забезпечення оперативних-розшукової діяльності в цій сфері, структурно-функціонального забезпечення цієї діяльності тощо. Наукового аналізу потребують питання злочинності у місцях позбавлення волі як певної системи, класифікація злочинів, які вчиняються в установах виконання покарань, вивчення системи та структури злочинних угруповань, які діють в цих установах, тощо.

З проведеного дослідження можна зробити наступні ***висновки.*** Злочинність в місцях обмеження та позбавлення волі має підвищений рівень суспільної небезпечності та спеціальної рецедивності, особливе місце вчинення злочину, романтизацію протиправної діяльності та особливості мотиву конкретних злочинів. Вбачається, що через романтизацію «тюремного життя» та присутні різні психологічні стани осіб, які перебувають в місцях обмеженнях та позбавленнях волі, без максимального використання певного психологічного впливу при взаємодії

з такими особами у розслідуванні даних видів злочинів не можливе. Особливе значення має використання різних психологічних тактик психологічних вербальних методик.

Виходячи з наведених у статті особливостей розслідування даного виду злочинної діяльності вбачається за необхідне здійснення процесуальних дій, слідчих (розшукових) та негласно слідчих (розшукових) дій тільки тими співробітниками правоохоронних органів, мають розуміння особливостей даного виду злочинності та обізнані в особливостях «тюремного світу».

Слід акцентувати увагу й на необхідності науково вивчення та напрацювання рекомендацій у питаннях щодо комплексу, системи, структури оперативно-розшукової діяльності і протидії злочинності у місцях обмеження та позбавлення волі, удосконалення законодавчого забезпечення оперативних-розшукової діяльності в цій сфері, структурно-функціонального забезпечення цієї діяльності тощо.

Список використаних джерел:

1. Дудко Є.В., Охман О.В. Роль потерпілого від злочину в криміналізації та пеналізації суспільно небезпечних діянь у місцях позбавлення волі *Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів* : тези доповідей круглого столу. (Київ, 29 квітня 2014 року) / ред. кол. О. М. Джужа, В. В.Василевич, Т.Л.Кальченко та ін. – К. : НАВС, 2014. – 215 с.

2. Гула Л. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених в установах покарань. *Науковий вісник Львівського державного університету.* 2017. №3. С. 121-128.

3. Цехан Д. М. Оперативно-розшукова протидія злочинності в у місцях позбавлення волі : монографія / Д. М. Цехан. – Одеса : «Юридична література», 2021. – 296 с.

УДК 339.93:341.225.5(4)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.25

Пальченко А. А.,
доцент, доцент кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету
ORCID: 0000-0001-9686-4660

ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА ДО НОРМ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL AND EUROPEAN LAW NORMS TO NATIONAL LAW NORMS

Стаття присвячена процесу імплементації норм міжнародного та європейського права у національне законодавство України. Євроінтеграція України потребує змін національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Членство у Європейському Союзі не можливе без імплементації приписів європейського права. Така вимога щодо членства України у ЄС закріплена Європейською Радою у Копенгагенских і Мадридских критеріях. Імплементація повина бути законодавчо врегульована, від цього залежить якість нормативно-правових актів. Для членства України в ЄС необхідно щоб національне законодавство відповідало європейському праву. Тому виникає необхідність дослідження і вивчення методів імплементації,

За таких умов постає необхідність вивчення і наукового розтлумачення імплементації, встановлення її сутності та складових елементів. А також дослідження питань співвідношення міжнародного і національного права та про порядок виконання державою міжнародних зобов´язань. Пошук шляхів вдосконалення процесу імплементації норм міжнародного та європейського права до національного права України. Одним із найважливіших практичних питань співвідношення міжнародного і національного права є питання про порядок виконання державою міжнародних зобов´язань.

У статті розглядається поняття, способи та методи імплементації норм міжнародного та європейського права у національне законодавство. Проаналізовані особливості імплементації на основі наукових досліджень різних науковців та проаналізовано національне законодавство. Національне право виступає основним інструментом імплементації норм міжнародного права. Для реалізації міжнародно-правових норм на національному рівні, необхідні додаткові внутрішньодержавні заходи для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, на реальні дії юридичних осіб і громадян, які перебувають під державною юрисдикцією.

Ключові слова: *імплементація, Євроінтеграція, міжнародне і національне право.*

The article is devoted to the process of implementing the norms of international and European law into the national legislation of Ukraine. Ukraine's European integration requires changes in national legislation in accordance with European standards. Membership in the European Union is not possible without the implementation of the provisions of European law. This requirement for Ukraine's membership in the EU is enshrined by the European Council in the Copenhagen and Madrid criteria. Implementation must be regulated by law, the quality of regulatory legal acts depends on it. For Ukraine's membership in the EU, it is necessary for national legislation to comply with European law. Therefore, there is a need to research and study the methods of implementation,

Under such conditions, there is a need to study and scientifically interpret implementation, establish its essence and components. As well as research into the issues of the correlation of international and national law and the procedure for the state to fulfill international obligations. Search for ways to improve the process of implementing the norms of international and European law into the national law of Ukraine. One of the most important practical issues of the correlation between international and national law is the question of the procedure for the state to fulfill international obligations.

The article considers the concept, methods and methods of implementing the norms of international and European law into national legislation. The features of implementation are analyzed based on scientific research by various scientists and national legislation is analyzed. National law is the main tool for implementing the norms of international law. To implement international legal norms at the national level, additional domestic measures are necessary to transform the goals set forth in the norms of international law into real actions of legal entities and citizens under state jurisdiction.

Key words: *implementation, European integration, international and national law.*

Метою дослідження є аналіз та визначення імплементації норм міжнародного та європейського права у національне законодавство України. А також дослідження питань співвідношення міжнародного і національного права та про порядок виконання державою міжнародних

зобов´язань. Пошук шляхів вдосконалення процесу імплементації норм міжнародного та європейського права до національного права України.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших практичних питань співвідношення міжнародного і національного права є питання про порядок виконання державою міжнародних зобов´язань. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом яка була підписана в 2014 році створила новий етап у взаємовідносинах. Україна змінила низку національних законів та створила органи державної влади враховуючи вимоги європейських стандартів. Цей процес продовжується і до сьогодні та має низку проблемних питань, одним з яких є процес втілення норм ЄС у національне законодавство, тобто процес імплементації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці мають багато наукових робіт щодо дослідження процесу імплементації, зокрема, С. Алексєєв, В. Г. Буткевич, М. В. Буроменський, В. Н. Денисов, А. Дмитрієв, В. В. Копійка, В. І. Муравйов, Ю. Медвєдєв, В. Ф. Опришко, Ю. С. Хоббі, В. В. Філатов, С. В. Шевчук, Ю. С. Шемшученко.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право зобов'язує державу дотримуватись міжнародних договорів, покладає обов'язок, що спрямований на результат, а не на засоби його досягнення. В свою чергу, держави є вільними у встановленні порядку взаємодії національного права та міжнародного договору. Держави використовують різноманітні способи для реалізації міжнародних договірних зобов'язань у своїх правових системах, різним чином визнають статус міжнародних договорів у національному праві, їх місце в системі ієрархії джерел у внутрішньодержавному праві. Визначені шляхи досягнення результату, місце міжнародних договорів у національному праві, можуть бути у різних держав різними, однак сам результат повинен бути таким, щоб було виконання взятих на себе міжнародних договірних зобов'язань.

Відповідне і належне виконання міжнародних договірних зобов'язань є абсолютним імперативом у відносинах між державами, оскільки зараз міжнародне право може втручаєтися навіть у ті галузі, які раніше регулювались виключно національним правом. Держави самостійно вирішують яким чином і за допомогою яких внутрішніх процедур і способів вони будуть виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання.

Імплементація норм міжнародного права є цілеспрямованою організаційно-правовою діяльністю держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної й повної реалізації узятих ними відповідно до міжнародного права зобов´язань [1, с. 17]. У разі реалізації міжнародно-правових норм на національному рівні, потрібні додаткові внутрішньодержавні заходи для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, на реальні дії юридичних осіб і громадян, які перебувають під державною юрисдикцією. Національне право виступає основним інструментом імплементації норм міжнародного права.

Імплементація міжнародного та європейського права до національного законодавства передбачає різні методи, включаючи трансформацію, відсилку та рецепцію. Трансформація полягає у перетворенні міжнародних норм у національні закони, відсилка – у прямому застосуванні міжнародних норм без їх перенесення, а рецепція – у включенні змісту міжнародних норм без змін у національне законодавство [5, с. 32].

Основні способи та методи здійснення імплементації:

− трансформація, здійснюється шляхом прийняття національного закону, який містить норми, аналогічні нормам міжнародного права;

− відсилка, національне законодавство відсилає до норм міжнародного права, які безпосередньо застосовуються в національних судах та інших органах;

− рецепція, національне законодавство просто відтворює зміст норм міжнародного права без їх змін.

Зазначаються особливості імплементації, кожна держава сама визначає методи та засоби імплементації міжнародних норм. Міжнародний договір може передбачати необхідність видання закону або іншого нормативного акту для його здійснення.

В Україні ратифіковані міжнародні договори стають частиною національного законодавства та можуть застосовуватися безпосередньо.

В випадках коли технічно неможливо або недоцільно з тих чи інших причин при формулюванні норми національного нормативно-правового акта зберігати форму відповідної норми міжнародного договору, а також при необхідності додаткового національного регулювання відносин з метою виконання договору на внутрішньодержавному рівні застосовується такий спосіб як трансформація. Цей спосіб має перевагу в тому, що дає можливість при збереженні змісту норми міжнародного договору сформулювати національну норму у відповідності з національними правилами нормотворчої техніки, яка за своїм змістом буде правозастосовною [6, с. 54].

Зміст міжнародної норми при відсилані не змінюється і вона застосовується у національне право, в тому ж обсязі, що й в міжнародному праві. Відсилання є одним з найбільш поширених видів імплементації норм міжнародного права та європейського права до норм національного права.

Якщо держава приймає міжнародно-правові зобов'язання та норми, що містяться в них, то

для реалізації цих норм держава застосовує внутрішньо національні норми. Ці норми національного права можуть за текстом повторювати положення норм міжнародного права та конкретизувати їх. В такому випадку вводяться нові норми внутрішньодержавного права, та цей спосіб вважається інкорпорацією.

Наступний спосіб імплементації це рецепція. При рецепції законодавець приймає для себе модель поведінки та надає їй юридичного обов'язку для суб'єктів внутрішньодержавного права.

Рецепція має наступні основні риси: сприйняття національним правом правил міжнародного права через механізм ратифікації чи схвалення міжнародних договорів; передача прав та обов'язків, що покладені на державу, компетентним органам державної влади.

Держави та інші суб'єкти міжнародного права створюють для реалізації прийнятих ними норм міжнародного права особливі механізми. До них входить міжнародне тлумачення, що здійснюється для уникнення неправильного застосування норм міжнародного права різними державами, з цією метою можуть проводитись консультації держав, скликатись міжнародні конференції, організовуватись засідання органів міжнародних міжурядових організацій.

Недотримання міжнародних зобов'язань, що прийняті державою, тягне для неї негативні наслідки незалежно від наявності чи відсутності матеріальних збитків для інших держав, інтереси яких зачіпало недотримання цього зобов'язання. Неналежне застосування норми міжнародного права, не тягне міжнародно-правової відповідальності, якщо це не завдало матеріальних збитків тим, хто дотримувався цієї норми.

В Україні співвідношення між нормами Конституції та міжнародними зобов'язаннями залишається дискусійним, у ст. 9 Конституції України визначено, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Одже, у ст. 9 Конституції України закладено правову фікцію: вона створює враження включення міжнародних договорів України до системи українського законодавства. Міжнародні договори залишаються міжнародними договорами. Однак, Конституція може визначити правила їх застосування у внутрішньому правопорядку. Іноземна судова практика вважає, що для нормальної реалізації норм міжнародного договору у внутрішньому праві норма закону не повинна мати більшої сили, чим норма договору і повинна тлумачитися таким чином, щоб відповідати договірним правилам [7, с. 117].

Висновки. В Україні не існує чіткого регулювання на законодавчому рівні процесу імплементації, оскільки найбільш використовуваним терміном є адаптація. У національному правопорядку України за роки незалежності сформувалась власна модель взаємодії внутрішнього й міжнародного права. Сучасна українська міжнародно-правова наука, незважаючи на певні розбіжності в пояснення позиції, досить єдина у визнанні в Україні часткового примату міжнародного права. Така модель, окрім Конституції України, ґрунтується на Декларації про державний суверенітет України, спеціальному законодавстві України про міжнародні договори, імплементаційних нормах галузевого законодавства України, судовій практиці й певною мірою знаходиться під впливом національної наукової доктрини. Однак розвиток законодавства про взаємодію міжнародного і внутрішнього права в Україні триває, що цілком зрозуміло зважаючи на складність проблеми.

Список використаних джерел:

1. Грищук Т.В. Європейський напрям зовнішньої політики України на сучасному етапі. Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. 2012. № 4. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/912 (Дата звернення: 27.05.2025).

2. Левицька В.В., Смагло О.В. Інтеграція України до ЄС: проблеми та перспективи. URL: http:// sophus. at.ua/publ/2015_10_30_kampodilsk/sekcija_ section_3_2015_10_30/integracija_ukrajini_do_es_ problemi_ta_ perspektivi/104-1-0-1577 (Дата звернення: 27.05.2025).

3. Федоришина О.О. Проблеми інтеграції України до Європейського Союзу. Ефективна економіка. 2012. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com. ua/?op=1&z=1103 (Дата звернення: 27.05.2025).

4. Проблеми та перспективи європейської інтеграції України / А.О. Багатеренко, К.В. Бакал, А.І. Винокурова та ін. Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія «Економіка, право, політологія, туризм». 2013. Т. 1. № 1. С. 101–113. URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/ view/5915/6665 (Дата звернення: 27.05.2025).

5. Лобанов А.А., Деменко О.Ф. Європейська інтеграція України: проблеми та перспективи реалізації інституційного та адміністративного потенціалу. Вісник Національного університету оборони України. 2013. № 5(36). С. 354–357. URL: http://nbuv. gov.ua/UJRN/Vnaou_2013_5_64 (Дата звернення: 27.05.2025).

6. Галик В.М. Україна в Європі і світі : навчальний посібник. Київ : Знання, 2013. 364 с.

7. Круглашов А.М. Співпраця України та Європейського Союзу в галузі освіти і науки. Політичний менеджмент. 2005. № 4. С. 115–126.

УДК 343.3:343.9
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.26

Панасюк Т. І.,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0009-0005-9416-5424

Цирюк А. Г.,
науковий співробітник
Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України
ORCID: 0009-0007-1040-1835

ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЗА СТАТТЕЮ 114-2 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: РЕЗУЛЬТАТИ ЗА 15 МІСЯЦІВ ВІД КРИМІНАЛІЗАЦІЇ

PRE-TRIAL INVESTIGATION AND JUDICIAL PROCEEDINGS UNDER ARTICLE 114-2 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE: RESULTS 15 MONTHS AFTER CRIMINALIZATION

У статті автори продовжують дослідження нового для України злочину, передбаченого статтею 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану». Серед населення та у ЗМІ такі діяння називають «коригування вогню». Виникло таке явище в Україні з початку повномасштабного вторгнення. Такими діяннями люди, здебільшого за власною ініціативою, допомагають агресору у веденні воєнних дій проти України.

У статті автори узагальнюють результати вивчених судових вироків у період з 28.09.2024 до 11.06.2025, а також викладають загальні висновки за період з 01.04.2024 року по теперішній час.

За загальними висновками у ЄДРСР оприлюднено 251 вирок за статтею 114-2КК України (за частиною першою статті 114-2 КК – 21 вирок (8%); за частиною другою – 167 вироків (66,5%) і за частиною третьою – 64 вироки (25,5%), у семи справах на рішення суду першої інстанції подано апеляційні скарги (в одній справі вирок суду скасовано та направлено справу на новий розгляд до суду першої інстанції).

У 100 справах судом затверджено угоди між прокурором та обвинуваченим про визнання винуватості та призначено покарання, узгоджене сторонами. Вирішуючи питання про призначення покарання в окремих справах судом застосовано положення статей 58, 69 та 75 КК України.

Дослідження мотивувальної частини вироків дозволили сформулювати висновки щодо зміни суб'єктивної сторони у вчинених злочинах, якщо у перші місяці від криміналізації діяння обвинувачені говорили про незнання караності такого діяння, то останні вироки свідчать про умисний характер вчиненого особою та усвідомлення своїх дій. Особливу увагу автори звертають на поширення обвинуваченими інформації з використанням месенджеру Telegram (у 82% вивчених вироків за період 28.09.2024 до 11.06.2025) та порушують питання про необхідність заборони користування цим месенджером в Україні.

Ключові слова: *коригування вогню, судовий вирок; поширення інформації; злочин; месенджер; позбавлення волі; аналіз; обвинувачений*.

In the article, the authors continue their research on a new type of crime for Ukraine, as defined by Article 114-2: "Unauthorized dissemination of information about the direction, movement of weapons, armaments and ammunition into Ukraine, the movement, relocation or deployment of the Armed Forces of Ukraine or other military formations established in accordance with the laws of Ukraine, committed under martial law or a state of emergency." Among the public and in the media, such actions are commonly referred to as "fire correction." This phenomenon emerged in Ukraine at the beginning of the full-scale invasion. Individuals engaging in such acts, often on their own initiative, assist the aggressor in conducting military operations against Ukraine.

The article summarizes the results of court verdicts analysed from September 28, 2024, to June 11, 2025, and also presents general conclusions for the period from April 1, 2024, to the present.

According to the general findings, 251 verdicts under Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine have been published in the Unified State Register of Court Decisions (USRCD): 21 verdicts under Part 1 of Article

114-2 (8%); 167 verdicts under Part 2 (66.5%); and 64 verdicts under Part 3 (25.5%). In seven cases, appeals were filed against the decisions of the courts of first instance (in one case, the verdict was overturned and the case was sent back for retrial).

In 100 cases, the courts approved plea agreements between the prosecutor and the accused and imposed sentences. When determining the punishment in individual cases, the courts applied the provisions of Articles 58, 69, and 75 of the Criminal Code of Ukraine.

Analysis of the reasoning sections of the verdicts made it possible to draw conclusions regarding changes in the subjective aspect of the crimes committed. While in the early months after the criminalization of such acts, defendants claimed ignorance of the punishability of their actions, more recent verdicts indicate the deliberate nature of the offenses and the individuals' awareness of their actions. The authors pay particular attention to the dissemination of information by the accused via the Telegram messenger (in 82% of the studied verdicts between September 28, 2024, and June 11, 2025) and raise the issue of the need to prohibit the use of this messenger in Ukraine.

Key words: *fire correction, court verdict, dissemination of information, crime, messenger, imprisonment, analysis, accused.*

Повномасштабне вторгнення рф в Україну ранком 24 лютого 2022 року мало результатом виявлення, розслідування, судовий розгляд великої кількості кримінальних проступків та злочинів. Шалений масив роботи отримали сили безпеки та оборони, в аспекті виявлення та розслідування злочинів – Служба безпеки України, Національна поліція, прокуратура.

Природньо, що увага населення та влади зосереджувалася на опорі, протидії вторгненню, захисті держави та збереженні державності, збереженні життя кожної особи від обстрілів. Окрім цього шаленими темпами почала вестися інформаційна війна та інформаційно-психологічні операції в Україні. Відповідно у загальній чисельності вчинених злочинів збільшувалися вчинення та розслідування злочинів проти основ національної безпеки України та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Згідно з інформацією Офісу Генерального прокурора у період повномасштабного вторгнення рф станом на 10.06.2025 року зареєстровано 144249 злочинів агресії та воєнних злочинів та 19304 злочини проти основ національної безпеки України [1].

Дослідження практики судового розгляду «коригування вогню» виступало предметом нашого наукового та практичного інтересу з часу криміналізації цього діяння та доповнення Кримінального кодексу України (ділі – КК України) статтею 114-1 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану». Через 6 місяців нами було проведено дослідження судових вироків та сформульовано відповідні висновки [2]. Наразі є можливість прослідувати динаміку на певні тенденції досудового розслідування цих злочинів, яке відповідно до частини другої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України (ділі – КПК України) здійснюють слідчі органів безпеки, та судового розгляду цих справ.

Результати пошуку судових вироків, ухвалених за статтею 114-2 КК, які офіційно оприлюднено на сайті «Судова влада» у Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР) за період з 28.09.2024 до 11.06.2025: за заданими параметрами пошуку знайдено 188 документів. Вивчення кожного із цих документів знову підтверджує факт, що ЄДРСР не відбирає судові рішення відповідно до заданих параметрів пошуку, досить часто відображаються вироки за статтею 111-2 КК України.

Вивчення судових вироків дозволило підсумувати, що за період з 28.09.2024 до 11.06.2025 за статтею 114-2 КК України винесено та внесено до ЄДРСР 72 вироки. У трьох справах на вирок суду подано апеляційну скаргу, за результатами якої у справах № 945/500/23, № 945/500/23 апеляційними судами залишено без змін вирок суду першої інстанції. У справі № 183/5292/22 Дніпровським апеляційним судом вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області скасовано та призначено новий розгляд в суді першої інстанції.

Особливо належить відмітити, що у справі № 569/11169/22 у пред`явленому обвинуваченні за частиною другою статті 114-2 КК України визнано невинуватим та виправдано особу, у зв`язку з недоведеністю, що в його діянні є склад цього кримінального правопорушення.

З метою не розголошення інформації у текстах судових рішень, для забезпечення захисту інформації у 5 справах судові рішення не оприлюднено відповідно до вимог Закону України «Про доступ до судових рішень» (пункт 4 частина перша стаття 7) [5], ще у 4 справах розгляд справи проведено у закритому судовому засідання, однак вироки оприлюднено.

З оприлюднених 67 вироків у 3 справах (4%) осіб притягнено до відповідальності за частиною першою статті 114-2 КК, 43 справи (64%) – за частиною другою та 21 справа (32%) за частиною третьою. У 15 випадках злочин вчинено жінками (22%). 7 справ (10,4 %) розглянуто з вико-

ристанням можливостей відеоконференцзв'язку (далі – ВКЗ), причому за допомогою ВКЗ участь у засіданні брали і прокурор, і захисники, і обвинувачені, у двох випадках така учать здійснювалася з використанням власних технічних засобів.

Щодо підходів до призначення покарання, усі призначені покарання у вигляді позбавлення волі, від 1 до 11 років. Водночас у справі 521/3487/25 судом затверджено угоду про визнання винуватості, призначено покарання у вигляді позбавлення волі та застосовано статтю 69 КК України – призначено покарання у виді штрафу у розмірі 10 000 (десяти тисяч) неоподаткованих мінімумів доходів громадян, що становить 170 000 (сто сімдесят тисяч) грн. У справах № 132/3108/24, № 363/369/24, 482/2087/24 судом затверджено угоду про визнання винуватості, призначено покарання у вигляді позбавлення волі та на підставі статті 58 КК України призначено покарання у виді службового обмеження для військовослужбовців.

Загалом у 27 справах (40,2%) судом затверджено угоду про визнання винуватості, у 23 справах (34,3%) застосовано положення статті 75 КК України, звільнено засуджених від відбування призначеного основного покарання у виді позбавлення волі, з випробуванням з визначенням іспитового строку.

З метою встановлення винуватості особи у судовому засіданні досліджувалися: допити обвинувачених осіб, протоколи про хід і результати НСРД, протоколи обшуків, допити свідків, протоколи огляду, висновки експертів, результати слідчих експериментів та інші докази.

У попередньому дослідженні ми робили висновок про наявність обов'язкового предмета вчинення злочину: телефону, смартфону, комп'ютеру, інших гаджетів [2]. Однак, якщо за результатами попередніх досліджень вчинення злочинів здійснювалося з використанням різноманітних соціальних мереж: телеграм, одноклассники, вконтакте, Whats App, Tick Tok, використання хмарного сховища через браузер Google Chrome тощо, то наразі характерним є використання саме Telegram (82%). Лише у 12 випадках поширення інформації здійснювалося з використанням інших месенджерів, з них у двох справах під час розмови. Така тенденція використання саме Telegram свідчить про його розповсюдження серед усіх верств населення та зручність спілкування з представниками країни агресора. Питання заборони використання цього месенджера порушувалося в України неодноразово. Питанням національної безпеки назвав Кирило Буданов використання Telegram в Україні, оскільки спецслужби рф мають доступ персональних даних користувачів та до листування, навіть у разі видалення повідомлень [5]. Наразі Telegram виступає інструментом для вербування українців, фейків, пропаганди та антиукраїнських наративів. Рішенням Ради національної безпеки і оборони України за результатами засідання Національного координаційного центру кібербезпеки заборонено встановлення та використання Telegram на службових пристроях працівників органів державної влади, військовослужбовців, працівників сектору безпеки і оборони, а також підприємств – операторів критичної інфраструктури [6].

Вивчаючи питання умислу під час вчинення злочинів, тенденцією є його вчинення умисно. Якщо за перші півроку криміналізації діяння, засуджені пояснювали відсутність умислу незнанням злочинності, караності вчинених діянь та можливості понести покарання, то можна говорити про результативність роз'яснювальної роботи ЗМІ та військових щодо заборони фотографування та пересилання інформації про зброю, військових та результати обстрілів.

За результатами наших досліджень можна підсумувати, що практика досудового розслідування та судового розгляду справ напрацьовується. З часу криміналізації діяння та станом на 10.06.2025 року судом винесено та внесено до ЄДРСР вироки у 284 справах за статтею 114-2 КК України, з них 33 судових вироків на підставі пункту четвертого частини першої статті 7 Закону України «Про доступ до судових рішень не оприлюднено. У закритому судовому засіданні проведено розгляд 15 справ.

Із 251 оприлюднених судових вироків за частиною першою статті 114-2 КК – 21 вирок (8%); за частиною другою – 167 вироків (66,5%) і за частиною третьою – 64 вироки (25,5%). У семи справах подано апеляційні скарги на рішення суду першої інстанції, тільки в одній справі вирок суду скасовано та призначено новий розгляд в суді першої інстанції.

Розгляд усіх кримінальних проваджень здійснено за участі обвинуваченої особи, у декількох справах обвинувачені брали участь у засіданні в режимі ВКЗ. Дослідження вироків підтверджує використання учасниками судового розгляду можливостей КПК та їх участь у судовому провадженні у режимі ВКЗ з використанням власних технічних засобів, цими можливостями користувалися і прокурори, і захисники.

У всіх випадках укладання угод про визнання винуватості між прокурором та обвинуваченим, такі угоди судом затверджено. Водночас за результатами судового розгляду в одній справі обвинуваченого визнано невинуватим та виправдано, у зв`язку з недоведеністю, що в його діянні є склад цього кримінального правопорушення.

Тенденія до зменшення кількості поширень інформації через незнання караності діяння, свідчить про ефективність роз'яснювальної роботи серед населення. Така робота має бути продовжена та навіть посилена, оскільки інформування це також спосіб боротьби. Активні

зусилля у цьому аспекті необхідно докласти до заборони використання месенджеру Telegram як основного та ключового засобу для поширення інформації. Активні дискусії з цього питання ведуться доволі давно, на жаль, політична воля для цього відсутня.

Окремо необхідно зазначити про якість відображення інформації у ЄДРСР. Пошук судових рішень відповідно до запропонованих реєстром категорій у нашому дослідженні показав похибку у 43%, тобто за заданими критеріями пошуку судові рішення містили або іншу форму судового рішення (ухвали), або вирок за іншою статтею КК України (стаття 111-2). Таким чином без перевірки, результати пошуку не може бути використано для статистичних даних.

Список використаних джерел:

1. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. URL: https://www.gp.gov.ua/ (дата звернення: 11.06.2025).

2. Панасюк Т. Відповідальність за «коригування вогню»: основні висновки за результатами аналізу судових вироків // https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.70.14 (дата звернення: 11.06.2025).

3. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення 11.06.2025).

4. Про доступ до судових рішень: Закон України № 3262-IV від 22 грудня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text (дата звернення : 11.06.2025)/

5. Українським чиновникам заборонили Телеграм. Що це означає. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cwy94y2j1n6o#:~:text. (дата звернення : 11.06.2025).

6. Рада національної безпеки і оборони України. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=844792274498158&id=100069021795806&rdid=QhUeDuAoKecO0fIK (дата звернення : 11.06.2025).

УДК 341.3 (341.6)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.27

Півненко Л. В.,
старший викладач кафедри права та європейської інтеграції
Державного біотехнологічного університету
ORCID: 0000-0001-5564-0273

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА У ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

THE ROLE OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DURING THE WAR IN UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню ролі міжнародного гуманітарного права у захисті прав людини під час війни в Україні. У ході дослідження проводиться комплексний теоретико-правовий аналіз правової природи міжнародного гуманітарного права та аналізуються проблеми його реалізації в умовах сучасної війни. Наголошується, що міжнародне гуманітарне право є ключовим інструментом для забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів. Воно визначає основні принципи та правила, що повинні регулювати поведінку держав та інших учасників війни, аби мінімізувати гуманітарні втрати і забезпечити захист фундаментальних прав людини.

У статті аналізуються проблемні аспекти діяльності міжнародних інституцій, ключовим завданням яких є захист основних прав людини, а саме життя, здоров'я, людської гідності громадян, що постраждали від збройної агресії та насилля. Зазначається, що існуючі механізми в умовах війни в Україні не здатні швидко і ефективно реагувати на порушення норм міжнародного гуманітарного права та забезпечити реальний захист прав людини, що у свою чергу доводить необхідність подальшого вдосконалення міжнародних механізмів захисту прав людини, які повинні бути більш адаптованими до реалій сучасної війни.

Висловлюється думка, що міжнародні організації, та міжнародні правозахисні інституції, повинні відігравати критичну роль у забезпеченні контролю за виконанням міжнародного гуманітарного права, захисті прав людини та наданні допомоги постраждалим від війни. З метою підвищення ефективності міжнародно-правових механізмів захисту прав людини необхідно посилити координацію між державами, міжнародними організаціями та неурядовими інститутами, а також розробити нові стратегії для забезпечення справедливості та невідворотності покарання за порушення норм міжнародного права в умовах збройних конфліктів. Забезпечення належної реалізації норм міжнародного гуманітарного права в умовах війни в Україні вимагає комплексного підходу, що включає інституційні, правові, та міжнародно-координаційні механізми, орієнтовані на ефективний захист прав людини навіть у найекстремальніших умовах війни.

Ключові слова: *збройний конфлікт, війна, права людини, міжнародне гуманітарне право, норми міжнародного гуманітарного права, Женевські конвенції.*

The article is devoted to the study of the role of international humanitarian law in the protection of human rights during the war in Ukraine. The study provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the legal nature of international humanitarian law and analyses the problems of its implementation in the context of modern warfare. It is emphasized that international humanitarian law is a key instrument for ensuring human rights in armed conflicts. It defines the basic principles and rules that should regulate the behaviour of states and other parties to war in order to minimize humanitarian losses and ensure the protection of fundamental human rights.

The article analyses the problematic aspects of the activities of international institutions whose main task is to protect fundamental human rights, namely, life, health, and human dignity of citizens affected by armed aggression and violence. It is noted that the existing mechanisms in the context of the war in Ukraine are not able to respond quickly and effectively to violations of international law and ensure real protection of human rights, which in turn proves the need to further improve international human rights mechanisms, which should be more adapted to the realities of modern warfare.

It is suggested that international organizations and international human rights institutions should play a critical role in monitoring the implementation of international humanitarian law, protecting human rights and providing assistance to war victims. In order to increase the effectiveness of international legal mechanisms for the protection of human rights, it is necessary to strengthen coordination between states, international organizations and non-governmental institutions, as well as to develop new strategies to ensure fairness and inevitability of punishment for violations of international law in armed conflicts. Ensuring the proper implementation of international humanitarian law in the context of the war in Ukraine requires a comprehensive approach that includes institutional, legal, and international

coordination mechanisms aimed at effective protection of human rights even in the most extreme conditions of war.

Key words: *armed conflict, war, human rights, international humanitarian law, norms of international humanitarian law, the Geneva Conventions.*

Постановка проблеми. Із початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України питання забезпечення, дотримання та захисту прав людини набуло особливої важливості й гостроти. Воєнні дії супроводжуються системними й масовими порушеннями фундаментальних прав і свобод людини, зокрема таких як: право на життя, здоров'я, гідність, свободу та особисту недоторканність, право на власність, тощо. Такі обставини створюють потребу у формуванні й реалізації ефективних правових механізмів як на національному, так і на міжнародному рівнях, спрямованих на захист прав людини.

Одним із провідних інструментів у сфері захисту прав людини в умовах збройного конфлікту є міжнародне гуманітарне право, яке встановлює обов'язкові правила ведення бойових дій, визначає права і гарантії захисту для цивільного населення та інших осіб, що не беруть участі у воєнних діях, а також накладає обмеження на засоби і методи ведення війни. Його норми є основою правового регулювання поведінки сторін у збройному конфлікті та створюють реальні механізми захисту фундаментальних прав людини, забезпечуючи не лише гуманізацію збройних конфліктів, а й юридичну відповідальність за їх порушення.

Водночас війна в Україні суттєво вплинула на функціонування існуючих міжнародно-правових механізмів, внісши істотні корективи у процес їх реалізації. Вона поставила під сумнів не лише ефективність практичного застосування норм міжнародного гуманітарного права в умовах війни, але й здатність міжнародних інституцій оперативно й результативно реагувати на численні та грубі порушення прав людини. У зв'язку з цим постає необхідність глибокого дослідження, яким чином міжнародне гуманітарне право функціонує в умовах сучасної війни, які виклики стоять перед реалізацією його норм, та які перспективи посилення захисту прав людини існують у сучасній правовій системі. Наукове осмислення ролі міжнародного гуманітарного права в захисті прав людини в умовах сучасного збройного конфлікту є необхідним для вдосконалення як міжнародно-правових механізмів реагування, так і внутрішньодержавної правової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика захисту прав людини в умовах збройних конфліктів, ефективності міжнародних механізмів їх забезпечення, а також практичної реалізації норм міжнародного гуманітарного права вже тривалий час залишається об'єктом пильної уваги правничої науки. Зокрема, вказаній тематиці присвятили свої роботи: Мельцер Н., [3]; Замрига А. В., досліджував проблематику застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії російської федерації проти України [4]; Васильєв О. С., розглядав питання адаптації міжнародного гуманітарного права до викликів гібридної війни в умовах воєнного стану на прикладі російсько-української війни [9]; Громовенко К.В., характеризував особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів [11]; Мельничук С. М., досліджував механізм захисту прав людини і громадянина та проблеми їх функціонування [12]; Алямкін Р.В., розкривав особливості міжнародно-правового режиму захисту прав людини під час внутрішніх збройних конфліктів [13]; Курилюк Ю. Б., Нікіфоренко В. С., свою працю присвятили міжнародному гуманітарному праву у контексті захисту прав військовополонених. [14]

Безсумнівно, зазначені дослідження мають важливе як теоретичне, так і суттєве практичне значення, адже вони сприяють поглибленню розуміння складної природи міжнародного гуманітарного права, його принципів та механізмів, а також висвітлюють його вирішальну роль у захисті прав людини під час збройних конфліктів. Водночас, сучасні події в Україні, яскраво засвідчують існуючі проблеми та обмеження у практичній реалізації норм міжнародного гуманітарного права щодо забезпечення захисту прав людини. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність подальшого теоретичного аналізу змісту даного правового інституту та осмислення його ролі й ефективності у забезпеченні прав людини в контексті сучасної агресивної війни проти України.

Метою наукової публікації є комплексний теоретико-правовий аналіз міжнародного гуманітарного права як інструменту захисту прав людини в умовах збройних конфліктів, виявлення актуальних проблем його реалізації на сучасному етапі, зокрема у контексті агресії російської федерації проти України, а також обґрунтування необхідності вдосконалення існуючих міжнародно-правових механізмів для ефективнішого забезпечення прав людини під час війни.

Виклад основного матеріалу. Війни супроводжували людство протягом усієї його історії, залишаючись постійним елементом суспільного розвитку. Зважаючи на їхній руйнівний характер, ще з давніх давен у суспільстві почало формуватися усвідомлення того, що навіть у межах збройного конфлікту повинні існувати певні моральні та правові обмеження. Задля зменшення масш-

табів насильства та захисту найбільш уразливих категорій осіб – зокрема поранених, полонених та мирного населення – виникали перші спроби регулювання ведення воєнних дій. У різних культурах і цивілізаціях почали з'являтися так звані «кодекси честі» чи правила ведення війни, які визначали допустимі межі насильства. Вони, однак, носили переважно звичаєвий, нерідко фрагментарний характер, не мали уніфікованої форми та не були закріплені на рівні загальновизнаних правових норм. Однак, з розвитком цивілізації, зростанням масштабів збройних конфліктів та появою більш складних міждержавних відносин, виникла нагальна потреба у створенні єдиної системи правових норм, здатних регулювати поведінку сторін під час війни – тобто міжнародного гуманітарного права.

Еволюція міжнародного гуманітарного права стала проявом прагнення людства цивілізувати навіть таке деструктивне явище, як війна. Концепція «війни за правилами» стала відображенням ідеї про необхідність впровадження правових норм у сферу, де зазвичай панує насильство і безкарність. Саме це заклало підґрунтя для виникнення сучасного міжнародного гуманітарного права як важливого інструмента гуманізації збройних конфліктів, та надійного механізму захисту прав людини в умовах війни.

Сам термін «міжнародне гуманітарне право» з'явився порівняно недавно, у другій половині XX століття. У різних джерелах ця галузь міжнародного права називалась по-різному: право, яке використовується під час збройних конфліктів; право війни; право збройних конфліктів; закони і звичаї війни. Термін «міжнародне гуманітарне право» виник у Міжнародному русі Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, а безпосереднє авторство приписують провідному його діячу Жану Пікте (Jean Pictet). Термін «міжнародне гуманітарне право» підкреслює основний зміст сучасного права збройних конфліктів, відображений у Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 року – захист жертв війни, зокрема поранених та хворих військовослужбовців, військовополонених та цивільних осіб. У сучасній літературі для позначення галузі, норми та принципи якої регулюють поведінку сторін збройних конфліктів, найчастіше використовується саме термін «міжнародне гуманітарне право» [1, с. 25].

У науковій доктрині міжнародне гуманітарне право визначається як: «система міжнародно визнаних правових норм і принципів, які застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюючи права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечуючи захист жертв конфлікту та визначаючи відповідальність за порушення цих норм» [2, с. 43].

Як справедливо зазначає Мельцер Н.,: «основна мета міжнародного гуманітарного права полягає в обмеженні засобів і методів ведення війни, що можуть застосовувати сторони конфлікту, а також у забезпеченні захисту та гуманного поводження з особами, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у бойових діях. Загалом, міжнародне гуманітарне право охоплює ті норми міжнародного права, що встановлюють мінімальні стандарти гуманності, яких необхідно дотримуватися у будь-якій ситуації збройних конфліктів» [3, с. 19].

Аналізуючи вище викладене можна констатувати, що міжнародне гуманітарне право – це галузь міжнародного права, яка складається з норм і принципів, що регулюють поведінку держав та інших учасників збройних конфліктів з метою обмеження наслідків війни для осіб, що не беруть, або перестали брати участь у бойових діях і забезпечення гуманітарних умов для всіх, хто постраждав від конфлікту. Міжнародне гуманітарне право охоплює три основні аспекти: по-перше, гарантування прав та захисту для осіб, що не беруть участі у конфлікті, включаючи жінок, дітей, поранених та осіб, що потрапили в полон; по-друге, заборону застосування таких засобів і методів війни, які наносять надмірні страждання або мають непотрібно руйнівний характер; і по-третє, встановлення юридичних механізмів для притягнення до відповідальності за порушення цих норм.

Міжнародне гуманітарне право, що виникло в результаті прагнення міжнародного співтовариства обмежити жорстокість збройних конфліктів і зберегти гуманність навіть у найекстремальніших умовах війни, є важливим інструментом у захисті прав людини. Досліджуючи застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії російської федерації проти України Замрига А. В., наголошує, що: «міжнародне гуманітарне право, це один із найефективніших інструментів, які міжнародна спільнота має у своєму арсеналі для забезпечення безпеки людей та дотримання їх поваги і гідності під час війни. Керуючись принципом, що навіть війна має свої обмеження, міжнародне гуманітарне право прагне, щоб і під час збройних конфліктів зберігалася гуманність» [4].

Правову основу сучасного міжнародного гуманітарного права становлять чотири міжнародні конвенції об'єднані назвою «Женевські конвенції про захист жертв війни» і Додаткові протоколам до них 1977 року. Женевські конвенції були прийняті після закінчення Другої світової війни, 12 серпня 1949 року під час Дипломатичної конференції, яка була скликана з ініціативи Міжнародного комітету Червоного Хреста і включають в себе: «Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях» (Перша Женевська конвенція), [5] «Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на

морі» (Друга Женевська конвенція), [6] «Конвенція про поводження з військовополоненими» (Третя Женевська конвенція) [7] та «Конвенція про захист цивільного населення під час війни» (Четверта Женевська конвенція) [8].

Женевські конвенції про захист жертв війни є міжнародними багатосторонніми угодами у сфері законів і звичаїв війни. Норми Женевських конвенцій є обов'язковими для всіх без винятку держав, а відмова від них вважається виходом держави із цивілізованого світу. Україна ратифікувала вказані міжнародно-правові акти що, відповідно до положень статті 9 Конституції України, зумовлює їх включення до національної правової системи як складової частини законодавства. У зв'язку з цим, положення Женевських конвенцій 1949 року та їх Додаткових протоколів набувають для України обов'язкової юридичної сили та підлягають безпосередньому застосуванню, зокрема в умовах збройної агресії та воєнного стану.

Варто зазначити, у вказаних міжнародних конвенціях, детально закріплено перелік заборонених дій щодо цивільних осіб. Ці документи визначають неприпустимість нападів на мирне населення, акти насильства, залякування, взяття заручників та інші форми порушення основних прав людини в умовах збройного конфлікту.

Окрім гарантування захисту цивільного населення, норми міжнародного гуманітарного права також встановлюють чіткі обмеження стосовно поведінки військовослужбовців під час війни. Зокрема, категорично забороняється жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження з військовополоненими. Психологічне чи фізичне катування, будь-які форми знущання або поганого поводження з особами, які втратили здатність брати участь у бойових діях, суворо заборонені.

Окрему увагу в міжнародному гуманітарному праві приділено забороні використання певних видів озброєння. Забороняються види зброї, які через свою невибіркову дію можуть завдати шкоди не лише комбатантам, а й мирному населенню, а також ті, що спричиняють надмірні страждання. Зокрема, заборонено використання хімічної, біологічної зброї, певних видів мін і касетних боєприпасів.

Міжнародне гуманітарне право, окрім того, що охоплює норми і принципи, які регулюють поведінку сторін у збройних конфліктах вимагає, щоб держави-учасниці виконували свої зобов'язання. У контексті сучасної воєнної реальності можна впевнено зазначити, що, на відміну від України, яка, попри всі складнощі, намагається дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права, російська федерація в ході повномасштабної агресії послідовно і грубо порушує основоположні норми Женевських конвенцій 1949 року та їх Додаткових протоколів. Збройні сили росії активно використовують як традиційні, так і новітні методи ведення війни, що супроводжуються фактами особливо жорстоких і цинічних злочинів, зафіксованих на всій території України. Йдеться, зокрема, про масовані ракетні удари по мирних містах, умисні вбивства цивільного населення, сексуальне насильство щодо жінок і дітей.

Особливої уваги заслуговує питання щодо порушення прав військовополонених, які є однією із найбільш вразливих категорій осіб в умовах збройного конфлікту. За даними численних правозахисних організацій та міжнародних спостерігачів, було зафіксовані чисельні випадки катувань, нелюдського поводження, страти українських військовополонених та застосування інших форм насильства, що є грубим порушенням норм Женевських конвенцій.

На превеликий жаль, збройна агресія росії проти України чітко продемонструвала вразливість та крихкість сучасної системи міжнародного гуманітарного права. З цього приводу Васильєв О.С., зазначає, що: «досвід війни в Україні продемонстрував критичну слабкість чинної системи міжнародного гуманітарного права, яка виявилася неефективною у протидії сучасним викликам гібридних конфліктів [9, с. 838].

Женевські конвенції, які повинні регулювати поведінку держав у конфліктах, залишаються без ефективного механізму контролю за їх дотриманням, що значно послаблює їх здатність забезпечувати захист прав людини та мінімізацію насильства під час війни. Як заявив уповноважений Верховної Ради з прав людини Дмитро Лубінець: «ми можемо просто взяти Женевські конвенції, читати кожну норму, а я на прикладах можу показати, що російська федерація порушила їх всі. На даний час не існує жодної норми Женевської конвенції, яку б не порушила російська федерація» [10].

За таких умов очевидно, що захист прав людини під час війни є надзвичайно складним і багатогранним завданням, що потребує узгоджених зусиль як на національному, так і на міжнародному рівнях. Для ефективного виконання зобов'язань згідно з міжнародним гуманітарним правом щодо забезпечення захисту прав людини та досягнення невідворотності покарання за скоєні злочини важлива тісна співпраця між державами та міжнародними інституціями.

Вагому роль у захисті прав людини в умовах збройних конфліктів і подоланні їхніх гуманітарних наслідків відповідно до міжнародного гуманітарного права повинні відігравати міжнародні організації. Саме на Женевських конвенціях базується діяльність чисельних міжнародних організацій, що покликані сприяти дотриманню даних конвенцій та протоколів до них, зокрема, Міжнародного Комітету Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, ключовими завданнями яких є захист життя та людської гідності грома-

дян, що постраждали в наслідок військових конфліктів та насилля, спричиненого даними конфліктами [11, с. 102].

В сьогоднішніх умовах ситуація з Міжнародним комітетом Червоного Хреста – єдиною гуманітарною організацією, яка прямо згадується в положеннях Женевських конвенцій як суб'єкт, уповноважений здійснювати моніторинг та фіксацію порушень прав військовополонених заслуговує окремої уваги. Комітет фактично не виконує свій мандат у частині забезпечення належного контролю за умовами утримання українських військовополонених. Організація займає вкрай пасивну позицію, яка часто нагадує «політику страуса» – вони лише констатують факт відмови російської федерації допустити їх до місць утримання полонених, проте не вживають належних заходів для їх захисту. Така бездіяльність викликає справедливе обурення та критику з боку української громадськості й офіційних структур.

Питання щодо ефективності виконання своїх функцій постають і щодо інших міжнародних інституцій. Зокрема, Організація Об'єднаних Націй, яка створена у 1945 році після Другої світової війни з метою підтримання міжнародного миру та безпеки, розвитку дружніх відносин між державами і сприяння розв'язанню міжнародних проблем, виявилася неспроможною належним чином реагувати на виклики, пов'язані з війною в Україні. Її офіційні заяви, що обмежуються висловленням «глибокої стурбованості» та «рішучого засудження» дій агресора, дедалі частіше стають об'єктом іронії та сарказму, що підкреслює їхню відірваність від реальності.

ООН та Міжнародний комітет Червоного Хреста далеко не єдині міжнародні організації, від яких українське суспільство очікує не лише декларативних заяв, але й реальних дій щодо захисту прав людини та впливу на державу-агресора. На жаль, в умовах триваючої війни, на сьогоднішній день ключові міжнародні інституції, які за своїм мандатом повинні контролювати дотримання норм міжнародного гуманітарного права, фактично не виконують своїх обов'язків, що створює серйозні виклики для ефективного захисту прав людини. З цього приводу, Мельничук С. М., зазначає, що: «недієвість міжнародних механізмів захисту прав людини і громадянина була продемонстрована, коли стало очевидним, що майже всі міжнародні організації та установи, що мусили попередити, запобігти чи зупинити військову агресію однієї країни проти іншої, на це не здатні» [12, с. 30].

На нашу думку, в умовах сучасних глобальних викликів і складних обставин, ефективний захист прав людини є можливим лише за умови узгодженої діяльності міжнародних інституцій та комплексної розробки нових, більш дієвих стратегій, що повинні бути спрямовані на забезпечення не лише справедливості, а й невідворотності покарання за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

За загальним правилом, суб'єктом, відповідальним за не виконання зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом, є держава – суб'єкт міжнародного права [13, с. 48]. З цього приводу варто зазначити, що у 2019 році росія вийшла з І Протоколу до Женевських конвенцій, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. [14, с. 35]. Цей крок росії став безпрецедентним викликом для міжнародного правопорядку, адже він фактично сигналізує про наміри уникати зобов'язань, передбачених міжнародним гуманітарним правом, та про відмову дотримуватися встановлених правил ведення війни. Однак, такий односторонній вихід зі складу учасників Протоколу не означає, що держава автоматично звільняється від відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Міжнародне гуманітарне право має імперативний характер, а його основні принципи – зокрема, принципи захисту мирного населення та заборони воєнних злочинів – є нормами jus cogens, обов'язковими для всіх держав без винятку. Тому, попри денонсацію Протоколу, росія не може уникнути відповідальності за вчинення воєнних злочинів та інших грубих порушень міжнародного гуманітарного права під час війни проти України. Дії російської федерації щодо виходу з міжнародних договорів не нівелюють обов'язок дотримуватися базових стандартів гуманітарного права та не створюють для неї правового «імунітету» від покарання за скоєні злочини. Невідворотність відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права є важливим сигналом для світової спільноти про неприйнятність порушення фундаментальних правових норм і виступає ключовою передумовою для відновлення довіри до міжнародних механізмів захисту прав людини.

Висновки. Аналізуючи вище викладене, можна констатувати, що міжнародне гуманітарне право є ключовим інструментом для забезпечення прав людини під час збройних конфліктів. В умовах війни в Україні, де порушення прав людини набуло масового характеру, норми міжнародного гуманітарного права набули особливого значення, однак їх реалізація виявляється надзвичайно складним завданням. Сучасна агресивна війна актуалізувала проблемні аспекти в роботі міжнародних організацій, які не завжди здатні забезпечити належну реакцію на порушення норм міжнародного гуманітарного права та гарантувати дієвий захист прав людини.

Це підкреслює необхідність подальшого вдосконалення міжнародних механізмів захисту прав людини, які повинні бути більш адаптованими до реалій сучасної війни. Одним із основних елементів ефективного функціонування системи міжнародного гуманітар-

ного права в контексті захисту прав людини є гарантування невідворотності відповідальності за його порушення. Така невідворотність має розглядатися як фундаментальний принцип, що не лише гарантує притягнення винних осіб до відповідальності, а і виступає чітким сигналом щодо недопустимості безкарності за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших грубих порушень норм міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Для підвищення ефективності міжнародно-правових механізмів захисту прав людини необхідно посилити координацію між державами, міжнародними організаціями та неурядовими інститутами, а також розробити нові стратегії для забезпечення справедливості та невідворотності покарання за порушення норм міжнародного права в умовах збройних конфліктів. Забезпечення належної реалізації норм міжнародного гуманітарного права в умовах війни в Україні вимагає комплексного підходу, що включає інституційні, правові, та міжнародно-координаційні механізми, орієнтовані на ефективний захист прав людини навіть у найекстремальніших умовах війни.

Список використаних джерел:

1. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / [М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель]; за ред. Т.Р. Короткого. Київ-Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 2017. 145 с.

2. Міжнародне гуманітарне право. / Укл.: Алієв Р.В., Ануфрієв М.І., Бортняк В.А., Грицай Т.Г., Дрозд О.Ю., Дубенко О.І., Журавльов Д.В., Копотун І.М., Коропатнік І.М., Кривенко О.В., Курилюк Ю.Б., Пєтков С.В., Сивка В.В. Київ. ВД «Професіонал», 2023. 598 с.

3. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право: загальний курс. Київ: МКЧХ, 2020. 396 с.

4. Замрига А. В., Застосування міжнародного гуманітарного права в умовах збройної агресії російської федерації проти України// Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. № 6. 2022. https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-04

5. «Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях» 1949 року (Женевська конвенція I 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text

6. «Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі» 1949 року (Женевська конвенція II 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text

7. «Конвенція про поводження з військовополоненими» 1949 року (Женевська конвенція III 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.

8. «Конвенція про захист цивільного населення під час війни» 1949 року (Женевська конвенція IV 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

9. Васильєв О.С. Адаптація міжнародного гуманітарного права до викликів гібридної війни в умовах воєнного стану: на прикладі російсько-української війни// Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Випуск № 1. 2025. С. 837 -842.

10. Дмитро Лубінець, Росія порушила усі норми Женевських конвенцій// https://www.radiosvoboda.org/a/news-lubinets-polonenyy-strata-rosiya-viyna/32361853.html

11. Громовенко К.В. Особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів // Правові новели. Науковий юридичний журнал. № 17. 2022. С. 101-107.

12. Мельничук С. М. Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування // Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка. 2023. Вип. 4(104). С. 24-34.

13. Алямкін Р.В. Міжнародно-правовий режим захисту прав людини під час внутрішніх збройних конфліктів. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 6. С. 47–51.

14. Міжнародне гуманітарне право на захисті військовополоненого : запитання побратимів – відповіді правників : навчальний посібник. Електр. навч. вид. / Ю. Б. Курилюк та ін.; за заг. ред. доктора юрид. наук, доцента, заслуженого юриста України В. С. Нікіфоренка. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2024. 86 с.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.28

Полуніна Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпеченнята правоохоронної діяльності
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0000-0002-8898-2162

Конопля В. В.,
здобувач вищої освіти
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0009-0002-5186-5138

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ БЕЗПІЛОТНИХ ЛІТАЛЬНИХ АПАРАТІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

PECULIARITIES OF USING UNMANNED AERIAL VEHICLES IN CONDUCTING INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS

У статті всебічно досліджено особливості використання безпілотних літальних апаратів (далі – БпЛА) на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, і, зокрема при проведенні слідчих (розшукових) дій. Проаналізовано технічні характеристики та функціональні можливості БпЛА, які дозволяють здійснювати відео- та фотозйомку з висоти, спостереження за великими або важкодоступними територіями, а також фіксацію місць подій у небезпечних умовах. Підкреслено важливість залучення БпЛА для документування воєнних злочинів, терористичних актів, дорожньо-транспортних пригод (ДТП), пошуку зниклих осіб, виявлення слідів кримінальних правопорушень – нелегальних вирубок, нарколабораторій, а також під час проведення антитерористичних операцій. Особлива увага приділяється процесуальним аспектам застосування БпЛА. Відповідно до вимог чинного Кримінального процесуального кодексу України, включно з документальним оформленням протоколів, зазначенням метеоумов необхідно також зазначати і описувати обладнання та умови його зберігання, за допомогою якого здійснювалася фіксація слідів злочину на місці події. Також у статті вказується на значення БпЛА в умовах повномасштабних воєнних дій. зокрема під час розслідування наслідків ракетних атак, атак дронів-камікадзе та інших воєнних злочинів. Наголошено на необхідності залучення спеціалістів, дотримання техніки безпеки, а також на важливості розвитку нормативно-правової бази, технічного забезпечення та підготовки кваліфікованого персоналу. Робиться висновок про те, що широке та повноцінне застосування БпЛА є перспективним напрямком удосконалення криміналістичної діяльності, яке дозволяє не лише підвищити якість і ефективність збору доказової інформації при розслідуванні кримінальних правопорушень, а й забезпечити якісне, ефективне, у максимально короткі строки, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, переслідування та затримання злочинців та забезпечення безпеки учасників процесу.

Ключові слова: *безпілотні літальні апарати, слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, документування, аерозйомка, воєнні злочини, технічні засоби фіксації.*

The article comprehensively examines the peculiarities of using unmanned aerial vehicles (hereinafter – UAVs) in the pre-trial investigation of criminal offences, and, in particular, during investigative (detective) actions. The author analyses the technical characteristics and functional capabilities of UAVs which allow for video and photo shooting from a height, surveillance of large or hard-to-reach areas, and recording of events in hazardous conditions. The author emphasises the importance of using UAVs to document war crimes, terrorist acts, road traffic accidents (RTAs), search for missing persons, detect traces of criminal offences such as illegal logging, drug labs, and during anti-terrorist operations. Particular attention is paid to the procedural aspects of UAVs. In accordance with the requirements of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, including the documentation of protocols, indication of meteorological conditions, it is also necessary to indicate and describe the equipment and its storage conditions, which were used to record traces of the crime at the scene. The article also points to the importance of UAVs in the context of full-scale military operations, in particular, during the investigation of the consequences of missile attacks, kamikaze drone attacks and other war crimes. The author emphasises the need to engage specialists, to comply with safety regulations, and the importance of developing the regulatory framework, technical support and training of qualified personnel. It is concluded that the widespread and full-fledged use of UAVs is a promising area for improving forensic activities, which allows not only to improve the quality and efficiency of evidence collection in the investigation of criminal offences, but also to ensure high-

quality, efficient, and timely detection and investigation of criminal offences, prosecution and detention of criminals, and ensuring the safety of participants to the process.

Key words: *unmanned aerial vehicles, investigative (detective) actions, criminal proceedings, documentation, aerial photography, war crimes, technical means of recording.*

У XXI столітті технологічні інновації стали невід'ємною складовою правоохоронної діяльності, зокрема на досудовому розслідуванні під час проведення слідчих (розшукових) дій. З-поміж найперспективніших інструментів, що активно впроваджуються у практику під час проведення слідчих (розшукових) дій, особливої уваги набувають безпілотні літальні апарати (далі – БпЛА). Їхні технічні можливості, компактність, маневреність, здатність до відео- та фотозйомки з висоти, використання у важкодоступних або небезпечних для людини умовах, забезпечують принципово новий рівень ефективності процесу фіксації кримінальних правопорушень.

Актуальність дослідження використання БпЛА під час проведення слідчих (розшукових) дій зумовлена як практичними потребами правоохоронних органів, так і відсутністю належного нормативно-правового механізму, що чітко регламентує порядок та межі їх застосування.

Дослідження сфери застосування та розглядом технологічних аспектів використання БпЛА, займались такі науковці, як Тертишник В. М. [4], Тичина Д. М. [5], Шевченко Т. В, Власенко І. В, Котелюх М. О. [6]. У своїх роботах вони підкреслюють необхідність адаптації національного законодавства до новітніх викликів та розробки єдиної методології фіксації слідчих (розшукових) дій із застосуванням спеціальної техніки. Зокрема, Тертишник В. М. наголошує на важливості дотримання принципів допустимості доказів, отриманих за допомогою технічних засобів, а також необхідності закріплення на рівні Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) чітких інструкцій щодо їх використання [4].

У сучасному світі майже всі сфери людської діяльності зазнають впровадження автоматизованих і роботизованих технологій, що дозволяє підвищити ефективність і скоротити час досягнення цілей. Правоохоронна діяльність не є винятком – в ній дедалі частіше застосовуються новітні технічні засоби, зокрема автоматизовані системи й безпілотні літальні апарати.

Застосування БпЛА під час проведення слідчих (розшукових) дій відкриває нові можливості для оперативного збору доказової інформації, проведення огляду місця події, документування злочинів та фіксації доказів з висоти. Безпілотні літальні апарати – це технічні засоби повітряного спостереження, які функціонують без пілота на борту та можуть працювати як у дистанційному, так і в автономному режимах. Їхнє управління здійснюється через спеціалізовані авіаційні комплекси, що включають наземну станцію керування та систему зв'язку. Автоматичний режим або пультове керування дозволяють правоохоронцям ефективно проводити моніторинг і фіксацію подій, мінімізуючи ризики для життя людей та забезпечувати збереження та фіксацію інформації в найскладніших умовах.

У сучасній правоохоронній практиці безпілотні літальні апарати набули особливого значення, зокрема в рамках здійснення слідчих (розшукових) дій. Їх функціональні можливості дозволяють ефективно реалізовувати широкий спектр завдань, що виникають під час розслідування кримінальних проваджень, починаючи від збору доказів і закінчуючи пошуком осіб та об'єктів, які мають значення для розкриття і розслідування кримінального правопорушення. Завдяки здатності здійснювати приховане спостереження, фіксацію місця події, контроль за підозрюваними чи об'єктами, БпЛА стають незамінним інструментом у правоохоронній діяльності. Оснащені сучасними оптичними, інфрачервоними та тепловізійними камерами, БпЛА дозволяють правоохоронцям виявляти, досліджувати й документувати об'єкти навіть у складних погодних умовах, у темну пору доби чи на важкодоступній місцевості [1, с. 25-26].

БпЛА активно застосовуються під час: 1) виявлення слідів злочину та їх фіксації; 2) відео- та фото документуванні місця події; 3) спостереження за підозрюваними або транспортними засобами; 4) обстеження закритих чи недоступних територій; 5) проведення пошукових заходів щодо безвісти зниклих осіб та ін.

Особливо ефективними є БпЛА в умовах, коли необхідно негайно зібрати оперативну інформацію, не привертаючи уваги сторонніх осіб. Наприклад, БпЛА допомагають виявляти нелегальні вирубки лісу, незаконні копальні, місця вирощування наркотичних рослин або облаштування підпільних нарколабораторій. Використання спеціальних спектроскопічних датчиків дозволяє навіть зафіксувати хімічні сліди, характерні для виготовлення наркотичних речовин. Під час воєнного стану та проведення антитерористичних операцій БпЛА використовуються й для збору доказової інформації про воєнні злочини, виявлення місць зберігання зброї чи бойовиків, що може бути важливим для розкриття і розслідування кримінальних проваджень.

Однак, незважаючи на значний потенціал БпЛА у правоохоронній діяльності, їхнє повномасштабне впровадження стикається з низкою проблем. Серед них – обмежене матеріально-технічне забезпечення правоохоронних підрозділів, нестача навчених операторів, а також

відсутність чіткого нормативно-правового регулювання використання БпЛА під час проведення слідчих (розшукових) дій [1, с. 25-26].

Застосування безпілотних літальних апаратів під час проведення слідчих (розшукових) дій повинно відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства України, зокрема ст. 245-1 КПК України. Усі результати аерозйомки, включаючи фото-, відео- та кінозаписи, мають бути належним чином задокументовані в протоколі процесуальної дії [2].

Протокол, як основна форма фіксації результатів досудового розслідування, складається слідчим, або прокурором безпосередньо під час проведення або відразу після завершення слідчої (розшукової) дії. У вступній частині документа обов'язково зазначається інформація про залучення спеціаліста – оператора БпЛА, роз'яснення йому прав та обов'язків, а також повідомлення всіх учасників про використання технічних засобів фіксації, включаючи характеристику обладнання та носіїв інформації.

При використанні БпЛА до протоколу слід вносити детальну інформацію щодо аерозйомки: модель, марку, серійний номер БпЛА, тип і обсяг карти пам'яті. Крім того, важливо зафіксувати метеоумови, які можуть вплинути на якість зйомки – температура, вологість, видимість, атмосферний тиск і швидкість вітру. Перед запуском БпЛА, особливо поблизу стратегічних об'єктів, необхідно узгодити дії з керівництвом відповідних установ задля уникнення ризиків знищення апарату. Під час зльоту бажано зафіксувати контрольні знімки з екрану мобільного пристрою для підтвердження якості зображення – ці знімки також додаються до матеріалів кримінального провадження. Описова частина протоколу повинна містити детальну послідовність дій слідчого та спеціаліста, що керував БпЛА. Наприклад, необхідно вказати місце проведення аерозйомки, умови, об'єкти огляду, а також процес фіксації даних (відео- та фотозйомка). У разі відсутності точної адреси місцевості, допускається використання кадастрового номеру та GPS-координат [3, с. 16-19].

Отримані матеріали (аерофотознімки, аеровідео) зберігаються на цифрових носіях, які належним чином упаковуються, маркуються, підписуються учасниками процесуальної дії та долучаються до протоколу як додатки. Оригінали носіїв мають зберігатися у матеріалах провадження, а резервні копії – окремо, що відповідає вимогам ч. 3 ст. 107 КПК України. Слід також враховувати положення ст. 98 та 99 КПК України: матеріали аерозйомки, що містять зафіксовану інформацію, можуть виступати як документи або речові докази в рамках кримінального провадження [2].

Проведення такої слідчої (розшукової) дії, як огляд місця події із застосуванням безпілотного літального апарату набуває дедалі більшого значення в практиці кримінального провадження, адже дозволяє оперативно, точно та безпечно зафіксувати обставини події, що має ознаки кримінального правопорушення. Відповідно до ст. 237 КПК України, огляд місцевості, будівель, речей, документів або комп'ютерних даних може здійснюватися з метою виявлення та фіксації доказів. При цьому закон дозволяє застосування технічних засобів – фото-, відео-, звукозапису, що створює передумови для ефективного використання БпЛА в межах цієї процесуальної дії. Застосування БпЛА є доцільним, зокрема, коли йдеться про великий за площею об'єкт, складний рельєф або загрозу для безпеки учасників огляду. Попередньою умовою для проведення огляду є наявність достовірної інформації про те, що на певній території відбулась подія, яка має ознаки кримінального правопорушення. Така інформація може бути отримана з повідомлень громадян, показань свідків, матеріалів досудового розслідування. У невідкладних випадках огляд місця події може проводитись ще до внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 3 ст. 214 КПК України), за умови їх негайного внесення після завершення слідчої дії [7, с. 54-59].

Важливо дотримуватись правових вимог щодо приватної власності. Так, огляд житла чи іншого володіння особи (земельної ділянки, транспорту тощо) можливий лише за ухвалою слідчого судді або за добровільною згодою власника (ст. 233 КПК України). Верховний Суд, у своїй постанові від 06.10.2021 № 756/11581/15-к, підкреслив необхідність дотримання гарантій, які забезпечують добровільність надання згоди. Слідчий, прокурор або дізнавач (ст. 40-1 КПК України) мають право самостійно здійснювати огляд або залучати до нього спеціалістів, зокрема оператора БпЛА. Якщо для керування БпЛА залучається сторонній спеціаліст, йому роз'яснюються права та обов'язки згідно зі ст. 71 КПК України. У разі, якщо оператором виступає співробітник правоохоронного органу, що входить до складу групи, доцільність окремого роз'яснення прав є дискусійною. Згідно з чинним КПК України (ч. 3 ст. 87, ч. 10 ст. 236, ч. 2 ст. 237), фіксація огляду місця події, що проводиться в межах житла чи іншого володіння особи, має здійснюватися обов'язково із застосуванням звуко- та відеозаписувальних засобів. У звичайних умовах слідчий може залучати понятих на власний розсуд, однак у випадках огляду приватного володіння їх участь є обов'язковою. Водночас під час дії воєнного стану, за умов неможливості залучення понятих, допускається проведення огляду із безперервною відео фіксацією [2].

Тактичне застосування БпЛА дозволяє ефективно охопити територію з повітря. Наприклад, для зйомки великих площ – полів, лісів, дачних селищ – БпЛА запускається по траєкторії

«змійки» або « гребінця», що забезпечує повне покриття та перекриття кадрів. У разі зйомки багатоповерхових будівель БпЛА рухається вертикально вздовж фасадів, починаючи з точки, де знаходиться табличка з адресою, поступово фіксуючи фасади та дах із різних ракурсів. Особливу увагу слід приділити заходам безпеки, зокрема уникненню зіткнення з кабелями, деревами чи іншими об'єктами інфраструктури. Таким чином, використання безпілотних літальних апаратів значно підвищує якість і безпечність проведення слідчих дій, особливо коли мова йде про масштабні або складно доступні місцевості. Водночас таке використання має бути процесуально обґрунтованим, документально оформленим і відповідати всім нормам кримінального процесуального законодавства.

Порушення правил дорожнього руху є однією з найпоширеніших форм суспільно небезпечних діянь, що призводять до численних жертв. З огляду на динамічний характер ДТП і необхідність оперативного документування, особливого значення набуває використання сучасних технічних засобів, зокрема безпілотних літальних апаратів. Вони дозволяють фіксувати місце пригоди з повітря, визначати розташування об’єктів і створювати точні схеми або 3D-моделі події. БпЛА можуть працювати в автоматичному режимі, фіксуючи просторові координати та значно спрощуючи роботу слідчого. Застосування БпЛА дозволяє охоплювати значні території, зменшити кількість залученого персоналу, підвищити точність вимірювань і зберегти слідову інформацію. Зйомка здійснюється за тактичними маршрутами типу «змійки» або «гребінця», а при роботі з висотними будівлями – вертикально по фасадах. Це забезпечує повноцінну візуалізацію обстановки.

Незважаючи на переваги, масове впровадження БпЛА у слідчу практику ускладняються технічними, організаційними та правовими бар’єрами. Існує потреба у створенні нормативної бази, стандартизації підходів, підвищенні кваліфікації персоналу та розвитку матеріально-технічної складової. Таким чином, інтеграція БпЛА в практику досудового розслідування є перспективним напрямком удосконалення криміналістичної діяльності, що здатен значно підвищити ефективність документування місця ДТП та якості зібраних доказів [8].

В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України однією з актуальних загроз для цивільного населення та об’єктів інфраструктури стало масове застосування противником безпілотних повітряних засобів ураження – дронів-камікадзе, ударних БпЛА, а також дистанційно керованих або запрограмованих апаратів, здатних нести бойові заряди. У зв’язку з цим кримінальні провадження, відкриті за фактами руйнування, загибелі людей, терористичних актів або воєнних злочинів, дедалі частіше стосуються подій, пов’язаних із застосуванням саме таких засобів. Це вимагає врахування низки особливостей під час проведення слідчого огляду.

Слідчий огляд у таких провадженнях має специфічний характер, оскільки місце події після атаки дрона зазвичай охоплює велику площу, де можуть бути розкидані уламки апарата, частини боєприпасів, залишки вибухових речовин, а також численні пошкодження будівель, техніки чи тіл потерпілих. У зв’язку з цим виникає об’єктивна необхідність залучення безпілотних літальних апаратів для повітряної розвідки та фото- відео- фіксації території. БпЛА дозволяють оперативно отримати панорамне зображення з місця події, встановити загальний характер ураження, зафіксувати характерні сліди впливу, які згодом можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні.

Застосування БпЛА також важливе з міркувань безпеки учасників слідчих (розшукових) дій – зокрема, для дистанційного виявлення можливих залишків нерозірваних боєприпасів, мін-пасток або вторинних вибухонебезпечних елементів дронів. Додатково БпЛА можуть використовуватись для картографування місцевості, створення 3D-моделей або просторової реконструкції моменту удару, що значно підвищує якість доказової бази. Крім того, огляд місця події повинен здійснюватися із залученням профільних експертів – вибухотехніків, спеціалістів із БпЛА, криміналістів, які здатні не лише встановити тип використаного апарату, але й виявити його походження (в тому числі через маркування, залишки електронних компонентів, ідентифікаційні номери), що є вкрай важливим для міжнародно-правової кваліфікації дій держави-агресора [9, с. 163-172].

Тому, особливості проведення слідчого огляду в кримінальних провадженнях, пов’язаних із застосуванням безпілотних повітряних засобів ураження, зумовлюють необхідність широкого використання БпЛА як технічного засобу фіксації, підвищеної координації з фахівцями різних напрямів та суворого дотримання протимінних заходів безпеки. Водночас такі дії є критично важливими для документування воєнних злочинів, формування доказової бази для майбутніх судових процесів і міжнародної правової відповідальності.

У процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень, зокрема в умовах воєнного стану, застосування безпілотних літальних апаратів суттєво підвищує ефективність фіксації місця події. Особливого значення це набуває під час документування фактів порушення правил дорожнього руху, дорожньо-транспортних пригод, а також під час розслідування наслідків ракетних чи дронових ударів, обстрілів тощо.

Використання БпЛА дозволяє здійснювати огляд великих площ території у важкодоступ-

них або небезпечних зонах, наприклад, під час фіксації наслідків застосування дронів-камікадзе, ударних БпЛА або артилерійських обстрілів. БпЛА забезпечують можливість оперативної аерозйомки з високою роздільною здатністю, що особливо важливо при дослідженні складної конфігурації місця події, встановленні траєкторії снарядів чи БпЛА, зон пошкоджень, місць загибелі чи поранення осіб, руйнувань інфраструктури тощо.

Порівняно з традиційними методами фіксації (фото-, відео- зйомка з рук або з наземної техніки), БпЛА забезпечують більш повну, об'єктивну і наочну картину події. Це має велике значення під час фіксації місць падіння уламків боєприпасів, пошкодженої техніки, залишків вибухових пристроїв, що є потенційно небезпечними для слідчих та експертів. Застосування БпЛА дає змогу здійснювати огляд і фіксацію без безпосереднього наближення до таких об'єктів, знижуючи ризик для життя і здоров'я учасників слідчих (розшукових) дій.

Крім того, БпЛА можуть бути ефективними під час комплексної фіксації місця ДТП. Завдяки можливості здійснювати вертикальну і панорамну зйомку з різних висот і кутів, безпілотники дозволяють точно встановити взаємне розташування транспортних засобів, дорожньої розмітки, сигналів світлофорів, знаків, слідів гальмування та інших елементів дорожньої обстановки. Отримані аерофотознімки та відео можуть бути використані як докази у кримінальному провадженні, а також для побудови 3D-моделей місця події, що підвищує якість експертних досліджень та достовірність висновків.

Отже, інтеграція безпілотних літальних апаратів у правоохоронну діяльність стала важливим напрямом розвитку криміналістичної діяльності, що відповідає сучасним викликам цифрової епохи. БпЛА значно розширюють технічні можливості правоохоронних органів у зборі, фіксації та документуванні доказової інформації. У той же час, ефективне впровадження БпЛА потребує комплексного нормативно-правового регулювання, удосконалення технічного забезпечення, підготовки кваліфікованих фахівців та забезпечення процесуальної допустимості здобутих доказів.

Список використаних джерел:

1. Особливості застосування безпілотних літальних апаратів органами та підрозділами поліції: метод. рек. / А. А. Саковський, С. М. Науменко, С. І. Кравченко, І. М. Єфіменко та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2022. 72 с.

2. Кримінально процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

3. Використання безпілотних літальних апаратів під час огляду місця події : метод. рекомендації / кол. авт. : А. В. Захарко, І. В. Пиріг, В. Д. Поливанюк, Д. Б. Санакоєв. Дніпро : Дніпровський державний університет внутрішніх справ, 2024. 32 с.

4. Тертишник В.М. Доктринальні проблеми використання цифрових технологій у кримінальному процесі. *«Наука і техніка сьогодні». Серія «Право».* № 2(43). 2025. С. 1670.

5. Тичина Д. М., Антощук А. О., Перцев Р. В. Криміналістичне забезпечення використання безпілотного літального апарату (дрону) у досудовому розслідуванні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право.* Вип. 78. С. 291-297. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/286483/280338.

6. Шевченко Т. В, Власенко І. В, Котелюх М. О, Аналіз використання безпілотних літальних апаратів у службово-бойовій діяльності національної поліції України. *Юридичний бюлетень.* Випуск 29. 2023. С.459-465, 486.

7. Застосування безпілотних літальних апаратів під час досудового розслідування: практич. порадник / Когут А. А., Білоус В.В., Костенко Ю.О., Старостін О.Ю. Харків: ФОП Бровін О.В., 2024. 76 с.

8. Волкова Д. М. Використання безпілотних літальних апаратів під час огляду місця події (дорожньо-транспортної пригоди). *Транспортна безпека: правові та організаційні аспекти: матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 13 листопада 2020 року).* Кривий Ріг, 2020. 299 с.

9. Безпілотні повітряні засоби ураження сил вторгнення російської федерації : практичний порадник / Червяков О.І., Євтушенко І.В., Букрєєв О.І., Білоус В.В. Х: ІПЮК для СБУ. 2023. 212 с.

УДК 342.41:94(478)"1822"
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.29

Попенко Я. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0841-0875

КАРВУНАРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1822 Р. НЕРЕАЛІЗОВАНИЙ ПРОЄКТ ДЕРЖАВНО-ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ПОЧАТКУ XIX СТ.

THE KARVUNAR CONSTITUTION OF 1822 IS THE UNREALIZED DRAFT OF THE STATE AND LEGAL THOUGHT OF THE MOLDAVIAN PRINCIPALITY OF THE BEGINNING OF 19 TH CENTURY

Стаття присвячена загальній характеристиці одного з перших проєктів Основного Закону Молдавського князівства початку XIX ст. В історії державно-політичної та юридичної думки він відомий як Карвунарська конституція або Конституція карбонаріїв 1822 р. Вчені кінця XIX – початку XX ст. небезпідставно називали цей документ «першим втіленням конституційної думки на румунських землях». Розробку документу дослідники пов'язують з ім'ям І. Теутулу (І. Теуту), який був представником молдавського боярства. Необхідно підкреслити, що на тлі домінування традиційних консервативно-автономістських поглядів у середовищі молдавської еліти, в князівстві активно розвивалися і прогресивні демократично-ліберальні думки. Вони передбачали створення або зміну існуючих політичних партій, парламенту, впровадження конституції тощо. Відповідно і правова думка князівства Молдавії не залишилась осторонь цих процесів. Поступово вони знайшли своє втілення у Карвунарській конституції. Змістовно Конституція 1822 р. охоплювала основні державно-правові аспекти життєдіяльності суверенної країни.

Перший конституційний проєкт Молдавського князівства складався з 77 статей. Умовно їх можна класифікувати на сім розділів: «Права свободи та загальні принципи» (розділ I, ст. ст. 2-17); «Система управління» (розділ II, ст. ст. 19-23); «Судова влада» (розділ III, ст. ст. 24-37); «Центральна та місцева адміністрація» (розділ IV, ст. ст. 38-45); «Державна служба» (розділ V, ст. ст. 46-51); «Фінансово-податкова система» (розділ VI, ст. ст.53-61); «Інші питання для вирішення суспільних потреб» (розділ VII, ст. ст. 62-77); Заключна частина.

Розробка конституційного проєкту 1822 р., попри складну зовнішню та внутрішньополітичну ситуацію в регіоні, стала свідченням прагнення Молдавського князівства до створення власної держави з чітко визначеними ознаками: територія, апарат публічної влади, правова та фінансова система тощо. Важливим проєкт 1822 р. став в частині гарантування прав і свобод людини, тим самим підкреслюючи свій демократичний характер. В цілому документ мав стати прогресивним правовим актом на шляху державотворення.

Ключові слова: *господар, Громадська рада, конституційна монархія, Конституція, Молдавське князівство, права та свободи людини, публічна влада.*

The article is devoted to the general characteristics of one of the first drafts of the Fundamental Law of the Moldavian Principality of the beginning of 19th century. In the history of the state-political and legal thought, this draft is known as the Karvunar Constitution or the Carbonari Constitution of 1822. The scientists of the end of 19th – the beginning of 20th centuries called this document not without reason as "the first embodiment of the constitutional thought on the Romanian lands". The scientists associated the development of the document with the name of I. Teutulu (I. Teutu), who was the representative of the Moldavian boyars. It should be emphasized that against the background of the dominance of the traditional conservative-autonomist views among the Moldavian elite, the progressive democratic-liberal thoughts were also actively developing in the principality. They foresaw the creation or the change of existing political parties, the parliament, the implementation of the constitution, etc. Accordingly, the legal thought of the Principality of Moldavia did not remain aloof from these processes. Gradually, they found their embodiment in the Karvunar Constitution. In content, the Constitution of 1822 covered the main state-legal aspects of the vital activity of the sovereign country.

The first constitutional draft of the Principality of Moldavia consisted of 77 articles. They can be conditionally classified into seven sections: «Rights of Freedom and General Principles» (section I, articles 2-17); «System of Government» (section II, articles 19-23); «Judicial Power» (section III, articles 24-37); «Central and Local

Administration» (section IV, articles 38-45); «Civil Service» (section V, articles 46-51); «Financial and Tax System» (section VI, articles 53-61); «Other Issues for Solution of Social Needs» (section VII, articles 62-77); Final Part.

The development of the constitutional draft of 1822, despite the difficult external and internal political situation, became the evidence of the desire of the Moldavian Principality to create its own state with clearly defined features such as the territory, the apparatus of public power, legal and financial system, etc. The draft of 1822 became the important in the part of guaranteeing human rights and freedoms emphasizing its democratic character. In general, the document had to become the progressive state-legal act on the way of the state formation.

Key words: *master, Public Council, constitutional monarchy, Constitution, Moldavian Principality, human rights and freedoms, public power.*

Постановка проблеми. Однією з характерних рис розвитку балканського регіону на початку XIX ст. стало поступове проникнення нових прогресивних державно-політичних інститутів та ідей. Вони знайшли своє змістовне відображення у необхідності запровадження якісних змін у діяльність традиційних політичних партій та місцевих парламентів; необхідності розробки та прийняття конституцій як основи державного будівництва; реформування центральних та місцевих органів влади; запровадження змін у судову систему тощо. Не минули ці процеси і князівства Валахії та Молдавії, де активно відбувалися процеси національного самовизначення та політико-державної ідентичності.

Відзначимо, що ідея національно-державницького відродження румунського етносу активно розвивалася впродовж всього XVIII ст. Видатна роль в цьому процесі належала представникам так званої «трансільванської школи» С. Міку-Клейну, Г. Шинкаю, П. Майору. Саме вони обґрунтували та пропагували ідею рівноправ'я румун та утвердження їх як «історичної нації». З часом ідея державно-політичного об'єднання румун знайшла підтримку та прибічників у широких колах тогочасного румунського соціуму. Більше того, на початку XIX ст. були закладені внутрішньополітичні передумови для політичного та державного об'єднання румун в межах одного князівства.

У Молдавії також не залишалися осторонь питання розробки власних національно-державницьких проєктів управління. Найбільш прогресивним став документ, який відомий в історії державно-політичної та юридичної думки як Карвунарська конституція або Конституція карбонаріїв 1822 р. Підготовку цього документу дослідники пов'язують з ім'ям І. Теутулу (І. Теуту), який був вихідцем із середовища середньо заможного молдавського боярства. Проєкт Конституції був написаний ним в Ясах та датований 13 вересня 1822 р. (за іншими даними документ був підготовлений у квітні 1822 р.) [2, с. 96].

Відзначимо, що значним стримуючим фактором на шляху державотворчих процесів Дунайських князівств було те, що вони перебували в центрі постійної дипломатичної, військової та економічної боротьби більш сильних держав – Франції, Англії, Австрійської, Османської та Російської імперій. Тому формування та становлення нових національних державно-правових інститутів перебувало у прямій залежності від того, хто саме стане переможцем у протистоянні за Балкани. Попри це, життєва необхідність проведення реформ у князівствах з метою становлення національних держав не залишала політико-інтелектуальне середовище в Дунайських князівствах. Так, за даними В. Джорджеску, які він наводить у своїх працях, загальна кількість різних варіантів проєктів реформ лише у період з 1769 по 1848 рр. становила близько 350 [3-5].

Метою статті є загальна характеристика положень одного з перших проєктів Основного Закону Молдавського князівства початку XIX ст. та визначення його значення для подальшого розвитку конституційних ідей на території Дунайських князівств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою статті стали наукові праці зарубіжних вчених таких як: А. Андронік [1], В. Джорджеску [3-5], Л. Стенеску [7], А. Ксенопол [8] та ін. [2, 6]. Водночас, маємо відзначити, що питання «конституційної історії» Дунайських князівств, зокрема Молдавського, в окреслений хронологічний період в українській юридичній та історичній науці практично відсутнє.

Комплексний характер роботи з поєднанням в ній юридичного та соціального аспектів зумовив комплементарний підхід до вибору наукових методів дослідження. Обираючи відповідний науковий інструментарій бралися до уваги його відповідність таким критеріям, як ефективність та об'єктивність. Під час дослідження використано низку підходів: діалектичний, описовий, формально-юридичний та ін.

Виклад основного матеріалу. Один із найавторитетніших румунських дослідників А. Ксенопол вважав Карвунарську конституцію «першим втіленням конституційної думки на румунських землях» [8, с. 85-86]. Змістовно проєкт Основного Закону 1822 р. охоплював всі основні державно-правові аспекти життєдіяльності суверенної країни. Зупинимося та проаналізуємо їх, оскільки окремі положення документу кардинально змінювали розуміння сутності правового регулювання в державі, принципи функціонування окремих інституцій, дотримання прав та свобод громадян та ін.

Права, свободи і обов'язки людини і громадянина. В основному їх перелік містився у розділі I «Права свободи та загальні принципи» (ст. ст. 2-17) документу, але окремі з них були представлені й в інших розділах проєкту Основного Закону. В цілому в документі йдеться про демократичний підхід в частині гарантування та закріплення прав і свобод людини та громадянина, хоча наявні і окремі виключення. Відзначимо, що ці права та свободи, передбачені конституційним проєктом 1822 р. умовно можна поділити на три групи.

Перша група – особисті права і свободи людини безпосередньо пов'язані з самою сутністю людини, як фізичної особи. Серед них: свобода віросповідання (ст. 2); повага та захист приватної власності (ст. 3), але допускалася норма законної експропріації з обов'язковою компенсацією для задоволення потреб суспільного блага (ст. 5); свобода дії («кожен має право робити те, що не заборонено законом», ст. 4); індивідуальна свобода (ніхто не може бути ув'язнений або покараний, за виключенням порушення певних законів (ст. 6); захист честі та гідності (ст. 10) [6, с. 88].

Друга група – громадянські та політичні права пов'язані із взаємовідносинами особистості та держави (органів державної влади, громадських об'єднань та політичних партій та ін.). До таких прав належали: рівність усіх перед законом незалежно від посади або соціального походження (ст. ст. 7-8, 18); затриманий не може бути засуджений, доки його провина не доведена (ст. 9); захист інтересів держави (ст. 11); право громадянства (набуття його передбачалося шляхом філіації та натуралізації, ст. ст. 14-16); всі закони та інші нормативно-правові акти чинні на території князівства, а також права та обов'язки громадян обов'язково мають бути публічно відомі (ст. 17) [8, с. 573-576]. В сучасному розумінні – принцип відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади.

Окремо відзначимо, що проєкт 1822 р. передбачав право доступу до державної служби та право участі громадян в управлінні державними справами. Зокрема, вибори посадових осіб в князівстві мали проводитися Громадською радою спільно із правителем.

Право на звернення громадян гарантувала ст. 77 документу, яка проголошувала: «Оскільки за правління уряду «фанаріотів» потреби молдавського суспільства не враховувалися, відтепер «прохання» суспільства у вигляді петицій мають бути враховані та задоволені» [8, с. 595].

Третя група представлена економічними, соціальними та культурними правами, що надавалися громадянам Молдавського князівства: гарантування підприємницької діяльності та свободи торгівлі зі сплатою законного податку (ст. 13); право громадян на здобуття освіти (зокрема, у ст. 65 передбачалося, що уряд мав засновувати мережу шкіл з викладанням румунською мовою в столиці та інших містах князівства) [2, с. 97]. Водночас, у розділі VII, ст. 70 містила заборону євреям в'їжджати в князівство, проживати у сільській місцевості та займатися окремими видами економічної діяльності. Крім того, у ст. 71 присутня заборона ромам (циганам) постійно мігрувати територією князівства, цій етнічній групі «рекомендувалося» перейти до осілого способу життя [1, с. 165].

Таким чином, проєкт Основного Закону 1822 р. мав в цілому демократичне спрямування, за окремими виключеннями, в частині гарантування прав та свобод людини та громадянина, які охоплювали особисті, громадянські, політичні, економічні та соціально-культурні права.

Розділ II «Система управління» (ст. ст. 19-23). Слід зазначити, що в Молдавському князівстві законодавчі та судові повноваження традиційно були сконцентровані в князівській раді, до якої входив найбільш привілейований боярський стан та господар. Членство у раді, як правило, передавалося у спадок, а кількісний склад міг змінюватися в залежності від конкретних обставин (напр., збільшення адміністративно-бюрократичного апарату за рахунок представників менш заможних боярських станів). Проєкт Конституції 1822 р., маючи за своєю суттю ліберально-демократичний характер, пропонував здійснити реформу цього державного органу влади.

З одного боку, зважаючи на консервативні погляди місцевої еліти, передбачалося збереження традиційних посад, але з іншого – заміна спадкової князівської ради виборною Громадською радою або представницькими зборами, де більшість членів обиралися боярами незалежно від звання. При цьому законодавче право надавалося князю та Громадській раді, а управлінська та виконавча функція передавалися боярам (уряду), за умов передбачених законом (ст. 19). В цьому контексті слід акцентувати увагу, що такий підхід до реформування вищих органів влади, передбачений ст. 19 Конституції повністю узгоджувався зі змістом ст. 12 документу, яка у свою чергу передбачала демократичний характер управління в князівстві через систему поділу державної влади.

Таким чином, у контексті стратегічного бачення державно-правових основ становлення та розвитку Молдавського князівства, Конституція 1822 р. передбачала впровадження принципів конституційної монархії, коли влада правителя обмежена у всіх сферах державного управління і він не володіє верховними повноваженнями [7, с. 172]. При цьому статус монарха (господаря) обмежений не лише формально-юридично, а й фактично (ст. 23).

Громадська рада уповноважувалася забезпечувати виконання потреб («прохання»)

суспільства/громадян та скликалася князем. Її засідання мали відбуватися відкрито та вільно (ст. 20). Новому органу надавалося досить широке коло законодавчих та інших повноважень. Серед них: розробка, доповнення, зміна та прийняття законів; визначення розміру податків; економічні питання та регулювання умов торгівлі; управління освітньою системою та державними установами; утримання культових споруд та ін. питання (ст. 21) [1, с. 168].

Після процедури вільного та відкритого обговорення, рішення з кожного конкретного питання мало прийматися більшістю голосів. Крім того, передбачалася обов'язкова присутність під час голосування (визначалися і підстави відсутності або неучасті в процедурі голосування). Члени Громадської ради несли відповідальність за ухвалені рішення (ст. 22). Остаточний варіант голосування ради мав бути письмово зафіксований та наданий на підпис господарю. Останній зберігав за собою право вимагати перегляду рішення ради, але якщо рада наполягала на вже прийнятому нею рішенні, воно мало бути виконане правителем (ст. 23) [6, с. 89].

Окремі юридичні моменти пов'язані із центральною системою управління також знайшли своє відображення в розділі VII документу.

Розділ III «Судова влада» (ст. ст. 24-37). За конституційним проєктом судова гілка влади мала бути незалежною та відокремленою від всіх інших державних інститутів, зокрема від Громадської ради. Вона складалася з чотирьох центральних та місцевих судів. До складу першого «дивану» (суд) входили сім державних магістрів (ст. 24), до другого – п'ять (ст. 25). Суди з «іноземних» та кримінальних справ мали складатися з п'яти осіб в кожному (ст. ст. 26-27). Передбачалося створення мережі місцевих судів загальної юрисдикції із власними канцеляріями, судді до яких призначалися губернатором кожної окремої території (ст. 28) [6, с. 90].

Атрибутом нової системи судів загальної юрисдикції князівства мав стати принцип територіальності. Зокрема, ст. 29 визначала: «Початок будь-якого судового розгляду, незалежно від того політична чи кримінальна справа, має відбуватися в приміщенні суду того округу, де знаходиться розглядувана справа або особа проти якої порушено справу». В разі, якщо судова справа була нескладною, рішення міг винести спеціальний керуючий, який був прикріплений до кожного місцевого суду (ст. 30) [8, с. 579].

Відзначимо також, що важливим функціональним принципом судової влади в Конституції 1822 р. став принцип забезпечення права на оскарження судового рішення. Зокрема, кожна сторона судового розгляду мала право на подання апеляційного провадження як важливої гарантії справедливості судових рішень (ст. 31). Крім зазначеного права, у ст. ст. 32-37 прописувалася вся процедура подання апеляції, її розгляд, письмова фіксація та ухвалення остаточного рішення. Відзначимо, що окремі суто професійні аспекти функціонування судових установ також знайшли своє відображення у наступному розділі IV.

У розділі IV «Центральна та місцева адміністрація» (ст. ст. 38-45) знайшли своє відображення такі функції держави, як правоохоронна та правозахисна. В ньому були визначені загальні принципи функціонування, завдання та обов'язки окремих важливих державних інститутів. Так, фінансове відомство (казначейство) та його представництва («контори») очолював скарбник. Документом окремо передбачалося, що при виконанні своїх професійних обов'язків він мав дотримуватися визначених внутрішніх уставів, які не мав права змінювати на власний розсуд. Ця функція покладалася на господаря та Громадську раду (ст. 38). Стаття 39 визначала кількість склад, функції та відповідальність чиновників цього відомства [8, с. 581-582].

Охороною державних кордонів, пошуком та затриманням злочинців займалися спеціально обрані гетьмани, які перебували у підпорядковані правителя князівства (ст. 40). В даному контексті доцільним буде вказати, що проєкт 1822 р. забороняв присутність найманців на території князівства. Вони мали бути роззброєні та вислані з Молдавії (розділ VII, ст. 69). Окремі чиновники відповідали за дотримання правопорядку у громадських та торгових місцях (пожежна безпека, нагляд за цінами, боротьба зі спекулянтами, охорона майнових та особистих прав торговців та ін. (ст. 42)).

Як вже було вище сказано, розділ регламентував і окремі аспекти діяльності судових органів (ст. 41 визначала право на судовий розгляд, порядок розгляду справи або скарги, охорона будівлі суду тощо; у ст. 43 прописувався кількісний склад суду; на окрему увагу заслуговує змістовне наповнення ст. 44 в якій були представлені професійні вимоги до чиновників суду («чесна та професійна людина, яка охоронятиме недоторканість правосуддя).

За діяльністю всіх інших державно-громадських установ (лікарні, притулки, заклади освіти, боргові в'язниці та ін.) відповідало окреме відомство з власною канцелярією та під керівництвом шести бояр (опікуни). Кожна із установ мала звітувати перед Громадською радою за отримані та витрачені нею кошти; наявні фінанси мали спрямовуватися виключно на потреби конкретного закладу; лише після консультацій з Громадською радою ухвалювалося рішення про відкриття нового закладу та ін. (ст. 45) [8, с. 583].

Розділ V «Державна служба» (ст. ст. 46-51). Проєкт Конституції 1822 р. передбачав, що вибори посадових осіб в князівстві мали проводитися Громадською радою спільно із правителем (перелік виборних посад був наведе-

ний у ст. 46). Критеріями допуску кандидата на посаду були «… заслуги у добрих справах та гідність кожного для довіреної йому посади». За господарем зберігалося право змінювати обраних посадовців у разі наявності вагомої причини для забезпечення суспільного блага князівства (ст. 46). Всі обрані на посади чиновники незалежно від рангу («від вищих до нижчих») мали змінюватися щорічно (ст. 47). Єдине виключення становили 16 бояр, які обиралися від округів (провінцій). Вони пожиттєво обиралися до Громадської ради (ст. 48). При цьому в статті допускалося вільне переобрання членів ради в разі необхідності (ст. 48).

Всі службовці за виконання своїх професійних обов'язків отримували заробітну плату (жалування), крім того одержували кошти на утримання канцелярії (ст. 49). Ця норма запроваджувалася з метою попередження хабарництва. Додатково проєкт 1822 р. містив статтю, яка передбачала відповідальність державних службовців за порушення своїх посадових обов'язків, зокрема і за доведений факт хабарництва (ст. 50) [2, с. 98].

Окремо відзначалося, що призначення на посади високого державного рангу відбувалися на підставі заслуг Громадською радою та праивтелем. За господарем залишалося право призначення суддівського корпусу, але і вони, як і всі громадяни, були зобов'язані дотримуватися принципів верховенства права і верховенства закону (ст. 51).

Розділ VI «Податкова система» (ст. ст.53-61). Слід наголосити, що в Молдавії на початку XIX ст. залишалося невирішеним складне «земельне питання», яке потребувало відповідної нормативно-правової бази. Стаття 53 Конституції 1822 р. намагалася частково врегульовувати поземельні відносини між селянами-орендарями та власниками земельних ділянок, зокрема в частині оподаткування *(питання власності знайшли своє відображення у розділі VII документу)*.

Досить складний механізм земельних податків постійно перебував на порядку денному в князівстві. У ст. 54 автор Конституції прямо вказував, що існуючий податок на землю не мав своєї законної ваги, тому мав бути впорядкований з врахуванням інтересів всіх зацікавлених сторін (власники, орендарі, держава). З цією метою створювалися спеціальні комісії у складі трьох бояр (один представник уряду, двоє місцеві представники). Комісія мала провести крім іншого перепис населення з точною фіксацією промислів в кожному населеному пункті. Підсумковий результат мав бути розглянутий на засіданні Громадської ради з метою коректування податків (ст. 54).

Крім того, ст. ст. 55-61 передбачали упорядкування всіх інших існуючих податків (внутрішні поштові збори, оренда поштових коней, оподаткування внутрішньої та зовнішньої торгівлі, членів гільдій тощо) [2, с. 99].

Розділ VII отримав загальну назву «Інші питання для вирішення суспільних потреб» (ст. ст. 62-77). Зазначений розділ містив широке коло питань, які потребували державно-правового забезпечення, регулювання та охорони. Змістовно він охоплював релігійні та освітні питання, забезпечення та гарантування права власності на землю, вибори господаря та Громадської ради, формування уряду та прийняття нових законів князівства тощо.

Стаття 62 регламентувала внутрішній устрій молдавської церкви: митрополит та єпископи мали дотримуватися канонічних правил; настоятелі у всіх монастирях мали призначатися виключно з місцевих мешканців; призначення на церковні посади відбувалося лише за рішенням Генерального собору; іноземних священнослужителів призначати на посади не рекомендувалось. Створювалася окрема Опікунська рада у функціональний обов'язок якої входив облік прибутків і видатків монастирів та звітування впродовж року перед Громадською радою. До Опікунської ради входили чотири боярина та два священнослужителя. Окремо відзначалося, що монастирі не мають забувати про свій прямий обов'язок допомагати нужденним в країні (ст. 63). У документі передбачалося, що віднині всі священнослужителі мають готуватися у місцевих школах у повній відповідності до церковних канонів та законів Молдавського князівства. Також передбачалося, що Громадська рада має встановити розмір та кількість «церковних зборів» (ст. 64) [8, с. 590-591].

Реформуванню підлягала і освітня система. Зокрема, у ст. 65 відзначалося, що для «суспільного блага» в Ясах та інших містах уряд мав засновувати мережу шкіл з викладанням румунською мовою. Серед основних предметів передбачалося впровадження викладання граматики, арифметики, геометрії та логіки. Після завершення школи бажаючи могли вступити до вищої школи з викладанням іноземними мовами різних наук [2, с. 99]. Для підвищення загального рівня освіченості громадян передбачалося відкриття в столиці публічної типографії. Окремо уряд мав заохочувати церкву та приватних меценатів до відкриття типографій з метою друку всіх видів книг румунською мовою (ст. 66).

Для впорядкування земельних відносин створювалася спеціальна кадастрова комісія до складу якої входили бояри та спеціальні працівники («інженери»). Комісія мала провести всі необхідні технічні (геодезичні) роботи, які б підтверджували право власності на землю та видати відповідну грамоту. Можливі спірні питання між землевласниками, в разі їх виникнення, мали вирішуватися у судовому порядку. Громадська рада була зобов'язана встановити «справедливу та необтяжливу» оплату для

власників маєтків (ст. 67). Окремою статтею у документі передбачалося, що іноземці не мають права купувати помістя та землю, але мають право вільної торгівлі на території князівства (ст. 68) [1, с. 171].

Як вже попередньо згадувалося, розділ II фіксував основні моменти функціонування центральної системи управління князівства, але і в розділі VII містилися не менш важливі приписи.

Зокрема, відзначалося, що основою конституційного режиму в князівстві є підкорення правлячої влади існуючому закону. Таким чином ні господар, ні Громадська рада не могли бути вище закону і мали його виконувати доки не буде прийнятий інший закон (ст. 74). Розширюючи цей припис, у документі було чітко зафіксовано: «Закон є основою на якій ґрунтується свобода, суспільні інтереси та сама влада» (ст. 75) [8, с. 593-594].

Окремо підкреслювалася соціальна значимість державних інститутів, які у своїй діяльності мали ухвалювати нові закони, які безпосередньо відповідатимуть вимогам та інтересам суспільства. Оновлене законодавство мало бути уніфіковане в нові кодекси та написане румунською мовою. До прийняття нових законів чинним на території князівства залишалися існуючи (ст. 75). Документ передбачав, що дія нормативно-правового акта в просторі визначалась відповідно до компетенції суб'єкта правотворчої діяльності і мала поширюватися на всю територію, відповідну адміністративно-територіальну одиницю (одиниці) або певну її (їх) частину. У викладі Конституції 1822 р. – це мало наступне формулювання: «Рішення господаря та Громадської ради мають силу закону та діють на всій території князівства» (ст. 73).

Документ також передбачав і юридичне закріплення механізму верховного управління князівством. Так, у ст. 72 відзначалося, що вибори господаря мали відбуватися на Народних зборах до складу яких входили митрополит, єпископ та представники всього боярського стану без різниці чинів та статків. Господар обирався за свої заслуги перед князівством і лише із середовища місцевих бояр. Обрання відбувалося більшістю голосів. Після цього результати мали бути повідомлені «могутній імперії» (Османській імперії). Крім того, підкреслювалося важливість та необхідність обрання Громадської ради. Саме вона разом із господарем мала ініціювати та розпочати реформи, спрямовані на розвиток («благо») країни. На новостворену раду покладався і обов'язок формування уряду. Перша Громадська рада, до складу якої увійшли 16 «старих» бояр із округів, 12 бояр від м. Яси, митрополит та єпископи зобов'язана була обрати магістратів та інших державних посадовців (ст. 76) [8, с. 594].

Заключна частина документу наголошувала з одного боку на важливості існування Основного Закону, як «фундаменту безпеки для захисту суспільних прав людей» (прогресивний та демократичний характер документу), а іншого наполягала на «необхідності повернутися до старих законів» (збереження окремих традиційних інституцій князівства та врахування консервативних поглядів місцевої еліти).

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що у середовищі Молдавського князівства поруч із традиційними консервативно-автономістськими поглядами активно розвивалися ліберально-демократичні проєкти, які знайшли своє логічне втілення в Карвунарській конституції 1822 р.

За організаційною суттю та значенням документ містив в собі основи конституційного права, як бази державного устрою. Документ пропонував встановлення такої форми правління як конституційна монархія, яка відповідала іншим європейським зразкам свого часу. Важливого державно-правового значення мало гарантування прав та свобод людини та громадянина, які охоплювали особисті, громадянські, політичні, економічні та соціально-культурні права; втілення принципу розділу влади; принцип відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади; впровадження принципів верховенства права і верховенства закону тощо.

Попри те, що Карвунарська конституція 1822 р. не була втілена в практичне життя, вона сприяла розвитку державно-правових ідей конституціоналізму, які згодом були реалізовані у таких документах як Органічні регламенти 1831-1832 рр., Конвенція стосовно устрою Дунайських князівств 1858 р. та Конституція 1866 р.

Список використаних джерел:

1. Andronic A. Unele aspecte proprii privind geneza burgheziei române. *Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului «Ştefan cel Mere» Vaslui.* IX-XI. 1989. P. 163–194

2. Filitti I.C. Frământările politice şi sociale in Principatele Române de la 1821 la 1828. Bucureşti : «Cartea Românească», 1932. 191 p.

3. Georgescu V. Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre. ARA Publ, 1984, 394 p.

4. Georgescu V. Political ideas and the enlightenment in the Romanian principalities, 1750-1831. East European quarterly; Boulder Distributed by Columbia University Press, New York, 1971. 232 p.

5. Georgescu V. The Romanians A History. Columbus : Ohio State University Press, 1991, 357 p.

6. Iordache A. Principatele Române în epoca modernâ. Vol. 1 : Domniile pământene și ocupația rusească (1821-1831). București : Albatros, 1996. 375 p.
7. Stănescu L. Progressive traditions of Romanian constitutionalism. *Codrul Cosminului*. № 13. 2007. P. 167–188.
8. Xenopol A.D. Istoria partidelor politice in România. Partea I : Dela Origina Până la 1848. Partea II : Dela 1848 Până la 1866. București : Libraria Stanciulescu, 1920. 626 p.

УДК 343.9:343.95
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.30

Пушкар О. А.,
кандидат юридичних наук, докторант
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0007-9966-9693

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З ПРИЙНЯТТЯМ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

THE ESSENCE, CONTENT AND LEGAL SIGNIFICANCE OF SOME OBJECTIVE SIGNS OF A CRIME RELATED TO THE ACCEPTANCE OF AN OFFER, PROMISE OR RECEIPT OF AN UNLAWFUL BENEFIT BY AN OFFICIAL

Уданій науковій статті здійснено аналіз об'єктивних ознак (об'єкта та об'єктивної сторони) складу кримінального правопорушення, що стосується прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, з'ясовано соціально-правову природу деяких правових прогалин та особливостей їх кваліфікації у слідчо-судовій практиці, а також запропоновано науково обґрунтовані шляхи їх вирішення.

Встановлено, що на правильне визначення об'єкта даного злочину впливають існуючі на теоретичному рівні різні підходи щодо розуміння змісту цієї правової категорії, що в подальшому детермінує, у виді корелянти, прорахунки та інші недоліки в діяльності учасників кримінального провадження. При цьому такий підхід впливає як на представників сторони обвинувачення (прокурора, який здійснює процесуальне керівництво, дізнавача, слідчого та оперативний підрозділ, що залучається до проведення негласних слідчих (розшукових) заходів), так і на учасників сторони захисту (адвокатів, потерпілих та їх законних представників).

Визначено також, що на практиці, зокрема, неоднозначно тлумачаться випадки вчинення поряд з досліджуваним кримінальним правопорушенням й інших суспільно небезпечних діянь, пов'язаних з посяганням на різні об'єкти кримінально правової охорони (наприклад, у так званих множинних та триваючих злочинах). Як наслідок, такий підхід призводить не тільки до неправильної кваліфікації даної категорії кримінальних правопорушень (зокрема, шляхом застосування невідповідної їх змісту кваліфікуючої чи особливо кваліфікуючої ознаки), але й до винесення у зв'язку з цим судом виправдальних вироків або апеляційного чи касаційного оскарження таких рішень.

Виходячи з отриманих результатів даного дослідження, акцентована увага й на особливостях кваліфікації ознак об'єктивної сторони зазначеного злочину, особливо з урахуванням проблеми визначення таких понять, як: службова та професійна діяльність; обстановка вчинення цього суспільно небезпечного діяння, а також суспільно небезпечні наслідки, враховуючи, що у чинному Кримінальному кодексі України дана категорія кримінальних правопорушень має так званий формальний склад і є закінченою з моменту вчинення суспільно небезпечних діянь.

На підставі проведеного аналізу досліджуваного в цій роботі злочину розроблені авторські науково обґрунтовані шляхи щодо усунення існуючих на практиці проблем.

Ключові слова: *прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди; службова особа; службова та професійна діяльність; кримінальне правопорушення; склад злочину; об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення; кваліфікація злочину; кримінальна відповідальність; кваліфікуючі чи особливо кваліфікуючі склади злочинів.*

This scientific article analyzes the objective signs (object and objective side) of the composition of the criminal offense related to the acceptance of an offer, promise or receipt of an unlawful benefit by an official, clarifies the socio-legal nature of some legal gaps and the features of their qualification in investigative and judicial practice, and also proposes scientifically substantiated ways to resolve them.

It has been established that the correct definition of the object of this crime is influenced by the existing non-theoretical different approaches to understanding the content of this legal category, which further determines in the form of correlates of miscalculations and other shortcomings in the activities of participants in criminal proceedings. At the same time, such an approach affects both the representatives of the prosecution (the prosecutor who carries out procedural management, the investigator, the investigator and the operational unit involved in conducting covert investigative (search) measures) and the participants of the defense (lawyers, victims and their legal representatives).

It has also been determined that in practice, in particular, cases of the commission of other socially dangerous acts, related to encroachment on various objects of criminal legal protection (for example, in the so-called multiple and continuous crimes), are ambiguously interpreted. As a result, such an approach leads not only to the incorrect qualification of this category of criminal offenses (in particular, by applying an unlawful qualifying or especially qualifying feature of their content), but also to the court issuing acquittals in this regard or appealing or cassation appeals of such decisions.

Based on the results of this study, attention is also focused on the features of the qualification of the signs of the objective side of the specified crime, especially taking into account the problem of defining such concepts as: official and professional activities; the circumstances of the commission of this socially dangerous act, as well as socially dangerous consequences, taking into account that in the current Criminal Code of Ukraine this category of criminal offenses has the so-called formal structure and is completed from the moment of the commission of socially dangerous acts.

Based on the analysis of the crime studied in this work, the author's scientifically substantiated ways to eliminate existing problems in practice were developed.

Key words: *acceptance of an offer, promise or receipt of an illegal benefit; official; official and professional activities; criminal offense; elements of a crime; objective signs of the elements of a criminal offense; qualification of a crime; criminal liability; qualifying or especially qualifying elements of crimes*.

Постановка проблеми. Як показує практика, щорічно у структурі всіх облікованих кримінальних правопорушень в Україні лише 30% кримінальних проваджень з цього приводу спрямовується у суди для прийняття відповідних рішень, інша ж їх кількість, або призупиняється, або закривається за визначеними у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України підставами [1]. При цьому, як встановлено в ході спеціальних наукових досліджень, однією з детермінант, яка сприяє такому положенню справ у судочинстві, є неправильна або неточна кваліфікація вчинених суспільно небезпечних діянь, включаючи й ті, що пов'язані з прийняттям пропозиції, обіцянки та одержання неправомірної вигоди особою [2].

Особливо проблемною у реалізації кримінальних проваджень та досягнення у зв'язку з цим визначених у законі мети і завдань кримінального провадження (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (КПК)) виступає також предмет злочину, який по-різному класифікується на науковому рівні та впливає на рівень ефективності правозастосування в Україні [3].

Зокрема, тільки у 2024 році з означених вище причин (прорахунків і невірного тлумачення відповідних норм Кримінального кодексу (КК)) в Україні не було прийняте процесуальне рішення з тих чи інших підстав, визначених у чинному КПК щодо 44,9% кримінальних проваджень, які були обліковані у Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ст. 214 вказаного Кодексу) (відповідно, 313 тис. 280 та 697 382 кримінальні правопорушення) [1]. При цьому у звітному періоді до суду було скеровано лише 35,1% (172 790 кримінальних проваджень) від загальної кількості зазначених облікованих суспільно небезпечних діянь (492 тис. 479 таких справ) [1].

Отже, слід визнати, що в наявності складна прикладна проблема, яка має бути вирішена й на теоретичному (доктринальному) рівні.

Виходячи з цього, *метою* даної наукової статті є обґрунтування необхідності удосконалення змісту ст. 368 КК України з урахуванням отриманих результатів зазначеного дослідження та існуючих у зв'язку з цим проблем, а *головним її завданням* – з'ясування сутності, змісту та юридичного значення об'єктивних ознак злочину, пов'язаного з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показало, що досить предметно займаються розробкою проблем з означеної у цій роботі тематиці дослідження займаються наступні учені: А. В. Андрушко, В. С. Батиргареєва, І. Г. Богатирьов, Ю. В. Баулін, А. В. Бойко, В. І. Борисов, Л. П. Бриг, В. В. Василевич, А. А. Вознюк, П. Л. Воробей, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Грищук, О. М. Джужа, О. О. Дудоров, В. В. Кузнєцов, М. І. Мельник, В. А. Мисливий, Р. О. Мовчан, А. А. Музика, В. І. Осадчий, А. В. Савченко, М. М. Сенько, М. В. Сийплокі, А. М. Удод, М. І. Хавронюк, П. Л. Фріс, С. С. Яценко та ін.

Поряд з цим, у контексті сучасних негативних тенденцій розвитку кримінальних правопорушень, пов'язаних з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, вказана тематика на науковому рівні досліджена недостатньо, що й стало вирішальним при виборі предмета цієї статті.

Поряд з цим, в умовах воєнного стану в Україні (2022-2024 рр.) вказана проблематика системному так комплексному дослідженню на доктринальному рівні не піддавалась, що й обумовило вибір теми, об'єкта і предмета цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Як встановлено в ході спеціальних наукових пошуків, визначення особливостей об'єктивних ознак службових злочинів зводиться до аналізу характеристик об'єкта та об'єктивної сторони кожного з таких злочинів. Так, об'єктом злочину, зокрема, передбаченого ст. 368 КК України, виступають

суспільні відносини, що формуються у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. При цьому, в даному складі злочину безпосереднім об'єктом, на думку деяких учених (і з цим варто погодитись), можна вважати саме ті суспільні відносини, що виникають під час здійснення або нездійснення службовою особою певних дій з використанням її повноважень або службового становища [4, с. 408].

Поряд з цим варто у зв'язку з цим зазначити, що у науковій літературі щодо сутності об'єкта злочину існують два головні підходи: одні дослідники вважають, що таким виступає сукупність суспільних правовідносин; інші науковці дотримуються думки, що об'єкт злочину становить певна сукупність правових благ, інтересів, цінностей або сфер життєдіяльності людини.

Видається, що більш вірним трактуванням сутності об'єкта злочину є його визначення, як певної сукупності суспільних правовідносин, на порушення яких спрямоване відповідне протиправне діяння. Водночас, сукупність благ, інтересів тощо можна розглядати також як своєрідну сферу суспільних правовідносин, спрямованих на отримання/реалізацію відповідних благ чи інтересів. Наприклад, ведучи мову про об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого статтею 368 КК, варто зазначити, що безпосереднім об'єктом цього злочину є встановлений порядок публічного управління та надання публічних послуг. При цьому конкретний такий об'єкт залежить від сфери службової діяльності суб'єкта правопорушення (зокрема, пов'язаний зі здійсненням державної реєстрації, передачею земельної ділянки у власність або користування тощо), виконанням правоохоронних функцій, т. ін.

У той самий час, на відміну від об'єкта кримінального правопорушення, яким є суспільні відносини або блага, що зазнають протиправного посягання, предмет правопорушення – це конкретна річ або цінність, на яку спрямовані протиправні дії і які зазнають шкоди внаслідок вчинення злочину [3, с. 786-787]. Він є одним з елементів складу злочину, що допомагає визначити його характер та кваліфікувати дії правопорушника.

Як свідчать результати аналізу наукових джерел, класифікація предмета злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, ґрунтується на трьох групах критеріїв, а саме:

1) загально-філософські критерії: форма існування предмета злочину та його визначення у кримінальному законі;

2) раціонально-філософські: зміст і обсяг поняття предмета;

3) спеціалізовані критерії: сутність предмета злочину, його значення для складу злочину та роль у процесі кваліфікації [5, с. 14].

Щодо предмету досліджуваного виду корупційного правопорушення, то ним є обіцянка чи пропозиція надати неправомірну вигоду, а також, власне, неправомірна вигода.

Як з цього приводу слушно зауважив О. С. Бондаренко, поняття «неправомірна вигода» як предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, має два аспекти формування: історичний та міжнародно-правовий. На думку вченого (і це не викликає заперечень), поняття «неправомірна вигода» є складним і поєднує в собі аспекти як економіки, так і права, позаяк воно охоплює різні форми, включаючи гроші, майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи та інші негрошові чи нематеріальні вигоди. При цьому варто мати на увазі, що такі вигоди можуть бути запропоновані, обіцяні, надані або отримані без належних на це правових підстав [5, с. 14].

Цікавим у зв'язку з цим є й інший висновок, а саме – визначаючи зміст термінологічного звороту «неправомірна вигода», О. Д. Ярошенко звертає увагу, що цей зворот є синонімом поняття «неправомірна перевага», яке вживається в тексті міжнародних нормативно-правових актів. Виходячи з цього, він пропонує розуміти неправомірну вигоду як матеріальні (гроші, майно, нематеріальні активи) та нематеріальні (переваги, пільги, послуги) блага, але, враховуючи згадку про розмір вигоди в кримінально-правовій нормі, вказує на те, що вона може стосуватися лише матеріальних благ [5, с. 11].

Що ж до поняття «вигода», то як встановлено в ході цього наукового пошуку, у тлумачних словниках це поняття застосовується у різних значеннях залежно від контексту, але взагалі це слово вживається для вираження позитивного результату, користі чи прибутку, отриманого в результаті певної дії чи події: 1) матеріальна вигода це – отримання прибутку, користі чи матеріальних благ через певні дії або угоди; 2) сприятливий результат – вигода може також вказувати на позитивний результат чи приємну користь взагалі, не обов'язково пов'язану з матеріальними аспектами; 3) користь у ширшому сенсі – вигода може також вказувати на будь-яку перевагу, яку людина отримує від певної ситуації, рішення чи дії; 4) економічний термін – у контексті економіки вигода може вказувати на економічну користь, яку отримують підприємства або особи внаслідок своїх дій; 5) вигода для суспільства – сприятливий внесок у загальний розвиток чи добробут суспільства [7, с. 375] [8, с. 131].

Таким чином, поняття «вигода» у словниковому змісті означає будь-який позитивний для набувача результат, який може мати різні форми вираження – від об'єктів матеріального світу до нематеріальних переваг, послуг тощо.

У науковій літературі, визначаючи поняття «вигода», виокремлюють такі складові змісту

цього поняття: грошові кошти – грошова одиниця України – гривня, а також іноземна валюта; майно, згідно зі ст. 190 ЦК України, вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки; річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [9]; перевага – це виключне, особливе право на що-небуть, привілей; пільга – це повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законодавством загальних правил, виконання яких-небуть обов'язків; послуга, відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів», – це діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб [10]; нематеріальний актив – немонетарний актив, який не має матеріальної форми та може бути ідентифікований; будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру – це такі вигоди, які не мають ні матеріальної форми, ні грошового еквіваленту (наприклад, одержання певної інформації, отримання звань нагород тощо, які не тягнуть майнової вигоди) [11, с. 11-12].

Отже, науковцями досить ґрунтовно окреслено зміст поняття «вигода», проте, як видається, для кваліфікації кримінального правопорушення за ст. 368 КК, важливою характеристикою такої вигоди є також визначене поняття її неправомірність.

Зокрема, як з цього приводу у деяких доктринальних джерелах зазначається, неправомірною вигодою може бути будь-яка перевага, послуга чи пільга, причому зовсім необов'язково майнова, а неправомірність вигоди полягає у тому, що вона має надаватися і одержуватися без законних на те підстав [12, с. 307].

Проте, у цьому сенсі та з огляду предмета даного дослідження постає кілька важливих питань: чи взагалі існують законні підстави для отримання вигоди, і якщо так, то які саме та чи може вигода вважатися неправомірною, якщо немає чіткої законодавчої заборони на її отримання, або ж, навпаки, правомірність такої вигоди повинна бути чітко прописана в законі? Таким чином, підхід до визначення неправомірності вигоди, зокрема, у контексті ст. 368 КК та інших корупційних злочинів, видається недостатньо визначеним і вимагає більш чіткої правової регламентації.

Цівкою у зв'язку з цим є позиція О. С. Перешивко, яка вважає, що незаконними є такі переваги, коли благо надається особі, яка не мала на нього права взагалі, або, хоча і мала таке право, не входила до числа тих, хто має пріоритет на його отримання. Це призводить до порушення прав інших осіб, які або повністю втрачають можливість отримати це благо, або втрачають своє право на першочерговість у його одержанні [13, с. 185].

Натомість, інші науковці стверджують, що обов'язковими ознаками неправомірної вигоди в аспекті ст. 368 КК є те, що: 1) вигодою можуть бути лише такі предмети, як грошові кошти; інше майно; переваги; пільги; послуги; нематеріальні активи; 2) ці предмети обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [14, с. 135-136].

З таким підходом можна погодитись, враховуючи, що у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» неправомірна вигода визначається, як грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав [15]. При цьому слід мати на увазі, що деякі науковці вважають, що визначений законодавством перелік об'єктів, які можуть становити неправомірну вигоду, доцільно удосконалити.

Зокрема, Ю. Ю. Сивопляс переконаний, що грошові кошти, інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи за своєю суттю є цінностями (благами), однак, у цьому переліку законодавець зосередив цінності, які належать до двох сфер – матеріальної й нематеріальної. Водночас, на його думку, поняття з цього переліку не є, власне, кримінально-правовими, оскільки в даному випадку можна запозичити більш вдалі мовні конструкції з інших галузей права [16, с. 125].

Разом з тим, пропозиція даного ученого щодо необхідності зміни підходу до визначення конкретного переліку вигоди, яка може бути неправомірною, зокрема, відповідно до ст. 368 КК, є дещо спірною, оскільки в цьому переліку передбачено всі можливі види об'єктів, які можуть становити вигоду. Саме тому, як видається, звуження такого переліку або його надмірна конкретизація чи формалізація може призвести до зворотного ефекту та навпаки ускладнити кваліфікацію кримінального правопорушення як корупційного.

Натомість те, що дійсно потребує уточнення, – це вислів «без законних на те підстав», що використаний у ст. 368 КК, оскільки застосування саме такої смислової конструкції у формулюванні поняття неправомірної вигоди у Законі України «Про запобігання корупції» (а, саме у такому значенні дії щодо неправомірної вигоди кваліфікуються за ст. 368 КК та деякими іншими статтями даного кодексу) ускладнює віднесення вигоди до неправомірної та, відповідно кваліфікацію діяння службової особи як пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди. Враховуючи зазначене, уточнення потребує саме ця конструкція вказаної норми Закону про кримінальну відповідальність.

У якості прикладу можна звернутися до формулювання, що застосовано у деяких інших статтях чинного КК. Зокрема, у ст. 368-2 цього Кодексу (виключена на підставі Закону № 3233-

IX від 13 липня 2023 р.), передбачена кримінальна відповідальність за набуття у власність особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, а так само передача нею таких активів будь-якій іншій особі.

Отже, правильно зробили висновок деякі науковці, що переважаючою ознакою незаконного збагачення, як злочину, закон у свій час визначав відсутність доказів щодо законних підстав для набуття зазначених активів у власність, а тому їх відсутність (у межах даного формулювання норми КК) дозволяє встановити наявність (чи відсутність) об'єктивної сторони складу злочину незаконного збагачення в діях особи. [17, с. 407].

За наведеним вище прикладом можна констатувати, що вигода є неправомірною, якщо «відсутні докази законності її отримання». Без сумніву, що таке формулювання дозволить віднести до неправомірної будь-яку вигоду, якщо можливість (правомірність) її отримання конкретною службовою особою з урахуванням її правового статусу не передбачена конкретною нормою закону.

Висновки. Таким чином, правильне визначення усіх безпосередніх об'єктів складу кримінального правопорушення, пов'язаного з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України), а також їх змістовних ознак і особливостей, виступає об'єктивною та необхідною умовою для подальшої кваліфікації на практиці даних суспільно небезпечних діянь, а також для встановлення підстав кримінальної відповідальності, її форм і видів до винних у їх вчинення осіб.

Список використаних джерел:

1. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013-2004 рр. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2
2. Щодо кваліфікації дій особи, яка є членом колегіального органу, за ст. 368 КК України: правова позиція Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду згідно з Постановою від 23.04.2024 у справі № 726/776/17(2). URL:https://zakonoline.com.ua.
3. Тацій В. Я. Предмет злочину. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 17: *Кримінальне право* /редкол. В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 786-787.
4. Кабаєв В. М. Особливості об'єктивних ознак злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище. Часопис Київського університету права. 2020. № 2. С. 404-409.
5. Бондаренко О. С. Предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Автореф. дис. … канд. юр. наук. Київ, 2016. 22 с.
6. Ярошенко О. Д. Кримінальна відповідальність за пропозицію та надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України): автореф. Дис. … канд. юр. наук. Київ, 2014. 22 с.
7. Словник української мови : в 11 т. ; редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін. Т. 1 : А-В; ред. тому: П. Й. Горецький та ін. 1970. Київ : Наук. Думка. 799 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000; уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення – 05.01.2024).
10. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (дата звернення – 05.01.2024).
11. Конопельський В. Я., Мармура О. З., Цивінський О. І. Кримінально-правова характеристика корупційних злочинів (у схемах): посібник для підрозділів Національної поліції. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 72 с.
12. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те видання., допов. Х. : Право, 2013. Т. 2: Особлива частина; Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
13. Перешивко О. С. Неправомірна вигода як предмет підкупу особи, яка надає публічні послуги. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 1. С. 184-187.
14. Старка А. Б. Поняття неправомірної вигоди у контексті кримінально-правової характеристики ст. 369-3 КК України. Збірник наукових статей. 2019. № 1(10). С. 133-140.
15. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення – 05.01.2024).
16. Сивопляс Ю. Ю. Сучасний стан та перспективи вдосконалення поняття «неправомірна вигода». Прикарпатський юридичний вісник. 2015. Вип. 1(7). С. 117-121.
17. Кабаєв В. М. Особливості об'єктивних ознак злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище. Часопис Київського університету права. 2020. № 2. С. 404-409.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.31

Рябоконь Є. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1003-4039

ЗАЧАТА ДИТИНА ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ПРАВОНАСТУПНИК У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

CONCEIVED CHILD AS A POTENTIAL LEGAL SUCCESSOR IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS

У статті досліджується правове положення зачатої, але не народженої дитини (насцитуруса). Правовим фундаментом досліджуваних відносин є норма абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України, згідно з якою у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але не народженої дитини. Тлумачення цієї норми передбачає лише гіпотетичну можливість правового регулювання потенційних, майбутніх інтересів за участю дитини, які виникатимуть з моменту народження живою.

Основна увага у статті приділена потенційному правовому статусу зачатої, але не народженої дитини у спадкових правовідносинах. Така особа загалом може виступати спадкоємцем у будь-якій сфері спадкування, якщо інше право не випливає/не заборонено законом: бути за заповітом та (або) за законом, включаючи право спадкування за обов'язковою часткою (ст. 1241 ЦК України), за заповітом з умовою (ст. 1242 ЦК України), за правилами спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК України) або в порядку підпризначення (ст. 1244 ЦК України), за правом представлення (ст. 1266 ЦК України) тощо.

У статті підкреслено, що чинне законодавство не встановлює особливостей правового регулювання строків прийняття спадщини, якщо спадкоємцем є насцитурус. У таких обставинах діє загальна норма ст. 1270 ЦК України, і дитина, народжена після спливу шестимісячного строку для прийняття спадщини, опиняється у становищі спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини. Для подолання цього недоліку увага законодавця має бути спрямована на реформування питання строку прийняття спадщини з урахуванням інтересів насцитуруса.

Важливим питанням і водночас законодавчою прогалиною є відсутність у законодавстві форми заповіту, складеного на користь зачатої, але не народженої дитини. Очевидно, що у перспективному законодавстві має бути закріплена норма, яка б уточнювала вимоги до таких заповітів і дозволяла б реалізовувати не лише право спадкування насцитуруса, але і право заповідача складати заповіт на користь зачатих, але не народжених осіб (ст. ст. 1234, 1221 ЦК України).

Ключові слова: *зачата, але не народжена дитина, насцитурус, спадкування, спадкоємець, правонаступництво.*

The article examines the legal status of a child conceived but not born (nasciturus). The legal basis of the relations under study is the provision of the second paragraph of Part 2 of Article 25 of the Civil Code of Ukraine, according to which in cases established by law, the interests of a conceived, but not born child are protected. The interpretation of this provision provides for only a hypothetical possibility of legal regulation of potential future interests involving a child which will arise from the moment of his/her live birth.

The article focuses on the potential legal status of a conceived but not born child in inheritance legal relations. In general, such person may act as a heir in any area of inheritance, unless a different right follows/is prohibited by law: by will and (or) by law, including the right of inheritance by compulsory share (art. 1241 of the Civil Code of Ukraine), by will with a condition (Article 1242 of the Civil Code of Ukraine), under the rules of hereditary transfer (Article 1276 of the Civil Code of Ukraine) or by way of sub-assignment (Article 1244 of the Civil Code of Ukraine), by right of representation (Article 1266 of the Civil Code of Ukraine), etc.

The article emphasises that current legislation does not establish any specifics of legal regulation of the terms of inheritance acceptance if the heir is a nasciturus. In such circumstances, the general rule of Article 1270 of the Civil Code of Ukraine applies, and a child born after the expiry of the six-month period for acceptance of the inheritance finds himself in the position of an heir who has missed the deadline for acceptance of the inheritance. To overcome this shortcoming, the legislator's attention should be directed to reforming the issue of the term for acceptance of inheritance with due regard for the interests of the nasciturus.

An important issue and, at the same time, a legislative gap is the absence in the law of a form of will drawn up in favour of a conceived, but not born child. Obviously, the future legislation should contain a provision

which would clarify the requirements for such wills and allow exercising not only the right of inheritance of nasciturus, but also the right of the testator to make a will in favour of conceived but unborn persons (Articles 1234, 1221 of the Civil Code of Ukraine).

Key words: *conceived but unborn child, nasciturus, inheritance, heir, succession.*

Категорія суб'єкта правовідносин є однією з фундаментальних у законодавстві та юридичній науці. Ознакою будь-якого суб'єкта правовідносин є реальне його існування на момент їх виникнення, зміни або припинення, в цілому – на момент настання фактів, що мають юридичне значення. Водночас в деяких випадках постає потреба у законодавчому забезпеченні майбутніх прав потенційних учасників правовідносин – прав, перспективне існування яких багато в чому залежить від ефективності таких превентивних заходів. Одним з таких не існуючих на сьогодні суб'єктів, майбутні права яких підлягають правовій охороні, є зачаті, але ще не народжені фізичні особи.

Особливості охорони інтересів зачатої, але не народженої дитини, – питання, яке досить жваво обговорюється у цивілістичній літературі (Л. Д. Любич, З. В. Ромовська, Р. О. Стефанчук тощо).

Метою даної статті є дослідження сутності охоронюваних законом інтересів дитини, зачатої за життя спадкодавця (правопопередника) і народженої живою після його смерті, визначення особливостей її правового статусу як правонаступниці після народження у спадкових відносинах, виявлення прогалин у законодавчому його регулюванні та висловлення пропозицій щодо їх усунення.

На наш погляд, немає підстав стверджувати про існування правового статусу ненародженої дитини. Ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу (СК) України регламентує, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Враховуючи те, що Цивільний кодекс (ЦК) України пов'язує виникнення цивільної правоздатності з народженням людини, – фактом, з настанням якого людина стає фізичною особою і набуває можливість мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки (абзац перший ч. 2 ст. 25), рівно як і набувати і реалізовувати їх в особі законних представників (ст. ст. 30, 31 ЦК України), очевидним є висновок про **наділення дитини правовим статусом лише з моменту народження**.

Основним нормативним положенням, яке визначає засади правового регулювання відносин за участю дитини, яка народиться в майбутньому, є норма абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України, яке регламентує, що «у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини».

Відзначимо, що категорія правового інтересу є спорідненою з суб'єктивним правом в тому, що поряд з ним є самостійним об'єктом правового захисту, що підкреслює і Конституційний Суд України у рішенні від 1 грудня 2004 р. [1]. На цьому тлі норма абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України щодо охорони інтересів ненародженої дитини, по суті, є таким же перебільшенням, як і гіпотетичне наділення її суб'єктивними правами. Як права, так і інтереси не можуть існувати окремо від особи – суб'єкта правовідносин. Відтак, словосполучення «охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини» у контексті зазначеної норми слід розуміти не як закріплення інтересів за зачатою дитиною, а як встановлення лише гіпотетичної можливості правового регулювання **потенційних, майбутніх інтересів дитини**, які виникатимуть з моменту народження поряд із суб'єктивними правами. У зв'язку з викладеним доцільно розуміти аналізовану норму як присвячену охороні майбутніх прав (інтересів) ненародженої дитини.

Охорона інтересів зачатої дитини як потенційного правонаступника спадкодавця. Досліджувана норма абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України є загальною і сама по собі не встановлює юридичних фактів, настання яких перетворювало б інтереси зачатої дитини у реально існуючи права. Потенційно вона є розрахованою на необмежені випадки застосування. Разом з тим аналіз чинного законодавства України свідчить про досить звужену площину її реалізації, яка виявляється лише у сфері недоговірних зобов'язань та спадкового правонаступництва. У недоговірних зобов'язаннях охорона інтересів зачатої дитини знаходить своє вираження у нормі ч. 4 ст. 1200 ЦК України, якою факти зачаття дитини за життя годувальника і народження її живою після його смерті визнаються підставою для зміни розміру відшкодування шкоди, завданої смертю годувальника. Проте переважно гарантії потенційних прав зачатої дитини втілюються у спадковому законодавстві, яке не дозволяє спадкоємцям здійснювати поділ спадщини, а нотаріусу – видавати свідоцтво про право на спадщину до народження дитини. Зазначені обмеження застосовуються щодо охорони прав зачатої дитини, незалежно від того, є вона спадкоємцем за заповітом або за законом (ч. 2 ст. 1298 ЦК України). Інших норм, у яких втілювався б принцип охорони майбутніх прав ненародженої дитини, вітчизняний закон не передбачає (дарування та інші договори на користь зачатої дитини).

Спадкоємцем у розумінні абзацу другого ч. 2 ст. 25, ч. 1 ст. 1222 ЦК України визнається лише та особа, яка була зачата за життя спадкодавця. Відповідно спадкоємцем не може визнаватися

особа, зачата і народжена після відкриття спадщини.

Водночас запит у певній частині українського суспільства, який виник після повномасштабного вторгнення на територію України військ держави-агресора, обумовив прийняття низки законодавчих змін, які у майбутньому можуть вплинути і на визначення кола суб'єктів спадкових відносин.

22 листопада 2023 року Верховною Радою України було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» [2], яким було передбачено право військовослужбовців, поліцейських та деяких інших осіб, які беруть безпосередню участь у бойових діях, здійсненні заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримуванні збройної агресії, на безоплатне одержання медичної послуги на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших обов'язків.

При цьому якщо в першій редакції Закону було передбачено, що у разі загибелі або визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їх зберігання припиняється з подальшою утилізацією, то згідно із змінами від 07 лютого 2024 р. безоплатне зберігання репродуктивних клітин такої особи здійснюється протягом трьох років з такого моменту. Після закінчення цього строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті особи щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її смерті або оголошення судом її померлою (підпункт 3 пункту 2 розділу II Закону).

Відтак, зазначеним Законом не лише було легалізовано зачаття дитини після смерті батька (матері), але і передбачено можливість регулювання посмертної долі репродуктивних клітин за допомогою заповіту. Водночас Закон не обумовив ані внесення змін до СК України у питання правового регулювання батьківства (материнства), ані доповнень до ЦК України в частині визначення кола спадкоємців.

Таким чином, на теперішній час якщо зачаття, обумовлене застосуванням репродуктивних технологій кріоконсервації статевих клітин, ембріонів, мало місце після відкриття спадщини, право на спадкування у такої дитини не виникає, навіть незважаючи на наявність наміру спадкодавця скласти заповіт на користь зачатої у майбутньому дитини. Якщо заповіт з таким розпорядженням був складений (нотаріально посвідчений і зареєстрований у Спадковому реєстрі), він має бути визнаний недійсним, причому не за спеціальною нормою ст. 1257, через відсутність порушень, регламентованих нею як підстав недійсності (нікчемності) заповіту, а за ч. 1 ст. 203 ЦК України, яка серед загальних умов чинності правочину називає несуперечність змісту правочину ЦК, іншим актам цивільного законодавства.

Зауважимо зміну підходів законодавця щодо розуміння місця інституту зачатої дитини серед кола спадкоємців. Якщо ЦК УРСР [3] у ст. 527 серед спадкоємців, поряд з особами, живими на час відкриття спадщини, називав лише дітей померлої особи, які були зачаті за її життя і народжені після її смерті (так званих postumi), ЦК України зазначене обмеження зняв, наділивши правом на спадкування як за заповітом, так і за законом nasciturusi взагалі, тобто будь-яких осіб, зачатих за життя спадкодавця і народжених живими після відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1222). Така новела відповідає сучасним тенденціям щодо розширення кола спадкоємців за законом і має обов'язково враховуватися при тлумаченні відповідних норм спадкового законодавства.

Передусім, слід звернути увагу не те, що у ст. ст. 1261-1265 ЦК України, які визначають черги спадкоємців за законом, про зачату дитину спадкодавця, народжену після його смерті, як про спадкоємця першої черги, зазначається лише у ст. 1261. Водночас не виключаються випадки закликання до спадкування і деяких інших родичів спадкодавця, які були зачаті за його життя і народжені після відкриття спадщини (братів, сестер, племінників тощо).

Зачата дитина може бути спадкоємцем за заповітом та (або) за законом у будь-яких модифікаціях даних видів спадкування. Так, немає підстав для обмеження її (за умови живонародження) у праві спадкування за обов'язковою часткою (ст. 1241 ЦК України), за заповітом з умовою (ст. 1242 ЦК України), за правилами спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК України), або в порядку підпризначення (ст. 1244 ЦК України). Головне, щоб дитина була зачата і мала потенційну здатність бути спадкоємцем. Тому призначення у заповіті спадкоємцем дитини на випадок «відпадіння» першого призначеного спадкоємця (підпризначення) є неможливим, якщо на момент складання заповіту відсутні докази зачаття такої дитини. Протилежне правило, яке передбачає можливість підпризначення у заповіті дитини, яка ще не є зачатою, встановлене § 2101 Німецького цивільного уложення [4] (НЦУ), не є придатним для його відтворення в українському законодавстві.

По-друге, у контексті наділення перспективним правовим статусом будь-якого насцитуруса слід розглядати і норми інституту про спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦК України). Спадкування за правом представлення є спеціальним різновидом спадкування

за законом; тому визнання спадкоємцями за правом представлення дітей, зачатих за життя спадкодавця і народжених живими після відкриття спадщини, цілком узгоджується з правилом ч. 1 ст. 1222 ЦК України. У конкретних ситуаціях спадкоємцями за правом представлення можуть бути онуки спадкодавця, які були зачаті за його життя та народжені після смерті, якщо той з їхніх батьків, хто мав би право на спадкування, помер до відкриття спадщини; правнуки спадкодавця, які були зачаті за його життя та народжені після смерті, якщо їхній дід або баба, які мали б право на спадкування, померли до відкриття спадщини; племінники спадкодавця, які були зачаті за його життя та народжені після смерті, якщо їхня матір або батько, які мали б право на спадкування (сестра, брат спадкодавця), померли до відкриття спадщини; двоюрідні брати та сестри спадкодавця, які були зачаті за його життя та народжені після смерті, якщо їхня матір або батько, які мали б право на спадкування (тітка, дядько спадкодавця), померли до відкриття спадщини.

По-третє, юридичний факт зачаття дитини має враховуватися також при визнанні спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦК України). Підстави відумерлості, наведені у ст. 1277 ЦК України, можуть бути узагальнені за допомогою єдиного поняття «відсутності спадкоємців», що виникає внаслідок їхньої фізичної відсутності на час відкриття спадщини, усунення їх від права на спадкування, неприйняття або відмови від прийняття спадщини. Наявність у суду при розгляді питання відумерлості доказів зачаття дитини, яка є потенційним спадкоємцем, на час відкриття спадщини унеможливлює задоволення заяви органу місцевого самоврядування. Якщо суд з'ясовує, що така дитина не народилася або народилася мертвою, факт її зачаття юридичного значення не має, адже не вважається актом цивільного стану, і не є перешкодою для визнання спадщини відумерлою.

Будучи віднесеними до числа спадкоємців, зачаті за життя спадкодавця, але не народжені на момент його смерті особи не визначаються законом як відказоодержувачі. Разом з тим чимало авторів переконані у тому, що заповідач може встановити легат на користь особи, яка зачата за його життя і народиться після його смерті [5, с. 192; 6, с. 188]. Імовірно, зазначені автори приходять до такого висновку, застосовуючи аналогію між статусом відказоодержувача та спадкоємця. Однак можливість призначення зачатої дитини спадкоємцем, закріплена у ч. 1 ст. 1222 ЦК України, не може автоматично породжувати аналогічної можливості і щодо відказоодержувача. Відказоодержувач – не спадкоємець, адже він є сингулярним правонаступником спадкодавця стосовно визначеного наперед права (прав), тому аналогія в цьому випадку не вбачається коректною. Не випадково ч. 4 ст. 1238 ЦК України пов'язує момент виникнення права вимоги відказоодержувача з часом відкриття спадщини. Ця норма не може бути реалізована у разі призначення легатарієм зачатої дитини, якщо тільки вона не народиться в один день з відкриттям спадщини. Крім того, якби спадкодавець справді міг зобов'язати спадкоємця легатом на користь зачатої дитини, це неодмінно знайшло б продовження у інших нормах, покликаних гарантувати здійснення прав такої особи. Так, майбутні правові інтереси насцитуруса-спадкоємця гарантовані установленою законодавчо забороною здійснювати розподіл спадщини і видачу свідоцтва про право на спадщину до народження дитини. Стосовно ж насцитуруса як потенційного відказоодержувача законодавство не містить жодної норми, що може означати тільки відсутність у нього відповідного потенційного статусу. Та й сама потреба у наданні заповідачу права призначати відказоодержувачем зачатої дитини навряд чи існує, адже у нечисленних випадках вчинення легату цією особою призначається, переважно, той, кого із заповідачем пов'язують сімейні, родинні, товариські відносини, тобто особа, чиї звички, характер, потреби і т. д. добре відомі заповідачу.

Нормами ч. 1 ст. 1222, ст. 1261 та ч. 3 ст. 1298 ЦК України вичерпується правове регулювання особливостей охорони майбутніх інтересів зачатої дитини у спадкових правовідносинах. У всіх інших питаннях слід виходити із загальних засад спадкового законодавства, враховуючи необхідність захисту прав потенційно нового суб'єкта правовідносин.

Для зачатої дитини законом не встановлено особливостей **щодо строку та способів прийняття спадщини**. Це є певною прогалиною, адже не дозволяє врахувати усі можливі інтереси майбутнього спадкоємця. Якщо дитина народиться живою, на неї буде поширений строк для прийняття спадщини, встановлений ст. 1270 ЦК України, який вираховуватиметься з часу відкриття спадщини. Водночас цілком можливі випадки, коли дитина, зачата за життя спадкодавця, буде народжена після спливу строку для прийняття спадщини. Наприклад, дитина спадкодавця, яка була зачата незадовго до настання його смерті, народжена поза межами шестимісячного строку, встановленого законом для спадкоємців першої черги (ч. 1 ст. 1270 ЦК України). За змістом ч. 2 ст. 122 Сімейного кодексу (СК) України щодо такої дитини існує презумпція батьківства померлої особи, якщо дитина народилася до спливу десяти місяців з дня настання його смерті.

Відсутність спеціальних правил, які б встановлювали превентивно-охоронні заходи щодо зачатої дитини, призводить до того, що у зазначених випадках вона матиме правовий статус, аналогічний статусу інших спадкоємців, які пропустили строк для прийняття спадщини. Для

реалізації прав новонароджених спадкоємців їхні законні представники зможуть прийняти спадщину або за згодою усіх інших спадкоємців або шляхом подання позову про надання додаткового строку для прийняття спадщини (ч. 2, 3 ст. 1272 ЦК України). Вирішення даної проблеми потребує внесення відповідних змін до ст. 1270 ЦК України, частину третю якої пропонується викласти у такій редакції: **«3. У випадку, коли спадкоємцем є дитина, зачата за життя спадкодавця, але не народжена на час відкриття спадщини, строк для прийняття спадщини встановлюється відповідно до правил, викладених у частинах першій та другій цієї статті. Якщо строк для прийняття спадщини для такої дитини на момент її народження закінчився або є меншим, ніж три місяці, він продовжується до трьох місяців»**. Запровадження такої новели дасть можливість спадкоємцям, які народилися після відкриття спадщини, прийняти її вчасно або без застосування до них правових наслідків пропущення законних строків, не змінюючи при цьому імперативної норми про час відкриття спадщини, яка має залишатися непорушною. Навіть у випадку народження дитини-спадкоємця після спливу строку, встановленого для прийняття нею спадщини, такий строк для неї буде відновлено, а спадщина за цей час не втрачається, оскільки дотримання прав насцитуруса забезпечується дією норми ч. 3 ст. 1298 ЦК України, яка паралізує права інших спадкоємців щодо поділу спадщини та оформлення свідоцтва. Важливість розширення часових меж для прийняття спадщини такими спадкоємцями додатково посилюється тим, що заява про прийняття спадщини може бути подана законними представниками дитини нотаріусу лише після реєстрації дитини і представлення свідоцтва про народження.

На зачату дитину поширюється і дія загальної норми ч. 4 ст. 1268 ЦК України, яка встановлює автоматичне прийняття спадщини малолітніми та неповнолітніми дітьми. Враховуючи постійне ускладнення цивільного обороту і викликані ним випадки включення до складу спадщини великої кількості боргів (пасиву), у законних представників дитини може виникнути потреба у заявленні відмови від прийняття спадщини. На сьогодні реалізація такого права може бути ускладненою, якщо дитина народжується незадовго до завершення строку для прийняття нею спадщини і законний представник не встигає подати заяву про відмову, або взагалі унеможливленою, якщо дитина народжується після спливу цього строку, а додатковий строк для прийняття спадщини визначається за судовим рішенням, оскільки в останньому випадку спадкоємець може або прийняти спадщину або не прийняти її, проте позбавлений права відмови. Такі прогалини є зайвим свідченням корисності запропонованих змін, адже за умови їх запровадження у законного представника буде достатньо часу для захисту прав народженої дитини шляхом відмови від прийняття спадщини, переобтяженої боргами.

Потрібно також враховувати, що аналізована норма умовою дійсності правочину про відмову від прийняття спадщини називає попередню згоду органів опіки та піклування, отримання якої також вимагає певного часу. Згідно абзацу першого пункту 67 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [7], дозвіл на вчинення правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким має дитина, надається лише після проведення перевірки необхідних документів протягом одного місяця з дня надходження заяви на вчинення правочинів. Крім того, Порядком встановлено десятиденний строк для розгляду поданих документів та з'ясовування наявності або відсутності обставин, які можуть бути підставою для відмови у наданні дозволу на вчинення правочинів. Враховуючи відсутність у Порядку строків для вчинення інших правочинів, які зачіпають майнове становище дитини, в тому числі і строків щодо надання згоди на відмову від прийняття спадщини, яка відкрилася на ім'я дитини, зазначені строки доцільно поширювати і на інші правочини. Тому батьки або інші законні представники дитини можуть одержати дозвіл органів опіки та піклування на відмову від прийняття спадщини протягом сорока днів з моменту звернення за одержанням відповідного дозволу.

Подання заяви про прийняття спадщини законними представниками від імені дитини має здійснюватися лише за умови наділення її правоздатністю, тобто після народження такого суб'єкта. Випадки заявлення про прийняття спадщини до народження дитини, відомі судовій практиці [8], безперечно, не можуть розглядатися як законна підстава набуття дитиною статусу правонаступника спадкодавця.

Особа, яка є зачатою за життя спадкодавця, може бути призначена **спадкоємцем у заповіті** (ч. 1 ст. 1222 ЦК України). Узагальнення практики вчинення нотаріальних дій щодо посвідчення заповітів свідчить про те, що призначення спадкоємцем зачатої дитини спостерігається досить нечасто. Пов'язується це з тим, що нотаріальне законодавство вимагає чіткої ідентифікації усіх сторін правочину та осіб, які є набувачами майнових прав від правочину, в тому числі і потенційних спадкоємців, яка досягається за допомогою вказівки прізвища, імені та по батькові учасників, дати народження, громадянства, у певних випадках – місця народження та сімейних (родинних) зв'язків зі спадкодавцем тощо. У випадку складання заповіту на користь не існуючого поки що суб'єкта, ім'я якому буде надано лише з моменту народження, повна його ідентифікація, природно, є неможливою. Можна

припустити, що у таких заповітах формулювання розпорядження має відбуватися з прив'язкою до факту зачаття, перебування дитини в утробі матері. Приблизно розпорядження на користь зачатої, але не народженої на момент складання заповіту дитини, має виглядати таким чином: «Призначаю своїм спадкоємцем дитину, зачату від такої-то жінки (батьків)». При цьому необхідною умовою успадкування майна народженою дитиною вважатиметься відповідність інформації про її матір або матір та батька у свідоцтві про народження та у заповіті.

При посвідченні заповіту нотаріус не має права вимагати від заповідача, матері або батька майбутньої дитини, родичів або інших осіб підтвердження факту зачаття. Водночас, якщо зачата дитина, призначена спадкоємцем у заповіті, народилася після відкриття спадщини, нотаріусу мають бути подані докази зачаття дитини на час складання і посвідчення заповіту. Як правило, такими доказами є довідки, видані пологовими будинками [9], лікарями жіночої консультації, виписки з індивідуальної картки вагітної та породіллі.

На наш погляд, нотаріальне законодавство має розвиватися шляхом пом'якшення вимог до змісту заповіту на користь зачатої дитини. Враховуючи відсутність спеціального нормативного регулювання порядку посвідчення таких заповітів, пропонуємо доповнити Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [10] підпунктом 1.12 пункту 1 глави 3 розділу II такого змісту: «Спадкоємцем за заповітом може бути призначена особа, зачата за життя спадкодавця. У тексті такого заповіту має бути зазначена мати або батьки майбутньої дитини. При посвідченні заповіту забороняється вимагати докази зачаття дитини». Закріплення навіть таких стислих вимог до тексту заповітів на користь насцитурусів матиме корисний ефект і безспірно сприятиме збільшенню кількості заповітів, складених на користь зачатих дітей.

Якщо заповіт було складено на користь зачатої дитини, яка народилася за життя заповідача, тобто до відкриття спадщини, такий заповіт не породжує права на спадкування, оскільки на час відкриття спадщини спадкоємцем є вже не зачата, а народжена дитина – суб'єкт правовідносин, закликання якого до спадкування за заповітом може відбутися лише за умови унесення змін до заповідальних розпоряджень у частині призначеного спадкоємця.

Проведене дослідження дає підстави сформулювати наступні **висновки:**

1) аналіз законодавства України дає переконливі підстави стверджувати про наділення дитини правовим статусом лише з моменту народження. Положення абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України, якими встановлюється «охорона інтересів зачатої, але не народженої дитини у випадках, передбачених законом», має розумітися не як закріплення інтересів за зачатою дитиною, а як встановлення лише гіпотетичної можливості правового регулювання потенційних, майбутніх інтересів дитини, які виникатимуть з моменту народження поряд із суб'єктивними правами;

2) розгляд особливостей перспективного правового статусу зачатої дитини у спадкових правовідносинах – фактично єдиній сфері цивільно-правового регулювання, у якій втілюються приписи абзацу другого ч. 2 ст. 25 ЦК України – дає можливість зробити загальний висновок щодо здатності зачатої дитини бути спадкоємцем за заповітом та (або) за законом у будь-яких модифікаціях даних видів спадкування. Така дитина, за умови її живонародження, може виступати спадкоємцем за обов'язковою часткою (ст. 1241 ЦК України), за заповітом з умовою (ст. 1242 ЦК України), за правилами спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК України) або в порядку підпризначення (ст. 1244 ЦК України). Дана особа визнається спадкоємцем за правом представлення (ст. 1266 ЦК України); юридичний факт зачаття дитини має враховуватися також при визнанні спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦК України);

3) відсутність у законодавстві України особливостей щодо строку прийняття спадщини обумовлює застосування норми ст. 1270 ЦК України, яка встановлює загальний строк у шість місяців і пов'язує початок його обчислення з часом відкриття спадщини. У конкретних випадках це призводить до того, що дитина, зачата за життя спадкодавця, народжується вже після спливу строку для прийняття спадщини і автоматично опиняється таким, що пропустив строк для прийняття спадщини.

Вирішення даної проблеми потребує внесення відповідних змін до ст. 1270 ЦК України, частину третю якої пропонується викласти у такій редакції: «3. У випадку, коли спадкоємцем є дитина, зачата за життя спадкодавця, але не народжена на час відкриття спадщини, строк для прийняття спадщини встановлюється відповідно до правил, викладених у частинах першій та другій цієї статті. Якщо строк для прийняття спадщини для такої дитини на момент її народження закінчився або є меншим, ніж три місяці, він продовжується до трьох місяців». Запровадження такої новели дасть можливість спадкоємцям, які народилися після відкриття спадщини, прийняти її вчасно або без застосування до них правових наслідків пропущення законних строків, не змінюючи при цьому імперативної норми про час відкриття спадщини, яка має залишатися непорушною, а також дасть можливість законним представникам дитини відмовитися (за потреби) від прийняття спадщини, переобтяженої боргами;

4) складання заповітів на користь зачатої дитини не є поширеною практикою в Україні. Пов'язується це з тим, що нотаріальне законо-

давство вимагає чіткої ідентифікації усіх сторін правочину та осіб, які є набувачами майнових прав від правочину, в тому числі і потенційних спадкоємців, яка здійснюється, передусім, за допомогою вказівки прізвища, імені та по батькові учасників, що неможливо стосовно зачатої дитини.

Нотаріальне законодавство має розвиватися шляхом пом'якшення вимог до змісту заповіту на користь зачатої дитини. Можна припустити, що у таких заповітах формулювання розпорядження має відбуватися з прив'язкою до факту зачаття, перебування дитини в утробі матері. Враховуючи відсутність спеціального нормативного регулювання порядку посвідчення таких заповітів, пропонуємо доповнити Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України підпунктом 1.12 пункту 1 глави 3 розділу II такого змісту: «Спадкоємцем за заповітом може бути призначена особа, зачата за життя спадкодавця. У тексті такого заповіту має бути зазначена мати або батьки майбутньої дитини. При посвідченні заповіту забороняється вимагати докази зачаття дитини». Закріплення навіть таких стислих вимог до тексту заповітів на користь насцитурусів матиме корисний ефект і безспірно сприятиме збільшенню кількості заповітів, складених на користь зачатих дітей.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України від 01 грудня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text

2. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство). Закон України від 22 листопада 2023 р. № 3496-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20#Text

3. Цивільний кодекс Української РСР (втратив чинність). Затверджений Законом Української РСР від 18 липня 1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text

4. German Civil Code of 14 July 1896 / BGB. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 30.03.2025).

5. Баранник Н.М., Синельник А.П. Наследство. Наследники. Наследование: Учебно-практическое пособие. Харків: Эспада, 2005. 214 с.

6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців.). Т. 12: Спадкове право / За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ФО-П Колісник А.А., 2009. 544 с.

7. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

8. Рішення Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 10 грудня 2014 р. у справі № 334/8509/14-ц/ URL: http://www.reyestr.court.gov.ua /Review/42098858 (дата звернення: 01.04.2025).

9. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 14 серпня 2013 р. у справі № 536/280/13-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua /Review/33027716 (дата звернення: 01.04.2025).

10. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 01.04.2025).

УДК 349
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.32

Сміх В. В.,
кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ УБИВСТВ

PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN BODIES OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF INTENTIONAL MURDERS

Стаття присвячена проблемам взаємодії органів досудового розслідування таких тяжких злочинів, якими є умисні убивства. Оскільки досудове слідство щодо умисних убивств відноситься до компетенції як Національної поліції, так і Служби безпеки України та Державного бюро розслідувань, р аналізує повноваження цих державних органів, нормативно-правові акти, що регулюють таку їх діяльність, враховує завдання правоохоронних органів у контексті європейської інтеграції України. У статті обгрунтовано доведено, що «левова» частка розслідувань умисних убивств віднесена до компетенції Національної поліції. Оскільки умисні убивства рідше є побутовими, а частіше виявляються результатами діяльності організованої злочинності, автор робить висновок, що законодавством сформульовано також відповідні вимоги до суб'єктів протидії організованій злочинності, які займаються, серед іншого, і досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень. Автор виходить з того, що досудове розслідування як стадія кримінального процесу, включає комплекс заходів, пов'язаних із встановленням обставин вчинення злочину, збирання доказів та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. У роботі стверджується, що питання взаємодії органів, які здійснюють досудове розслідування умисних убивств, у законах України викладено переважно в загальному вигляді, тому автор погоджується з вченими, які уважають, що положення цих законів наразі ще не розкривають суттєвих аспектів організації та здійснення взаємодії і координації діяльності правоохоронних органів у сфері досудового розслідування умисних убивств. На підставі дослідження зроблено висновок, що потреба у забезпеченні взаємодії між слідчими підрозділами різних правоохоронних органів держави об'єктивно обумовлена як наявністю значного числа нормативних правових актів, що регулюють цю діяльність, так і участю значного числа органів державної влади, задіяних у досудовому розслідуванні умисних убивств.

Ключові слова: *право людини на життя, досудове розслідування злочинів, державні органи, що здійснюють досудове розслідування умисних убивств, взаємодія органів, що здійснюють досудове розслідування умисних убивств.*

The article is devoted to the problems of interaction of bodies of pre-trial investigation of such serious crimes as intentional murders. Since the pre-trial investigation of intentional murders falls within the competence of both the National Police and the Security Service of Ukraine and the State Bureau of Investigation, the author analyzes the powers of these state bodies, the regulatory legal acts regulating their activities, and takes into account the tasks of law enforcement agencies in the context of Ukraine's European integration. The article reasonably proves that the "lion's" share of investigations of intentional murders falls within the competence of the National Police. Since intentional murders are less often domestic, and more often appear to be the results of organized crime, the author concludes that the legislation also formulates relevant requirements for subjects of combating organized crime, which are engaged, among other things, in the pre-trial investigation of criminal offenses. The author proceeds from the fact that pre-trial investigation as a stage of the criminal process includes a set of measures related to establishing the circumstances of the crime, collecting evidence and bringing the guilty to criminal liability. The work substantiates that the issues of interaction between bodies conducting pre-trial investigation of intentional murders are set out in the laws of Ukraine mainly in general terms, therefore the author agrees with scientists who believe that the provisions of these laws do not yet reveal essential aspects of the organization and implementation of interaction and coordination of law enforcement agencies in the field of pre-trial investigation of intentional murders. Based on the study, it is concluded that the need to ensure interaction between investigative units of various law enforcement agencies of the state is objectively determined both by the presence of a significant number of regulatory legal acts regulating this activity, and by the participation of a significant number of state authorities involved in the pre-trial investigation of intentional murders.

Key words: *human right to life, pre-trial investigation of crimes, state bodies conducting pre-trial investigation of intentional murders, interaction of bodies conducting pre-trial investigation of intentional murders.*

Питання профілактики злочинів та забезпечення правопорядку залежить від багатьох факторів, важливим серед яких залишається ефективність досудового розслідування злочинів, у тому числі і умисних убивств, яке здійснюється уповноваженими законодавством суб'єктами – органами досудового розслідування та їхніми посадовими особами. На сьогодні в Україні існують два організаційних типи органів досудового розслідування: 1) відомчі (у складі органів виконавчої влади – Національної поліції та СБУ); 2) відносно автономні – ДБР, а також Національне Антикорупційне Бюро України і Бюро Економічної Безпеки. Вони утворені та функціонують на сьогодні як слідчі підрозділи у складі таких правоохоронних органів, як Національна поліція (надалі – НПУ або Національна поліція – центральний орган виконавчої влади[1]), Служба безпеки України (надалі – СБУ – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями[2]) та Державне бюро розслідувань (надалі – ДБР –державний правоохоронний орган[3]). У зв'язку із цим важливим стає питання координації роботи цих державних органів та забезпечення їх взаємодії.

Відзначимо, що левову частку завдань із досудового розслідування умисних убивств (або як можна висловитися – «умисних убивств загального характеру») вже традиційно здійснюють слідчі підрозділи Національної поліції, тоді як предмет аналогічних повноважень органів досудового розслідування СБУ обмежено умисними вбивствами лише міжнародного характеру та вбивствами, що стали наслідком терористичного акту. Зрештою, слідчим підрозділам ДБР (діяльність якого розпочато фактично наприкінці минулого десятиліття) підслідні умисні вбивства як і решта кримінальних правопорушень, вчинені службовими особами, які займають особливо відповідальне становище згідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої-третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів.

Варто звернути увагу на те, що статус згаданих суб'єктів досудового розслідування, є досить різним. Так, Національну поліцію як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого згідно із законом спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, очолює Голова, якого, відповідно до Положення про Національну поліцію, призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ[4]. Своєю чергою, МВС очолює Міністр, який, як член Кабінету Міністрів України, призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Верховною Радою України[5;6].

Щодо Служби безпеки України: її Голова призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України, а Директор Державного бюро розслідувань призначається на посаду Президентом України, але вже за поданням комісії з проведення конкурсу на зайняття посади Директора ДБР.

Відмінність у статусах цих органів, як вважаємо, зумовлена, зокрема, особливістю умисних убивств, які вони розслідують, а саме: 1) об'єкта, напр., посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, – підслідні СБУ; 2) суб'єкта – вчинення умисного вбивства службовими особами, які займають особливо відповідальне становище, – підслідні ДБР.

Досудове розслідування як стадія кримінального процесу, включає комплекс заходів, спрямованих на встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, збирання доказів та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Згідно з п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України досудове розслідування – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження, що ілюструє умовний поділ досудове розслідування на певні етапи.

Своєю чергою, досудове розслідування, згідно з ч. 2 ст. 214 КПК України, розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР. Їх вносять, відповідно до ч. 1 цієї статті, слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24-х годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення[7].

Можливою є зміна підслідності умисного вбивства, як і кримінальних правопорушень взагалі, якщо, наприклад, убивство виявлено працівником одного правоохоронного органу, а розслідувати його має слідчий іншого, при цьому часто консультуючись у подальшому з колегами інших правоохоронних органів.

Звідси, в такому випадку уже виникає потреба у забезпеченні взаємодії між слідчими підрозді-

лами різних правоохоронних органів держави. Важливо також зазначити, що подібна взаємодія не є якимось спонтанним, спорадичним явищем чи персональною, приватною забаганкою. Необхідність координації діяльності органів досудового розслідування випливає з численних нормативних вимог.

На сьогодні умисні убивства можуть бути побутовими або виявитися одним із проявів організованої злочинності, можуть учинятися членами організованих злочинних угруповань через розподіл визначених між ними функцій і завдань (планування, підготовка, пошук знарядь із подальшим їх приховуванням чи знищенням, виконання, прикриття виконавців, приховування чи знищення матеріальних слідів злочину, протидія досудовому розслідуванню тощо), то й відповідними законодавством сформульовано вимоги до суб'єктів протидії організованій злочинності, які займаються, серед іншого, і досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень.

Приміром, у Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 міститься розділ V під назвою «Взаємодія державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю», статтею 16 якого до суб'єктів взаємодії у питаннях боротьби з організованою злочинністю віднесено органи прокуратури, Національної поліції та СБУ. Зокрема, ч. 6 цієї статті встановлено, що територіальні органи Національної поліції і СБУ (у межах відомств) зобов'язані передавати відповідним спеціальним підрозділам оперативну інформацію, документи та інші матеріали, пов'язані з організованою злочинністю, а також кримінальні провадження через відповідного прокурора на письмову вимогу спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю; керівники територіальних органів Національної поліції, Служби безпеки України забезпечують взаємодію із спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю і сприяють виконанню поставлених перед спеціальними підрозділами завдань[8].

В іншому, підзаконному, але надзвичайно важливому акті – Стратегії боротьби з організованою злочинністю, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.09.2020, зазначено, що неналежний рівень взаємодії правоохоронних органів у відповідній сфері призводить до загострення проблем, пов'язаних з організованою злочинністю, та низького рівня ефективності боротьби з нею. Тому одним із керівних принципів Стратегії визначено забезпечення ефективної взаємодії державних органів, що здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, як на національному, так і на міжнародному рівні, зокрема із структурами країн – членів ЄС, міжнародними організаціями відповідної спрямованості. Серед критеріїв оцінки стратегії – запровадження міжнародних стандартів і дієвих механізмів забезпечення координації та взаємодії суб'єктів боротьби з організованою злочинністю[9].

Продовжуючи вести мову про законодавчу регламентацію взаємодії, слід зазначити, що насамперед кримінальним процесуальним законом України передбачено взаємодію різних державних органів у рамках досудового розслідування щодо:

1) створення і діяльності спільних слідчих груп – для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях декількох держав, або якщо порушуються інтереси цих держав (ст. 571 КПК України);

2) щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом – здійснюється Офісом Генерального прокурора відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (ст. 618 КПК України), ратифікованого Україною 21.08.2024.

Може скластися враження, що зазначені в КПК України види взаємодії органів досудового розслідування стосуються виключно міжнародних відносин у кримінальних провадженнях? Втім, якщо звернутися до законодавства України, що визначає статус суб'єктів правоохоронної діяльності в частині досудового розслідування умисних убивств, можна виявити майже протилежне.

Приміром, статтею 5 Закону України «Про Національну поліцію» зазначено, що поліція у процесі своєї діяльності взаємодіє з органами правопорядку. Також, поліція відповідно до покладених на неї завдань (п. 34 ч. 1 ст. 23 цього закону) здійснює у взаємодії зі Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України боротьбу з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями; організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів України з Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, Європейським поліцейським офісом (Європолом), а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу та Європолу (п. 44 ч. 1 ст. 23); здійснює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав та міжнародними організаціями (п. 4 ч. 2 ст. 25). Про взаємодію ідеться в цьому законі і стосовно керівників територіальних органів поліції з представниками органів місцевого самоврядування (ст. 88), а також поліції з громадськістю шляхом підготовки та виконання спільних проєктів, програм та заходів для задо-

волення потреб населення (ст. 89). Більше того, діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб (ст. 11).

Як випливає з викладеного, поняття та зміст категорії «взаємодія» в Законі України «Про Національну поліцію» трактуються надто неоднозначно, інколи у поєднанні з термінами «співпраця», «співробітництво», «партнерство» тощо. Тут, як вважаємо, помітне намагання законодавця у постмайданний період наповнити новостворену поліцію певними демократичними «західними» епітетами, наблизивши її таким чином до народу. Проте будь-які реформи – це тривалий, поетапний процес. На сьогодні можна з упевненістю стверджувати про порівняно вдалий проєкт стосовно реформування патрульної поліції – структури, найбільш наближеної до населення, зокрема його законослухняної частини. Втім, значно складніше відбуваються процеси реформування кримінального блоку та підрозділів досудового слідства Національної поліції, що вимагає кардинально інших підходів, зокрема кадрових. Суттєві корективи у процеси реформування, що триває, внесла війна, під час якої багато поліціянтів активно залучені до розслідування воєнних злочинів. Причому першочергові слідчі дії зазвичай лежать на плечах саме поліцейських. А це і виявлення тіл закатованих росіянами українців, і ексгумація масових поховань, і психологічна підтримка людей на щойно визволених територіях тощо[10]. Адже належне документування у взаємодії з іншими правоохоронними органами саме масових умисних убивств як воєнних злочинів – запорука ефективної співпраці України з Міжнародним кримінальним судом щодо притягнення держави-агресора до відповідальності.

Якщо звернутися до іншого нормативно-правового акту – Закону України про СБУ, прийнятого набагато раніше – менш як за рік після проголошення незалежності України, то питання взаємодії викладено в ньому, як вважаємо, більш конкретно і змістовно. Вона стосується взаємодії СБУ з Управлінням охорони вищих посадових осіб України, правоохоронними та митними органами у порядку і на засадах, визначених законами, указами Президента України та прийнятими на їх основі актами Служби безпеки України і відповідного відомства (ст. 17). Також для вирішення покладених завдань Служба безпеки України може встановлювати контакти з органами безпеки іноземних держав і взаємодіяти з ними на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод (ст. 16)[2]. Натомість у Законі України про СБУ не йдеться про взаємодію цієї спецслужби з громадськістю, що зумовлено, на наш погляд, таким принципом оперативно-службової діяльності СБУ, як конспірація (ст. 3).

Найбільш змістовно, як вважаємо, викладено витання взаємодії органів досудового розслідування в Законі України «Про Державне бюро розслідувань». Цій проблематиці присвячено навіть розділ IV «Взаємодія Державного бюро розслідувань з іншими державними органами». ДБР для виконання покладених на нього завдань має взаємодіяти з органами прокуратури, внутрішніх справ, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Бюро економічної безпеки України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму. ДБР також взаємодіє з Національним банком України, Фондом державного майна України, Антимонопольним комітетом України, органами Державної прикордонної служби та іншими державними органами. ДБР може укладати з окремими державними органами угоди (меморандуми) про співпрацю та обмін інформацією. ДБР та Державна пенітенціарна служба України взаємодіють з питань обміну інформацією про осіб, притягнутих до відповідальності за кримінальні правопорушення, віднесені до підслідності Державного бюро розслідувань (ст. 22)[3].

В іншому, такому досить значущому, на наше переконання, нормативно-правовому акті, як Законі України «Про національну безпеку України», питання взаємодії органів, віднесених до сектора безпеки та оборони, вирішено дещо поверхово. У ст. 12 цього закону лише зазначено, що інші державні органи та органи місцевого самоврядування здійснюють свої функції із забезпечення національної безпеки у взаємодії з органами, які входять до складу сектору безпеки і оборони. Адже національна безпека України, за визначенням цього Закону, – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Своєю чергою, національні інтереси України визначено також цим законом як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян[11]. Звідси, як вважаємо, захищеність життя людини від протиправних посягань, якими є, зокрема, умисні вбивства, і є складовою національних інтересів України, тим більш, якщо мають місце посягання на державних, громадських і політичних діячів України, релігійних діячів чи журналістів, працівників правоохоронних органів.

У зв'язку з викладеним можна констатувати, що питання взаємодії у контексті законів України викладено переважно в загальному вигляді. І, як також зазначають деякі автори,

положення цих законів наразі ще не розкривають суттєвих аспектів організації та здійснення взаємодії і координації[12]. На сьогодні постає потреба узгодження ряду нормативних правових актів, наприклад, Положення про національну поліцію (затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877) та інших актів.

Втім більш предметно та конкретизовано, як можна також погодитися з рядом вчених, взаємодія і координація правоохоронних органів регламентується відповідними спеціальними підзаконними нормативно-правовими актами, але, як вважаємо, переважно відомчого рівня, як-то: Положення «Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією», затверджене спільним наказом Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Державної податкової служби України, Міністерства оборони України, Державної митної служби України, Державної прикордонної служби України та Державної пенітенціарної служби України від 26.04.2012 № № 43/375/166/353/284/241/290/236[13]; Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджена наказом МВС України від 07.07.2017 № 575[14]; наказ СБУ та МВС України від 20.02.2025 № 54/112 «Про взаємодію Служби безпеки України та Національної поліції України під час організації розшуку осіб»[15]; Порядок взаємодії Міністерства внутрішніх справ України з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, затверджений наказом МВС України від 22.12.2016 № 1250[16], та ін. Такий підхід можна вважати оправданим, оскільки питання взаємодії правоохоронних органів пов'язане із питаннями особливостей оперативно-розшукової діяльності, режимності, секретності, обумовлених і національними інтересами, і завданнями захисту прав і свобод людини і громадянина, а тому не завжди доцільно створювати умови для широкої доступності до їх змісту.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 40-41, ст.379.
2. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 27, ст. 382.
3. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 6, ст.55.
4. Про затвердження Положення про Національну поліцію : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text.
5. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 13, ст. 222.
6. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 858. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88.
8. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 35, ст. 358.
9. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.09.2020 № 1126-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text.
10. Крапивін Є. МВС: завдяки чому система вистояла, та чи потрібно їй трансформуватися в умовах війни? (07.02.2023). *Дзеркало тижня.* URL: https://zn.ua/ukr/internal/mvs-zavdjaki-chomu-sistema-vistojala-ta-chi-potribno-jij-transformuvatisja-v-umovakh-vijni.html.
11. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст.241.
12. Шкіндюк В. І. Адміністративно-правові засади взаємодії та координації у сфері правоохоронної діяльності на регіональному рівні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2022. 210 с. С. 144.
13. Про затвердження Положення "Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією" : наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Державної податкової служби України, Міністерства оборони України, Державної митної служби України, Державної прикордонної служби України та Державної пенітенціарної служби України від 26.04.2012 № № 43/375/166/353/284/241/290/236. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0043900-12#Text.
14. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх вияв-

ленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text.

15. Про взаємодію Служби безпеки України та Національної поліції України під час організації розшуку осіб : наказ СБУ та МВС України від 20.02.2025 № 54/112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-25#Text.

16. Про затвердження Порядку взаємодії Міністерства внутрішніх справ України з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України : наказом МВС України від 22.12.2016 № 1250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1682-16#Text.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.33

Суходольська А. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0002-5794-9167

ПИТАННЯ СВОБОДИ ПЕРЕМІЩЕННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

THE ISSUE OF FREEDOM OF MOVEMENT IN THE EUROPEAN UNION

Створення Європейського Союзу ознаменувало собою утвердження нового підходу до юридичн3ого закріплення та реалізації прав і свобод людини і громадянина. Сам Європейський Союз виникає на базі економічних свобод, з яких найважл0ивішими є свобода пересування громадян держав-членів ЄС, а також свобода переміщення капіталу, товарів і послуг та робочої сили. Ці свободи закріплені юридично у правових актах Європейського Союзу. У статті проведено аналіз цих правових актів з врахуванням Загальної декларації ООН з прав людини. Інституту вільного пересування та проживання людей у Європейському Союзі пов'язаний із запровадженням інституту громадянства ЄС, встановленого Маастрихтським договором у 1992 році. Громадянами Європейського Союзу є громадяни держав-членів ЄС. Поступове скасування внутрішніх кордонів відповідно до Шенгенських угод супроводжувалося прийняттям Директиви 2004/38/ЄС про право громадян ЄС та членів їхніх сімей вільно пересуватися та проживати в межах ЄС. Лісабонський договір 2007 р. підтвердив це право, яке також включено до загальних положень про простір свободи, безпеки та правосуддя. Європейський Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільний рух осіб разом із належними заходами, пов'язаними із контролем на зовнішніх кордонах, притулком, імміграцією та запобіганням і протидії злочинності. Ці права адекватно відображаються як у конституціях держав-членів Європейського Союзу, так і в національному законодавстві цих держав. Авторка апелює до статті. 45 Хартії основоположних прав ЄС, за якою кожен громадянин Союзу має право вільно пересуватися та проживати на території держав-членів. Важливим на думку авторки є те, що свобода пересування та проживання може бути надана відповідно до Договору про заснування Європейського Співтовариства громадянам третіх країн, які законно проживають на території держави-члена. У статті зроблено висновок, що свобода пересування та проживання громадян ЄС на сьогодні набула свого належного нормативного закріплення, поширилася і на громадян України після запровадження «безвізу», але вимагає додаткового всебічного аналізу з врахуванням проблем масового переселення українських біженці після початку широкомасштабної російської агресії проти України у 2022 році.

Ключові слова: *права і свободи людини, економічні свободи Європейського Союзу, вільне переміщення товарів, послуг, капіталу та робочої сили як основні економічні свобод ЄС, свобода пересування в ЄС.*

The creation of the European Union marked the establishment of a new approach to the legal consolidation and implementation of human and citizen rights and freedoms. The European Union itself arises on the basis of economic freedoms, the most important of which are the freedom of movement of citizens of the EU Member States, as well as the freedom of movement of capital, goods and services and labor. These freedoms are legally enshrined in the legal acts of the European Union. The article analyzes these legal acts taking into account the UN Universal Declaration of Human Rights. The institution of free movement and residence of people in the European Union is associated with the introduction of the institution of EU citizenship, established by the Maastricht Treaty in 1992. Citizens of the European Union are citizens of the EU Member States. The gradual abolition of internal borders in accordance with the Schengen Agreements was accompanied by the adoption of Directive 2004/38/EC on the right of EU citizens and their family members to move and reside freely within the EU. The 2007 Lisbon Treaty confirmed this right, which is also included in the general provisions on the area of freedom, security and justice. The European Union provides its citizens with an area of freedom, security and justice without internal borders, in which the free movement of persons is ensured, together with appropriate measures with regard to external border controls, asylum, immigration and the prevention and combating of crime. These rights are adequately reflected both in the constitutions of the Member States of the European Union and in the national legislation of these states. The author appeals to Article 45 of the Charter of Fundamental Rights of the EU, according to which every citizen of the Union has the right to move and reside freely within the territory of the Member States. In the author's opinion, it is important that freedom of movement and residence may be granted in accordance with the Treaty establishing the European Community to third-country nationals legally residing in the territory of a Member State. The article concludes that the freedom of movement and residence of EU citizens has today acquired its proper

regulatory consolidation, has also extended to Ukrainian citizens after the introduction of the "visa-free" regime, but requires additional comprehensive analysis taking into account the problems of mass resettlement of Ukrainian refugees after the start of large-scale Russian aggression against Ukraine in 2022.

Key words: *human rights and freedoms, economic freedoms of the European Union, free movement of goods, services, capital and labor as the main economic freedoms of the EU, freedom of movement in the EU.*

Постановка проблеми. В основі ідеології створення та функціонування цілей також чотири свободи – свобода вільного переміщення робочої сили, товарів і послуг, капіталу та громадян держав-членів ЄС . Фактично вони пов'язані із економічними своб0одами як умовами розвитку внутрішнього європейського ринку, що потребує гармонізації правових норм кожної держави у межах уніфікованого права Спільноти.

Аналіз досліджень проблематики. Питання юридичного закріплення та реалізації прав і свобод людини і громадянина залишається актуальним як для політико-правової практики, так і для міжнародної спільноти та вчених. Ці проблеми стали предметом дослідження таких відомих вчених, як Теоретичні та свобод» ЄС уже стали предметом дослідження таких зарубіжних вчених, як: М. Анденас, У. Бекер, Д. Елерс, Л. Ентін, Х. Еріксен, В. Кернз, Л. Панталео, Е. Пахе, С. Рожентайн, М. Руфферт, Ф. Шоркопф, Н. Фенгер, Ф. Фонтанеллі, Т. Хартлі та ін. Серед українських вчених слід відзначити роботи таких дослідників, як О. Білозір, Ю. Гаряча, О. Глущенко, О. Гордуновський, Ю. Кравченко, Н. Литвиненко, Ю. Лічман, М. Мацькевич, Ю. Пацурківський, Ю. Рижук, Т. Слінько, О. Ступницький, М. Хавронюк, Л. Ярмол та ін.

Метою статті є дослідження проблем правового регулювання свободи переміщення у контексті відомих економічних свобод Європейського Союзу – свободи пересування, свободи переміщення товарів і послуг, свободи переміщення капіталу та робочої сили.

Виклад основного матеріалу. Кожна держава, яка є членом ЄС, має регулювати економічні свободи через створення правових, економічних, організаційно-технічних та інших умов розвитку суб'єктів з врахуванням таких принципів, як верховенства права, захист приватної власності, захист конкуренції, доступ до правосуддя. Реалізація цих свобод полягає в можливості кожного суб'єкта права самостійно вибирати місце проживання та ведення господарської діяльності, праці, право вибирати будь-який вид товару, його виробника, а також безпосередньо форму і місце виробництва чи споживання товарів і послуг та розміщення капіталу.

Закріплюючи ці права, конституції демократичних країн базуються передовсім на положеннях міжнародних актів з прав людини. В основі реалізації цих прав також лежить свобода особистого переміщення людини. Згідно зі ст. 13 Загальної декларації з прав людини, кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави; кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну[1]. Відповідно до ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави-члена ЄС, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання; кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну,[2] а також право вибору того чи іншого роду діяльності.

Як випливає з аналізу зазначених документів, це право належить до прав першого покоління, завдяки яким індивід має позиціонувати себе насамперед як члена політично організованої спільноти – нації. Водночас міжнародні акти стосовно прав людини другого покоління, як от Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, не передбачають такого механізму їх реалізації, як свобода переміщення з метою пошуку індивідом роботи чи здобуття освіти, що в подальшому розмежувало міграцію на політичну та економічну (трудову).

Подібну прогалину мусили були заповнити заходи з економічної і політичної інтеграції в Західній Європі, відновлення якої після Другої світової війни відбулося завдяки фінансовій допомозі з боку США, відомій під назвою «План Маршала». Передумовами зародження інтеграційних процесів у Європі після Другої світової війни стали відносна господарська, економічна та політична слабкість Європи та прагнення західноєвропейських держав до відновлення колишньої позиції у світі. Ключове значення при цьому мала проголошена в 1950 р. міністром закордонних справ Франції Робером Шуманом пропозиція створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (European Coal and Steel Community, ЄОВС). Ініціатором ідеї створення цього об'єднання був французький комісар у справах планування Жан Моне, який висловлював занепокоєння з приводу того, що Європа ще довго залежатиме від США та бачив вихід з цієї ситуації у створенні наднаціональних структур. Хоча США, зі свого боку, не заперечували, а навіть заохочували створення такої впливової на східній півкулі потуги західної цивілізації, що фактично була її колискою і в подальшому її б лише зміцнювала. Передумовою цих процесів можна вважати заснування в 1949 р. НАТО – військово-політичного союзу країн Північної Америки та Західної Європи у відповідь на зростання військової присутності СРСР в країнах Східної та Центральної Європи, особливо в тодішній Німецькій Демократичній Республіці,

що підштовхнуло сусідню Федеративну Республіку Німеччину стати членом НАТО в 1955 р. Відповіддю на її членство стало створення в тому ж році Організації Варшавського договору – військового союзу європейських країн радянського блоку. Так почалося протистояння двох світових систем, кожна з яких намагалася довести свої переваги, зокрема в економіці і якості життя.

Фактично ЄОВС створило базову інфраструктуру для поширення інтеграції на інші галузі господарства, поставивши за мету забезпечення швидкого та зрівноваженого економічного розвитку, збільшення зайнятості, а також, у підсумку, підвищення рівня життя громадян країн-учасниць. Цілями ЄОВС стали: створення для всіх споживачів із країн спільного ринку однакових умов доступу до сталі та вугілля; забезпечення регулярного постачання в необхідній кількості відповідної сировини та продукції; розвитку виробництва за умов раціональної експлуатації сировинних запасів; підтримки розвитку міжнародного обміну та модернізації продукції; протидії протекціонізмові щодо промислових підприємств обох галузей[3].

Концепція вільного пересування людей з моменту її появи змінила в подальшому підходи європейських законодавців до регулювання цієї сфери. Перші положення з цього питання в Договорі про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р. охоплювали вільне пересування працівників і свободу заснування, а отже, і окремих осіб як працівників або постачальників послуг[4].

Отже, ЄОВС, як прообраз майбутнього ЄС, втілив перший із ключових принципів (свобод) свого існування – принцип вільного руху (свободу пересування) сировини і продукції. Проте існування цього принципу виявилося неповноцінним без розвитку і втілення наступних – вільного руху робочої сили, капіталів (інвестицій) і послуг, що було здійснено аж у 1992 р. шляхом підписання Маастрихтського договору, яким і було створено Європейський Союз. Поряд із запровадженням нової назви об'єднання, Маастрихтський договір визначив головні цілі ЄС: сприяння соціально-економічному прогресові країн-членів шляхом утворення простору без внутрішніх кордонів, утворення монетарного союзу та запровадження спільної грошової одиниці; запровадження європейського громадянства; формування спільної зовнішньої політики та безпеки; співпраця у сфері правосуддя і внутрішніх справ; посилення захисту прав громадян країн-членів[5].

Стосовно реалізації принципу вільного пересування та проживання людей у Європейському Союзі, то ця свобода є основою запровадження інституту громадянства ЄС, встановленого Маастрихтським договором у 1992 році. Поступове скасування внутрішніх кордонів відповідно до Шенгенських угод супроводжувалося прийняттям Директиви 2004/38/ЄС про право громадян ЄС та членів їхніх сімей вільно пересуватися та проживати в межах ЄСх6ї.

Лісабонський договір 2007 р. підтвердив це право, яке також включено до загальних положень про простір свободи, безпеки та правосуддя.

На сьогодні правову основу реалізації свободи пересування та проживання людей у ЄС становлять: стаття 3(2) Договору про Європейський Союз; стаття 21 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС); Розділ IV «Вільний рух осіб, послуг та капіталу» і розділ V «Простір свободи, безпеки та правосуддя» ДФЄС; стаття 45 Хартії основоположних прав Європейського Союзу.

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Договору про ЄС, Союз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільний рух осіб разом із належними заходами, пов'язаними із контролем на зовнішніх кордонах, притулком, імміграцією та запобіганням і протидії злочинності [7].

Згідно з ч. 1 ДФЄС, кожен громадянин Союзу має право на вільний рух та проживання на території держав-членів з урахуванням обмежень та умов, встановлених Договорами та заходами, ухваленими на їх виконання[7].

Відповідно до ст. 45 Хартії основоположних прав ЄС, кожен громадянин Союзу має право вільно пересуватися та проживати на території держав-членів; свобода пересування та проживання може бути надана відповідно до Договору про заснування Європейського Співтовариства громадянам третіх країн, які законно проживають на території держави-члена[8].

Отже, свобода пересування та проживання громадян ЄС набула свого належного нормативного закріплення. Водночас реалізація цієї свободи вимагає додаткового всебічного аналізу крізь призму такої категорії, як принципи, зокрема у праві, адже свобода взагалі та свобода пересування, зокрема, є насамперед правовою категорією .

Адже свобода завжди розглядалася як вибір людини, але також як ідея і ціль життя. Такі думки висловлювали не лише вчені Античності чи Середньовіччя, а й сучасники. Мірилом свободи для людини завжди було співставлення волі і залежності, обмеження. Пригадаємо, що Ж. П. Сартр наголошував про взаємозв'язок свободи та спрямованості людини у майбутнє, а І. Кант обґрунтував розуміння взаємозв'язку свободи та моральності розумної людини, яка керується власними міркуваннями, незалежними від зовнішнього світу, дотримуючись при цьому певних норм.

Враховуючи основоположні підходи до розуміння свободи у праві як системи встановлених суспільством можливостей здійснювати власну поведінку відповідно до визначеного зако-

ном ступеня необхідності та бажання у певний період часу, що забезпечується державою [10], «ми можемо говорити про громадянські свободи, політичну свободу, релігійну, свободу особистості та інші. Однак, усталеного визначення свободи як загальнонаукової категорії не можна зустріти у жодній із наук, яка вивчає людину й суспільство. Така категоріальна невизначеність суттєво утруднює аналіз, оскільки дозволяє здійснювати дослідження переважно через форми прояву явища, а не через його сутнісні ознаки» [11, с. 15–16].

Реалізація описаних свобод у Європейському Союзі здійснюється відповідно до основоположних принципів функціонування ЄС. Як ми уже зазначали, згідно зі ст. 6 Договору про Європейський Союз, засадничими принципами Європейського Союзу є свобода, демократія, повага до прав людини і фундаментальних свобод та верховенство права – принципи, що є спільними для держав-членів, та Європейський Союз поважає фундаментальні права, гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини та фундаментальних свобод, які випливають із конституційних традицій, спільних для держав-членів, як загальні принципи права Співтовариства.

Отже, на сьогодні, як стверджують деякі українські вчені-правники, основними (загальними) принципами права ЄС визначено: принцип правової визначеності, який полягає у тому, що застосування права у конкретній ситуації має бути передбачуваним, а також означає непорушність та нескасовуваність набутих законних прав, відсутність зворотної сили закону і неможливість застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування; принцип законних очікувань, який спрямований на те, щоб у випадках, коли особа очікує, що досягне певного результату, якщо діятиме відповідно до правових норм – забезпечити захист цих очікувань; принцип пропорційності, який означає, що дії ЄС не повинні виходити за межі, необхідні для досягнення цілей установчих договорів; принцип субсидіарності, який передбачає, що у всіх тих випадках коли досягнення цілей ЄС неможливо здійснити зусиллями лише окремих держав-членів, коли необхідні спільні дії всіх членів ЄС, здійснення цих дій стає справою самого ЄС; принцип рівності в контексті права ЄС, що полягає у забороні нерівного ставлення до ситуацій, які можуть бути порівняні, або рівне ставлення до нерівних ситуацій, якщо подібне ставлення не може бути виправдане об'єктивними причинами; принцип захисту основних прав людини[9]. Також важливою залишається проблема додаткового всебічного аналізу особливостей правового режиму перебування українських біженці у Європі, кількість яких досягла кількох мільйо-нів після початку широкомасштабної російської агресії проти України у 2022 році.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року (неофіційний переклад). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН (док. ООН A/RES/2200 A (XXI). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

3. Баркалова І.М. Розвиток економічної інтеграції країн Західної Європи у 1950 – 1960-і рр. XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 4. С. 3-9. С. 4.

4. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). URL : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/994_017#Text/.

5. Treaty on European Union. *Official Journal* C 191 , 29/07/1992 P. 0001 – 0110. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/teu/sign.

6. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance).

7. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

8. Хартія Європейського Союзу про основоположні права (неофіційний переклад на українську мову). URL : https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-s0oyuzu/#:~:text=.

9. Стрєльцова О. В. Загальн0і принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 265-269. С. 267-268.

10. Ярмол Л., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. URL: http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4910/yarmolvandyo.pdf (дата звернення: 05.04.2018).

11. Литвиненко Н. І. Економічна свобода та соціально-економічний розвиток. *Економічний вісник*. 2013. № 2. С. 15–21.

УДК 343.2/7
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.34

Телефанко Б. М.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри права
Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С. З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-4682-3622

РИЗИКИ ВЧИНЕННЯ РЕЦИДИВУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПРОБАЦІЙНОГО НАГЛЯДУ

RISKS OF RECIDIVISM OF CRIMINAL OFFENSES BY THOSE SENTENCED TO PROBATION SUPERVISION

Ризик вчинення рецидиву кримінальних правопорушень є актуальною проблемою не лише нашої держави, а й усього сучасного світу. При правильній профілактичній роботі у злочинців більше шансів покінчити зі своїм кримінальним минулим. Тому мова повинна йти про пошук нових ефективних заходів зниження рівня рецидиву злочинів. Вимоги євроінтеграційних процесів в Україні створюють належні умови для приведення у відповідність до сучасних європейських стандартів та принципів й сферу виконання і відбування кримінальних покарань. Це й зумовило впровадження такого нового покарання щодо запобігання рецидиву злочинів, як пробаційний нагляд. 28 березня 2024 року вступив в дію Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану», який був підписаний Президентом України 23 серпня 2023 року. Відповідно до цього Закону внесено зміни до Кримінального кодексу України, а саме передбачено новий вид основного покарання – пробаційний нагляд.

На пробаційний нагляд покладаються великі сподівання, тому що його пов'язують із гуманізацією кримінального законодавства, диференціацією відповідальності в залежності від тяжкості вчинених злочинів, особистості злочинця і як наслідок, запобігання та зменшення ризику рецидиву кримінальних правопорушень. Відповідно до ст. 59-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) покарання у виді пробаційного нагляду полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. Питання про рецидив злочинів і, зокрема, постпенітенціарний рецидив – одне з найважливіших питань кримінального права. Воно знаходиться в центрі уваги не тільки спеціалістів галузі права, а й інших вчених: педагогів, психологів. Завдяки цьому створено можливість звільнення засудженого від відбування покарання в місцях позбавлення волі за умови його виправлення і ресоціалізації без ізоляції від суспільства. Однак у процесі здійснення контролю органами служби пробації за особами засудженими до цього покарання вже виникають проблемні питання.

Ключові слова: *покарання, пробаційний нагляд, ризики рецидиву, орган з питань пробації, засуджений, ухилення від відбування покарання.*

The risk of recidivism is an urgent problem not only of our country, but also of the entire modern world. With proper preventive work, criminals have a better chance of ending their criminal past. Therefore, it should be about finding new effective measures to reduce the level of recidivism. The requirements of European integration processes in Ukraine create appropriate conditions for bringing the scope of execution and serving of criminal punishments into line with modern European standards and principles. This led to the introduction of such a new punishment for the prevention of recidivism as probation supervision. On March 28, 2024, the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal and Criminal Procedural Codes of Ukraine and other legislative acts of Ukraine on improving the types of criminal punishments under martial law" entered into force, which was signed by the President of Ukraine on August 23, 2023. In accordance with this Law, amendments were made to the Criminal Code of Ukraine, namely, a new type of basic punishment – probation supervision.

High expectations are placed on probation supervision, because it is associated with the humanization of criminal legislation, the differentiation of responsibility depending on the severity of the crimes committed, the personality of the criminal and, as a result, the prevention and reduction of the risk of recidivism of criminal offenses. According to Art. 59-1 of the Criminal Code of Ukraine, punishment in the form of probationary supervision consists in limiting the rights and freedoms of the convicted person, defined by law and established by the court verdict, with the use of supervisory and social-educational measures without isolation from society. The issue of recidivism and, in particular, post-penitentiary recidivism is one of the most important issues of criminal law. It is in the center of attention not only of specialists in the field of law, but also of other scientists: teachers, psychologists. Thanks to this, it is possible to release the convict from serving his sentence

in places of deprivation of liberty, provided that he is corrected and resocialized without isolation from society. However, problematic issues are already arising in the process of control by the probation service authorities over persons sentenced to this punishment.

Key words: *punishment, probation supervision, risks of recidivism, probation authority, convict, evasion of punishment.*

Питаннями інституту пробації в кримінальному праві, а також становлення уповноважених органів служби пробації були присвячені праці таких вчених як Беци О., Дрьоміна В., Крилова Н., Сидоренко Н., Ткача Т., Хавронюка М., Шаблистого В. та інших. Однак питання покарання у виді пробаційного нагляду, ризиків вчинення рецидиву кримінальних правопорушень ще не достатньо досліджені. Дослідження спрямоване на вивчення ризиків вчинення рецидиву кримінальних правопорушень при покаранні у виді пробаційного нагляду, а також гуманізації кримінально-правової відповідальності злочинців. Рецидив кримінальних правопорушень – доволі поширене явище в структурі і динаміці злочинності. Майже кожен другий засуджений вчинив не один, а два і більше злочинів або раніше засуджувався за вчинення злочину. Рецидивіст, вчинивши раніше злочин, не корегує свою антисоціальну поведінку і демонструє стійкі установки не прийняття встановлених у суспільстві правил соціальної комунікації, знову вчиняє злочин. В середньому кожний третій злочин вчинюється особою, яка раніше вже була засуджена [1, с. 263-264].

Справедливість покарання як принцип його призначення полягає насамперед у тому, що воно має відповідати загальнолюдським, моральним цінностям суспільства, переконувати громадян у правильності судової політики. У ст. 414 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) вказано, що призначене судом покарання визнається невідповідним тяжкості злочину та особі засудженого, якщо за своїм розміром воно є явно несправедливим як внаслідок м'якості, так і суворості покарання [2]. Тому гуманізація кримінально-правової відповідальності має враховувати інтереси суспільства, держави і потерпілого. Протидія ризику рецидиву кримінальних правопорушень є актуальною проблемою не лише нашої держави, а й усього сучасного світу. При правильній профілактичній роботі у злочинців більше шансів покінчити зі своїм кримінальним минулим. І мова йде про пошук нових ефективних заходів зниження рівня рецидивної злочинності. Власне вимоги євроінтеграційних процесів в Україні створюють належні умови для приведення у відповідність до сучасних європейських стандартів та принципів й сферу виконання і відбування кримінальних покарань.

Протидія злочинності є системою державних і громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію детермінант злочинності та корекцію поведінки осіб, схильних до правопорушень. Поряд з цим важливе значення мають і спеціальні заходи запобігання тим чи іншим кримінальним правопорушенням заходи, які застосовуються правоохоронними органами та громадськими організаціями. Пробаційний нагляд виконується без ізоляції від суспільства, але з покладанням низки обов'язків на засудженого, за невиконання яких може наставати кримінальна відповідальність. Стаття 389 КК України встановлює кримінальну відповідальність за ухилення засудженого від відбування покарання у виді пробаційного нагляду і встановлює покарання у виді обмеженням волі на строк до трьох років.

Строк покарання у виді пробаційного нагляду починає відлік з дня взяття засудженого на облік уповноваженим органом служби пробації. Правову основу діяльності органу пробації становлять Конституція України, Кримінальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон про пробацію та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому до цього строку зараховується час попереднього взяття під варту або домашнього арешту. Після завершення пробаційного нагляду і виконанням особою покладених обов'язків у засудженої особи виникає стан судимості, який триває протягом року і погашається якщо в цей період вона не вчинить нового кримінального правопорушення. Пробаційний нагляд як вид основного покарання є заміною арешту в багатьох санкціях (понад 140 статей) Кримінального кодексу України. Необхідність запровадити пробаційний нагляд як новий і основний вид кримінального покарання ініціатори законодавчої ініціативи обґрунтували тим, що в умовах воєнного стану варто оптимізувати слідчі ізолятори, зокрема, шляхом збільшення місць за рахунок ліквідації арештних домів, зокрема й для утримання військовополонених. У таких випадках обмеження волі та арешт як види покарань втрачають своє кримінально-правове та соціальне призначення і потребують значної фінансової затратності [3]. Тут варто вказати, що арештні доми в Державній кримінально-виконавчій службі України так і не були побудовані і їх роль виконували слідчі ізолятори, а це означає, що вони були перевантажені. Кількість осіб засуджених до покарання у виді арешту перевищувала кількість місць для них у слідчих ізоляторах. Думається, що з прийняттям змін до кримінального законодавства, а саме запровадження нового виду покарання – пробаційного нагляду сприятиме гума-

нізації пенітенціарної системи та розширенню можливостей для виправлення засуджених без ізоляції від суспільства та економії коштів у пенітенціарній службі. Нетяжкі злочини каратимуть пробаційним наглядом. При цьому він є одним із основних видів покарання, на рівні з обмеженням чи позбавленням волі, але водночас буде їхньою альтернативою. Автор погоджується з О. Шевцовим, що покарання у виді пробаційного нагляду є прогресивною новелою та кроком до гуманізації покарань за нетяжкі кримінальні правопорушення [4].

Строк відбування покарання починається з моменту постановки засудженого на облік органом з питань пробації. При невиконанні засудженим покладених на нього обов'язків, а також у разі вчинення адміністративного правопорушення, із засудженим проводиться індивідуальна профілактична бесіда та застосовується письмове попередження про притягнення до кримінальної відповідальності. Письмове попередження не застосовується, якщо покладений обов'язок не був виконаний з поважних причин. У разі ухилення засудженого від прибуття за викликом уповноваженого органу з питань пробації письмове попередження вважається винесеним, якщо його направлено через Національного оператора поштового зв'язку або вручено в інший спосіб та отримано підтвердження про його вручення. Ухиленням від відбування покарання у виді пробаційного нагляду є систематичне невиконання засудженим обов'язків, покладених на них законом і судом, або систематичне вчинення адміністративних правопорушень (три і більше) [5]. Наслідком ухилення засудженого від відбування покарання у виді пробаційного нагляду є направлення уповноваженим органом з питань пробації відповідних матеріалів до органів Національної поліції для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до статті 389 КК України. Пробаційний нагляд – шанс для виправлення засуджених. Одним з найважливіших аргументів на користь сказаного є додаткові можливості для виправлення засуджених. Особа, яка порушила порядок виконання цього виду покарання, буде відповідальна за свої дії, одночасно не відчуваючи дискомфорту від ізоляції від суспільства. Це дозволяє збільшити шанси на повернення правопорушників до суспільства зі зміцненим почуттям відповідальності та здатності до самоконтролю [5]. Тепер покарання у виді арешту (ст. 60 КК України) буде стосуватися тільки засуджених військовослужбовців.

Покарання у виді пробаційного нагляду має схожість із застосуванням судом звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України). В. Остапук зазначив, що сфера застосування статті 75 КК України є більш широкою, оскільки вона поширюється і на тяжкі злочини. Крім цього між ними є різниця щодо обов'язковості призначення, обсягу та правових наслідків їх невиконання. Також є відмінності між обов'язками, які суд покладає на засудженого при призначенні покарання у виді пробаційного нагляду та при звільненні від відбування покарання з випробуванням. Крім того, В. Остапук наголосив на різниці в настанні правових наслідків у випадку порушення умов звільнення від відбування покарання з випробуванням та виконання покарання у виді пробаційного нагляду. У разі невиконання обов'язків, покладених на засудженого до пробаційного нагляду, наслідком може бути обмеження волі на строк до трьох років (ч. 3 ст. 389 КК України). Відповідно до ч. 3 ст. 61 КК України обмеження волі не застосовується до певних категорій осіб (неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до осіб з інвалідністю першої і другої груп) [6]. Відповідно, виникає питання щодо призначення покарання їм у разі ухилення від пробаційного нагляду, бо це покарання у виді пробаційного нагляду може просто сприяти безкарності засуджених і як спосіб уникнути суворої кримінальної відповідальності. Треба пам'ятати, що будь-яка дисципліна тримається також і на покаранні, тільки покарання має бути обґрунтованим. Тому, на думку автора необхідно внести зміни до ч.3 ст. 389 КК України і доповнити таким чином: «Ухилення засудженого від відбування покарання у виді пробаційного нагляду – карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк».

Особа, засуджена до пробаційного нагляду, згідно з ст.59-1КК України зобов'язана узгоджувати всі дії з уповноваженим органом з питань пробації: повідомляти про зміну свого місця проживання, роботи або навчання, не виїжджати за межі України без відповідного погодження та періодично з'являтися для реєстрації. Додатково судом можуть бути передбачені й інші обов'язки для засудженого: використання електронного засобу контролю і нагляду, проживання за вказаною у рішенні суду адресою, дотримання встановлених судом вимог щодо вчинення певних дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля, працевлаштування, виконання заходів, передбачених пробаційною програмою, чи проходження курсу лікування від наркотичної, алкогольної залежності, розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Впровадження змін до КК України, пов'язаних зі заміною арешту на пробаційний нагляд, може мати й негативні наслідки і це може сприяти ризику рецидиву кримінальних правопорушень. Цікавою є думка Врублевського Б. про те, що пробаційний нагляд не є універсальним

засобом покарання. Іноді цього може бути недостатньо для запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень, а також для ефективного впливу на поведінку правопорушника. У деяких випадках засуджені можуть вийти з-під контролю і порушити умови пробаційного нагляду. Наприклад, якщо на засудженого судом додатково покладено обмеження спілкування із певними особами, то як контролювати, що він дійсно буде дотримуватись цього? Це може призвести до того, що деякі правопорушники не дотримуватимуться умов пробаційного нагляду, що порушуватиме закон та загрожуватиме безпеці громадськості [7]. Необхідно зазначити, що органи служби пробації ще недостатньо розвинені і це може створювати проблеми зі здійсненням контролю за засудженими до покарання у виді пробаційного нагляду. Тому необхідно забезпечувати службу пробації кваліфікованими працівниками, а саме педагогами, юристами та іншими які будуть кваліфіковано здійснювати пробаційний нагляд.

Ураховуючи вищесказане, можна зробити висновок, що процес впровадження нового покарання у виді пробаційного нагляду в Україні є надзвичайно важливим і актуальним кроком на шляху до євроінтеграції та подальшого розвитку і реформування суспільства. Ідея виправлення та ресоціалізації засуджених за рахунок інтеграції їх у суспільство та збереження соціальних зв'язків завжди буде актуальною і дає шанси на зменшення ризику рецидиву кримінальних правопорушень. Для цього необхідно внести зміни до ч.3 ст. 389 КК України і доповнити таким чином: «Ухилення засудженого від відбування покарання у виді пробаційного нагляду – карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк». Покарання у виді пробаційного нагляду є прогресивною новелою і дає шанс для виправлення засуджених за нетяжкі кримінальні правопорушення. Подальші дослідження у цьому напрямку є необхідними і перспективними.

Список використаних джерел:

1. Борисов В.І., Тацій В.Я., Тютюгін В.І. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те видання, перероблене і доповнене. Харків: Право, 2015. 528 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 20.12.2024).

3. Ющик О. Пробаційний нагляд – новий вид кримінального покарання. URL: https://law.chnu.edu.ua/probatsiinyi-nahliad-novyi-vyd-kryminalnoho-pokarannia/(дата звернення: 10.12.2024).

4. Олександр Шевцов, адвокат з кримінальної практики ЮК "Ріяко та партнери", проаналізував законодавчий акт. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/222662_probatsyniy-naglyad-za-krimnaln-pravoporushennya-shcho-peredbacheno-novim-zakonom (дата звернення: 15.12.2024).

5. Що таке пробаційний нагляд – пояснює Міністерство юстиції . URL: Україниhttps://court.gov.ua/archive/1589020/(дата звернення: 22.12.2024).

6. Остапук В. Суддя ВС висвітлив окремі питання, пов'язані із запровадженням пробаційного нагляду як нового виду покарання. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1598548/(дата звернення: 22.12.2024).

7. Врублевський Б. Позитиви і ризики заміни арешту на пробаційний нагляд. URL: https://zib.com.ua/ua/155950.html (дата звернення: 24.12.2024).

УДК 347.9; 347.6
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.35

Ткаченко К. Л.,
аспірант кафедри правосуддя та філософії
Сумського національного аграрного університету,
прокурор відділу Сумської обласної прокуратури
ORCID: 0009-0006-7528-0280

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКОВИХ СПОРІВ, ПРЕДМЕТОМ ЯКИХ Є ЗАХИСТ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

PECULIARITIES OF INHERITANCE DISPUTES, THE SUBJECT OF WHICH IS THE PROTECTION OF THE SUBJECTIVE RIGHTS OF A PERSON REGARDING LAND PLOTS IN INHERITANCE LEGAL RELATIONS

У статті досліджується механізм переходу спадкового майна спадкодавця до потенційних спадкоємців, які ще не подали заяву нотаріусу про прийняття спадщини. При цьому, автор визначає юридичний статус такого майна, яке після смерті власника втрачає свій статус приватної власності. У зв'язку з цим, автор пропонує на даний перехідний період до подачі заяв нотаріусу спадкоємцями, його правовий статус визначати як «полегле майно».

В роботі, по суті, описано правову формулу обороту спадкового майна, в коло якого входять і земельні ділянки, за якою спадкове майно переходить до спадкоємця, а з витоком його життєвого циклу – знову переходить в режим спадкового майна з набуттям спочатку статусу полеглого, а в подальшому, при подачі новими спадкоємцями заяв про прийняття спадщини таке спадкове майно автоматично знову набуває свого статусу приватної власності і така оборотна лінійність спадкування, за загальним правилом, є безумовною та невідворотною. Разом з тим, з часом певне коло нерухомого майна (різні будівлі) об'єктивно зникає із спадкового майна, але земля як природна, нерухома, майнова і просторово-стабільна річ буде залишатись в «спадковій лінійності» певної сім'ї на довгі роки, і в той же час при її роздрібненості під час спадкування в результаті спору між спадкоємцями, такі земельні ділянки можуть переходити із однієї спадкової маси до іншої, започатковуючи в такий спосіб нову спадково-земельну лінійність.

Робота містить дослідження актуальної судової практики, яка пов'язана із процесом спадкування земельних ділянок та спорів щодо суб'єктивних прав особи щодо таких земельних ділянок, які стали предметом судового розгляду в суді загальної юрисдикції в порядку позовного провадження. Автор звертає увагу на прогалини в законодавстві, яке регулює нотаріальну діяльність, які стосуються закріпленого механізму зупинення нотаріального провадження у випадку наявності спору між спадкоємцями щодо спадкового майна, у складі якого існує земельна ділянка. Для приведення законодавства у відповідність з принципом передбачуваності запропоновано зміни у Закон України «Про нотаріат».

Ключові слова: *заповіт, спадкування, земельні ділянки, цивільний процес, позовне провадження, судочинство, суди загальної юрисдикції, докази, власність, спадкове майно, судовий захист.*

The article examines the mechanism of the transfer of the testator's inherited property to potential heirs who have not yet submitted an application to the notary to accept the inheritance. At the same time, the author determines the legal status of such property, which after the death of the owner loses its status of private property. In this regard, the author proposes that for this transitional period before the heirs submit applications to the notary, its legal status be defined as «deceased property». The paper essentially describes the legal formula for the turnover of inherited property, which also includes land plots, according to which the inherited property passes to the heir, and with the expiration of his life cycle – again passes into the regime of inherited property with the acquisition of the status of deceased, and later, when new heirs submit applications to accept the inheritance, such inherited property automatically regains its status of private property and such a reversible linearity of inheritance, as a general rule, is unconditional and inevitable. At the same time, over time, a certain range of real estate (various buildings) objectively disappears from the hereditary property, but the land as a natural, immovable, property and spatially stable thing will remain in the «hereditary linearity» of a certain family for many years and at the same time, if it is fragmented during inheritance as a result of a dispute between the heirs, such land plots can pass from one hereditary mass to another, thus initiating a new hereditary-land linearity.

The work contains a study of current judicial practice related to the process of inheritance of land plots and disputes regarding the subjective rights of a person regarding such land plots, which have become the subject of legal proceedings in a court of general jurisdiction in the procedure of claim proceedings. The author draws

attention to the gaps in the legislation regulating notarial activities, which relate to the established mechanism for suspending notarial proceedings in the event of a dispute between heirs regarding inherited property, which includes a land plot. In order to bring the legislation into line with the principle of predictability, amendments are proposed to the Law of Ukraine «On Notariate».

Key words: *will, inheritance, land plots, civil process, claim proceedings, legal proceedings, courts of general jurisdiction, evidence, property, inherited property, judicial protection.*

Інститут спадкування є одним із найдавніших і найскладніших інститутів цивільного права, оскільки в практичній площині він часто пов'язується із спорами, які виникають між спадкоємцями. Особливо це має місце тоді, коли в об'єм спадкового майна входять земельні ділянки. Кожен із спадкоємців сьогодні надає перевагу у спадковому майні саме землям сільськогосподарського та іншого призначення перед іншим спадковим майном, що завжди породжує спір між спадкоємцями, оскільки земля сьогодні стає найціннішим активом у спадковій масі. Оскільки ці питання носять комплексний характер, поєднуючи в собі як матеріальне, так і процесуальне право, то до їх дослідження звертається незначна кількість науковців, а відтак судовий захист спадкових прав на земельні ділянки потребує детального наукового дослідження.

Судова статистика засвідчує, що кількість спорів, які виникали між спадкоємцями при у відносинах спадкування за законом і які було розглянуто судами загальної юрисдикції в 2022 році складала 13110, а за заповітом – 5893 справи [1]. У 2023 році таких справ відповідно було 19072 та 8410 справ [2]. Як бачимо, спадкові спори, які витікають із відносин спадкування за законом, у декілька разів перевищують кількість спорів, що виникають із правовідносин спадкування за заповітом.

Питання спадкування в цивільному праві України та їх розгляд при наявності спадкового спору в судах загальної юрисдикції були предметом наукових досліджень Є. І. Фурси (2004), Ю. О. Заїки (2007), О. О. Терехової (2012), Р. Ю. Половинкіна (2012), Л. В. Козловської (2016), О. О. Кот (2017), О. С. Уразовської (2019), О. Є. Кухарєва (2020), М. О. Михайлів (2022). В той же час, дослідженню проблематики спадкування земельних ділянок та судового захисту суб'єктивних прав особи щодо вказаного виду спадкового майна у вітчизняній літературі приділено мало уваги, у зв'язку з чим вказане питання лишається актуальним як для доктрини, так і судової практики. З урахуванням вказаного, метою даної статті є дослідження питань щодо спірних правовідносин, пов'язаних із спорами щодо земельних ділянок, які входять у коло спадкового майна.

Під час життя людина набуває у свою власність певну кількість як рухомого, так і нерухомого майна, до якого зокрема відносяться і земельні ділянки. Частину з них громадяни набули у власність в порядку безоплатної передачі земель сільськогосподарського призначення в результаті розпаювання площ колгоспів та частини земель радгоспів. Частину земельних ділянок під будинками, гаражами, дачами тощо було приватизовано, а в подальшому – продано, подаровано чи передано у спадок за договорами довічного утримання та спадковими договорами або просто успадковано за заповітом чи законом. Об'єктивно, але всі ці земельні ділянки як інше рухоме чи нерухоме майно з витоком життя їх власників знову починають безупинно наближатись до свого статусу – статусу спадкового майна. Така лінійність є безумовною і по суті – невідворотною. Перехід земельних ділянок у нову правову реальність має місце під час їх спадкування і характеризується своєю автономністю, оскільки не дивлячись на те, що власність і втратила свого власника внаслідок його смерті, сама земельні ділянка не втрачає ні своїх фізичних властивостей, ні свого цільового призначення. Що ж тоді змінюється? Змінюється, по перше, те, що майно померлого втрачає свій юридичний статус – статус приватної власності, оскільки в цей період ні земельні ділянки, ні інше нерухоме майно, яке побудовано на тій чи іншій земельній ділянці, не можуть бути предметом цивільного обороту і перебувають у статусі своєї спадкової невизначеності. Це означає, що з моменту втрати майном такої властивості як приватна власність (а такий момент виникає відразу після смерті спадкодавця), таке майно з точки зору спадкового права набуває статусу полеглого, оскільки одночасно із відкриттям спадщини воно вибуває з цивільно-правового обороту. І це дійсно так, хоча законодавець і визначає час відкриття спадщини днем смерті особи або днем, з якого вона оголошена померлою (ч. 2 ст. 1220 ЦК України) [3]. Таким чином, де-факто земельні ділянка фізично існує в часі і просторі, а де-юре вона перебуває у статусі спадкової невизначеності, оскільки юридично спадщина не належить нікому, не дивлячись на те, що близькі чи далекі родичі спадкодавця і можуть продовжувати користуватись будинками, квартирами, дачами, обробляти землю тощо. Всі ці особи в цей період перебувають в статусі користувачів, які потенційно можуть стати спадкоємцями, незважаючи на норму ч. 5 ст. 1268 ЦК України, за якою незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Така перспектива може переходити у стадію реальності лише на основі диспозитивних начал, в основі яких знаходиться вольова ознака: приватний інтерес кожного спадкоємця. Виходячи

саме із свого інтересу кожен спадкоємець може подати заяву нотаріусу про прийняття спадщини або відмовитись від її прийняття на користь іншого спадкоємця чи відмовитись від прийняття спадщини взагалі і не подавати заяву нотаріусу про її прийняття. Тобто, прийняття спадщини чи відмова від її прийняття є виключно добровільною дією чи бездіяльністю кожного спадкоємця, незалежно від того, це спадкування має місце за законом чи за заповітом.

Якщо ж говорити про спадкування фізичних осіб за законом, то вони «одержають право на спадкування почергово» (ч. 1 ст. 1258 ЦК України). При цьому, «кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття» (ч. 2 ст. 1258 ЦК України).

Законодавець визначає п'ять черг спадкоємців. Зокрема, до першої черги спадкоємців за законом (ст. 1261 ЦК України) відносяться діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. До другої черги відносяться рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері (ст. 1262 ЦК України). Інші черги в нашому дослідженні ми не будемо брати до уваги, оскільки практика показує, що вони майже не звертаються до суду щодо розподілу спадкового майна. Найчастіше вони є сторонами у справах окремого провадження щодо встановлення тих чи інших юридично значимих фактів.

Початок спадкування пов'язується законодавцем із поданим кожним спадкоємцем особисто своєї заяви нотаріусу або в сільському населеному пункті – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування про прийняття спадщини (ч. 1 та 2 ст. 1269 ЦК України). Такі дії спадкоємців, по суті, є оголошенням про те, хто з них приймає спадщину. В той же час, таке оголошення ще не носить своєї остаточності, оскільки кожен спадкоємець з тих чи інших причин в межах шестимісячного строку (ч. 1 ст. 1270 ЦК України), який надається законодавцем як строку, в межах якого кожен із спадкоємців мав можливість остаточно визначитись чи йому успадковувати спадкове майно, чи все ж відкликати свою заяву про прийняття спадщини (ч. 5 ст. 1269 ЦК України) або відмовитись від спадкування на користь іншого спадкоємця [4, с. 128]. Така можливість передбачена законодавцем і урегульована ст. 1273 та 1274 ЦК України.

Практика показує, що саме на цій першій стадії – стадії прийняття спадщини найчастіше зароджуються спадкові спори по відношенню до спадкового майна, в коло якого часто входять і земельні ділянки різного роду свого цільового призначення. Початок прояву таких спорів вбачається в тих діях спадкоємців, які «заволодівши» свідоцтвом про смерть спадкодавця, всіма правовстановлюючими документами не дають іншим спадкоємцям доступу до таких документів, відтягуючи подання заяви про прийняття спадщини на останній день спливу шестимісячного строку, унеможливлюючи в такий спосіб подачу заяви про прийняття спадщини іншим спадкодавцем, оскільки підставою до відкриття спадкової справи нотаріусом є не лише заява спадкоємця, але і наявність у нього оригіналу свідоцтва про смерть спадкодавця. Така проблема має місце не лише при спадкуванні за законом, але і при спадкуванні за заповітом.

Часто такі розбіжності між спадкоємцями останні пояснюють тим, що спадкоємець перед своєю смертю сказав, що все майно, яке йому належить, він заповідає саме тому, хто в цей час знаходився біля нього. Не дивлячись на те, що наявність таких слів не породжує ніяких правових наслідків, але саме дані обставини, які озвучує такий спадкоємець і стають основою для виникнення спадкового спору. Що ж стосується спадкових спорів, які виникають по відношенню до земельних ділянок, то тут обґрунтуванням щодо «спадкового привілею» на спадкування земель сільськогосподарського призначення (земельних паїв) часто зазначають те, що спадкоємець мешкає в селі і хоче створити фермерське господарство, а відтак справедливо було б залишити саме йому земельний пай, а іншим спадкоємцям – залишити інше спадкове майно. Є інші причини, які породжують спадкові спори.

Так, у цивільній справі № 708/867/21, розглянутій Чигиринський районний суд Черкаської області, племінник та син спадкоємиці пред'явили один до одного позови про визнання права власності в порядку спадкування на земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства та про визнання права власності в порядку спадкування обов`язкової частки на вказані земельні ділянки (зустрічний позов). Підставою первісного позову було відсутність у спадкоємця оригіналу державного акту на право приватної власності на землю у через його втрату. Зустрічний же позов був мотивований тим, що син спадкодавиці, будучи сином спадкодавиці, в момент відкриття спадщини був визнаний таким, що за станом свого здоров`я потребує постійного стороннього догляду, оскільки страждав на психічне захворювання. У зв'язку з хворобою його було госпіталізовано до будинку-інтернату психоневрологічного типу, а тому він має право на обов`язкову частку у спадщині. Дослідивши матеріали справи, суд задовольнив первісний позов та відмовив у зустрічному, встановивши, що позивач за зустрічним позовом є інвалідом II групи загального захворювання безтерміново та є непрацездатним і у зв'язку з цим має право на обов`язкову частку у спад-

щині як непрацездатна дитина померлої особи. Однак, оскільки син на момент сперті не проживав разом з матір'ю, а протягом шестимісячного строку не подав заяву про прийняття спадщини, суд констатував, що позивач за зустрічним позовом не вжив заходів до реалізації свого права на спадкування обов`язкової частки, а тому не має права на спадщину [5].

В іншій цивільній справі спадкоємець звернувся до своєї племінниці із позовом про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини у виді права на земельну частку (пай), після десяти років з дня відкриття спадщини. Підставою своїх позовних вимог позивач вказав свою необізнаність щодо наявності спадкового майна, оскільки виявив сертифікат на право власності на земельну частку (пай) лише у грудні 2021 році серед інших документів. Відповідачка у даній справі фактично не брала участі, а вжиті судом заходи до її повідомлення шляхом опублікування оголошення про її виклик, виявились безрезультатними. Суд врахував досить тривалий період часу, який минув з моменту відкриття спадщини і до дати подання позову, однак разом з тим, визнав поважною причину пропуску позивачем строку на прийняття спадщини, повністю задовольнивши позовні вимоги [6].

Безумовно, що частки кожного спадкоємця у спадщині є рівними, якщо спадкодавець у заповіті не розподілив спадщину між спадкоємцями. При цьому, кожен з них має право на виділ його частки в натурі (ч. 1 та 2 ст. 1278 ЦК України). Саме відступ від такої рівності хоча б одним із спадкоємців, порушує рівність інших спадкоємців на спадщину, що завжди приводить до спору між спадкоємцями, предметом якого стає все спадкове майно.

Не дивлячись на те, що нотаріуси і здійснюють реалізацію суб'єктивного права особи на спадкування, але при наявності спору між спадкоємцями по відношенню до спадкового майна, нотаріальні дії по видачі свідоцтв про право на спадщину за законом чи заповітом, зокрема якщо мова йде про визнання його недійсним (ст. 1257 ЦК України), зупиняються з роз'ясненням спадкоємцям, що всі спірні питання щодо спадкового майна, вони можуть вирішити в судовому порядку, оскільки нотаріальний процес – це без спірний процес.

Зокрема, 20 серпня 2024 року Білопільським районним судом Сумської області було розглянуто цивільну справу № 573/746/24 за позовом спадкоємця до приватного нотаріуса Сумського районного нотаріального округу Бойко Оксани Іванівни про визнання незаконними та скасування постанов нотаріуса про відмову у видачі свідоцтв про право на спадщину за законом, встановлення факту неприйняття спадщини та визнання права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення площею 3,62 га та 0,1994 га. Підставою позову стало те, що приватний нотаріус О.І. Бойко видала постанову, якою відмовила позивачці у видачі свідоцтва про право на спадщину на ½ частину земельних ділянок, посилаючись на те, що відповідач, який був зареєстрований із спадкодавцем, протягом 6 місяців не подав заяву про відмову від спадщини, а тому вважається таким, що прийняв спадщину, оформивши спадкові права на спірну земельну ділянку. Відмовляючи у задоволенні позову, суд звернувся до висновків Верховного Суду, викладених у постанові від 16.03.2023 року у справі №129/2399/19 та зазначив, що вчиняючи нотаріальні дії, нотаріус не стає учасником цивільних правовідносин між спадкоємцями, а тому не може порушувати цивільні права, які є змістом цих відносин. Виходячи з норм Закону України «Про нотаріат» у нотаріуса немає спільних чи однорідних прав та обов`язків стосовно позивача, а тому він не може бути відповідачем у позовах, де порушується питання про захист права власності на спадкове майно [7].

Вказаний приклад судової практики засвідчує пріоритет первинного встановлення судом характеру і природи спірних правовідносин відповідно до вказаних у позові предмету і об'єкту спору перед встановленням кола суб'єктів, які були задіяні у спірних правовідносинах. Тобто, незалежно від того, дії якого із суб'єктів перешкоджають особі юридично реалізувати своє спадкове право, первинними діями суду мають бути аналіз складу спадкових правовідносин та встановлення того, яке конкретно право бажає захистити позивач, звертаючись зі своїм позовом.

Разом з тим, спір щодо прийняття спадщини інколи виникає і за відсутності майнового спору щодо земельної ділянки між спадкоємцями, внаслідок допущених нотаріусом або іншим суб'єктом помилок або описок. В такому випадку, незалежно від того, що з боку іншого спадкоємця відсутні дії які свідчили б про порушення, невизнання або оспорювання спадкового права, він все одно буде мати статус належного відповідача у справі.

До прикладу, Орджонікідзевський міський суд Дніпропетровської області своїм рішенням від 09 липня 2024 року у цивільній справі № 214/9998/21 задовольнив позов одного спадкоємця за законом до іншого, встановивши юридичний факт технічної помилки, допущеної державним нотаріусом П`ятої криворізької державної нотаріальної контори Н.М. Чуркіною при складанні заповіту, посвідченого 06.11.2009 року щодо зазначеної дати видачі державного акту на право приватної власності на земельну ділянку. За обставинами справи, спадкоємець не міг успадкувати належну йому частку земельної ділянки, оскільки в посвідченому приватним нотаріусом заповіті були невірно вказані реквізити державного акту – 24.06.2006 р. замість 24.07.2006 року. Оскільки через смерть спад-

кодавця виправлення у заповіті здійснити було неможливо, спадкоємець скористався процесуальним інститутом окремого провадження, поєднавши у позовній заяві вимоги до іншого спадкоємця про встановлення юридичного факту та про визнання права власності на спадкове майно у виді земельної ділянки [8].

Проблемного питання зупинення нотаріальних дій у спадкових правовідносинах через наявність спору між спадкоємцями щодо спадкового майна. слід торкнутись окремо. Практика свідчить, що даний інститут спадкового права у вітчизняному законодавстві регламентовано нечітко і неповно, що значно ускладнює його правозастосування як нотаріусами, так і судами при розгляді спадкових спорів.

Зокрема, у пункті п. 4.15 пункту 4 глави 10 розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України закріплено загальну умову зупинення нотаріальних дій у спадкових правовідносинах, відповідно до якої за обґрунтованою письмовою заявою заінтересованої особи, яка звернулась до суду, та на підставі отриманого від суду повідомлення про надходження позовної заяви заінтересованої особи, яка оспорює право або факт, про посвідчення якого просить інша заінтересована особа, вчинення нотаріальної дії зупиняється до вирішення справи судом [9]. Дана норма за своїм змістом ідентична положенню ч. 4 ст. 42 Закону України «Про нотаріат», якою регламентовані строки вчинення нотаріальних дій [10].

Вказана норма, на нашу думку, сформульована досить нечітко і «розмито», оскільки з її змісту незрозуміло чіткий алгоритм дій нотаріуса у спадкових правовідносинах при існуванні певного спору. Зокрема, дане нормативне правило не роз'яснює: 1) яким чином відбувається «зупинення» вчинення нотаріальної дії (яким документом нотаріуса воно оформлюється); 2) з якого часу має відбутись таке зупинення: з моменту отримання нотаріусом відповідної інформації від суду чи з моменту звернення заінтересованої особи до нотаріуса із заявою про вчинення нотаріальної дії.

Так, Роздільнянський районний суд Одеської області 12 травня 2022 року розглянув цивільну справу № 511/1875/21 за позовом спадкоємця до приватного нотаріуса Роздільнянського районного нотаріального округу Одеської області Іванової Альвіни Йосипівни про скасування постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії. Позовну заяву було мотивовано тим, що своєю постановою приватний нотаріус відмовила позивачці у вчиненні нотаріальної дії, посилаючись на надходження їй ухвали Роздільнянського районного суду Одеської області від 12.04.2021 року про відкриття провадження у цивільній справі про визнання заповіту недійсним. На думку позивачки, такі дії нотаріуса є незаконними, оскільки статтею 49 Закону України «Про нотаріат» такої підстави для відмови у вчиненні нотаріальної дії не визначено.

Суд першої інстанції не погодився з доводами позивачки та відмовив їй у задоволенні позову, зіславшись на регулювання спірних правовідносин статтею 42 Закону України «Про нотаріат» [11]. Переглядаючи справу в апеляційному порядку, Одеський апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції та ухвалив нове про задоволення позовних вимог. За позицією суду «відповідач ухвалюючи оскаржувану постанову помилково ототожнив поняття відмови у вчиненні виконавчої дії та відкладення/зупинення вчинення виконавчої дії. Так, отримавши від суду повідомлення про надходження позовної заяви заінтересованої особи, яка оспорює право позивачки на спадщину, відповідач повинна була зупинити вчинення нотаріальної дії до вирішення справи судом, а не відмовляти у вчиненні нотаріальної дії до вирішення справи судом» [12]. Однак, Верховний Суд не погодився із позицією суду апеляційної інстанції та своєю постановою від 24 січня 2024 року скасувати постанову Одеського апеляційного суду від 24 листопада 2022 року, та залишив в силі рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 12 травня 2022 року. В обґрунтування своєї позиції суд касаційної інстанції звернувся до загальних основ нотаріальної діяльності та вказав, що «….нотаріальна діяльність в якості свого предмета має безспірні справи щодо реалізації цивільних прав, як наслідок, нотаріус позбавлений можливості самостійно встановити розмір (склад) спадкового майна померлого ОСОБА_2, за умови наявності спору між особами, які подали заяву про прийняття спадщини, який розглядається у порядку цивільного судочинства, та результати вирішення якого можуть безпосередньо вплинути на нього. Таким чином, приватний нотаріус Іванова А. Й. діяла у відповідності до вимог чинного законодавства України, оскільки видача 11 червня 2021 року ОСОБА_1 свідоцтва про право на спадщину за заповітом могла призвести до порушення майнових прав інших осіб.» [13].

Отже, за великим рахунком, вказаний спір виник через нечіткість процедурного законодавства, яке не лише сторони у справі, але і суди трактували по різному.

Питання щодо зупинення нотаріального процесу є важливим аспектом, яке носить публічний характер і на наш погляд не може закріплятись у відомчих документах, якими зокрема є згаданий вище Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України № 296/5 від 22.02.2012 року, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 22 лютого 2012 р. за номером 282/20595. Європейський суд з прав людини у своїх рішенням неодноразово наголошував на тому, що застосування норм права повинно бути передбачуваним

для особи, тобто суб'єкт повинен розраховувати на однакове застосування одних і тих же юридичних правил як до нього, так і до інших осіб [14]. За правилом передбачуваності норму не можна вважати «законом», якщо вона не сформульована достатньо чітко, що дає особі можливість керуватися цією нормою у своїх діях [15]. При цьому, закон має залишатися нескладним для розуміння та застосування [16].

Таким чином, є нагальна необхідність доповнити статтю 1298 ЦК України «Строк видачі свідоцтва про право на спадщину» частиною четвертою у наступній її редакції: «У разі спору, який виник між спадкоємцями з приводу спадкового майна, нотаріус своєю постановою зупиняє видачу свідоцтв про право на спадщину (зупиняє нотаріальний процес), роз'яснюючи спадкоємцям їх право на урегулювання такого спору в суді або добровільно, на основі загальних поступок. Зупинення нотаріального процесу відбувається до моменту набрання рішенням суду, яким вирішено спір, законної сили. Якщо підстава до зупинення нотаріального процесу відпала і сторони добровільно врегулювали існуючий спір, засвідчивши це спільною заявою, нотаріус своєю постановою поновлює нотаріальний процес».

Юридичним закріпленням початку спадкового спору є позовна заява, форма і зміст якої врегульовані статтею 175 ЦПК України. Саме в даній заяві позивач, окрім своїх анкетних даних і зазначення ціни позову (пункти 2 та 3 частини третьої статті 175 ЦПК України) в обов'язковому порядку повинен визначитись із способом захисту порушених своїх прав або інтересів, які передбачені в частині 2 статті 16 ЦПК України. При цьому, право на захист особа здійснює відповідно до свого розсуду (ч. 1 ст. 20 ЦК України). В позовній заяві позивач повинен викласти обставини, якими він обґрунтовує свої вимоги із зазначенням доказів, що підтверджують вказані обставини, вказавши при цьому ті заходи досудового врегулювання, які мали місце між спадкоємцями (пункти 4, 5, 6 ч. 2 ст. 175 ЦПК України). Таким чином, позовна заява – це узаконений законодавцем письмовий алгоритм викладення особою (позивачем) своїх правових претензій до відповідача, відповідно до обраного ним способу захисту, з обґрунтуванням своїх доводів доказами, які повинні бути належними, допустимими, достовірними та достатніми по відношенню до предмета доказування.

Практика показує, що саме земельні ділянки, не лише сільськогосподарського призначення, а і ті, на яких розміщені будинки, гаражі приватні будівлі, дачні будинки, виробничі приміщення тощо, при виникненні спору між спадкоємцями по відношенню до їх спадкового майна, по суті, знаходяться в центрі уваги. Таким чином, в даній категорії справ об'єктивно формується єдиний однотипний стандарт доказування, зміст якого зводиться до наявності:

а) свідоцтва про смерть спадкодавця;

б) доказів родинних відносин або ж наявності заповіту;

в) правовстановлюючих документів на всі земельні ділянки та нерухомість.

Самий такий пакет письмових доказів як додаток до позовної заяви і повинен подаватись до суду. Всі інші докази у вигляді показань свідків, листів, речових, електронних доказів, (фото-, відеозаписи тощо), висновків експертів формують собою похідну частину засобів доказування, яка є похідною, а відтак і змінною складовою стандарту доказування.

Отже, не дивлячись на чіткий алгоритм законодавчого урегулювання щодо спадкування майна за законом, останнє постійно зіштовхується із наявністю спорів між спадкоємцями, в основі яких часто є спір щодо земельних ділянок різного свого призначення.

Висновки. Спадкування як рухомого, так і нерухомого майна, в тому числі і земельних ділянок різного цільового призначення може супроводжуватись спорами, які виникають між спадкоємцями, предметом яких часто стає земля. Це обумовлено тим, що земля являє собою дороговартісний природний актив, який зберігається у незмінному вигляді, приносячи при цьому певний прибуток своєму власнику. Разом з тим, у зв'язку із смертю власника таке майно втрачає свого держателя права, а відтак в період між смертю спадкодавця і до часу подання заяви спадкоємцями нотаріусу про прийняття спадщини таке майно знаходиться у стані правової невизначеності і може визначатись як «полегле». Саме спадкоємці, подаючи заяву про прийняття спадщини і заявляють в такий спосіб про своє суб'єктивне право на спадкове майно, підіймають таким чином «полеглу спадщину», знову надаючи їй статусу приватної власності. Такий оборот спадщини в суспільстві, зокрема у виді землі, є нескінченним.

Разом з тим, ефективність способів судового захисту суб'єктивних прав особи на земельні ділянки у спадкових правовідносинах в рівній мірі залежить від чіткості і передбачуваності норм чинного законодавства та стабільної і єдиної судової правозастосовчої практики у спорах досліджуваної категорії.

Список використаних джерел:

1. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-c%20_%20 4-%202022.xls (дата звернення: 16.04.2025).

2. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік / Державна судова адміністрація. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-ts_4-2023.xls (дата звернення: 16.04.2025).

3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 16.04.2025).

4. Ткаченко К. Л. Процесуальні аспекти провадження у справах, предметом яких є захист цивільних прав щодо земельної ділянки у спадкових правовідносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 126–130.

5. Рішення Чигиринського районного суду Черкаської області від 13 грудня 2022 року у справі № 708/867/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107944542 (дата звернення: 21.04.2025).

6. Рішення Новоархангельського районного суду Кіровоградської області від 15 червня 2022 року у справі № 394/17/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104766791 107944542 (дата звернення: 21.04.2025).

7. Рішення Білопільського районного суду Сумської області від 20 серпня 2024 року у справі № 573/746/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121101998 (дата звернення: 21.04.2025).

8. Рішення Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області 09 липня 2024 року у справі № 214/9998/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120274560 (дата звернення: 21.04.2025).

9. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 / Міністерство юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 18.04.2025).

10. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення: 18.04.2025).

11. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 12 травня 2022 року у справі № 511/1875/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104309967 (дата звернення: 21.04.2025).

12. Постанова Одеського апеляційного суду від 24 листопада 2022 року у справі № 511/1875/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108023239 (дата звернення: 21.04.2025).

13. Постанова Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 511/1875/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116541705 (дата звернення: 21.04.2025).

14. The judgment of the European Court of Human Rights in the Case of Kravchenko v. Ukraine, no. 46673/06, par. 47, 30 June 2016. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164199 (date of access: 21.04.2025).

15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства» (Case of Hashman and Harrup v. The United Kingdom) від 25 листопада 1999 року (Заява № 25594/94). URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO0564 (дата звернення: 21.04.2025).

16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі у справі «Вєренцов проти України» від 11 квітня 2013 року (заява № 20372/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text (дата звернення: 21.04.2025).

УДК 351/354:341.171(477:4-6ЄС)
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.36

Ткаченко В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-5432-4981

Чернадчук Т. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-6758-7438

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

ADAPTATION OF UKRAINIAN LEGISLATION TO EU LEGISLATION IN THE FIELD OF PUBLIC ADMINISTRATION

У статті досліджено процес адаптації українського законодавства до європейських стандартів у сфері публічного управління. Актуальність дослідження процесів адаптації українського законодавства до законодавства ЄС у сфері публічного управління зумовлена низкою визначальних чинників сучасного державотворення. В умовах глибоких геополітичних трансформацій та прагнення України до європейської інтеграції набувають особливої ваги питання системної модернізації нормативно-правової бази, яка б відповідала європейським стандартам демократії, прозорості та ефективності публічного управління. У статті розкрито еволюцію нормативно-правових актів, спрямованих на європейську інтеграцію, зокрема проаналізовано Стратегію економічного та соціального розвитку України, Закон «Про правотворчу діяльність» та інші ключові документи.

Встановлено, що адаптація законодавства є складним багатоступеневим процесом, який вимагає комплексних трансформацій у системі державного управління. Виявлено основні напрямки реформування: демократизація публічної служби, децентралізація управлінських функцій, підвищення професійної компетентності державних службовців, впровадження європейських стандартів прозорості та підзвітності.

Доведено, що ефективна адаптація законодавства потребує не лише формальних змін, але й глибокої трансформації управлінської парадигми – переходу від адміністративної моделі до сервісної, орієнтованої на потреби громадян. Визначено ключові вимоги до правотворчої діяльності: наявність посилань на європейські правові акти, постатейна таблиця відповідності, професійне володіння правом ЄС та англійською мовою.

Комплексно проаналізовано еволюцію законодавчого забезпечення європейської інтеграції України у контексті публічного управління. Визначені ключові виклики у сфері адаптації законодавства та запропоновані шляхи їх подолання.

Ключові слова: *публічне управління, адаптація законодавства, європейська інтеграція, державна служба, законодавство ЄС.*

The article examines the process of adaptation of Ukrainian legislation to European standards in the field of public administration. The relevance of the study of the processes of adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation in the field of public administration is due to a number of determining factors of modern state-building. In the context of profound geopolitical transformations and Ukraine's aspirations for European integration, the issues of systemic modernisation of the legal framework that would meet the European standards of democracy, transparency and efficiency of public administration are of particular importance. The article reveals the evolution of legal acts aimed at European integration, in particular, the Strategy for Economic and Social Development of Ukraine, the Law on Lawmaking and other key documents.

It is established that the adaptation of legislation is a complex multi-stage process that requires comprehensive transformations in the public administration system. The main areas of reform are identified: democratisation of the public service, decentralisation of administrative functions, improvement of professional competence of civil servants, and implementation of European standards of transparency and accountability.

It is proved that effective adaptation of legislation requires not only formal changes but also a profound transformation of the management paradigm – a transition from an administrative model to a service model focused on the needs of citizens. The author identifies the key requirements for lawmaking activities:

references to European legal acts, an article-by-article table of compliance, and professional knowledge of EU law and English.

The evolution of legislative support for Ukraine's European integration in the context of public administration is comprehensively analysed. The author identifies key challenges in the field of legislation adaptation and suggests ways to overcome them.

Key words: *public administration, adaptation of legislation, European integration, civil service, EU legislation.*

Постановка проблеми. Процес європейської інтеграції України актуалізує надзвичайно важливе питання системної адаптації національного законодавства до стандартів та вимог Європейського Союзу, особливо в контексті публічного управління. Сучасні трансформаційні процеси вимагають комплексного переосмислення існуючих механізмів державного управління, впровадження європейських принципів прозорості, ефективності, підзвітності та орієнтованості на громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика адаптації українського законодавства до європейських стандартів є предметом комплексних наукових досліджень вітчизняних учених, що відображено в численних нормативно-правових актах та наукових публікаціях. Фундаментальні аспекти гармонізації законодавства розкрито в наукових працях: Н. М. Пархоменка, який обґрунтував методологію, етапи та види адаптації законодавства. Т. О. Коломоєць, що зосередила увагу на особливостях адаптації інформаційного законодавства. О. О. Губанова, котрий детально дослідив етапи адаптації законодавства у сфері публічної служби. М. В. Ковалів, Т. М. Тимчишин, зробили порівняльно-правовий аналіз законодавчих систем. В. І. Риндюк та О. Ю. Кучинська, займаються вивченням досвіду держав-членів ЄС. С. М. Кустова, здійснила аналіз викликів та кращих практик адаптації. Проведений аналіз засвідчує системний, комплексний підхід до вивчення процесів адаптації законодавства, водночас актуалізує необхідність подальших наукових розвідок з огляду на динамічність євроінтеграційних процесів.

Метою статті є комплексний аналіз процесів адаптації українського законодавства до законодавства ЄС у сфері публічного управління, визначити виклики та запропонувати рекомендації щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження адаптаційних процесів набуває особливої значущості в умовах глобалізаційних викликів та необхідності забезпечення повноцінної інтеграції України до європейського правового простору.

Поняття «адаптація» розглядається як динамічний трансформаційний процес, спрямований на оптимізацію поведінкових моделей суб'єктів та вдосконалення системної структури з метою мінімізації потенційних зовнішніх ризиків, підвищення результативності та життєстійкості функціонування.

Дефініція «адаптація національного законодавства до законодавства ЄС» розкривається через призму взаємопов'язаних категорій еволюційного розвитку правових систем. Комплексне дослідження наукового дискурсу дозволяє інтерпретувати адаптацію законодавства України як цілеспрямований, структурований процес гармонізації нормативно-правових актів держави-реципієнта відповідно до європейських стандартів правового регулювання суспільних відносин, що базується на міжнародних угодах та взаємоузгоджених принципах правотворчості.

Адаптація законодавства є багатогранним процесом правової інтеграції, що має специфічні риси. Вона виступає інструментом правової уніфікації, реалізується державою-кандидатом на членство в Європейському Союзі та характеризується динамічним правотворчим характером. Цей процес спрямований на досягнення максимальної відповідності законодавчих норм, охоплює пріоритетні сфери економічної інтеграції та базується на принципах поваги до національного суверенітету, добровільності та системності. Адаптація має випереджаючий характер, потребує консолідації зусиль усіх гілок державної влади, виключає механічне копіювання норм та забезпечує соціальну прийнятність трансформаційних процесів. Кінцева мета такої адаптації полягає у створенні ефективного правового механізму, що відповідає європейським стандартам та національним інтересам держави [1, с. 340].

Сучасна парадигма правової інтеграції передбачає диференційований підхід до зближення законодавчих систем України та Європейського Союзу, що реалізується через три основні рівні адаптації. Перший рівень – "мінімальна адаптація" – характеризується вибірковим наближенням законодавства переважно в економічній площині, зокрема у сферах комерційного права, захисту прав людини та судової системи. Другий рівень – "помірна адаптація" – охоплює системні економічні та соціально-політичні трансформації, пов'язані зі створенням зони вільної торгівлі, що забезпечує реалізацію fundamental європейських свобод: переміщення осіб, капіталу, товарів та послуг. Найвищий рівень – "максимальна адаптація" – має комплексний характер і безпосередньо пов'язаний з перспективою повноправного членства в Європейському Союзі.

Отже, можемо сказати, що на сучасному етапі для нашої держави характерний перехідний

стан між "помірною" та "максимальною" адаптацією, що зумовлено активними євроінтеграційними прагненнями та необхідністю системних державотворчих перетворень [2, с. 80].

У 1998 році Президент України видав офіційний документ (Указ № 615/98), який затверджував концептуальний план інтеграції держави до Європейського Союзу. Цей стратегічний документ базувався на попередній угоді про співробітництво від 14 червня 1994 року, укладеній між Україною та європейськими інституціями. Основна мета стратегії полягала в послідовній гармонізації українського законодавства з європейськими правовими нормами. Передбачалося, що такі системні перетворення створять сприятливі умови для всебічного розвитку країни: активізації підприємницької діяльності, розширення соціальних та культурних можливостей громадян, прискорення економічних реформ. Документ визначав перспективу поступового наближення рівня життя українців до стандартів держав-членів Європейського Союзу, що мало забезпечити планомірне підвищення добробуту населення та інтеграцію України до європейської спільноти.

Трансформація правової системи України передбачала комплексне реформування задля досягнення відповідності європейським нормативним стандартам. Цей масштабний процес охоплював широкий спектр законодавчих сфер, включаючи приватне право, митне регулювання, трудові відносини, фінансову та податкову галузі, питання інтелектуальної власності, виробничої безпеки, захисту життя і здоров'я, екологічних норм, захисту прав споживачів, технічних стандартів, транспортного законодавства та інших напрямків, визначених у базовій Угоді про партнерство та співробітництво.

Реалізація цього амбітного плану була розрахована на послідовне виконання чотирьох ключових етапів: перший етап передбачав повноцінну імплементацію положень Угоди про партнерство та співробітництво; другий етап включав розроблення та підписання галузевих угод, які деталізували б напрямки співпраці; третій етап мав на меті системне приведення чинного українського законодавства у відповідність до європейських стандартів; четвертий, завершальний етап, передбачав створення дієвого механізму для забезпечення відповідності майбутніх законопроєктів нормам Європейського Союзу [3]. У контексті реалізації стратегічного курсу України на європейську інтеграцію було розроблено спеціалізований нормативний документ – Державну програму підготовки та розвитку фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції на період 2004–2007 років.

Основні цілі цієї Програми включали: перше – формування ефективної системи навчання та підвищення кваліфікації спеціалістів для державних та місцевих органів влади, які безпосередньо опікуватимуться питаннями європейської інтеграції; друге – підвищення результативності роботи органів державної влади та місцевого самоврядування в контексті впровадження стратегічних документів, зокрема Програми інтеграції України до Європейського Союзу та Хартії про особливе партнерство з НАТО; третє – створення необхідних передумов для поступової інтеграції України до європейських просторів: політичного, економічного, безпекового, правового, наукового, освітнього та культурного. Реалізація Програми мала забезпечити фундамент для професійної підготовки кадрів, спроможних ефективно просувати євроінтеграційні процеси в українській державі [4].

У 1999 році було затверджено Концепцію адаптації законодавства України до європейських стандартів, яка передбачала три послідовні етапи трансформації правової системи держави.

Перший етап концентрувався на фундаментальних перетвореннях: розвиток правової системи відповідно до європейських демократичних стандартів; забезпечення верховенства права та захисту прав людини; створення умов для функціонування ринкової економіки; приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних договорів; поступове зближення законодавчих норм з європейськими стандартами.

Другий етап передбачав більш глибокі системні перетворення: комплексний перегляд законодавства у пріоритетних сферах; правове забезпечення створення зони вільної торгівлі з ЄС; підготовка до потенційного асоційованого членства.

Третій етап мав стратегічне значення та залежав від укладення Угоди про асоційоване членство, включаючи: розроблення розширеної програми гармонізації законодавства; підготовку до інтеграції у спільний ринок ЄС.

Програма інтеграції 2000 року деталізувала ці положення, визначивши: короткострокові пріоритети (2000–2001 роки); середньострокові пріоритети (2002–2003 роки); довгострокові пріоритети (2004–2007 роки).

Основні цілі адаптації законодавства включали: забезпечення відповідності міжнародним зобов'язанням; зближення національного законодавства з європейськими нормами; створення правового підґрунтя для європейської інтеграції України [5].

У 2004 році було прийнято Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до європейських нормативних стандартів, яка визначила стратегічні напрямки системної трансформації правового середовища держави.

Документ розглядав процес адаптації як багатоступеневу, послідовну діяльність, спрямовану на поступове наближення українського

законодавства до acquis communautaire Європейського Союзу.

Програма передбачала диференційований підхід до реалізації етапів впровадження: Перший етап мав чітко визначені часові межі – до завершення дії Угоди про партнерство та співробітництво. Наступні етапи мали гнучку структуру та залежали від: досягнутих результатів на попередніх етапах; поточної економічної ситуації в країні; політичної кон'юнктури; соціальних трансформацій; динаміки взаємовідносин між Україною та Європейським Союзом. Такий багатофакторний підхід забезпечував адаптивність та реалістичність процесу європейської інтеграції України [6]. Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки визначала комплексний підхід до трансформації правової системи держави.

Ключові акценти документа були зосереджені на: необхідності адаптації законодавства України до європейських стандартів; трансформації національної системи права; модернізації правової культури; реформуванні судової та адміністративної практики.

Стратегія наголошувала на тому, що формування правового поля – це тривалий еволюційний процес, який неможливо штучно прискорити, але можна створити сприятливі умови для його реалізації.

Передбачалося три послідовні етапи впровадження:

Перший етап (2004–2005 роки): формування інституційних передумов; створення фінансового та організаційного підґрунтя; започаткування глибоких якісних перетворень у суспільстві.

Другий етап (2006–2009 роки): комплексна модернізація підприємств; впровадження структурно-інноваційної економічної моделі; демократизація суспільних процесів; упорядкування відносин власності.

Третій етап (2010–2015 роки): закріплення стійких темпів економічного зростання; підвищення добробуту населення; прискорена реалізація структурних завдань європейської інтеграції. Документ розглядав процес європейської інтеграції як послідовну, багатогранну трансформацію всіх сфер життєдіяльності держави [7].

Дванадцятий розділ Стратегії був присвячений інституційним перетворенням у сфері публічної служби та державного управління.

Стратегічні цілі реформування включали: підвищення дієздатності державних інституцій; забезпечення взаємоузгодженості законодавчої та виконавчої влади; демократизацію суспільних процесів; розвиток громадянського суспільства; створення передумов для європейської інтеграції.

Ключові очікувані результати реформи: запровадження прозорої та зрозумілої політичної системи; чітке визначення повноважень державних інституцій; забезпечення успіху економічних перетворень.

Основні напрямки адміністративної реформи передбачали: демонтаж застарілої управлінської системи; впровадження принципів відкритості влади; забезпечення підзвітності перед суспільством; гарантування верховенства права; неухильне дотримання конституційних прав і свобод громадян; створення механізмів громадського контролю. Документ визначав трансформацію публічного управління як комплексний процес, спрямований на наближення до європейських демократичних стандартів [8].

У Стратегії економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки було визначено фундаментальну трансформацію публічного управління, що передбачала перехід від адміністративної моделі до сервісної, де влада розглядається як інструмент служіння суспільству. Документ окреслив комплексні реформи судової системи, виконавчої влади та публічної служби, спрямовані на децентралізацію, підвищення ефективності управлінських процесів, посилення захисту прав громадян та поступове наближення до європейських стандартів державного управління. Ключовими завданнями визначалося вдосконалення кадрового потенціалу, створення прозорої системи взаємодії між гілками влади та забезпечення якісних публічних послуг [7].

Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106 [9] запровадила комплексний план реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, безпосередньо орієнтований на трансформацію публічного управління.

У сфері державного управління план передбачав десять ключових короткострокових пріоритетів: реформування конституційного законодавства; модернізація судової системи; вдосконалення виборчого законодавства; системна боротьба з корупцією; комплексна реформа державного управління; трансформація енергетичного сектору; здійснення дерегуляції; реформування системи державних закупівель; оптимізація податкового механізму; впровадження зовнішнього аудиту.

Моніторинг виконання Угоди покладено на Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. План містить 1943 завдання у 27 сферах, спрямованих на наближення українського законодавства до європейських стандартів. Щорічно Комітет асоціації оцінюватиме досягнутий прогрес, маючи можливість коригувати пріоритети та вносити необхідні доповнення [10, с. 208].

Процес європейської інтеграції України висуває підвищені вимоги до фахівців у сфері публічного управління, особливо щодо правотворчої діяльності. Трансформація законо-

давства потребує не лише глибоких професійних компетенцій, але й спеціалізованих знань європейського права, володіння англійською мовою та комплексного розуміння вітчизняного законодавства.

Нещодавно прийнятий Закон України «Про правотворчу діяльність» [11] запровадив два принципові механізми, що безпосередньо впливають на якість адаптації законодавства:

По-перше, кожен нормативно-правовий акт, спрямований на європейську інтеграцію, має містити чітке посилання на відповідні європейські правові документи у власній преамбулі. Це забезпечує прозорість та обґрунтованість законотворчого процесу.

По-друге, законопроєкти повинні супроводжуватися детальною постатейною таблицею відповідності нормам європейського права (acquis ЄС). Такий підхід створює додаткові механізми контролю та гармонізації законодавства.

Запроваджені вимоги безпосередньо впливають на сферу публічного управління, підвищуючи рівень професійної підготовки державних службовців, створюючи системні стандарти правотворчості та забезпечуючи методологічну послідовність у процесі європейської інтеграції України [12, с. 179].

Постанова Верховної Ради України від 3 серпня 2022 року [13] стала визначальним кроком у вдосконаленні механізмів європейської інтеграції, безпосередньо впливаючи на систему публічного управління. Документ запровадив інноваційні підходи до законотворчої діяльності, зокрема обов'язкове надання таблиць відповідності актам законодавства ЄС, створення спеціалізованих підкомітетів у Верховній Раді, проведення додаткової експертизи законопроєктів та посилення міжвідомчої координації. Ключові трансформації включали підвищення професійних компетенцій державних службовців, уніфікацію підходів до розроблення законодавчих актів та створення прозорих механізмів адаптації законодавства. Особливістю нововведень стало запровадження поглибленої процедури опрацювання законопроєктів, посилення ролі Комітету з питань інтеграції України до ЄС та забезпечення системного підходу до гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами [14].

Висновки. Ключовими викликами у сфері адаптації законодавства є: невідповідність чинних нормативно-правових актів України європейським стандартам публічного управління, що створює бар'єри для повноцінної інтеграції; відсутність уніфікованої методології гармонізації законодавства з урахуванням специфіки вітчизняної адміністративної системи; недостатній рівень інституційної спроможності органів публічної влади щодо впровадження європейських управлінських практик.

Подолання викликів у процесі адаптації є проведення глибокого аудиту чинних нормативно-правових актів з метою виявлення невідповідностей європейським вимогам. Створення міжвідомчої робочої групи з числа провідних вітчизняних та європейських експертів дозволить забезпечити науково обґрунтований підхід до трансформації законодавства. Забезпечити системну підготовку та перепідготовку кадрів, розширення програм стажування в європейських адміністративних інституціях, впровадження інноваційних освітніх програм з публічного управління та посилення мотиваційних механізмів професійного розвитку. Такий комплексний підхід забезпечить ефективну адаптацію законодавства, створить передумови для успішної європейської інтеграції та підвищення якості публічного управління в Україні.

Список використаних джерел:

1. Пархоменко Н.М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 1. С. 338–342.

2. Коломоєць Т.О. Адаптація інформаційного законодавства України до вимог ЄС як складова сучасного вітчизняного правотворчого процесу: монографія. Д.: НГУ, 2013. 164 с.

3. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 (втрата чинності від 10.07.2015).

4. Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004–2007 роки : Указ Президента України від 13.12.2003 р. № 1433/2003 (втрата чинності від 10.07.2015).

5. Програма інтеграції України до Європейського Союзу : Указ Президента України від 14.09.2000 р. № 1072/2000 (втрата чинності від 10.07.2015).

6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 29. Ст. 367.

7. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / авт. кол. : А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. ; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. 416 с.

8. Губанов О.О. Етапи адаптації українського законодавства у сфері публічної служби до acquis communautaire Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. № 44. С. 20-24.

9. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106.

10. Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с.

11. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 93. ст.364.

12. Риндюк В.І., Кучинська О.Ю. Адаптація національного законодавства до права ЄС: досвід держав-членів та держав-кандидатів для України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. № 1(82), С. 120–126.

13. Про деякі заходи щодо виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції: Постанова Верховної Ради України від 29.07.2022 № 2483-IX.

14. Кустова С.М. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС: процеси, виклики та кращі практики. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2024. № 4.

УДК 341.231.14:004.738.5
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.37

Топоркова М. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та європейської інтеграції
Державного біотехнологічного університету
ORCID: 0000-0002-3545-1448

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗМІСТ ПРАВА НА АНОНІМНІСТЬ В ІНТЕРНЕТІ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

LEGAL NATURE AND CONTENT OF THE RIGHT TO ANONYMITY ON THE INTERNET IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW

У статті досліджується феномен анонімності в кіберпросторі як складова міжнародного захисту прав людини у цифрову епоху. Акцент зроблено на аналізі права на анонімність як такого, що перебуває на стику кількох фундаментальних прав – права на приватне життя, свободи вираження поглядів та права на захист персональних даних. Особливу увагу приділено тому, що хоча це право поки що не має універсального нормативного закріплення у ключових міжнародних договорах, воно дедалі частіше визнається в актах «м'якого» міжнародного права, судовій практиці та документах міжнародних організацій.

Стаття висвітлює теоретичні підходи до розуміння сутності права на анонімність, включаючи вузьке тлумачення – як елемента приватності або свободи слова, та широке – як самостійного синтетичного суб'єктивного права. Розглядаються переваги реалізації анонімності для захисту особистості, зокрема забезпечення вільного самовираження, недопущення дискримінації, збереження приватності, а також ризики, пов'язані з її потенційним використанням у протиправних цілях.

У межах дослідження також проаналізовано міжнародну практику, яка демонструє поступове визнання за користувачем права на приховування імені в інтернеті, зокрема у випадках подання скарг до міжнародних судових інстанцій. Запропоновано авторське бачення структури права на анонімність, до якого включено не лише можливість користування статусом «інкогніто», а й обов'язок не зловживати ним. Зроблено висновок про необхідність комплексного та збалансованого підходу до правового закріплення права на анонімність у міжнародному праві з урахуванням як інтересів особи, так і потреб публічної безпеки.

Ключові слова: *анонімність, право на анонімність, кіберпростір, цифрові права людини, міжнародне право, псевдонімність, захист особистості.*

This article explores the phenomenon of anonymity in cyberspace as an integral part of the international protection of human rights in the digital age. It focuses on analyzing the right to anonymity as a multifaceted concept that intersects with several fundamental rights – the right to privacy, freedom of expression, and the right to protection of personal data. Particular attention is given to the fact that, although anonymity is not yet explicitly recognized in key international human rights treaties, it is increasingly acknowledged within the frameworks of soft law, judicial practice, and international organizational documents.

The study presents theoretical approaches to understanding the nature of the right to anonymity, distinguishing between a narrow interpretation – as an element of privacy or freedom of expression – and a broad interpretation that treats it as an independent, synthetic subjective right. The article highlights the advantages of ensuring anonymity for the protection of individuals, including the promotion of free expression, prevention of discrimination, and safeguarding of personal privacy, while also addressing the risks of its misuse for unlawful purposes.

The analysis includes a review of international legal practices that demonstrate the gradual recognition of the right to anonymity online, particularly in cases involving complaints to international judicial bodies. The author proposes a structural model of the right to anonymity, encompassing not only the individual's ability to operate incognito but also the duty not to abuse this status. The conclusion emphasizes the need for a balanced and comprehensive legal framework for regulating the right to anonymity in international law – one that considers both the protection of individual freedoms and the imperatives of public security.

Key words: *anonymity, right to anonymity, cyberspace, digital human rights, international law, pseudonymity, protection of identity.*

Вступ. Динамічний розвиток нових технологій сприяє спрощенню та інтенсифікації комунікацій між людьми, зокрема, в рамках кіберпростору, що неминуче тягне за собою розвиток механізмів контролю над користувачами з боку як державних органів, так і приватних авторів. Загальний принцип організації подібних механізмів у науці порівнюють з концепцією «паноптикону». При цьому «цифровий паноптикон» визначається як спосіб надання влади всевидячого та всезнаю-

чого характеру з метою досягнення необмеженого контролю за соціальним простором [1].

У цих умовах значним напрямом розвитку міжнародного правового регулювання стає закріплення гарантій захисту особистості від довільного втручання у відповідні права та свободи людини. Однією з таких гарантій є принцип анонімності та право на анонімність, що активно формується у сучасному міжнародному праві.

Результати дослідження. Незважаючи на те, що право на анонімність у кіберпросторі досі отримало лише обмежене визнання в міжнародному праві і традиційно пов'язувалося із захистом права на недоторканність приватного життя та персональних даних, останнім часом продовжується розвиток відповідних міжнародних стандартів, хоч і переважно в рамках міжнародного «м'якого права» та в межах міжнародної правозастосовної практики.

Анонімність можна представити як відсутність будь-якої інформації про особистість людини у процесі комунікації [2]. Суміжним поняттям є «псевдонімність», тобто використання вигаданих імен чи створення «онлайн-персони» [3].

Аналіз міжнародної практики наголошує на наявності різних ступенів анонімності. Наприклад, Європейський суд з прав людини зазначив, що користувач Інтернету може залишатися анонімним для широкої публіки, однак його особистість може, по-перше, ідентифікуватися постачальником послуг, наприклад, через активацію облікового запису або автентифікації, по-друге, відстежуватися в обмеженій мірі – через інформацію, що зберігається у провайдерів доступа до Інтернету [4].

Анонімність користувача в кіберпросторі має певні позитивні аспекти, зокрема, сприяють вільному висловленню думки з того чи іншого питання без страху переслідувань; дозволяє зберегти приватність, що сприяє забезпеченню права на захист приватного життя та персональних даних; може використовуватися з метою реалізації творчого потенціалу особи; дозволяє сконцентрувати увагу на інформації, а не на особистості розповсюджуючого інформацію, що потенційно дозволяє уникнути дискримінації за якоюсь ознакою [5]. Разом з тим, очевидно, що анонімність користувача пов'язана також із певними ризиками та загрозами для інтересів інших осіб, суспільства та держави, зокрема, може використовуватися для здійснення протиправних дій.

У ключових міжнародних договорах про права людини право на анонімність як самостійне право не зафіксовано [6, 7, 8]. Однак, наприклад, Спеціальний доповідач з питань захисту свободи вираження поглядів Міжамериканської комісії з прав людини вказує на існування обов'язків держав і приватного сектору поважати анонімні висловлювання як прояв недоторканності приватного життя та свободи вираження думок [9]. Посібник з прав людини для інтернет-користувачів, розроблений у рамках Ради Європи, також фіксує, що держави-члени повинні дотримуватися бажання інтернет-користувачів не розкривати своєї особи [10]. Крім того, в одній зі своїх ухвал Європейський суд з прав людини вжив термін «право на анонімність» [11].

У контексті зазначених формулювань видається доречним згадати принцип загальної поваги прав людини та основних свобод, в рамках якого у держави виникає «тріада» зобов'язань: зобов'язання поважати, зобов'язання забезпечувати та зобов'язання захищати права людини. Як видно з аналізу положень розглянутих документів, у рамках «м'якого» міжнародного права визнаються обов'язки держави поважати. Наприклад, обов'язок забезпечити декларація про анонімність існує у реалізації державних програм захисту свідків.

В рамках доктрини на сьогоднішній день не склалося єдиного підходу до розуміння сутності права на анонімність. Можна виділити три основні підходи до розуміння цього права. Представники першого підходу зазначають, що право на анонімність є частиною права на свободу слова або ж самостійним суб'єктивним правом, тісно пов'язаним з правом на свободу слова [12]. У рамках другого підходу дослідники наголошують на тому, що можливість анонімного використання мережі Інтернет є елементом права на приватне життя [13]. Прихильники третього підходу вказують на тісний зв'язок права на анонімне використання інтернет-простору зі свободою слова, з одного боку, та з правом на захист приватного життя – з іншого [14, 15].

Такий комплексний підхід знаходить свій відбиток у практиці міжнародних органів прокуратури та організацій. Так через призму свободи слова та права на приватне життя анонімність розглядає і Спеціальний доповідач з питань захисту свободи вираження поглядів Міжамериканської комісії з прав людини [9]. Такий самий підхід відображений і в практиці ЄСПЛ [16].

Разом з тим, необхідність збереження анонімності може мати місце не тільки в контексті забезпечення права на свободу слова та захисту приватного життя. Так, наприклад, анонімність також може розглядатися і в контексті захисту свідків. Як приклад можна навести практику Міжамериканського суду з прав людини [17], документи Управління ООН з наркотиків та злочинності [18], а також норми національного законодавства низки держав [19].

Особливого значення анонімність і псевдонімність набувають у рамках інституту захисту персональних даних. Як приклад можна навести положення прийнятого в рамках Європейського Союзу Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних [20].

Питання анонімності набувають значення також у діяльності самих міжнародних органів та організацій. Так, при поданні скарги, наприклад, до ЄСПЛ заявник має право клопотати про приховування особистої інформації [21]. Таким чином, анонімність як соціально-правовий феномен виходить за межі осі «приватне життя – свобода слова», що говорить про можливість розглядати право на анонімність як комплексне явище або як суб'єктивне право в широкому сенсі.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити, у свою чергу, два підходи до розуміння права на анонімність у широкому значенні Згідно з першим підходом, право на анонімність розуміється як комплексне суб'єктивне право, що формується, що об'єднує в собі право на захист персональних даних, право на приватне життя і право на свободу слова [22]. Ця думка відрізняється від вузького розуміння права на анонімність тим, що поширює його одночасно як на сферу приватного життя, так і на сферу комунікації.

Другий підхід до визначення права на анонімність у широкому значенні передбачає, що через комплексний характер досліджуваного суб'єктивного права складно говорити про його однозначний зв'язок з якимось конкретним правом людини, оскільки право на анонімність може забезпечувати досягнення різних цілей (починаючи від захисту персональних даних і до забезпечення права на життя) [23].

На наш погляд, право на анонімність слід трактувати у найширшому розумінні, оскільки застосування статусу «інкогніто» можливе не лише в рамках сфери міжособистісної комунікації чи захисту приватного життя. У сучасних умовах це суб'єктивне право є «синтетичним» правом людини в тому сенсі, що воно включає різні елементи інших прав і свобод, трансформуючи їх і інтегруючи в нове суб'єктивне право. Широке розуміння права на анонімність накладає певний відбиток на його зміст.

Так у літературі можна зустріти підхід, у межах якого зміст права на анонімність є сукупність наступних правочинів індивіда:

1) право приймати рішення приховати свою особу від третіх осіб;

2) право вибирати суб'єктів, які мають право знати справжню особу людини;

3) право на збереження особистості в таємниці.

Ця точка зору, як видається, потребує деякого коригування. Змістовний аспект права на анонімність повинен включати такі елементи:

1) право особи самостійно приховувати свою особистість, створювати псевдоособистість або клопотати про приховування особистості;

2) право особи вимагати встановлення розумного порядку розкриття особистості та брати участь у процесі розкриття особистості або

3) право вимагати надання матеріальних та процесуальних гарантій забезпечення таємниці особистості.

Проте право на анонімність перестало бути абсолютним суб'єктивним правом, тому як четвертий елемент його змісту, на нашу думку, слід розглядати обов'язок індивіда не використовувати анонімність у протиправних цілях. У разі порушення цього обов'язку у державних органів виникає право деанонімізувати особу, яка зловживала можливістю використання статусу «інкогніто».

Висновки. Узагальнюючи викладене, доцільно сформулювати такі підсумкові положення, які відображають основні результати проведеного дослідження та окреслюють ключові аспекти, що мають суттєве значення для розуміння правової природи та змісту права на анонімність у мережі Інтернет у контексті міжнародного права:

1) право про анонімність як суб'єктивне право зараз розвивається у межах «м'якого» міжнародного права;

2) право на анонімність може розумітися у вузькому та широкому значенні;

3) у межах вузького підходу право на анонімність може пов'язуватися з правом на приватне життя, правом на свободу слова або правом на захист персональних даних;

4) в рамках широкого підходу право на анонімність може розумітися як гібридне право, що включає право на свободу слова і право на захист персональних даних або ж як самостійне комплексне суб'єктивне право;

5) право на анонімність слід розуміти як «синтетичне» суб'єктивне право, що включає елементи різних прав людини;

6) з погляду змісту, право на анонімність включає в себе не тільки можливість використовувати кіберпростір як «інкогніто», а й обов'язок не порушувати права третіх осіб.

Список використаних джерел:

1. Ahmed S. Panopticism and totalitarian space // Theory in action. 2018. № 1. P. 1–16.

2. Right to Online Anonymity. URL: https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38006/Anonymity_and_encryption_report_A5_final-web.pdf (дата звернення: 11.04.2025)

3. Hogan B. Pseudonyms and the Rise of the Real Name Web // A Companion to New Media Dynamics / ed. by J. Hartley, J. Burgess, A. Bruns. Chichester: Blackwell Publishing Ltd., 2012. P. 290-308.

4. European Court of Human Rights. Delfi As v. Estonia (GC) (appl. no. 64569/09), para. 148, judgment of 16 June 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-155105%22]} (дата звернення: 11.04.2025).

5. Marx H.T. Identity and Anonymity: Some Conceptual Distinctions and Issues for Research // Documenting Individual Identity: The Development of State Practices in The Modern World / ed. By J. Caplan and J. Torpey. Princton: Princton University press, 2001. P. 316–318.

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. ООН. Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 11.04.2025)

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи. Міжнародний документ. Протокол від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.04.2025)

8. American Convention on Human Rights. URL: https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm (дата звернення: 11.04.2025)

9. Lanza E. Standards for a Free, Open and Inclusive Internet. Office of the Special Rapporteur for Freedom of Expression of the Inter-American Commission on Human Rights. Washington, 2016. С. 87, параграф 228. 89 с.

10. Рекомендації щодо прав людини для користувачів Інтернету, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 16 квітня 2014 р. URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804ccfa2 (дата звернення: 11.04.2025)

11. European Court of Human Rights. Standard Verlagsgesellschaft MBH v. Austria (No. 3) (appl. no. 39378/15), para. 75, judgment of 7 December 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-213276%22]} (дата звернення: 11.04.2025)

12. Benedik W., Kettemann M. Freedom of Expression and the Internet. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. С. 51. 307 с.

13. Kambourakis G. Anonymity and Closely Related Terms in the Cyberspace: An Analysis by Example // Journal of Information Security and Applications. 2014. № 19(1). С. 2–17.

14. Martin J.A., Fargo A.L. Anonymity as a Legal Right: Where and Why It Matters // North Carolina Journal of Law and Technology. 2015. Vol. 3. Issue 2. С. 311–374.

15. Qasir S. Anonymity in Cyberspace: Judicial and Legislative Regulations // Fordham Law Review. 2013. Vol. 81. Issue 6. С. 3651–3691.

16. European Court of Human Rights. Sanoma Uitgevers B.V. v. the Netherlands (GC) (appl. no. 38224/03), para. 89, judgment of 14 September 2010; Delfi AS v. Estonia (appl. no. 64569/09), para. 148, judgment of 10 October 2013; Bacher v. Norway (appl. no. 21272/12), para. 4, concurring opinion of Judge Tsotsoria; Benedik v. Slovenia (appl. no. 62357/14), para. 117, judgment of 24 April 2018; Odierve v. France (appl. no. 42326/98), para. 44, judgment of 13 February 2003. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-213276%22]} (дата звернення: 11.04.2025)

17. Inter-American Court of Human Rights. Norin Catrimán et al. (Leaders, Members and Activists of the Mapuche Indigenous People) v. Chile, para. 20, judgment of 29 May 2014.

18. Good Practices for the Protection of Witnesses in Criminal Proceedings Involving Organized Crime. United Nations Office on Drugs and Crime. New York: United Nations, 2008. 112 с.

19. Canada Safer Witnesses Protection Program Act, 2013. URL: https://laws.justice.gc.ca/eng/AnnualStatutes/2013_29/page-1.html#h-2 (дата звернення: 11.04.2025)

20. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 11.04.2025)

21. European Court of Human Rights: Rules of the Court. Strasbourg: Council of Europe, 2023. С. 27.

22. Маріц Д. Право на анонімність як невід'ємне право людини // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 2. С. 160–164.

23. Володовська В., Дворовий М. Права людини онлайн: Порядок денний для України. Київ: ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2019. 56 с.

УДК 347.97/.99
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.38

Чепік-Трегубенко О. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5499-5793

Сидоренко М. Д.,
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-7244-5961

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ ВИМІР

CHALLENGES AND THREATS FOR THE JUSTICE SYSTEM OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD: THEORETICAL AND APPLIED DIMENSION

У статті здійснено загальнотеоретичний аналіз сучасного стану системи правосуддя та визначено ключові напрями її розвитку у період дії правового режиму воєнного стану та у повоєнний період. Наголошено, що трансформація судової влади у післявоєнний період є надзвичайно важливим завданням, без чого неможливо забезпечити сталий розвиток правової держави, утвердження принципу верховенства права та реальну захищеність прав і свобод громадян. Зазначено на необхідності законодавчих змін, удосконалення кадрової політики, впровадження електронного судочинства та забезпечення належного фінансування судової системи.

Наголошено, що ефективне здійснення правосуддя неможливе без створення безпечного середовища для діяльності суддів. Це середовище має включати і фізичний захист, і соціальний та правовий захист суддів. Також до безпекових заходів має належати організація фізичної охорони судових установ, використання сучасних технічних засобів безпеки, розробка стандартів психологічної підтримки суддів та спеціальних програм реабілітації.

Акцентовано, що електронне судочинство у післявоєнних умовах набуває стратегічного значення. Воно покликане забезпечити безперервність правосуддя у ситуаціях, коли значна частина судової інфраструктури може бути пошкодженою або зруйнованою, коли переміщення громадян у межах держави обмежене, а фізичний доступ до судових установ ускладнений або небезпечний. В таких умовах електронні сервіси правосуддя стають єдиним дієвим механізмом реалізації права на доступ до суду, що є базовою гарантією демократичного суспільства.

Підкреслено, що надзвичайно важливим є формування позитивної суспільної думки щодо використання електронного судочинства. Держава має проводити інформаційні кампанії, роз'яснюючи громадянам переваги електронних сервісів у судовій системі, їхню безпечність, простоту у використанні та юридичну силу. Лише за умови високого рівня суспільної довіри електронне судочинство зможе стати невід'ємною складовою механізму захисту прав людини.

Ключові слова: *правосуддя, судова система, реформа, післявоєнне відновлення, електронне судочинство, безпекове середовище.*

The article provides a general theoretical analysis of the current state of the justice system and identifies key areas of its development during the period of the martial law legal regime and in the post-war period. It is emphasized that the transformation of the judiciary in the post-war period is an extremely important task, without which it is impossible to ensure the sustainable development of the rule of law, the establishment of the principle of the rule of law and the real protection of the rights and freedoms of citizens. The need for legislative changes, improvement of personnel policy, implementation of electronic justice and ensuring adequate financing of the judicial system is noted.

It is emphasized that the effective administration of justice is impossible without creating a safe environment for the activities of judges. This environment should include both physical protection and social and legal protection of judges. Security measures should also include the organization of physical protection of judicial institutions, the use of modern technical security equipment, the development of standards for psychological support for judges and special rehabilitation programs.

It is emphasized that electronic justice in post-war conditions is gaining strategic importance. It is designed to ensure the continuity of justice in situations where a significant part of the judicial infrastructure may be

damaged or destroyed, when the movement of citizens within the state is limited, and physical access to judicial institutions is difficult or dangerous. In such conditions, electronic justice services become the only effective mechanism for implementing the right to access to court, which is a basic guarantee of a democratic society.

It is emphasized that it is extremely important to form a positive public opinion regarding the use of electronic justice. The state should conduct information campaigns, explaining to citizens the advantages of electronic services in the judicial system, their security, ease of use and legal force. Only with a high level of public trust can electronic justice become an integral part of the mechanism for protecting human rights.

Key words: *justice, judicial system, reform, post-war reconstruction, electronic justice, security environment.*

Постановка проблеми. Післявоєнний період у будь-якій державі характеризується потребою глибоких та комплексних трансформацій у всіх сферах публічного управління. Відомо, що одним із найбільш важливих завдань держави є забезпечення ефективного функціонування органів судової влади. Тому як у період дії правового режиму воєнного стану, так і у повоєнний період органи судової влади покликані забезпечити правопорядок у суспільстві, верховенство права та захист прав і свобод громадян. Судова система, що зазнала суттєвого навантаження, кадрових втрат та інфраструктурних пошкоджень, потребує не лише відновлення, але й модернізації відповідно до європейських стандартів правосуддя.

Враховуючи вищезазначене, репрезентована проблематика характеризується як теоретичним значенням, так і прикладною роллю для Української держави та суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної правової доктрини свідчить про значну увагу науковців до проблем розвитку судової влади у кризові та післякризові періоди. Дослідники та експерти акцентували увагу: Н. Бакаянова на чиннику довіри до інститутів влади (2024) [1]; О. Гаврилюк, Л. Катеринчук на людському вимірі суддівської діяльності (2020) [2]; М. Парасюк, Р. Римарчук (2024) [3]; М. Ясинок, Ю. Котвяковський (2023) на значенні діджиталізації правосуддя та розвитку е-суду [4]; І. Мудра, Г. Усик на потребі у належному кадровому та фінансовому забезпеченні системи (2024) [5; 6]; Н. Канюка на адміністративно-правовому забезпеченні електронного судочинства в Україні (2023) [7]. Значний внесок у дослідження зроблено й у межах міжнародних платформ, зокрема, у публікаціях Ради Європи [8] та Верховного Суду [9; 10]. Проведені теоретичні напрацювання та аналітичні огляди експертів мають важливе значення для вдосконалення функціонування судової влади в Україні та забезпечення справедливого правосуддя.

Метою статті є визначення основних напрямів вдосконалення системи правосуддя у післявоєнний період, враховуючи сучасні виклики та загрози, а також міжнародні принципи та стандарти ефективного, доступного й справедливого правосуддя.

Виклад основного матеріалу. «Українська судова система перебуває в умовах перманентної судової реформи. Одна судова реформа перетікає в іншу – і тривають вони з деякими перервами вже понад 30 років. Загалом за роки незалежності проведено близько восьми судових реформ. Ініціатори та втілювачі цих реформ кожну з них визначали як необхідну і таку, що приведе до панування верховенства права. Та і наразі пропозицій щодо реформування судів безліч», зауважують Ю. Чумак, П. Чернишук [11]. Така позиція заслуговує на увагу, проте в науці та на практиці висловлюються й інші думки.

Так, Н. Бакаянова вважає, що «після завершення активної фази збройного конфлікту реформування судової влади стає одним із найважливіших завдань для відновлення державності, утвердження верховенства права та забезпечення стабільності в суспільстві. Це питання є надзвичайно актуальним, оскільки без ефективної та справедливої судової системи неможливе нормальне функціонування будь-якої держави, особливо в умовах післявоєнного відновлення. Як зазначається у науковій літературі, розвиток судової влади став пріоритетом державної політики України з моменту проголошення незалежності» [1, с. 115; 12, с. 121; 13, с. 184]. Таким чином, маємо протилежні позиції, однак все ж спільні риси прослідковуються щонайменше у необхідності модернізувати окремі компоненти в органах судової влади (розвиток е-суду тощо), тим більше у повоєнний період.

Масштабні руйнування інфраструктури, значні людські втрати серед суддівського корпусу, а також велике навантаження на залишені функціонуючі суди стають важливими чинниками, які ускладнюють нормальне функціонування правосуддя. За таких умов, відновлення ефективної судової влади є необхідним для забезпечення стабільності і розвитку країни, адже суди виступають гарантом дотримання прав і свобод громадян, а також основою для соціального і політичного миру в суспільстві [9]. Означені напрями можна сформулювати як завдання, що постануть перед державою серед численних напрямів для відновлення.

Серед першочергових завдань, що постають перед українською судовою системою після завершення активної фази конфлікту, особливу увагу слід приділити оновленню законодавчого забезпечення її функціонування. Одним із важливих кроків у цьому напрямі стало ухвалення Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р., що

відкриває нові можливості для реформування судової системи. Одним із важливих нововведень є регулярне підвищення кваліфікації суддів у Національній школі суддів України, що сприяє підвищенню професійного рівня суддівського корпусу і якості судових рішень. Додатковим чинником, що має забезпечити єдність судової практики, стало впровадження інституту квазіпрецеденту. Його формування було віднесено до повноважень Верховного Суду, що дозволяє створювати більш стабільну правову базу для судових рішень і знижувати правову невизначеність, що є важливим для розвитку правової держави [10].

Важливим аспектом реформування судової системи є питання кадрового забезпечення, оскільки без наявності кваліфікованих та професійно підготовлених суддів неможливо забезпечити ефективне та справедливе здійснення правосуддя. Критична нестача суддівських кадрів є однією із основних проблем сучасного судочинства України, що має суттєвий вплив на якість судових рішень та загальний стан правової системи [6]. З початку збройного конфлікту кількість суддів в Україні значно знизилася через численні звільнення, призупинення повноважень суддів, а також через неможливість виконання ними обов'язків у регіонах, які зазнали найбільших руйнувань від бойових дій [14, с. 215]. Це призводить до суттєвих проблем у функціонуванні судової системи, зокрема до значного навантаження на працюючих суддів, затримок у розгляді справ та, як наслідок, зниження рівня довіри громадян до судів.

У цих умовах надзвичайно важливо вдосконалити процедури добору суддів. «Потрібно спростити процедури, щоб вони стали доступнішими, але при цьому не знижувати вимогливості до кандидатів, оскільки вибір суддів є критичним для збереження якості правосуддя. Важливим є також акцент на комплексну оцінку професійних навичок кандидатів, а також їх етичних якостей, що забезпечить високий рівень відповідальності та чесності суддів», наголосила І. Мудра [5]. Для цього необхідно впроваджувати ефективні механізми відбору, що поєднуватимуть теоретичні та практичні перевірки, а також забезпечувати прозорість цього процесу, щоб запобігти будь-яким формам корупції чи маніпуляцій.

Кадрове оновлення судової системи має супроводжуватися також підвищенням престижу суддівської професії, що є важливим для залучення висококваліфікованих кадрів. Це передбачає забезпечення належного рівня оплати праці суддів, що дозволить зменшити корупційні ризики, а також створення гідних умов праці, що сприятимуть кращому виконанню судових обов'язків. Важливою складовою цього процесу є забезпечення надійного захисту суддів і членів їхніх родин, адже безпеки та гарантії від можливих зовнішніх впливів не тільки підвищують ефективність суддівської діяльності, але й сприяють зростанню довіри до судової системи в цілому [6]. Вчені підкреслюють, що ефективне здійснення правосуддя неможливе без створення безпечного середовища для діяльності суддів. Це середовище має включати не лише фізичний захист, але й соціальний та правовий захист суддів, що дозволяє їм здійснювати свою діяльність без страху впливу з боку будь-яких політичних чи економічних інтересів [2, с. 250].

В умовах нестабільної безпекової ситуації судді піддаються фізичним та психологічним ризикам, особливо у регіонах, що зазнали активних бойових дій. Ефективне функціонування судової системи можливе лише за умови забезпечення фізичного захисту суддів, їхніх родин і працівників судів [6; 14, с. 215; 15, с. 161]. До таких заходів має належати організація фізичної охорони судових установ, використання сучасних технічних засобів безпеки, розробка стандартів психологічної підтримки суддів та спеціальних програм реабілітації.

У контексті модернізації судової влади наступним напрямом є подальше впровадження електронного судочинства. Особливо гостро потреба в цифровізації судових процесів постала у періоди глобальних криз, які засвідчили необхідність забезпечення безперервного доступу громадян до правосуддя навіть в умовах обмежень пересування та загроз фізичній безпеці [3, с. 219]. Відтак електронне судочинство стало не просто альтернативною формою здійснення правосуддя, а однією із основних гарантій реалізації конституційного права на судовий захист.

Дослідження підтверджують, що цифровізація судових процедур сприяє підвищенню ефективності розгляду справ, оскільки значно скорочує строки розгляду документів, мінімізує ризики втрати матеріалів справи, а також підвищує прозорість процесів через автоматичну фіксацію етапів провадження [4, с. 39]. Електронне судочинство сприяє відкритості правосуддя і зменшує корупційні ризики, адже більшість процесуальних дій фіксується автоматизованими системами.

Разом із тим, впровадження електронного судочинства супроводжується низкою викликів. Одним із головних є забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних учасників судового процесу. У сучасних умовах кіберзагрози набули особливої актуальності, оскільки витік або неправомірне використання даних може поставити під сумнів як ефективність електронного судочинства, так і довіру громадян до судової системи загалом. Надзвичайно важливо створити багаторівневі системи захисту інформації та постійно вдосконалювати їх відповідно до новітніх стандартів безпеки.

Крім технічних та організаційних аспектів, важливим залишається нормативне врегу-

лювання використання електронних доказів та здійснення процесуальних дій в електронній формі. На даний час національне законодавство України ще не в повній мірі узгоджене з міжнародними стандартами щодо визнання та оцінки електронних доказів 4, с. 40]. Відсутність єдиних підходів може призводити до неоднозначного тлумачення норм і виникнення процесуальних помилок. Тому необхідним є розроблення детальних процедурних правил, що регулюватимуть прийняття, дослідження і оцінку електронних доказів у судовому процесі.

Особливу увагу варто приділити також проблемі цифрового розриву серед громадян. Частина населення, особливо особи похилого віку, особи з обмеженими можливостями або мешканці сільської місцевості, можуть мати обмежений доступ до електронних ресурсів або недостатні навички для участі у судових засіданнях в онлайн-режимі. Для розв'язання цієї проблеми необхідно впроваджувати програми цифрової інклюзії, що передбачають як навчання базовим навичкам роботи з електронними сервісами, так і створення можливостей для фізичного доступу до відповідної технічної інфраструктури.

Варто також зазначити, що міжнародний досвід підтверджує успішність переходу до електронного судочинства за умови комплексного підходу до його впровадження. Це означає не тільки автоматизацію окремих процесів, але й зміну управлінської моделі організації судової діяльності, орієнтованої на електронну взаємодію учасників процесу, забезпечення повної сумісності інформаційних систем різних гілок влади та органів судової влади.

Таким чином, успішне впровадження електронного судочинства в Україні вимагає комплексних заходів у сфері правового регулювання, технічного забезпечення, підвищення цифрової компетентності всіх учасників процесу та забезпечення високих стандартів безпеки інформації. Лише за таких умов електронне судочинство стане реальним інструментом забезпечення правосуддя у воєнний та післявоєнний періоди.

Модернізація судової влади у післявоєнний період має ґрунтуватися на глибокому розумінні важливості електронного судочинства як одного з базових компонентів стійкої судової системи. Його розвиток повинен стати пріоритетом державної політики у сфері правосуддя, поряд із оновленням законодавчої бази, реформуванням кадрової політики та забезпеченням стабільного фінансування судової системи. Тільки через розбудову сучасної цифрової судової інфраструктури можна досягти основної мети реформування – забезпечення доступного, ефективного, прозорого та справедливого правосуддя для кожного громадянина, незалежно від місця його перебування, соціального статусу чи фізичних можливостей. Саме тому електронне судочинство має розглядатися не як альтернатива традиційній системі, а як її природне продовження і розвиток у нових умовах глобальних викликів та технологічних змін.

Не менш важливою є потреба у належному технічному оснащенні судів та забезпеченні доступу до цифрових сервісів для всіх учасників процесу. В умовах післявоєнного відновлення держава повинна спрямувати зусилля на відновлення й розбудову цифрової інфраструктури, включаючи інтернет-зв'язок навіть у найвіддаленіших районах країни. Одночасно необхідно організувати систематичне навчання суддів, працівників судів і адвокатів, аби забезпечити належний рівень володіння цифровими інструментами та розуміння особливостей електронного процесу.

Невід'ємною складовою реформування є належне фінансування судової системи. Під час війни та у післявоєнний період українські суди працюють в умовах гострого дефіциту ресурсів, що негативно впливає на якість та доступність правосуддя. Як свідчить аналіз ситуації, для забезпечення стабільності судової влади необхідно передбачити бюджетні асигнування на відновлення інфраструктури, технічне оснащення, розвиток електронного судочинства та заходи безпеки [8]. Водночас, на думку фахівців, доцільним є активне залучення міжнародної допомоги через проєкти Ради Європи, співпрацю з міжнародними організаціями та донорськими фондами [16; 17]. Без фінансової стабільності неможливо реалізувати стратегічні напрями реформування, а відтак і відновити довіру громадян до судової влади як базової інституції демократичної держави.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити таке.

1. Трансформація судової влади у післявоєнний період є надзвичайно важливим завданням, без чого неможливо забезпечити сталий розвиток правової держави, утвердження принципу верховенства права та реальну захищеність прав і свобод громадян. Одним із ключових векторів такої реформи є впровадження сучасних цифрових технологій у судову систему, передусім розвиток і вдосконалення електронного судочинства.

2. Електронне судочинство у післявоєнних умовах набуває стратегічного значення. Воно покликане забезпечити безперервність правосуддя у ситуаціях, коли значна частина судової інфраструктури може бути пошкодженою або зруйнованою, коли переміщення громадян у межах держави обмежене, а фізичний доступ до судових установ ускладнений або небезпечний. В таких умовах електронні сервіси правосуддя стають єдиним дієвим механізмом реалізації права на доступ до суду, що є базовою гарантією демократичного суспільства. Цифровізація судового процесу відкриває нові можливості для

прискорення розгляду справ, підвищення прозорості судових процедур, полегшення доступу до судових рішень, а також суттєвого зниження витрат часу і ресурсів як для учасників процесу, так і для самих судів. Застосування технологій дозволяє автоматизувати низку рутинних процесуальних дій, таких як реєстрація заяв, призначення засідань, розподіл справ між суддями, що дає змогу сконцентрувати людські ресурси на вирішенні складних правових питань по суті.

3. Надзвичайно важливим є формування позитивної суспільної думки щодо використання електронного судочинства. Держава має проводити інформаційні кампанії, роз'яснюючи громадянам переваги електронних сервісів у судовій системі, їхню безпечність, простоту у використанні та юридичну силу. Лише за умови високого рівня суспільної довіри електронне судочинство зможе стати невід'ємною складовою механізму захисту прав людини.

Список використаних джерел:

1. Бакаянова Н. Розвиток судової влади в Україні: поняття, фактори та умови. *Публічне право.* 2024. № 1. С. 113-121.

2. Гаврилюк О., Катеринчук Л. Людиноцентрична дискреція судової влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 248-256.

3. Парасюк М. В., Римарчук Р. М. Інформатизація цивільного судочинства як засіб підвищення ефективності послуг правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 217-222.

4. Ясинок М. М., Котвяковський Ю. О. Електронний суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право.* 2023. № 1. С. 36-42.

5. Мудра І. Кадрове забезпечення судів: проблема, яка потребує нових підходів. 27 квітня 2024 р. URL : https://www.president.gov.ua/news/kadrove-zabezpechennya-sudiv-problema-yaka-potrebuye-novih-p-90593.

6. Усик Г. Вітчизняна судова система працює у критичних умовах через значний дефіцит суддівських кадрів. 25 вересня 2024 р. URL : https://hcj.gov.ua/news/vitchyznyana-sudova-systema-pracyuye-u-krytychnyh-umovah-cherez-znachnyy-deficyt-suddivskyh.

7. Канюка Н. В. Адміністративно-правове забезпечення електронного судочинства в Україні: дис. … канд. юрид. наук. Тернопіль, 2023. 224 с.

8. Підтримка судової влади України в умовах війни та післявоєнного періоду: Проєкт Ради Європи. URL : https://www.coe.int/uk/web/kyiv/support-for-judicial-institutions-and-processes-to-strengthen-access-to-justice-in-ukraine

9. Верховний Суд про значення судової влади під час війни та післявоєнної відбудови: учасники міжнародної конференції обговорюють важливі питання сьогодення. 09 грудня 2023 р. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1523848/.

10. Перспективи забезпечення єдності судової практики: підсумки діалогової платформи. 20 грудня 2024 р. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1724869

11. Чумак Ю., Чернишук П. Постійні реформи без чіткої концепції та розуміння кінцевої мети лише шкодять. 5 липня 2023 р. https://yur-gazeta.com/interview/postiyni-reformi-bez-chitkoyi-koncepciyi-ta-rozuminnya-kincevoyi-meti-lishe-shkodyat.html

12. Чепік-Трегубенко О. С. Принцип верховенства права: доктрина та судова практика. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3 (118). С. 121-127.

13. Чепік-Трегубенко О. С. Верховенство права у формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). Держава і право України в умовах воєнного стану. С. 183-188.

14. Сидоренко М. Критична недоукомплектованість суддівського корпусу як виклик національній безпеці в умовах воєнного стану. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти:* матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., 14 березня 2025 р.; у 2-х ч. Дніпро : ДДУВС, 2025. Ч. 1. С. 214-216.

15. Чепік-Трегубенко О. С. До питання правової безпеки у сучасних реаліях України. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 21 бер. 2025 р.) ; у 2-х ч. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. Ч. І. С. 161-163.

16. Дослідження «Повоєнне відновлення економіки України». 02 червня 2022 р. URL : https://cpd.com.ua/uk/vidnovlennya-ekonomiky.

17. Модернізація національної судової системи в повоєнний період має забезпечити її ефективність, незалежність і відповідність європейським стандартам – голова КАС ВС. 14 березня 2025 р. URL : https://court.gov.ua/press/news/1773887/.

УДК 342.9.03:346:351
DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.39

Шестак Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності
та психології Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0003-4958-0838

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДИСКРИМІНАЦІЮ ПІДПРИЄМЦІВ ОРГАНАМИ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ

PROBLEMS OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR DISCRIMINATION AGAINST ENTREPRENEURS BY STATE AUTHORITIES AND MANAGEMENT BODIES

У статті розглядаються правові проблеми застосування заходів адміністративної відповідальності за дискримінацію підприємців органами влади, що визначені у статті 166-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Автор підкреслює важливість належного правового регулювання підприємницької діяльності, адже це не лише впливає на добробут підприємців, але й на економіку держави в цілому. Незважаючи на традиційність правового регулювання в цій сфері, існують і серйозні недоліки, зокрема в формулюванні положень об'єктивних проявів протиправного діяння, що ускладнює доведення фактів правопорушень; у визначення виду й розмірів покарань, у встановленні й доведеності наявності мети вчинення правопорушення та його наслідків.

Автор наголошує на важливості проведення профілактичної роботи як серед підприємців, так і серед суб'єктів владних повноважень, а також на організації роботи щодо виявлення відповідних порушень.

Дослідження проблем адміністративної відповідальності за дискримінацію підприємців органами влади у управління дозволяє автору відзначити недосконаліть правового регулювання такої відповідальності, яка проявляється у неоднозначному формулюванні проявів об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 166-3 Кодексу, невідповідністю адміністративних санкцій, складності доведення наявності шкідливих наслідків та мети вчинення проступку тощо. Все це не лише ускладнює адміністративно-правову кваліфікацію діяння, але й не сприяє виробленню єдиної правозастосовної практики, знижує рівень правового захисту підприємців та рівень інвестиційної привабливості. Вирішенню названих проблем має сприяти диференціація положень ст. 166-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка б дозволяла вирішувати питання про відповідальність, виходячи з ознак суб'єкта правопорушення, форми його вини та наслідків протиправного діяння.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, профілактика правопорушень, санкція, покарання, проступок.*

The article addresses the legal issues related to the application of administrative responsibility measures for the discrimination of entrepreneurs by government authorities, as defined in Article 166-3 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The author emphasizes the importance of adequate legal regulation of entrepreneurial activity, as it affects not only the welfare of individual entrepreneurs but also the economy of the state as a whole. Despite the traditional nature of legal regulation in this area, there are significant shortcomings, particularly in the formulation of the objective manifestations of unlawful acts, which complicate the proof of violations; in defining the types and amounts of penalties; and in establishing and proving the existence of intent to commit the offense and its consequences.

The author highlights the importance of preventive work among both entrepreneurs and public authorities, as well as the organization of efforts to detect relevant violations. The study of the problems of administrative responsibility for the discrimination of entrepreneurs by government authorities allows the author to note the inadequacies in the legal regulation of such responsibility, which is manifested in ambiguous formulations of the objective side of the administrative offense defined in Article 166-3 of the Code, the inconsistency of administrative sanctions, and the difficulties in proving harmful consequences and intent behind the offense. All of this not only complicates the administrative-legal qualification of the act but also hinders the development of a unified law enforcement practice, reduces the level of legal protection for entrepreneurs, and affects the investment attractiveness of the country. The solution to these problems should involve the differentiation of the provisions of Article 166-3 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, allowing for the determination of responsibility based on the characteristics of the offender, the form of guilt, and the consequences of the unlawful act.

Key words: *administrative responsibility, prevention of offenses, sanctions, penalties, offense.*

Вступ. Сфера підприємницької діяльності регулюється здебільшого положеннями цивільного права. Проте вона обов'язково має передбачати й здійснення адміністративного впливу, що може проявлятися як державне регулювання порядку здійснення підприємництва, так і забезпечення застосування заходів адміністративної відповідальності за проступки, які обмежують чи створюють перепони підприємницькій діяльності. Одним з таких правопорушень є передбачена ст. 166-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі за текстом – КУпАП) дискримінація підприємців органами влади і управління. Важливість названої норми не викликає сумнівів. Адже належна реалізація права на підприємницьку діяльність позитивно позначається не тільки на добробуті конкретно взятого підприємця, але й держави в цілому, стимулює розвиток підприємницької активності та сприяє залученню іноземних інвестицій. Відповідно, порушення у цій сфері знижують рівень довіри населення до влади, негативно впливають на інвестиційний клімат, можуть привести до зростання рівня соціальної напруги.

Незважаючи на те, що правове регулювання підприємництва є традиційним для вітчизняної практики, питання застосування ефективних адміністративних покарань за вчинення порушень у цій сфері ще потребують доопрацювання.

Метою статті є дослідження проблем правового регулювання застосування заходів адміністративної відповідальності за дискримінацію суб'єктів підприємницької діяльності органами влади і управління та визначення шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень, що посягають на порядок здійснення підприємницької діяльності є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних вчених. Зокрема, їх вивчали Д. Бабенко, О. Головач, Н. Деревянко, О. Коваленко та інші. Проте основний масив досліджень стосувався загального аналізу положень про адміністративну відповідальність за вчинення діянь, що посягають на порядок здійснення підприємницької діяльності, а дослідження проблематики адміністративної відповідальності за дискримінацію підприємців наразі практично відсутні.

Виклад основного матеріалу. Підприємницька діяльність є важливою складовою формування фінансових активів будь-якої держави. Тому створення належних умов для ведення такої діяльності є одним із напрямків економічної політики України. Проте правовідносини підприємців з органами державної влади й управління не завжди реалізовуються у визначеному правовому полі. Відтак можуть мати місце випадки, коли сторони таких правових відносин допускають вчинення діянь, які кваліфікуються як адміністративно карані. Одним з таких проступків є правопорушення, передбачене ст. 166-3 КУпАП «Дискримінація підприємців органами влади і управління» [1].

У світі, де інформація про суб'єкта підприємницької діяльності прямо впливає на його статус, рівень доходів, економічні та інші можливості, актуальність адміністративної відповідальності за допущення дискримінації підприємців органами влади і управління є надзвичайно великою. Відзначимо, що КУпАП було доповнено статтею 166-3 ще в 1995 році [2], а потім у 2011 році були внесені зміни і доповнення до названої норми [3]. Проте з того часу її положення не переглядалися й наразі вони не відповідають вимогам часу, а практична реалізація відповідної норми є доволі складною.

Відзначимо, що ст. 166-3 КУпАП містить всього одну частину, але в ній описано десять проявів об'єктивної сторони правопорушення, довести наявність яких суб'єкту підприємницької діяльності, щодо якого такий проступок було вчинено, досить складно. Звичайно, що законодавець у процесі формулювання змісту статті намагався максимально охопити прояви протиправної поведінки, проте надмірна деталізація об'єктивної сторони даного протиправного діяння лише ускладнює сприйняття та розуміння змісту цієї норми. Тому більш доречним було б формулювання, яке міститься у ст. 31 Господарського кодексу України, де кожен прояв протиправної поведінки описується окремо [4], що унеможливлює неоднозначне тлумачення відповідних положень.

Крім того, доведення неправомірності дій органі влади й управління потребує збирання великої кількості доказів, що вимагає як фінансових, так і часових ресурсів. Адже, наприклад, заборона створення нових підприємств чи інших організаційних форм підприємництва має бути підтверджена документально, хоча жодних письмових документів, які б містили відповідну заборону, владні органи не видають; найчастіше це просто створення умов, при яких підприємства не можуть бути створені або ж усні відмови, які не є доказами. Тому для забезпечення дієвості положень ст. 166-3 КУпАП держава повинна здійснювати різноманітні контрольні заходи та в інший спосіб виявляти факти протиправної діяльності. Наприклад, передбачати роботу «гарячої лінії», різноманітних «скриньок довіри» тощо, спрямованих на виявлення та усунення фактів дискримінації підприємців. Адже очевидно, що апарат держави має більше можливостей для реакції, ніж особа приватного права.

Важливим напрямком попередження вчинення правопорушень, передбачених у ст. 166-3 КУпАП є й ведення роз'яснювальної роботи як

серед підприємців, так і з-поміж владних суб'єктів, до повноважень яких належить видача дозволів, ліцензій на заняття господарською діяльністю тощо.

Крім того, в окремих випадках для кваліфікації протиправної поведінки за ст. 166-3 КУпАП потрібно довести наявність у владного суб'єкта мети – обмеження конкуренції, а в деяких випадках необхідно зібрати докази про наслідки відповідної протиправної поведінки – виникнення монопольного становища на ринку, виникнення привілейованого становища в одних підприємців стосовно інших. Якщо ж така мета чи наслідки не будуть доведені, то й склад правопорушення відсутній і ніхто не може бути притягнений до адміністративної відповідальності.

Принагідно відзначимо, що зі змісту положень ст. 166-3 КУпАП досить складно визначити, щодо яких саме проявів протиправної поведінки потрібно довести наявність мети. Наразі відповідна частина названої норми має таку редакцію: «Заборона створення нових підприємств чи інших організаційних форм підприємництва в будь-якій сфері діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво певних видів товарів з метою обмеження конкуренції…» [1]. Тобто не зрозуміло, чи доводити таку мету потрібно щодо всіх вище зазначених проявів поведінки, чи тільки щодо виробництва певних товарів. На наш погляд, подане формулювання також не сприяє чіткому розумінню змісту ст. 166-3 КУпАП та виробленню єдиної судової практики щодо застосування її положень.

Варто також вказати на недоречність безумовного включення в ст. 166-3 КУпАП положень про відповідальність за «надання окремим підприємцям податкових та інших пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших підприємців». Адже є ряд пільг для суб'єктів підприємницької діяльності, які працюють на прифронтових територіях, територіях ведення бойових дій, ФОПів-військовослужбовців тощо. Тому відповідну частину ст. 166-3 КУпАП варто викласти в такій редакції: «надання окремим підприємцям не передбачених законодавством податкових та інших пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших підприємців…».

Важливо також визначити коло осіб, які виступають як суб'єкти правопорушення, передбаченого ст. 166-3 КУпАП. Ними є особи, наділені владними повноваженнями, які у процесі реалізації таких повноважень перешкоджають законній діяльності підприємців. На жаль, у санкції названої статті ознаки суб'єкта правопорушення взагалі не визначені. Хоча в назві цієї норми мова йде про органи влади і управління. Очевидно, що спеціальними суб'єктами є уповноважені особи відповідних органів, до службових обов'язків яких належить здійснення контрольно-наглядових, дозвільно-реєстраційних та інших функцій, реалізація яких сприяє здійсненню підприємницької діяльності. Слід наголосити на важливості притягнення до адміністративної відповідальності суб'єктів владних повноважень, які перешкоджають законній діяльності підприємців [5, с. 474].

Специфічною особливістю положень ст. 166-3 КУпАП є наявність потерпілої особи – підприємця. Відповідно до положень ч. 2 ст. 3 Господарського кодексу України «господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва - підприємцями. Господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність)» [4]. Таким чином теоретично потерпілим може виступати як фізична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, так і юридична особа.

Аналізуючи положення ст. 166-3 КУпАП, не можна оминути увагою й покарання, які можуть бути застосовані за вчинення цього правопорушення. Наразі передбачено єдине стягнення – штраф, мінімальний розмір якого не встановлений, а максимальний складає 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто 850 грн. і на розмір якого не впливають ні наслідки проступку, ні форма вини порушника, ні кількість підприємців, щодо яких було вчинено протиправні прояви, ні інші обставини. Вважаємо, що такий розмір штрафу не лише не стримує владних суб'єктів від вчинення протиправних діянь, визначених у ст. 166-3 КУпАП, але й не спонукає відповідальних осіб виявляти факти такої протиправної поведінки та вживати заходів щодо її попередження чи припинення, оскільки витрати, понесені державою для виявлення проступку та притягнення винних до відповідальності не відповідають розмірам штрафних санкцій. Тому, виходячи із ознак спеціального суб'єкта вчинення проступку, значимості правопорушення та його наслідків (стримування розвитку підприємництва, порушення умов функціонування конкурентного середовища), вважаємо за доцільне збільшити розмір штрафів і встановити його на рівні від 500 до 1200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Варто відзначити, що наразі законодавець пропонує штраф як єдине покарання за вчинення проступку, передбаченого ст. 166-3 КУпАП. Але, на наш погляд, залежно від наслідків (чи, навпаки, їх відсутності), наявності пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин (ст. ст. 34, 35 КУпАП), доречно доповнити перелік адміністративних стягнень таким основним покаранням як попередження. Це стягнення породжує стан адміністративної покараності та посилює адміністративну відповідальність

при повторному вчиненні правопорушення [6, с. 96], а також вказує на невідворотність реакції держави на факти протиправних проявів поведінки незалежного від статусу суб'єкта, що їх допускає.

Крім того, варто підтримати тих дослідників, які вважають за доцільне за вчинення адміністративних проступків у сфері підприємництва застосовувати й таке додаткове покарання як заборона займати певні посади або займатися певним видом діяльності [7, с. 194]. Звичайно, що відповідно до положень ч. 5 ст. 30 КУпАП це додаткове покарання «може бути застосоване судом незалежно від того, чи передбачене воно в санкції статті (частини статті) Особливої частини Кодексу, коли з урахуванням характеру адміністративного правопорушення, вчиненого за посадою, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за нею права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю» [1]. Проте закріплення такого покарання власне у санкції відповідної статті дозволяє зменшити корупційні ризики суб'єктивного підходу у процесі вирішення справи по суті та суттєво посилює відповідальність порушника. На наш погляд, строк накладання цього додаткового покарання може коливатися в межах від шести місяців до одного року.

Зазначимо, що вище визначені покарання можуть бути застосовані до посадових осіб органів влади і управління, які допустили дискримінацію підприємців, незалежно від шкоди, яка реально настала або могла настати та від кількості підприємців, щодо яких протиправні прояви були допущені, тобто незалежно від тяжкості вчиненого. Це не відповідає завданням Кодексу України про адміністративні правопорушення, визначені у ст. 1 КУпАП та не сприяє попередженню адміністративних правопорушень, а також не відповідає загальним правилам накладання адміністративних стягнень (ст. 33 КУпАП), відповідно до яких при накладення стягнення, з-поміж іншого, враховується характер вчиненого проступку та ступінь вини порушника [1]. Тому вважаємо за доцільне ст. 166-3 КУпАП поділити щонайменше на три частини та викласти її в такій редакції:

«Примушування суб'єктів господарювання до пріоритетного укладання договорів, першочергової реалізації товарів певним споживачам або до вступу в господарські організації та інші об'єднання;

встановлення заборони на реалізацію товарів з одного регіону України в інший;

обмеження прав суб'єктів господарювання щодо придбання та реалізації товарів;

встановлення заборон чи обмежень стосовно окремих суб'єктів господарювання або груп підприємців –

тягне за собою застосування покарання на відповідальних осіб органів влади і управління у вигляді попередження або штрафу від 200 до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Повторне протягом року вчинення правопорушення, передбаченого ч. 1 цієї статті, а так само

заборона створення нових підприємств чи інших організаційних форм господарювання в будь-якій сфері господарської діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів господарської діяльності або виробництво певних видів товарів з метою обмеження конкуренції;

прийняття рішень про централізований розподіл товарів, який призводить до монопольного становища на ринку;

надання окремим підприємцям податкових та інших пільг, не передбачених чинним законодавством, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших суб'єктів господарювання, що призводить до монополізації ринку певного товару –

тягне за собою застосування до винних осіб покарання у вигляді штрафу від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із забороною займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від шести місяців до одного року.

Діяння, передбачені частинами першою чи другою цієї статті, якщо вони були вчинені щодо кількох підприємців –

тягнуть за собою застосування покарання на відповідальних осіб органів влади і управління у вигляді штрафу від 1000 до 1200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із забороною займати певні посади чи займатися певною діяльністю строком на один рік».

Вважаємо, що таке розмежування проявів об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 166-3 КпАП сприятиме попередженню вчиненню нових правопорушень, реалізації принципу індивідуалізації покарання, виробленню єдиної судової практики.

Висновки. Дослідження проблем адміністративної відповідальності за дискримінацію підприємців органами влади у управління дозволяє відзначити недосконалість правового регулювання такої відповідальності, яка проявляється у неоднозначному формулюванні проявів об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 166-3 КУпАП, невідповідністю адміністративних санкцій, складності доведення наявності шкідливих наслідків та мети вчинення проступку тощо. Все це не лише ускладнює адміністративно-правову кваліфікацію діяння, але й не сприяє виробленню єдиної правозастосовної практики, знижує рівень правового захисту підприємців та рівень інвестиційної привабли-

вості. Вирішенню названих проблем має сприяти диференціація положень ст. 166-3 КУпАП, яка б дозволяла вирішувати питання про відповідальність, виходячи з ознак суб'єкта правопорушення, форми його вини та наслідків протиправного діяння.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 02.04.2025).
2. Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 15, ст.103. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.04.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 19-20,ст.170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3720-17#Text (дата звернення: 02.04.2025).
4. Господарський кодекс України: в ред. Закону України від 28.02.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 02.04.2025).
5. Головач О.А., Деревянко Н.З. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері підприємницької діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал.* №9. 2024. С. 470-474. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2024/115.pdf
6. Шестак Л. В. Сутність та значення попередження як виду адміністративного стягнення. Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина: матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених і студентів, (Чернігів, 17-18 травня 2017 р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2017. С. 95-98.
7. Коваленко О.В. Адміністративно-правові засади відповідальності за правопорушення у підприємницькій діяльності: дис. … докт. філософ.: 081: Право. Суми, 2023. 231 с.

ОГЛЯДИ

Костицький В. В., доктор юридичних наук, професор, заступник Голови об'єднання народних депутатів України I скликання «24 Серпня»

ПИТАННЯ СУВЕРЕНІТЕТУ (ДО 35 РІЧНИЦІ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЛИТВИ ТА ІНШИХ БАЛТІЙСЬКИХ КРАЇН)

На запрошення Голови Сейму Литовської Республіки Сауліуса Сквернеліса делегація народних депутатів України – членів об'єднання народних депутатів України I скликання «24 Серпня» у складі Василь Костицький (керівник делегації), Олександра Барабаша, Івана Зайця, Василя Руденка, Миколи Поровського, Миколи Шведенка взяли участь у святкуваннях 35 річниці проголошення незалежності Литви. У заходах також брали участь Президент Литви Гітанас Науседа, Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук, керівники Парламентів Литви, Латвії, Естонії, Польщі, Фінляндії, Ірландії. В рамках святкувань відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Відновлення, сьогодення і майбутнє». На конференції виступили відомі державні і політичні діячі Балтійських країн, Президент Клубу Сигнаторів (Депутатів Парламенту Підписантів Акту про незалежність Литви Біруте Валіоните, Даініс Іванс (Голова Народного Фронту Латвії), Алар Мааренд (Заступник Голови Верховної Ради Естонії), Василь Костицький (народний депутат України I, II, III скликань).У свої доповідях учасники конференції окреслили проблеми відновлення незалежності Балтійських країн та України, питання сучасної архітектури Європи, розвитку демократії та захисту прав і свобод людини і громадянина. Однією із найважливіших проблем, яка піднімалася практично усіма учасниками конференції, стало питання захисту територіальної цілісності та суверенітету України від російської воєнної агресії.

Надалі надаються виклади доповідей учасників конференції, які виявили бажання опублікуватти ці доповіді та переслали їх до редакції журналу «Соціологія права».

Birutė Valionytė, President of the Club of Signatories to the Act of Independence of Lithuania

The issue of sovereignty of Lithuania and other post-Soviet countries in the modern dimension

Exactly 35 years ago, the second sitting of the Supreme Council of the 12th convocation of the LSSR was held here in this hall. At 5.15 p.m., the Supreme Council adopted, by a roll-call vote, the Declaration on the Powers of the Deputies of the Supreme Council of the LSSR, which reads as follows, 'On their own free will, the people of Lithuania gave to the elected deputies of the Supreme Council of the LSSR the mandate to represent the nation and obligation to restore the State of Lithuania and express the sovereign power of the nation through the Supreme Council, which, from 6 p.m. on 11 March 1990 onwards, shall be called the Supreme Council of Lithuania'. The Supreme Council then adopted the Law on the Coat of Arms and the Name of the State and the Act on the Re-establishment of the State of Lithuania. At 10.46 p.m., the case of return of the Independent State of Lithuania to the global map was opened. The Supreme Council then adopted the Act on the Restoration of Validity of the Constitution of Lithuania of 12 May 1938 and the Provisional Basic Law, and appealed to the nations of the world in the hope of their fraternal solidarity and support.

In Moscow on 15 March, the Congress of People's Deputies of the USSR adopted a resolution declaring the restoration of the independence of the Republic of Lithuania illegal and invalid. A total of 1 463 deputies of the USSR voted in favour of this resolution, with 98 votes against and 128 abstentions. Support for Lithuania's independence within the USSR was weak. The independent Lithuania was supported though by a great number of people. Meanwhile, the governments of the world remained silent.

On 18 April, the Kremlin launched an economic blockade against Lithuania, and, on 26 April, the Republic of Lithuania received a letter from François Mitterrand, President of the French Republic, and Helmut Kohl, Federal Chancellor of the Federal Republic of Germany, stating the following, '[…] we want discussions between you and the Soviet leaders to begin as soon as possible, so that the current crisis ends in a solution that is acceptable to all sides. It would no doubt be appropriate to suspend for a certain time the consequences of the decisions your parliament has made, so as to make these discussions easier'. We can hear similar rhetoric being used now when the US is trying to bring Ukraine and Russia to the negotiating table. It has always been the case of the strong dictating their terms to the weak. But if the weak have a clear objective and a sturdy backbone, and the government and the people work together, the weak can be the victor. When the USSR carried out its aggression in Vilnius on 13 January 1991, almost the whole of Europe was outraged, but not a single government recognised Lithuania's independence. And that was something that we were particularly looking forward to. The world remained

silent, and only the Althingi of a small country of Iceland was not intimidated by the empire of the USSR and decided to establish diplomatic relations with us on 11 February 1991. Lithuania will never forget this. Thank you, Iceland. It was only after the failed putsch in Moscow, when the Russian Federation recognised the independence of Lithuania, Latvia and Estonia, that the case of Lithuania's return to the map of the world was closed. It has to be said that we were also able to re-establish our state because it coincided with the end of the Cold War. The totalitarian USSR, with its mystical theory of the dictatorship of the proletariat and the construction of communism, suffered a complete fiasco. Lithuania escaped from the prison of the peoples of the USSR in good time. At that time Lithuania was a tough and very uncomfortable nut to crack for the Kremlin and the world. And the Lithuanian people made excellent use of the historical chance and restored their state.

What does this not too distant 35-year-old history tell us? Firstly, it reminds us that it is the Lithuanian nation that is the sovereign in all matters of the state of Lithuania, and, secondly, that there is nothing constant and unchanging. But today the word 'nation' has disappeared from the lexicon of our politicians. It appears that the security guarantees in which we had so much faith have begun to erode. It is clear that today the world is witnessing a redistribution of powers and spheres of influence. It has come as a surprise to everyone that a major strategic partner is reviewing its own interests and giving priority to business interests. There have been many signs that this would happen, but the EU and our politicians have ignored them. We have lost a lot of valuable time. The defence of our freedom is first and foremost our own concern, and the security of our state depends to a large extent on the mobilisation and readiness of our people to defend their freedom. Hence, we can really rely only on our own strength. Politicians have kept saying that NATO's Article 5 will protect us and that we are safer than ever, but the clouds of uncertainty and concern are once again gathering in the skies over Lithuania. An arms race is brewing around the world. Where does Lithuania stand in this whirlwind of change, and who are the true partners of Lithuania's security? The diplomacy of the Grand Duchy of Lithuania was once well known and heard throughout Europe. It is time for Lithuania's leaders to realise that high-level diplomacy and its effective functioning are more important now than ever. So much has been said about leadership, and yet we remain behind closed doors. It is time to realise that the value of a high-ranking diplomat is huge, and it is inexcusable when appointments of this stature become a tool in political party battles.

The war in Ukraine has been going on for 12 years now. Thousands of people have died, and the war in the middle of Europe is only widening. Were Europe and the US such powerless partners that they could not have stopped Russia's aggression at the very beginning? Were economic interests placed above human values and international obligations? The reality is that the day has come when the US, our strategic partner, has declared, without respect for any diplomatic norms, that Europe's security is its own business. Ukraine used to be a nuclear state. It acceded to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons on 16 November 1994. Under the Budapest Memorandum, the nuclear powers, namely the Russian Federation, the US, the UK, China and France, undertook not to threaten or use military force or economic coercion against Ukraine. The question is then, what are international commitments worth today?

The pacifist policies pursued in Europe for the last three decades have demonstrated their disability. Unfortunately, peace is about the balance of powers. For several years now, people have been living under the threat of war. Getting ready to defend one's own country is not incitement to aggression. There is a great deal of anxiety now in particular. And when does one become anxious? That happens when there is uncertainty. And what has the government done to reduce this anxiety? As far as I am concerned, I see a clear lack of understanding and inaction on the part of the authorities. It is high time to take action to create a reliable system of self-defence and information and to start practical training. Developing a mobile app would be important, yet not enough. Only a citizen who has mastered the basics of self-defence is able to make a sober assessment of the emerging situation and not go into panic. I often hear that even distributing leaflets is considered scaremongering. On the contrary, it is doing nothing that spreads anxiety and panic.

We must have a very concrete plan of action and the citizens of the country must be aware of it. We must now act very swiftly.

I am an optimist by nature, and I believe that the Lithuanian people will have the wisdom and strength to preserve their freedom. I wish the government of all levels, elected by the citizens of Lithuania, the wisdom and staying cool-headed in dealing with the vital issues of the state, and the realisation that the government is only strong when it turns its face to the common man and when it speaks to the people and hears them. It is then that society defends its government because it trusts it.

I hope that only the most important issues for Lithuania, and not those imposed from the outside, will be on the agenda of the country's supreme parliament. It is a politician's duty to clarify everything in principle on his own and to present a clear and concrete decision to the public, rather than promoting oneself and causing distrust and irritation in society.

The family and the school are the key institutions of a nation. I hope that our schools will nurture a Lithuanian citizen and a patriot, rather than a cosmopolitan man of the world. We have plunged headlong into globalisation without even weighing up what it actually means for a numerically small nation. It is not convenient to talk about ethnicity today, because it seemingly encourages nationalism and hatred in the country. For a numerically small country like Lithuania, however, ethnicity comes as a necessity. The card of anti-Semitism is constantly being played and used as a political gambit. This is a very dangerous path to follow in such an unstable time. Lithuania has always been a multi-ethnic state, where Lithuanians and Jews, Karaites and Tatars, Belarussians and Russians, and Poles have coexisted harmoniously for centuries.

This is now the second decade that we have been educating the people of the world. We no longer need to invoke the history of our country, which is as much great and inspiring as it is sad. We have reached a point where there is no longer a coherent history of Lithuania taught in school. Instead, the history of the state of Lithuania is taught as part of world history. And what has been the result of this? Well, the result is that pupils' knowledge of history has diminished, history has become uninteresting and incomprehensible, and this does not encourage patriotism in young people. The backbone of a nation is a strong society, with a strong family at its heart, one that knows its roots, has a historical memory, and cherishes its mother tongue. The Lithuanian language, traditions, customs and state symbols are the cornerstones of the Lithuanian nation. Our parents and great-grandparents died defending Lithuania, bearing the Lithuanian symbols of the Vytis, the Columns of the Gediminids, and our Tricolour Flag. I understand that for the younger generation, born in the independent Lithuania, the symbols cherished by their parents may seem old-fashioned. But what does the 13th of January have in common with the forget-me-not flower, which, as a symbol, is very ambiguous? On 13 January 1991, young people, defending their freedom, stood against tanks and died carrying the Vytis, the Columns of the Gediminids and the Tricolour Flag, too. Let us honour their memory and the values they stood for. The symbols of the state have a deep meaning and carry a strong emotional and spiritual charge. Perhaps, not all of us think about this. After all, the Vytis and the Columns of the Gediminids originated in the old times of the Grand Duchy of Lithuania, and our Tricolour Flag represents the spirit of the 16th of February, 1918. Let us cherish them, because they are part of Lithuania's identity, and they will definitely help us not to get lost in today's political highways. So, happy 35th anniversary of the restoration of the Independent State of Lithuania.

Aleksandras Abišala, Signatory to the Act of Independence of Lithuania; Minister without Portfolio from 1991 to 1992; Prime Minister of the Republic of Lithuania in 1992

Democratisation of society in Lithuania and the activities and international relations of the Lithuanian Reform Movement Sąjūdis as an umbrella organisation

What I am going to say is my personal understanding of the processes of that time from the present perspective. This will not be part of historical memory, because memory is a capricious thing. Nor will this be memories of how I felt and thought back then.

Let us start with the words 'umbrella organisation' that is in the title of my speech. According to a definition from the management point of view, it is an organisation that controls or organises the activities of several other organisations, all of which have a similar purpose. Most often they are created from bottom up, when several interest groups create an umbrella organisation and delegate some of their powers to it, such as the power of representation, organisation of joint activities, achievement of common objectives, and, sometimes, joint policy-making. The examples would include the Lithuanian Confederation of Industrialists, the Lithuanian Basketball League, and even the European Union. Occasionally, an entity becomes an umbrella organisation when it creates (or seizes) subordinate organisations, giving them greater or lesser autonomy, be it real one or seemingly real. The examples of such organisations would include some corporations, the Communist Party of the Soviet Union and the USSR itself.

Sąjūdis neither developed nor functioned as such an 'umbrella' organisation. After all, the Lithuanian Freedom League, the Chronicle of the Catholic Church in Lithuania, the Lithuanian Helsinki Group, and the *Atgaja* Movement with the Rock March (with due respect to them) did not gather to establish *Sąjūdis* as an umbrella organisation. *Sąjūdis* also did not create any subsidiary organisations, even though its people contributed to the establishment of the Club of the Exiled or the restoration of the Riflemen's Union.

The other words contained in the title of my speech are 'Lithuania', 'society' and 'democratisation'.

The initial title did not read 'Lithuania'. It contained the abbreviation 'LSSR'. The few, but far from all, previously mentioned public organisations that operated before *Sąjūdis* did not belong to the LSSR. They were the organisations of Lithuania (although not yet restored) that acted either secretly or by ignoring the LSSR. I doubt whether the word 'democratisation' was the most important one in their (and later in *Sąjūdis*') vocabulary. Rather, the most important word to them was 'Independence'. The concept

of democracy is very broad, for even Gorbachev stated that he wanted a more democratic USSR. Of course, when we dreamed of a free Lithuania, we imagined it as a democratic country. However, the key word here is society. The Latin word 'civitas' means 'a community of the citizens', that is to say, a responsible, organised and autonomous part of the population. I will continue to use the word 'Society' in this sense only. It is clear that what used to be even in Roman times, and up until 11 March 1990, still holds true today: not all people belong to a Society.

Sąjūdis can be called an umbrella organisation in the sense that it sought to mobilise the whole Society (civitas) to fight for an independent democratic state of Lithuania. Although *Sąjūdis* did not control (and did not want to control) organisations pursuing the same goal, it nevertheless supported and assisted them as much as it could and provided backup ('umbrella') to them. Although, truth be told, some sparks flew with the Lithuanian Freedom League, the Union of Lithuanian National Youth, and some dissidents. However, it must be acknowledged that those more radical organisations were the ones that pushed *Sąjūdis* to be more decisive.

Now let's turn to the organisation itself. We will never be able to know the exact number of registered members of *Sąjūdis*. The Wikipedia reports that there were 180 000 members, but according to my estimates, the number reached roughly 200 000. Not so long ago, I talked to a good friend of mine who said that he considered himself a member of *Sąjūdis*, even though he was not a 'registered member'. However we make the estimations, *Sąjūdis* had 5–7% of the then population of Lithuania in its ranks, which was a lot. The Communist Party of the LSSR had about 200 000 members. Of course, some of the members of the Communist Party were also part of *Sąjūdis*, and this did not seem strange, at least until the 1990 elections.

Since the election of its Initiative Group on 3 June 1988, *Sąjūdis* had started to awaken and mobilise the Society. The Initiative Group was, perhaps, more intuitively than consciously, made up of people well known to and respected by the Society. In the absence of online social networks or good access to the then channels of information dissemination, it was critical for the Society to learn about and accept the new organisation. Not all members of the Initiative Group later became politicians, while some switched sides. However, they did a very important job by loudly proclaiming the establishment of the movement. That public trust led to the rapid growth of *Sąjūdis* ranks not only in Vilnius, but throughout Lithuania. *Sąjūdis*' groups had been formed even before the establishment of the organisation itself, without any regulations, defined policies or goals. Only later did some encouragement for the initiative occur. The leaders of *Sąjūdis* in Vilnius, Kaunas and other major cities would help to establish new groups. Although these groups were somehow called *Sąjūdis* support groups, as if they were some external supporters and not part of *Sąjūdis* itself. Like all Soviet 'public' organisations established by the government from 'working environment teams', *Sąjūdis*' groups were being mostly formed in companies and organisations. As Kęstutis Bartkevičius writes in his book *Kelias į nepriklausomybę* (Engl. *The Road to Independence*), *Sąjūdis* found it easier to establish itself in places where the signs of a Lithuanian Society already existed, such as in a variety of ethnographic, ecological, cultural and other non-Soviet gatherings. In those gatherings, people learned to come together and act immediately without being instructed by the government.

The structure of *Sąjūdis* was largely completed after its Congress in October 1988 when the *Sąjūdis* Seimas and its Council were elected, and city and district councils were formed. Information dissemination (even on television), coordination and planning of activities improved and, finally, from an almost spontaneous movement, *Sąjūdis* became a powerful democratic organisation.

One of the key features of democracy is elections, the transfer of certain powers to elected institutions, decision-making by majority vote, and freedom of debate (speech) for both the elected people and the Society as a whole. During the 50 years of the occupation, nothing like that ever happened, so *Sąjūdis* and the Society needed to learn. I can personally testify that the learning process was very intensive and not only in the *Sąjūdis* Seimas and the *Sąjūdis* Council, but also at lower levels of the organisation, i.e. in city and district councils and *Sąjūdis*' groups. A rather unique democratic structure, namely, the meeting of mandated representatives of *Sąjūdis*' groups, emerged in Kaunas. The Kaunas Council was accountable to it. The meeting of mandated representatives would discuss important issues and adopt the decisions proposed by the Council or the meeting itself. Decisions submitted by the Council were not always adopted, and the Council would comply. It is important to mention that the meeting was not only a decision-maker, but also a key information channel, as the mandated representatives would inform their group members about the meetings. The Society, albeit not directly involved in *Sąjūdis*' activities, but aware of its democratic form, felt that democracy was working.

It is generally known that in the beginning the name of the organisation was the Reform (Perestroika) Movement of Lithuania. I think the tactics of not talking about achieving independence straight away was the right one. Not only because of very likely repression, but also in order not to frighten the Society too suddenly. I know for sure that the Society had not yet been ready for a decisive fight. Therefore, the first steps of *Sąjūdis* (regardless of the formal objectives of the initiatives) were aimed at mobilising the Society and preparing it in political terms, especially when talking about Lithuania by making references to its

history, language, culture, and nature and by demonstrating how the Soviet occupation sought to erase these features of the nation and the state. Through *Sąjūdis* press and television and during the major rallies and the *Sąjūdis* Congress, it was possible for the Society to remember and understand what its legitimate heritage was and who was to blame for its undermining.

The Society also realised that they had the tools to repair the damage. Those instruments included protests, rallies, petitions and, ultimately, general elections, with the strong support to those who would do what was needed to be done on behalf of the Society.

The time after the Congress was dedicated to the development and consolidation of the organisation itself and to the mobilisation and education of the Society. However, the most important process involved swaying that part of the public which did not really feel like belonging to the Society. Those people could have been called the neutrals or the hesitants, or referred to in any other way. I think the hardest thing was to convince the neutrals not that it was worthwhile to regain independence, but that it was possible to do so.

I am convinced that the Baltic Way was a turning point. *Sąjūdis* (and the members of the Baltic Assembly and the popular fronts of Estonia and Latvia) took great risks. After all, if the Society had not gathered for the Baltic Way and contributed to it, defeat would have been irreparable. However, the Baltic Way had become the largest political demonstration in history. The objective then was already clear and undeniable, and it was the independence of Lithuania. The Society had mobilised itself and shown determination to pursue this objective, and a large number of the neutrals had also contributed. The Societies of Lithuania, Latvia and Estonia had shown themselves and the world that 'we can when we have a goal' and 'we can when we act together'. Like the landing in Normandy on 6 June 1944, the Baltic Way, albeit not a final victory and, perhaps, not even the biggest battle, became undoubtedly a turning point in the war for independence.

A lot had changed since the Baltic Way, with the direct opponent of *Sąjūdis* being no longer the 'subservient government' of the LSSR, but Moscow, finally realising where the processes in the Baltic States were leading to. The local Communist Party had to choose sides. And they chose to secede from the Communist Party of the Soviet Union and later vote in favour of the Act on the Re-establishment of the State of Lithuania, although, befittingly, their opinion fluctuated until the last minute. Meanwhile, from a movement of a Society, *Sąjūdis* ultimately became an opposition party (although it did not call itself that way).

The Society confirmed its decision in the elections of February 1990 and, once again, on the night of 13 January 1991. The plebiscite of 9 February 1991 is undeservedly forgotten, because that was when 90 % of the 85 % of those who participated in it said 'yes' when asked whether they were in favour of the state of Lithuania being an independent democratic republic. The statement put up for the plebiscite was later enshrined in Article 1 of the Constitution of Lithuania. It seems to me that such huge turnout and decisive self-determination was the Society's response to the murderers of 13 January 1991.

Naturally, the international activities of *Sąjūdis* primarily involved Estonia and Latvia, i.e. the countries with a similar fate. The Baltic Assembly was the most important formal platform for that cooperation, although the cooperation took place even before its establishment in May 1989. The Polish *Solidarność* was both an important historical partner and a teacher of resistance. I believe that the main motive for working with these countries was to build a common front against Moscow. Contacts were also maintained with East German and Czechoslovak movements. Cooperation (mainly on education) with the societies of the republics of the USSR was also important in seeking their understanding and assistance for Lithuania's cause. Notable activities also involved the progressives of Russia, especially after 13 January 1991, and later after the failed August putsch in Moscow when Yeltsin came to power.

The role of the particularly important cooperation with the Lithuanian diaspora is also worth mentioning, but that merits a separate discussion on another occasion.

Alar Maarend, Deputy of the Supreme Council of Estonia; Secretary of the Foreign Affairs Commission

Estonia's road to restoring the independence of its state

Until 1917, Estonia was divided between two governorates – the Estonian Governorate, which included Northern Estonia along with the island of Hiiumaa, and Southern Estonia along with the island of Saaremaa, which belonged to the Livonian Governorate. After the February Revolution, Estonian national circles began to seek the unification of areas populated by Estonians with the Estonian Governorate. On March 30, 1917, the Russian Provisional Government approved a decree merging the Estonian territories of Livonia with Northern Estonia, establishing the Autonomous Estonian Governorate. Already on May 23, 1917, elections were held for the Temporary Land Council of the Estonian Governorate.

Following the October Revolution and the attempts of the Bolsheviks to seize power, on November 28 (November 15 in the Julian calendar), the Land Council declared itself the highest authority

in Estonia. Thus, the legitimate representation of the people defined itself as the bearer of higher power in Estonia. This was a decision of the political self-determination of the people. From a constitutional law perspective, the Estonian state was born from the decision of the Land Council on November 28, 1917. There is broad consensus in constitutional law that the primary characteristic of statehood is the question of power. In addition, the legitimacy of the authority that decides on power, or the mandate to represent the people wishing to politically define themselves, *de facto* capability to assert themselves on their territory, and international recognition of statehood are essential. The subsequent political steps were legally necessary for Estonia but essentially organizational. Establishing practical power was, however, complicated and challenging, due to Russian and German military intervention and fierce resistance from local left radicals.

Still we celebrate Estonia's Independence Day on February 24th. On February 19, 1918, the Estonian Salvation Committee was formed. Estonia's statehood was in need of salvation. A manifesto of Estonian independence was drafted, which was read aloud in Pärnu on February 23, and in Tallinn, also in Paide and Viljandi, on February 24, by future president Konstantin Päts. With this manifesto, Estonia was officially declared an independent state for the first time. However, the Estonian flag flew atop Toompea Tower for just one more day, as German forces captured Tallinn on February 25. The decision to celebrate February 24 as Independence Day was made on February 12, 1919.

In 1987-1988, there was a resurgence of social and political activism among the Estonian population. The Soviet regime reduced public terror against dissenters and politically active individuals. On August 23, 1987, the first large-scale spontaneous demonstration against Soviet rule took place in Tallinn, attended by 3,000 people. They demanded the disclosure of the secret protocols of the German-Soviet non-aggression pact from 1939 and the restoration of the independence of the Baltic states. On September 26, 1987, four economists proposed in the newspaper "Edasi" to transition the entire Estonian SSR to full self-management, effectively preparing for Estonia's economic independence.

On January 26, 1988, the Presidium of the Estonian SSR Supreme Council adopted a decision regarding public assemblies, protests, street marches, demonstrations, and other events. This decision, interestingly, made it possible to avoid the formation of a special militia unit OMON in Estonia.

On April 13, 1988, Edgar Savisaar proposed the creation of the People's Front in a live TV broadcast, naturally in support of perestroika. From April 14 to 17, 1988, Tartu Heritage Days took place, during which Tartu students took to the streets under the long-banned colors of the Estonian flag – blue, black, and white, which waved separately as fabrics. On June 16, 1988, the hated first secretary of the Estonian Communist Party, Karl Vaino, was replaced by Vaino Väljas. On the same day, the blue-black-white Estonian flag was raised in the Rakvere castle tower before thousands of people. It remained there waving.

On July 23, 1988, the Estonian Christian Democratic Party was established as the first independent party in Estonia, though its activities remained modest.

On August 20, 1988, the Estonian National Independence Party (ERSP) was founded, which was the first to publicly express the idea that a national party was needed in Estonia to take power away from the communists. The ERSP's programmatic goal was the restoration of the Republic of Estonia based on legal continuity, on the restitution principle. It represented the radical wing of the national independence movement and employed anti-communist rhetoric. On February 24, 1989, the ERSP, together with the Estonian Heritage Society and the Estonian Christian League, initiated the movement of Estonian citizens' committees, culminating a year later in the elections of the representative body of the legal citizens of the Republic of Estonia, the Estonian Congress, on February 24, 1990, and its convening on March 11, 1990. The main aim of the Estonian Congress was the restoration of the Republic of Estonia by its legal citizenry based on legal continuity. The Estonian Congress saw itself as the highest authority in Estonia, holding legitimacy as it was elected by the *de jure* existing citizenry of the Republic of Estonia.

On October 1-2, 1988, the founding congress of the Popular Front of Estonia took place in Tallinn. At the end of October, a plan was released in Moscow to initiate amendments to the Soviet Constitution that would centralize power to such an extent that it would strip the union republics of even the formal right to withdraw from the USSR, leading to an active wave of protests in Estonia and a collection of signatures against it.

On November 16, 1988, an extraordinary session of the Supreme Council of the Estonian SSR took place, during which two acts of special significance were adopted. First, the constitution was amended to state that all forms of ownership, including personal, private, and mixed property, belonged to the economic system. Most importantly, a declaration of the sovereignty of the Estonian SSR was adopted, declaring that Estonia held the highest power on its territory through its supreme legislative, executive, and judicial bodies. The sovereignty of the Estonian SSR is complete and indivisible. Thanks to Vaino Väljas, the first secretary of the Estonian Communist Party, who was elected to chair the session, the sovereignty declaration, which angered Moscow and surprised the world, was adopted with 258 votes in favor, 1 against and 5 abstentions.

The Acts of November 16 in Estonia were the first legislative step of a republic against the central authority of the Soviet Union. Everything was completely legal, juristically correct, and in accordance with the laws and constitution of that time. In Moscow, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR tried to declare these acts partially invalid on November 26, but they had already come into effect.

On May 13-14, 1989, the first Assembly of the Baltic Independence Movements took place in Tallinn. Essentially, the Popular Front, Tautas Fronte, and Sajudis decided to aim for national independence. A powerful joint demonstration became the Baltic Way, which stretched from the foot of Toompea in Tallinn to the Gediminas Tower, where more than a million people joined hands to demand the annulment of the Molotov-Ribbentrop Pact and freedom for the Baltic peoples. In 2009, the Baltic Way was included in the UNESCO Memory of the World Register.

It is relevant to note that this event was watched with great interest and anxiety in other countries, especially in Central Europe. In Poland, there was a government crisis, and then-president General Jaruzelski waited five days to see if the Soviet Union would disperse the Baltic Way with military force, and when that did not happen, he appointed one of the leaders of Solidarity, Tadeusz Mazowiecki, as the head of government. Poland was the first of the Moscow satellite states where the government began to be led by a prime minister who was not a member of the Communist Party.

On November 17, 1989, a new electoral law for the Estonian SSR's Supreme Council, consisting of 105 members, was adopted. It also stipulated that four single-mandate electoral districts would be created for the military units located on Estonian territory–army, navy, air force, and border guard, or KGB. It can be noted that this compromise had a quite significant and weighty role in terms of information exchange during the events of the August coup in 1991 when communicating with the Russian troops stationed here.

On December 24, 1989, the Congress of People's Deputies of the Soviet Union condemned the secret additional protocol of August 23, 1939, and other secret agreements made with Germany, declaring the secret protocols legally unfounded and invalid from the moment of signing. This was a historically significant victory.

In northeastern Estonia, the proportion of non-Estonian residents was very large, with Estonians making up about 20% of the population. In January, calls began to form an independent state entity in Northeast Estonia. This type of pressure and threat continued even after the restoration of independence.

On March 18, 1990, elections were held for the Supreme Council of the Estonian SSR, where 81 Estonians, 20 Russians, and 4 representatives of other nationalities were elected. Of the elected representatives, 73 represented pro-independence forces and 27 imperial-minded forces.

Estonia now had two representative bodies that were elected and began operations. The Estonian Congress, elected by the *de jure* citizens of the existing Estonian Republic, declared itself the only legitimate restorer of the state power of the Estonian Republic and stated that matters concerning the state and international legal status of the Estonian Republic fell under its exclusive competence.

The Supreme Council of the Estonian SSR was elected by the population within the existing legal system. Nationalists feared that the representation elected in this manner would not be able or willing to restore Estonia’s independence based on legal continuity. The rivalry was strong, posing a threat of serious political confrontation between Estonian-minded forces.

The Supreme Council began its work on March 29, 1990, and on March 30, it adopted a decision on "The state status of Estonia," confirming that the occupation had not interrupted the existence of the Estonian Republic *de jure*, declaring the restoration of the Estonian Republic and a transition period. A declaration on cooperation between the Supreme Council and the Estonian Congress was also adopted.

Intensive work followed to change the Estonian legal system, carry out economic reforms, and prepare for and implement currency reform.

On May 8, 1990, a decision was made to name the state the Republic of Estonia, and the Supreme Council of the Estonian SSR became the Supreme Council of the Republic of Estonia.

During the August coup in 1991, the Supreme Council convened on August 19 to declare the independence of the Republic of Estonia, but it wasn't until August 20 at 23:04 that a decision on "The state independence of Estonia" was adopted with 69 votes in favor. During this time, critical discussions and negotiations took place with representatives of the Estonian Congress regarding the wording of the declaration of independence.

It was decided to:

Confirm the state independence of the Republic of Estonia and seek the restoration of diplomatic relations for the Republic of Estonia.

Establish a Constitutional Assembly for the development of the Constitution of the Republic of Estonia and to present it for a referendum, with the composition to be determined by delegation from the Supreme Council and the Estonian Congress.

Conduct parliamentary elections for the Republic of Estonia in accordance with the new Constitution during the year 1992.

The Constitutional Assembly began its work on September 13, 1991.

The new Constitution came into effect on July 3, 1992.

On September 14, 1992, the Supreme Council disbanded and ceased its activities.

The VII Riigikogu of the Republic of Estonia began its work on October 5, 1992. The Republic of Estonia was restored.

Zita Šličytė, People's Deputy of the USSR; Member of the Special Commission of the Congress of People's Deputies of the USSR for the Political and Legal Assessment of the Treaty of Non-Aggression of 23 August 1939 between Germany and the USSR; Deputy of the Supreme Council of the Republic of Lithuania; Member of the Commission for National Defence and Home Affairs and the Ad Hoc Commission for Drafting the Constitution, Supreme Council of the Republic of Lithuania

Joint action by the USSR People's Deputies from Lithuania, Latvia and Estonia to recognise the Molotov-Ribbentrop Secret Protocols as null and void from the moment of their conclusion

It had already been the fiftieth year since the start of the Second World War. A war that had manifested itself in the most serious of crimes against humanity, such as genocide, repeated acts of dehumanisation, and occupation, partition or liquidation of sovereign states.

What were the causes of the second global armed conflict? What led to it? Was it only the fascist Germany that was responsible for the bloodshed, suffering and losses of hundreds of millions of the affected by that horrendous war?

In 1948, the British intelligence found the microfilms, later dubbed the 'Von Loesch collection', from German Foreign Minister Joachim von Ribbentrop's personal archive in Japan. Among the thousands of documents filmed were the secret and confidential protocols signed by the foreign ministers of Germany and the Soviet Union, whose names were used to refer to the Molotov-Ribbentrop Pact.

These documents recorded the boundaries of the so-called 'spheres of interest' of Germany and the Soviet Union stretching from the Baltic Sea to the Black Sea, from Finland to Bessarabia.

The original documents, along with other German archives, were destroyed in the fires of the war, and the Soviet Union vehemently denied their existence, calling the microfilms as forgeries of the intelligence services.

Hitler's criminal collusion with Stalin to divide Europe into 'spheres of influence' became a significant propaganda weapon for the US and other Western democracies in the Cold War against the Soviet Union.

Your Excellencies,

On 26 March 1989, the first democratic elections were held in the Empire, plagued by political and economic stagnation, though ruling one sixth of the world. A total of 2 250 People's Deputies of the Soviet Union were elected. The minds and hearts of most of them were burning with passion for moral politics, for the end of the arms race, and for universal peace, truth and justice, freedom and democracy.

The policy of 'perestroika' (restructuring) and 'glasnost' (openness) proclaimed by Mikhail Gorbachev, Secretary General of the Communist Party of the Soviet Union, reached its culmination in April 1989 during the First Congress of People's Deputies in Moscow. The Congress criticised the abuses of centralised rule, the dictatorship of the Communist Party, and restrictions on human rights. Academician Andrei Sakharov, an icon of the Russian democratic forces, would constantly take the stand at the rostrum.

Through the concerted efforts of the Estonian, Latvian and Lithuanian People's Deputies, the Congress set up a Special Commission, which was tasked with the political and legal assessment of the Treaty of Non-Aggression of 23 August 1939 between Germany and the Soviet Union. I was elected as a member of the Commission together with twenty-six other People's Deputies.

At the Commission's first meeting on 5 June, academician Georgy Arbatov asked the following, 'Why are we doing this now? Will this be used to justify the withdrawal of the Baltic States from the Soviet Union and the new partition of Ukraine and Moldova?'

Marju Lauristin, People's Deputy from Estonia, replied with the following, 'It is necessary to identify the legal, political, moral and ideological aspects and their impact on the present.' Meanwhile, Igor Gräzin added that 'it must be pointed out that the secret protocols are still in force and we are still living in the 'sphere of interests'.'

The Commission's subsequent work was subject to active attempts to delay and even terminate the investigation.

The initiative was then taken by Edgar Savisaar, the leader of the Popular Front of Estonia and Vice-Chairman of the Commission, who would organise additional meetings of the Commission and seminars with historians, lawyers and politicians on the premises of the Estonian Permanent Representation in Moscow.

Since the Commission did not possess the original secret protocols, the first task was to verify the authenticity of the copies.

Academician Endel Lippmaa, an Estonian member of the Commission, would bring to the meetings a 30 kg heavy bag with documents indirectly corroborating the secret agreements. In the bag, he would find the relevant document in seconds and would cite it in Russian, English and German.

NEMO NOCENS SI INFITIARI SUFFICIT (There would be no criminals if not confessing was enough)/

Thus, Lev Bezymenskiĭ, a political commentator for the magazine *Novoye Vremya* (The New Times), carried out an expert examination of the secret protocols and refuted their falsification. Among the most convincing arguments was the fact that the text of one of the protocols was printed in large print on the so-called 'Führer's typewriter'. Hitler was short-sighted and disliked reading with glasses.

After a hard day's work on 19 July 1989, the Commission adopted the following two important conclusions:

1. Although the original secret protocols had not been found, the reliability of the copies was beyond doubt.

2. It was necessary to adopt a special act declaring all the secret agreements between Germany and the USSR for the period from 1939 to 1941 null and void from the moment of their signature.

In response to the Commission's request to make the texts of the secret protocols public, the newspaper *Pravda* (Truth) published the 1940 declarations of Estonia, Latvia and Lithuania proclaiming their incorporation into the Soviet Union.

This outrage enraged the national liberation movements of the Baltic republics. On 23 August 1989, the Estonian and Latvian Popular Fronts, together with the Lithuanian Reform Movement *Sąjūdis*, organised a spectacular demonstration called the Baltic Way.

A living chain of two million people stretched 650 kilometres from Vilnius through Riga to Tallinn in protest against the Soviet Union's occupation of the sovereign states of Estonia, Latvia and Lithuania in 1940 and their insidious incorporation into the USSR.

The Baltic Way campaign was a powerful support and endorsement of the efforts of our Commission.

Your Excellencies,

A draft Resolution on the Political and Legal Assessment of the 1939 Soviet-German Non-Aggression Treaty, signed by 19 members of the Commission, was submitted to the Second Congress of the People's Deputies for consideration, and the fierce opposition from the critics of the Resolution was overcome by a second vote. The Resolution was adopted on 24 December 1989. I call it a Christmas miracle.

I quote paragraph 5 of this Resolution:

'The Congress states that in both their preparatory method and content, the 23 August 1939 Protocol and other secret protocols that were signed with Germany in 1939–1941 were deviations from the Leninist principles of Soviet foreign policy. From the standpoint of law, territorial division into Soviet and German spheres of interest and other actions were in conflict with the sovereignty and independence of several third countries.

The Congress notes that during this period the relations of the USSR with Latvia, Lithuania and Estonia were regulated by a system of treaties. Pursuant to the 1920 Peace Treaties and the 1926–1933 Non-Aggression Treaties, the signatories were obliged to honour each other's sovereignty, territorial integrity and inviolability under any circumstances. The Soviet Union had assumed similar obligations to Poland and Finland.'

The highlight of the Resolution is its paragraph 7, which states that the Congress 'condemns the fact of signing the secret protocol on 23 August 1939 as well as other secret agreements made with Germany' and 'declares the secret protocols legally unjustified and invalid from the moment of signing.'

Although the Resolution does not specify the consequences arising from it, there is no doubt that, from a common-law point of view, the situation as it existed prior to the secret protocols must be restored and the victims must be compensated for the damage suffered as a result.

The citizens of the Republic of Lithuania voted in favour of this in a referendum on 14 June 1992, and the Seimas of the Republic of Lithuania adopted the Law of 13 June 2000 on Compensation of Damage Resulting from the Occupation by the USSR. Unfortunately, the negotiations on this with the Russian Federation, as the successor of the rights and obligations of the Soviet Union, have not even begun...

Thank you for your attention.

Vasyl Kostytsky, Deputy Chairman of the Association of People's Deputies of Ukraine of the first convocation "August 24", Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Professor of the Taras Shevchenko National University of Kyiv

Historical, political and legal components of independent statehood of Ukraine

Dear Ladies and Gentlemen.

First of all, I would like to express my deep gratitude to the Chairman of the Seimas of the Republic of Lithuania, Mr. Saulius Skvernelis, the Signatories Club and the President of the Club, Ms. Beruti Valionete, for this invitation to take part in the celebration of the 35th anniversary of the restoration of Lithuania's independence. I would like to convey to the representatives of the Signatories Clubs of Lithuania, Latvia and Estonia my greetings and gratitude for their constant support of our freedom, greetings to the Parliament of Lithuania, the Lithuanian people from Ukrainians, the Association of People's Deputies of Ukraine of the first convocation, which we called "August 24" – the founders of the modern Ukrainian state, from the Association of People's Deputies of Ukraine.

Your holiday today is our common holiday of freedom, because freedom is the content of our life both for society and for a person. A person is born free, the Almighty grants him an immortal soul, and for a society of free people – the Moral Imperative, which the Holy Scripture transmits to Christians through the 10 Commandments of God, to Jews – through the 627 rules of the Torah, to Muslims – through the 72 rules of the Quran. Free people endowed with freedom by the Almighty create a democratic state.

The history of our peoples is the history of the struggle for freedom. It was the feeling of freedom that determined the almost synchronous restoration of independence in 1990, first of Lithuania, other Baltic states, and Ukraine. But the countdown of our independent statehood begins much earlier. Having created, following the example of the Lithuanian Friends of the Association of Parliamentarians of the first convocation "August 24", at the constituent assembly on January 21 of this year, we adopted a Declaration in which we answered for the present and future generations that on August 24, 1991, the Parliament of Ukraine, by adopting the Act of Proclamation of Independence of Ukraine, restored the thousand-year history of independent statehood of Ukraine, which we have been leading since Kyivan Rus and the Galicia-Volyn State, the Lithuanian Principality of the 14th and 15th centuries, the Ukrainian Cossack State of the 16-17th centuries, and the Ukrainian People's Republic of the early 20th century.

Yes, we still had attempts to preserve our state tradition, not only quasi-statehood in the Ukrainian Soviet Socialist Republic, but having won the right to Galician autonomy within the Austro-Hungarian Empire in the 19th century, having created the Western Ukrainian People's Republic and the Hutsul Republic in 1918-1919, the Donetsk-Kryvyi Rih Republic in 1918, Carpathian Rus' in the middle of the 20th century, and other regional attempts to restore independent statehood of Ukraine, which were unfortunately destroyed by the aggressors during the world wars.

Ukrainian scientists deeply study our common history from the times of the Lithuanian-Ruthenian state, reflected in the Lithuanian Chronicle of the 15th century, the legal ideas of which allowed us to unite our state-building traditions and create Lithuanian statutes, according to which our peoples lived for years. Today we can recall the "Russkaya Pravda" by Yaroslav the Wise, and the "Praise of Grand Duke Vytautas" (1428-1430), a prince revered by his neighbors: the Polish king, the German emperor, the Moscow prince, the Tatar khans, the Moldavian master. Our scholars draw attention to the fact that this work appeared long before Machiavelli's "The Prince" as a new wave of secular state Renaissance management, which differed from the "Instructions of Prince Volodymyr Monomakh of Kiev" of the 13th century, focused on religious problems of power.

The adoption of the Sudebnyk of Casimir IV Jagiellon (1468) in the Grand Duchy of Lithuania – a collection of laws as a transition to a unified nationwide codified law, an early modern image of law as a guarantor of social justice – was a turning point for the further development of both Lithuanian and Ukrainian legal thought.

That is, the methodological foundations for building an independent Ukrainian state were laid over centuries through the formation of the philosophical, legal and historical tradition of Ukrainian statehood from the Kievan Rus' state to the Ukrainian People's Republic of the 20th century, and the restoration of Ukraine's independence was preceded by hundreds of years of difficult, bloody struggle of the Ukrainian people.

The weakened empire of the Soviet Union in 1990 could no longer stop the development of national liberation movements, so in the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine, representatives of national democratic forces managed to win a significant number of seats and form an opposition in Parliament, the People's Council, which included more than 100 people's deputies of Ukraine, whose influence on the course of political events was very significant. The members of the People's Council were prominent political figures who had spent decades in Soviet prisons, in particular, Levko Lukyanenko, Vyacheslav Chornovil, Mykhailo and Bohdan Horyn, and Henryk Altunyan.

The work of the Parliament began on May 15, 1990. And already on July 16, 1990, the Parliament adopted the draft Declaration on the State Sovereignty of Ukraine prepared by the People's Council, which laid down the Program for the Restoration of Independent Ukrainian Statehood.

Later, the Parliament established the priority of the Constitution and laws of Ukraine on the territory of Ukraine, abolished the dominant role of the Communist Party, adopted the Law “On the Economic Independence of the Ukrainian SSR”, turned enterprises and systemic banks located on our land into the property of Ukraine, created the National Bank of Ukraine, and refused by a constitutional majority of 345 votes to approve the so-called “updated Union Treaty” prepared by Moscow politicians.

The aforementioned actions of the Verkhovna Rada of Ukraine of the first convocation gradually created the political and legal basis for the restoration of independent Ukrainian statehood and the creation of a modern sovereign state of Ukraine, which was legally formalized as a result of the adoption on August 24, 1991 by a constitutional majority of votes of a historical document – the Act of Proclamation of Independence of Ukraine in accordance with our responsibility to God and the Ukrainian people, the embodiment of the eternal dream of the Ukrainian people about an independent state, for which the best sons and daughters gave their lives.

In the All-Ukrainian referendum scheduled by the Parliament for December 1, 1991, 84.18% (almost 32 million) of citizens took part, of whom 90.32% (28.8 million) voted "for" the support of the Act of Proclamation of Independence of Ukraine, including more than 54% of voters in Crimea and 57% in the city of Sevastopol, which in turn confirmed the legitimacy of the Act of Proclamation of Independence by the Parliament and became the key basis for the rapid international legal recognition of Ukraine by the absolute majority of countries in the world.

After the declaration of independence, in the extreme political conditions of that time, the Verkhovna Rada of Ukraine became the leader of state-building processes in Ukraine, laid the political and legal foundation of national state-building, adopted a number of legislative acts related to the institution of citizenship and the establishment of the rule of law and the priority of human rights, political and ideological diversity, market economy, social policy, the development of all institutions of an independent state, taking into account the millennial traditions of Ukrainian state-building, approved amendments to the Constitution and historical state symbols – the State Flag of Ukraine, the State Emblem of Ukraine, the musical version of the State Anthem of Ukraine, and formed the Constitutional Commission.

Separately, it is necessary to say about the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of November 18, 1993 “On the ratification of the Treaty between the Soviet Union and the United States of America on the reduction and limitation of strategic offensive arms, signed in Moscow on July 31, 1991 and the Protocol thereto, signed in Lisbon on behalf of Ukraine on May 23, 1992”, according to which the reduction of strategic offensive nuclear weapons was envisaged, with the fact that in accordance with the “Vienna Convention on the Succession of States…” 64% of the carriers and 58% of the nuclear warheads were to remain in Ukraine.

Thus, the Verkhovna Rada of Ukraine, having received a mandate from the Ukrainian people in the 1990 elections, and confirmation of the legitimacy of its activities in the All-Ukrainian referendum of 1991, performed the function of the Constituent Parliament of the Ukrainian state, which was taken into account in the work of the next convocation and found its embodiment in the Constitution of Ukraine, which defined the model of Ukraine as a modern state, because the modernity of the state is determined not by its place on the map or globe, but by other signs: we legally secured the establishment of an independent, legal social democratic state, in which the highest social value is a person, in which the principles of separation of powers and the rule of law operate.

Therefore, in the 1996 Constitution, we legally enshrined the creation of an independent, legal social democratic state, in which the highest social value is a person, and his rights determine the content and direction of the activities of a state responsible to a person, in which the principles of separation of powers and the rule of law operate, and the Ukrainian people are not only the source of power and the bearer of sovereignty, but also the subject of power, which allowed us to talk about rethinking Montesquieu's theory of the separation of powers, which after 300 years requires improvement and the search for new channels of people's participation in the exercise of power – not only through elements of direct democracy – elections and referendums, and not only through a system of representation monopolized by political parties, but also involving other subjects of civil society – professional public organizations, their exclusive right to participate in the formation of control and supervisory authorities and the formation and exercise of attestation authorities.

As a result of the adopted subsequent amendments to the Constitution, Ukraine declared its desire to return de jure to the European community of peoples and states and become a member of NATO. The Kremlin tried to stop the European choice of the Ukrainian people with a war that caused great sacrifices and destruction and became a test not only for us, but also for Europe and the world as a whole.

This war has been going on for 11 years since 2014, we all need to understand the nature of this war, which is not just a struggle between the totalitarian regimes of Russia and democracy in Ukraine, it is an attempt by Russia to absorb Ukraine in order to take revenge and restore its status as the first state in the world, and to do this, to reset Russian relations with the United States, trying to use the trust of the American authorities against the strengthening of Europe and the independence of Ukraine, which

is necessary for stability in the world. But we understand what a great danger for Europe is hidden here, since Russia does not fulfill its contractual obligations, and in such cases, imperialism cannot be allowed even to the periphery of civilized Europe.

Today, this is a war with imperialism for democracy and freedom not only in Ukraine, but also in Europe and the world, a war in which civilized peoples and more than 140 states have come to the defense of Ukraine, providing us with invaluable assistance, primarily our neighbors the Baltic countries, Poland, the member states of the European Union, Great Britain, the United States, and Canada. We are infinitely grateful for this assistance. Ukraine bears the greatest burden of this war for freedom and democracy, for which we paid with tens of thousands of victims and great environmental destruction, which gave grounds to speak not only of genocide, but also of ecocide directed against the Ukrainian people.

But the threats have already crossed the borders of Ukraine and become a European problem.Today, it is clear to us, the founders of the independent Ukrainian state, that the issue of ending the Russian war in Ukraine cannot be resolved without Ukraine and Europe, just as the issue of European security cannot be resolved without Europe and Ukraine.

We remember, that civilized peoples and more than 140 states stood up for Ukraine, providing us with invaluable assistance, primarily our neighbors the Baltic countries, Poland, the member states of the European Union, Great Britain, the United States, and Canada. The war brought us great sacrifices and destruction, 25-30 percent of the territory was struck and mined, more than 7 thousand environmental crimes were committed, environmental damage was caused in the amount of more than almost 73 billion euros, and total destruction in the amount of 800 billion dollars, as informed by the President of Ukraine Volodymyr Zelensky.

Ukraine bears the greatest burden of this war for fre edom and democracy, for which we paid with tens of thousands of victims and great environmental destruction, which gave grounds to speak not only of genocide, but also of ecocide directed against the Ukrainian people. Today, international experts concluded that environmental threats have already crossed the borders of Ukraine and are becoming a problem for Europe and the countries of the Black Sea basin, and Europe and the world will suffer economic losses by 2026 as a result of environmental pollution and environmental crimes committed by the Russian army against Ukraine in the amount of tens of billions of dollars.

In conclusion, I want to say that every Ukrainian lives with a sense of gratitude to you for your help and hope for Victory, our common Victory for our children and grandchildren so that our children and grandchildren can speak as we do today, as people of freedom in free countries: Glory to Ukraine, glory to Lithuania. Let Freedom and Democracy prosper!

НОТАТКИ

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

1 (50)

Журнал видається за сприянням:
Національної академії правових наук України,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Асоціації українських правників, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,

Коректура – *Н.С. Ігнатова*
Комп'ютерна верстка – *Ю.В. Ковальчук*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 28.13.
Замов. 0825/651. Наклад 300 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Scientific publication

SOCIOLOGY OF LAW

scientific and practical journal

Issue 1 (50)

The journal is published under the auspices
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, State University of Infrastructure and Technologies,
Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Association of Ukrainian Lawyers*,*
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proofreading – *N.S. Ihnatova*
Desktop publishing – *Yu.V. Kovalchuk*

Format 60×84/8. Arial Font.
Offset. Digital printing. Conventional printed sheet 28,13.
Order № 0825/651. Edition of 300 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odesa, Inglezi str., 6/1
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.